

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЧЕРЕВКО ІРИНА ВАСИЛІВНА

УДК 631.11: 633/635]:339.564

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НІШЕВИХ КУЛЬТУР
У КОНТЕКСТІ ЗРІВНОВАЖЕНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ
РЕГІОНІВ: ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.В. Черевко

Науковий консультант:
Колодійчук Володимир Анатолійович,
доктор економічних наук, професор

Житомир – 2021

АНОТАЦІЯ

Черевко І. В. Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Поліський національний університет Міністерства освіти і науки України, Житомир, 2021.

У дисертації представлені результати дослідження основних шляхів вирішення проблеми підвищення ефективності функціонування виробників сільськогосподарської продукції шляхом впровадження у практику їх господарювання нішевих культур та формування експортного потенціалу продукції їх вирощування з метою сприяння зрівноваженому розвитку сільських регіонів як чинника покращення продовольчої безпеки країни та підвищення рівня добробуту її населення. Обґрунтовано актуальність теми проведеного дослідження, яка обумовлюється наростанням негативних змін клімату і розвитком процесів дуалізації та поляризації сільського господарства країни на сектори великих і малих виробників сільськогосподарської продукції, що змушує господарства в обох секторах займатись пошуком оптимальних для них напрямів подальшого розвитку своєї економіки.

Сформовано і обґрунтовано логіку вирішення проблеми зрівноваженого розвитку за рахунок ефективного функціонування виробників сільськогосподарської продукції та здійснення відповідних досліджень, яка обумовлює об'єктивну доцільність розглядати розвиток такого типу як шлях до досягнення високого рівня добробуту людей, який визначається високим рівнем доходу, розвинутою соціальною сферою та екологічною безпекою і збереженістю природних ресурсів як для теперішніх, так і для майбутніх поколінь.

В ході дослідження визначено роль і місце виробників сільськогосподарської продукції у реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів, сформульовані теоретичні засади і зміст поняття зрівноваженого розвитку, адекватні його дійсній сутності, визначені особливості зрівноваженого розвитку сільських регіонів, ідентифіковано поняття і місце нішевих культур у диверсифікації напрямів діяльності сільськогосподарських виробників з метою підвищення ефективності їх функціонування, уточнено поняття експортного потенціалу і визначено особливості експортного потенціалу нішевих культур та його формування як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів.

Доведено, що вирощування нішевих культур і експорт продукції їх вирощування є реальним шляхом підвищення ефективності функціонування виробників сільськогосподарської продукції як основи розвитку економічної сфери сільських регіонів, а на базі цього – всіх сфер життєдіяльності у сільських регіонах.

Обґрунтовано, що в центрі комплексу проблем зрівноваженого розвитку сільських регіонів є виробники сільськогосподарської продукції як основа їх економіки, яка в тріаді основних сфер життєдіяльності у цих регіонах є основою реального забезпечення вирішення всіх інших проблем. При цьому екологічний вимір є у цій тріаді визначальним, оскільки природні ресурси і їх якість визначають можливість існування всього живого на планеті, а соціальний вимір є акумулюючим, оскільки якість життя людей і їх добробут залежать від рівня вирішення екологічних та економічних проблем. Оскільки економічна сфера життєдіяльності в сільських регіонах є основою реального забезпечення вирішення всіх інших проблем їх зрівноваженого розвитку, особливої актуальності набувають питання підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських виробників як основи сільської економіки.

На основі результатів аналізу існуючих методологічних підходів до оптимізації трактування поняття ефективності як економічної категорії в

процесі дослідження впровадження вирощування нішевих культур та формування експортного потенціалу його продукції обґрунтовано методологію дослідження формування експортного потенціалу нішевих культур в контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів, сформовано методику визначення ефективності нішевих культур і вибору оптимального варіанту нішевої переорієнтації виробництва, методику обґрунтування господарських рішень щодо впровадження нішевого напрямку сільськогосподарського виробництва, методику класифікації нішевих культур, методику оцінки експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками та його впливу на зрівноважений розвиток сільських регіонів.

Обґрунтовано доцільність в якості головної парадигми розробленої в ході дослідження його методології розуміти обов'язковість наявності критерію ефективності впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції і формування ними експортного потенціалу продукції вирощування цих культур та системи показників, які цей критерій можуть виражати у конкретних умовах реального виробника, що функціонує у сільському регіоні. В якості такого критерію стосовно зазначених аспектів диверсифікації напрямів господарювання виробників сільськогосподарської продукції шляхом нішевізації їх виробництва прийнято термін окупності інвестицій у реалізацію такого проєкту, оскільки він максимально відображає власне якісну сторону категорії ефективності як соціально-економічної стосовно нішевізації сільського господарства на рівні виробників сільськогосподарської продукції і тому виконує роль цільової функції у розробленій в рамках відповідної методики економіко-математичній моделі оптимізації вибору сільськогосподарським виробником найбільш прийняттого у його умовах варіанту впровадження певного виду нішевої культури і органічно вписується у класичний варіант так званого «економічного рахунку» або «принципу раціональності господарювання».

Систематизовано основні підходи до визначення сільськогосподарських культур як нішевих і на цій основі окреслено основні характеристики, на підставі яких ті чи інші сільськогосподарські культури можна вважати нішевими, є: небіржовий характер продукції; малорозвиненість внутрішнього ринку; достатність невеликих площ для їх вирощування і труднощі із масштабуванням; порівняно висока трудомісткість одиниці продукції при її порівняно високій питомій прибутковості; відсутність конкуренції на ринку; інноваційність і висока частка інтелектуальної складової у доданій вартості продукції їх вирощування.

Доведено доцільність в якості обов'язкового елемента методології дослідження проблеми впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції та формування ними експортного потенціалу продукції їх вирощування здійснити класифікацію цих культур у відповідності із обґрунтованими основними ознаками їх нішевості. На основі проведених досліджень і огляду можливих варіантів застосування класичних і найбільш поширених методів класифікації відповідних об'єктів у залежності від специфічних їх ознак і характеристик та загальних принципів конструювання класифікацій, з врахуванням особливостей нішевих культур, обґрунтовано, що найбільш прийнятним варіантом їх класифікації буде комбінований ієрархічно-фасеточно-матричний метод на основі підходу, що ґрунтується на елементах VCG-matrix та підходах, характерних для ABC-аналізу і XYZ-аналізу.

Визначено, що до нішевих культур є всі підстави віднести органічні, лікарські та енергетичні культури. Оскільки їх призначення і завдання, що вирішуються за їх допомогою, мають певну специфіку, яка дещо відрізняє їх від інших нішевих культур, вони в даному дослідженні ввійшли у склад окремої групи спеціальних нішевих культур. Специфікою безпосередньо органічних нішевих культур є те, що вони утворюють специфічну нішу культур, куди можуть бути віднесені і нішеві, і конвенційні культури, які вирощуються органічним способом. Тобто, в даному випадку нішевість має

специфіку і може бути характерною не лише для малих, але й для великих господарств.

Виявлено позитивний характер динаміки тенденції до збільшення площ під нішевими культурами, обсягів виробництва вирощеної на ній продукції та ефективності її виробництва, особливо виробництва і експорту продукції вирощування органічних нішевих культур і лікарських рослин, що у вирішальній мірі впливає на формування її експортного потенціалу та його збільшення. Але темпи динаміки цих тенденцій є надто низькі, а масштаби – недостатньо відчутні, щоб можна було побачити вже зараз якийсь виразний ефект від такої діяльності в масштабах цілої країни. Він наразі може спостерігатись лише в масштабах окремих сільських регіонів, де такі приклади подібної диверсифікації напрямів господарювання вже можуть демонструвати певну ефективність не лише для самих виробників – така ефективність досягається в першу чергу – але й ефективність для регіонів, у яких вони розвиваються.

Встановлено, що основними причинами низьких темпів позитивної динаміки виявлених тенденцій є: відсутність у виробників продукції вирощування нішевих культур потрібного досвіду і труднощі із його пізнанням і освоєнням; брак потрібної інформації та можливостей одержання відповідних консультацій; роздрібненість та відокремленість функціонування виробників нішевої продукції; нерозвинений внутрішній ринок продукції вирощування нішевих культур; труднощі у доступі до зовнішнього ринку через малі розміри виробництва та проблеми із формуванням оптових партій продукції відповідної якості; нерозвиненість кооперації та недостатня державна підтримка цього напрямку економічної активності.

Досліджено, що формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур на продовольчу безпеку країни впливає не безпосередньо, адже мова йде, все-таки, про вивезення якісної продукції за кордон. Такий вплив логічно пояснюється тим, що доходи від експорту продукції вирощування нішевих культур сприяють зрівноваженому розвитку

сільських регіонів в цілому, в т.ч. і в плані нарощування можливостей цих регіонів у виробництві сировини для продуктів харчування в цілому, а експортна діяльність вимагає високої якості продукції, що позитивно впливатиме на якість вироблюваної продукції в цілому.

Обґрунтовано основні напрями забезпечення перспективного розвитку галузі вирощування нішевих культур та формування їх експортного потенціалу як чинників реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів, серед яких основну увагу звернено на розвиток кооперації у секторі виробництва продукції вирощування нішевих сільськогосподарських культур, на нішеву інноватизацію сільського господарства в контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів та продовольчої безпеки країни, на регулювання розвитку нішевого напрямку сільського господарства та формування його експортного потенціалу.

Встановлено, що кооперація між сільськогосподарськими виробниками у сфері вирощування нішевих культур та формування експортного потенціалу продукції їх вирощування дозволить цим виробникам об'єднати свої зусилля і ресурси у вирішенні таких нагальних і важливих для них питань, як забезпечення себе потрібною інформацією на предмет сучасних технологій вирощування нішевих культур, можливостей ефективного застосування цих технологій, вивчення потрібного досвіду та отримання консультацій у досвідчених в даному секторі економіки виробників, здешевлення потрібних для здійснення виробничого процесу матеріалів і техніки, сприяння здійснення експортних трансакцій шляхом формування потрібних оптових партій продуктів та розвитку відповідних зв'язків, що в сукупності дозволить значно здешевити формування ланцюга створення додаткової вартості від виробника до кінцевого споживача за кордоном і на внутрішньому ринку за рахунок елімінації такої ланки цього ланцюга як посередники, які за свої послуги вимагають значних сум, що значно здорожує весь процес і внаслідок цього виробник недоодержує частину кінцевого ефекту у вигляді прибутку від реалізації продукції на експорт і на внутрішньому ринку.

Загальний рівень інноваційності сільськогосподарських виробників в Україні є досить низький. Пропонується впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників вважати нішевою інноватизацією а самі нішеві культури – нішевими інноваціями, хоча останній термін може мати і ширше тлумачення, оскільки тут можна мати на увазі також всі явища і процеси, що супроводжують впровадження нішевих культур. Сприяння нішевізації сільськогосподарського виробництва для виробників є процесом сприяння підвищенню рівня їх інноваційності. Структурно нішеві інновації в сільськогосподарських підприємствах можуть стосуватись змін у сільськогосподарському виробництві, причому як у рослинництві, так і у тваринництві, охоплюючи нові технології, нові види продукції, нові сорти рослин чи нові породи тварин, нові ринки, новий менеджмент, нову організацію виробництва.

Головним чинником такого сприяння реально повинна бути держава, оскільки кожне явище у будь-якій сфері життя і діяльності для свого розвитку потребує відповідних умов, а приватні структури у складних економічних умовах створити умови для свого інтенсивного розвитку шляхом впровадження у себе нішевих культур і формування експортного потенціалу продукції вирощування поки що не в стані. У формуванні державної підтримки сільського господарства України з врахуванням доцільності його нішевізації на найближчу перспективу слід враховувати сучасні тенденції у цій сфері, що склалися у цих країнах, які стосуються надання переваги підвищенню ефективності використання держаних коштів замість зростання їх обсягів. Крім того, основною метою прямих державних виплат сьогодні є вже не стимулювання виробництва як такого, а вирішення комплексу завдань у сфері економічного, соціально-культурного та екологічного розвитку у сільських регіонах.

Ключові слова: нішеві культури, зрівноважений розвиток, експортний потенціал, сільські регіони.

SUMMARY

Cherevko I. V. Niche cultures export potential formation in the context of sustainable development of rural areas: theory, methodology, practice. – Qualification thesis manuscript copyright .

Thesis for a scientific degree of doctor of economic sciences on specialty 08.00.04 «Economics and management of enterprises (by types of economic activity)». Polossia National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Zhytomyr, 2021.

The dissertation presents the results of research of the main ways to solve the problem of improving the efficiency of agricultural producers by introducing into the practice of their economic activity of niche crops and the formation of export potential of products of their cultivation in order to promote the sustainable development of rural areas as a factor of food security of the country improving and of the level of its welfare people increasing. The relevance of the research topic is substantiated, which is due to the growth of negative climate change and the development of dualization and polarization of agriculture in the sectors of large and small agricultural producers, forcing farms in both sectors to search for optimal directions for further development of their economy.

The logic of solving the problem of sustainable development due to the effective functioning of agricultural producers and the implementation of relevant research is formed and substantiated, which determines the objective expediency to consider such development as a way to achieve a high level of human well-being determined by high income, developed social sphere security and conservation of natural resources for both present and future generations.

The study identified the role and place of agricultural producers in the implementation of the concept of sustainable development of rural areas, formulated theoretical principles and content of the concept of sustainable development, which are adequate to its true nature, features of sustainable development of rural areas are defined, the concept and place of niche cultures in diversification of directions of

activity of agricultural producers for the purpose of increase of efficiency of their functioning are identified, the concept of export potential is specified and features of export potential of niche cultures and its formation as a factor of sustainable development of rural areas are defined.

It is proved that the cultivation of niche crops and the export of their products is a real way to increase the efficiency of agricultural producers as a basis for the development of the economic sphere of rural areas, and on this basis – of all spheres of life in rural areas.

It is substantiated that in the center of the complex of problems of sustainable development of rural regions are producers of agricultural products as the basis of their economy, which in the triad of main spheres of life in these regions is the basis of real solutions of all other problems. In this triad, the ecological dimension is decisive, because natural resources and their quality determine the possibility of existence of all living things on the planet, and the social dimension is accumulative, because people's quality of life and well-being depend on the level of environmental and economic problems solution. Since the economic sphere of life in rural areas is the basis for real providing of solution of all other problems of their sustainable development, the issues of the efficiency of agricultural producers enhancing as the basis of the rural economy are becoming much more relevant.

Based on the results of the analysis of existing methodological approaches to optimizing the interpretation of the concept of efficiency as an economic category in the study of the niche crops introduction and the formation of export potential of its products the methodology of researching the formation of export potential of niche crops in the context of sustainable development of rural areas is substantiated, methods of substantiation of economic decisions on introduction of niche direction of agricultural production, methods of classification of niche crops, methods of assessment of export potential of products of cultivation of niche crops by agricultural producers and of its influence on balanced development of rural regions are formed.

It is substantiated the expediency of understanding the necessity of the availability of criterion of efficiency of introduction of niche crops into the practice of agricultural producers activity and formation of its export potential of these crops cultivation and of the system of indicators that can express this criterion in specific real conditions of real producer as the main paradigm of developed in this investigation methodology. As such criterion concerning the specified aspects of diversification of producers of agricultural products activity directions by nicheization of their manufacture the payback period of investments in realization of such project is accepted, as it maximally reflects the qualitative side of the category of efficiency as socio-economic in relation to the nicheization of agriculture at the level of agricultural producers and therefore serves as a target function in the developed economic and mathematical model of optimization of the choice of the most acceptable option of niche culture certain type and organically fits into the classic version of the so-called "economic account" or "the principle of rationality of the economy".

The main approaches to the definition of crops as niche crops are systematized and on this basis the main characteristics are outlined, on the basis of which certain crops can be considered as niche, which are: non-exchange nature of products; underdeveloped domestic market; sufficiency of small areas for their growing and difficulties with scaling; relatively high labor costs per unit of output with a relatively high profit per unit of output; lack of competition in the market; innovativeness and a high share of the intellectual component in the value added of products.

The expediency of niche crops classifying in accordance with its substantiated main features as an obligatory element of the methodology of research of the problem of introduction of niche crops in the practice of activity of agricultural producers and formation of its growing products export potential is proved. Based on research and on review of possible application variants of classical and most common methods of classification of relevant objects depending on their specific features and characteristics and on general principles of

construction of classifications, taking into account the characteristics of niche crops, it is identified, that the most acceptable option for their classification can be combined hierarchically- facet-matrix method based on the approach grounded on BCG-matrix elements and approaches characteristic to ABC-analysis and to XYZ-analysis.

It is determined that there are every reasons to classify organic, medicinal and energy crops as niche crops. Because their purpose and solving by them tasks have to some extent certain specificity, that distinguishes them from other niche crops, in this study they were allocated to the separate group of special niche crops. The specificity of directly organic niche crops is that they form a specific niche of crops, which can include both niche and conventional crops that are grown organically. That is, in this case, the niche has specificity and may be characteristic not only for small but also for large farms.

The positive nature of the dynamics of the tendency to increase the area under niche crops, the volume of production grown on it and the efficiency of its production, especially the production and export of organic niche crops and medicinal plants, which decisively affects the formation of its export potential and of its increase. But the pace of the dynamics of these trends is too low, and the scale is not tangible enough to see any clear effect of such activities nationwide. At present, it can only be observed in some rural areas, where such examples of such diversification can already show some efficiency not only for the producers themselves - such efficiency is achieved in the first place - but also for the regions in which they develop.

It was found, that the main reasons for the low paces of positive dynamics of the identified tendencies are: the lack of the necessary experience and difficulties with its knowledge and development; lack of necessary information and of opportunities of appropriate consultations obtaining; small size and separation of niche producers functioning; underdeveloped domestic market for niche crops; difficulties in accessing the foreign market due to the small size of production and problems with the formation of wholesale batches of products of appropriate

quality; underdevelopment of cooperation and insufficient state support for this area of economic activity.

It is investigated that the formation of the export potential of niche crops does not directly affect the food security of the country, because it is, after all, about the export of quality products abroad. This impact can logically be explained by the fact that revenues from exports of niche crops contribute to the balanced development of rural areas in general, including and in terms of increasing the capacity of these regions in the production of raw materials for food in general, and export activities require high quality products, which will have a positive impact on the quality of products as a whole.

The main directions of ensuring the perspective development of niche crops and the formation of their export potential as factors in implementing the concept of sustainable development of rural areas are substantiated, among which the main attention is paid to the development of cooperation in the sector of niche crops, to niche innovation of agriculture in the context of sustainable development of rural areas and food security of the country, to regulation of the niche direction of agriculture development and of the formation of its export potential.

It is established, that cooperation between agricultural producers in the field of niche crops growing and the formation of export potential of their products will allow these producers to combine their efforts and resources in addressing pressing and important issues, as providing themselves with the necessary information about modern technologies for growing of niche crops, about opportunities to effectively apply these technologies, to study the necessary experience and obtain advice from experienced manufacturers in this sector of the economy, to cheapening of materials and equipment required for the production process, facilitating export transactions by forming the necessary wholesale batches of products and developing appropriate relationships, what together will significantly reduce the cost of creating a chain of value added from producer to final consumer abroad and in the domestic market by eliminating such a link in the chain as intermediaries, which require significant sums for their services, which significantly increases the cost of the whole process

and as a result, the manufacturer does not receive part of the final effect in the form of profit from sales for export and in the domestic market.

The general level of innovativeness of agricultural producers in Ukraine is quite low. It is proposed to consider the introduction of niche crops into the practice of farming as a niche process of innovation and the niche crops themselves as niche innovations, although the latter term may have a broader interpretation, as it can also mean all the phenomena and processes accompanying the introduction of niche crops. Promotion of the nicheization of agricultural production for producers is a process of helping to increase their level of innovativeness. Structurally niche innovations in agricultural enterprises can relate to changes in agricultural production, both in crop production and in animal husbandry, covering new technologies, new products, new plant varieties or new breeds of animals, new markets, new management, new organization of production.

The main factor of such assistance should really be the state, because every phenomenon in any sphere of life and activity for its development requires appropriate conditions, and private structures in difficult economic conditions to create conditions for their intensive development by introducing niche crops and forming the export potential of cultivated products are not yet able. In the formation of state support for agriculture in Ukraine, taking into account the feasibility of its nicheization, in the near future one should take into account current trends in this area that have developed in developed countries, which relate to giving the preference to the efficiency of public funds improvement instead of its volume increasing. In addition, the main purpose of direct government payments today has to be no longer to stimulate production as such, but to solve a set of problems in the field of economic, socio-cultural and environmental development in rural areas.

Key words: niche cultures, sustainable development, rural areas, export potential

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1.1. Монографії:

1. Черевко І. В., Черевко Г. В. Нішева аграрна економіка як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Сталий розвиток економіки: світовий досвід та перспективи України*: монографія / за ред. В. І. Ткачука. Житомир: «Поліський університет», 2021. С. 96–107. (Особистий внесок: обґрунтовано перспективи формування моделі сільськогосподарського виробництва з впровадженням нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції, обґрунтовано доцільність вживання терміну «зрівноважений розвиток» замість «сталий» та визначено особливості вживання термінів «територія» та «регіон». 0,66/0,4 друк. арк.).

2. Черевко І. В. Зрівноважений розвиток сільських регіонів та нішеве сільське господарство як його чинник в Україні. *Latest Technologies of Neo-industrial Transformations: Financial, Legal and Sociological Aspects*. Gutsalenko L., Liashenko V., Sukach O. and others: Collective monograph [Ed. by Doctor of Economics Sciences, Pasichnyk Yu.]. Austria, 2020. P. 102–140. (2,93 друк. арк.).

3. Черевко І. В. Нішеві енергетичні культури як чинник енергозалежності сільських територій. *Енергоефективність і енергонезалежність сільських територій: передумови формування та функціонування*: колективна монографія; за ред. Т. Чайки, І. Яснолоб, О. Горба. Полтава: Вид-во ПП «Астроя», 2020. С. 49–58. (0,72 друк. арк.).

4. Черевко І. В. Нішева інноватизація сільського господарства в контексті продовольчої безпеки країни. *Екологічні інновації у підвищенні економічної та продовольчої безпеки України*: колективна монографія; за ред. Т. О. Чайки, І. О. Яснолоб, О. О. Горба. Полтава: Видавництво ПП «Астроя», 2020. С. 51–60. (0,88 друк. арк.).

5. Черевко І., Cherevko H. Зрівноважений розвиток прикордонних сільських регіонів в умовах транскордонного співробітництва. *Współpraca*

transgraniczna a wspólna przestrzeń europejska: teoria, praktyka i nowe możliwości: Monografia zbiorowa. Lwów-Olsztyn: Narodowy Uniwersytet „Politechnika Lwowska”, 2018. S. 89–100. (*Особистий внесок: обґрунтовано роль транскордонного співробітництва як чинника зрівноваженого розвитку прикордонних регіонів на основі підвищення ефективності функціонування їх аграрних підприємств та розвитку диверсифікації. 0,71/0,4 друк. арк.*).

6. Czerewko I. Ukraina w globalnych wymiarach zrównoważonego rozwoju. *Zrównoważony rozwój terenów przygranicznych* / Red. nauk Prof. Dr hab. Bohdan Kościk, dr Magdalena Sławińska. WZNPiE KUL Jana Pawła II. Warszawa, 2010. P. 135–151. (*1,11 друк. арк.*).

1.2. Статті в наукових фахових виданнях України, іноземних держав, виданнях, що включені до наукометричних баз:

7. Черевко І. В. Проблеми і тенденції розвитку нішевого конопляного агробізнесу в Україні. *Вісник Львівського національного університету: Економіка АПК*. 2020. № 27. С. 121–125. (*0,48 друк. арк.*).

8. Черевко І. В. Нішеві інновації у сільському господарстві: поняття, значення і перспективи. *Аграрна економіка*. 2019. Т. 12. № 3–4. С. 61–70. (*1,15 друк. арк.*).

9. Черевко І. В. Поняття нішевих культур та їхнє місце у диверсифікації сільськогосподарського виробництва. *Аграрна економіка*. 2018. Т. 11. № 1–2. С. 5–14. (*0,95 друк. арк.*).

10. Черевко І. В. Ефективність «нішевого» напрямку у сільському господарстві України: стан та перспективи. *Аграрна економіка*. 2018. Т. 11. № 3–4. С. 55–66. (*1,16 друк. арк.*).

11. Черевко І. В. Нішеві культури: досвід зарубіжних країн у часниківництві. *Вісник Львівського національного університету: Економіка АПК*. 2018. № 25. С. 81–86. (*0,97 друк. арк.*).

12. Черевко І. В. Програма і методика дисертаційного дослідження «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті

зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика». *Аграрна економіка*. 2017. Т. 10. № 3–4. С. 15–26. (1,18 друк. арк.).

13. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Аграрна економіка країн Вишеградської групи в умовах їх членства в ЄС: досвід і значення для України. *Аграрна економіка*. 2015. Т. 8. № 1–2. С. 3–12. (Особистий внесок: обґрунтовано можливості застосування в Україні досвіду країн-членів Вишеградської групи у вирішенні проблем розвитку сільських регіонів на основі диверсифікації діяльності їх сільськогосподарських виробників; 0,5 друк. арк.).

14. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В., Черевко Д. Г. Функціонування малих підприємств в аграрному секторі економіки: українські реалії та досвід Японії. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2015. № 22(1). С. 13–19. (Особистий внесок: визначено особливості японського досвіду вирішення проблем розвитку малих аграрних підприємств, в т. ч. шляхом державного заохочення їх диверсифікації та кооперування. 0,25 друк. арк.).

15. Черевко І. В. Вступ до теорії зрівноваженого розвитку. *Аграрна економіка*. 2013. Т. 6, № 1–2. С. 10–17. (0,61 друк. арк.).

16. Черевко І. В. Екологічність і зрівноваженість сільського господарства. *Аграрна економіка*. 2013. Т. 6, № 3–4. С. 89–96. (0,80 друк. арк.).

17. Черевко І. В. Концепція зрівноваженого розвитку як детермінанта господарської діяльності в регіоні. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. № 20(1). Львів, 2013. С. 24–31. (0,51 друк. арк.).

18. **Czerevko I.**, Słowik D. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w kontekście realizacji wspólnej Polityki Rolnej UE: doświadczenie Polski. *Аграрна економіка*. 2012. Т. 5, № 1–2. С. 150–159. (Особистий внесок: проаналізовано зміст розуміння польськими вченими сутності зрівноваженого розвитку сільських регіонів та ідентифіковано особливості досвіду Польщі у використанні засад Спільної Аграрної Політики ЄС та її програм для підвищення ефективності діяльності сільгоспвиробників. 0,25 друк. арк.).

19. Черевко І. В. Проблеми і перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Аграрна економіка*. 2012. Т. 5, № 3–4. С. 95–100. (0,53 ум. друк. арк.).

20. Черевко І. В. Господарства населення у зрівноваженому розвитку сільських територій: теоретичні і практичні аспекти. *Інноваційна економіка*. 2012. №11 (37). С. 119–122. (0,46 друк. арк.).

21. Черевко І. В. Вплив державної регіональної політики на зрівноважений розвиток сільських регіонів. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2011. № 18(1). С. 51–55. (0,53 друк. арк.).

22. **Czerewko I.**, Okoń E., Kudyba A. Produkcja rolno-spożywcza we współpracy handlowej Polski z Ukrainą. *Аграрна економіка*. 2011. Т. 4, № 1–4. С. 22–28. (Особистий внесок: обґрунтовано перспективи збільшення питомої ваги сільськогосподарської і харчової продукції у загальному обсязі торговельної співпраці Польщі та України, у т.ч. в частині продукції вирощування нішевих культур. 0,55/0,3 друк. арк.).

23. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Ефективність державної підтримки розвитку кредитування сільськогосподарських підприємств. *Вісник Львівської державної фінансової академії: Економічні науки*. 2011. № 20. С. 59–66. (Особистий внесок: обґрунтовано форми державного сприяння кредитуванню малих підприємств для підвищення ефективності їх функціонування як основи зрівноваженого розвитку сільських регіонів. (0,53/0,3 друк. арк.).

24. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Зрівноважений розвиток сільських територій. *Аграрна економіка*. 2010. Т. 3, № 1–2. С. 57–66. (Особистий внесок: визначено основні напрями врахування пріоритетних інтересів селянства у зрівноваженому розвитку сільських регіонів та сформовано якісні характеристики українського села на перспективу на основі диверсифікації діяльності сільськогосподарських виробників. 0,79/0,4 друк. арк.).

25. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Трансформація аграрної економіки в контексті реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів. *Вісник ЖНАЕУ*. Вип. 1 (26). Т. 2 (економічні науки). Ж. : 2010. С. 11–16.

(Особистий внесок: виділено основні групи проблем сучасного українського села та обґрунтовано доцільність оптимального поєднання інтересів сільськогосподарських виробників і держави в рамках єдиної аграрної політики щодо розвитку сільських регіонів. 0,38/0,2 друк. арк.).

26. **Рудинська І. В.**, Черевко Г. В., Корчинський І. О. Напрями і умови реалізації зрівноваженого розвитку сільських територій. *Аграрна економіка*. 2009. Т. 2, № 3–4. С. 47–55. (Особистий внесок: обґрунтовано необхідність гармонізації соціально-економічної системи сільських регіонів із системою природного середовища шляхом перетворення існуючих суб'єктів агробізнесу у економічно і соціально ефективні організаційно-правові форми господарювання та диверсифікації напрямів їх діяльності. 0,78/0,4 друк. арк.).

27. **Cherevko I.**, Cherevko H. Efficiency of niche agriculture in Ukraine. *Problems of World Agriculture*. 2020. Vol. 20 (XXXV). № 4. P. 18–28. (Особистий внесок: проаналізовано ефективність виробництва окремих видів нішевої аграрної продукції малими виробниками та великими підприємствами в Україні. 0,7/0,6 друк. арк.).

28. **Cherevko I.**, Cherevko H. Development of the niche direction of agriculture in the Ukraine. *Annals PAAAE*. 2020. XXII (1). P. 58–65. (Особистий внесок: обґрунтовано шляхи формування експортного потенціалу нішевої продукції сільськогосподарських виробників України. 0,65/0,38 друк. арк.).

29. Черевко І. В. Роль нішевого сільського господарства у зрівноваженому розвитку сільських регіонів. *The scientific heritage*. 2019. № 39. Т. 3. P. 35–38. (0,44 друк. арк.).

30. **Cherevko I.**, Cherevko G., Krupych O., Kovaliw W. The economy of biofuels production in Ukraine: chances and challenges. *MOTROL: Motoryzacja i energetyka rolnictwa*. 2010. Т. 12. P. 66–75. (Особистий внесок: обґрунтовано шляхи вирішення проблем розвитку енергетичного нішевого напрямку сільського господарства у підприємствах аграрного сектору. 0,69/0,38 друк. арк.).

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

31. Черевко І. В. Нішевий агробізнес в Україні. *Actual problems of practice and science: The IX International Science Conference, March 5–6, 2021, Ankara, Turkey*. Р. 31–32. (0,14 друк. арк.).

32. Черевко І. В. Експортний потенціал нішевої аграрної продукції України та чинники його формування і реалізації. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 17–19 бер. 2021 р. Ч. 2. Львів: ЛНАУ, 2021. С. 332–334. (0,14 друк. арк.).

33. Черевко І. В. Нішеве органічне сільське господарство у забезпеченні продовольчої безпеки України – стан і проблеми. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Органічне агровиробництво: освіта і наука»*, 4 лист. 2020 р. НМЦ ВФПО. Київ, 2020. С. 63–66. (0,23 друк. арк.).

34. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Розвиток сільських територій: сталий чи зрівноважений? *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*: матеріали XXI Міжнар. наук.-практ. форуму, Львів, 22–24 вер. 2020 р. Львів: ЛНАУ, 2020. С. 48–51. (Особистий внесок: здійснено порівняльний аналіз змісту понять зрівноваженості і сталості розвитку сільських територій. 0,27/0,14 друк. арк.).

35. **Черевко І.**, Черевко Г. Нішева аграрна економіка як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Європейські виміри сталого розвитку*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 26 чер. 2020 р. К. : НУХТ, 2020. С. 38–39. (Особистий внесок: обґрунтовано доцільність вирощування нішевих культур та сформовано їх перелік. 0,15/0,1 друк. арк.).

36. Черевко І. В. Інвестиційна привабливість нішевих культур в Україні. *Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки України в умовах глобальних викликів*: збірник тез доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23–24 квіт. 2020 р.). НуБіП України, 2020. С. 55–57. (0,14 друк. арк.).

37. **Черевко І.**, Cherevko H. Експортний потенціал нішевої плодово-ягідної продукції малих виробників в Україні. *Інновації в садівництві*:

матеріали четвертої Міжнар. наукової Інтернет-конф., 23 бер. 2020 р. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2020. С. 40–43. (*Особистий внесок: обґрунтовано особливості формування експортного потенціалу нішевої продукції малих її виробників у плодо-ягідному секторі. 0,24/0,14 друк. арк.*).

38. Черевко І. В. Ефективність вирощування нішевих культур в Україні. *Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики*: матеріали дев'ятої Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 вер. 2020 р. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2020. С. 115–116. (*0,15 друк. арк.*).

39. Черевко І. В. Експортна орієнтація малих виробників сільськогосподарської продукції: нішові культури. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 18–20 бер. 2020 р. Львів: ЛНАУ, 2020. С. 537–540. (*0,16 друк. арк.*).

40. **Черевко І.**, Sosnowski S. Нішевізація сільського господарства в умовах глобальних змін клімату. *Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств*: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (25–27 трав. 2020 р). Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 86–89. (*Особистий внесок: систематизовано особливості нішевізації рослинництва і тваринництва сільськогосподарських виробників та основні проблеми у її здійсненні. 0,15/0,8 друк. арк.*).

41. Черевко І. В. Нішевий агробізнес у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів. *Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень*: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. 28 квіт. 2020р. (ЛТЕУ, Львів). Тернопіль: Осадца Ю.В., 2020. С. 96–98. (*0,20 друк. арк.*).

42. Cherevko I. Instytucje handlu międzynarodowego jako czynnik zróżnicowania kierunków rozwoju agrobiznesu. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 19–21 бер. 2019 р. Ч. 1. Львів: ЛНАУ, 2019. С. 15–19. (*0,27 друк. арк.*).

43. Черевко І. В. Особливості нішевої органічного сільського господарства. *Органічне виробництво і продовольча безпека: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.*, 23–24 трав. 2019 р. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. С. 163–167. (0,26 друк. арк.).

44. Черевко І. В. Формування потенціалу органічної нішевої сільськогосподарської продукції в Україні – проблеми і шляхи їх вирішення. *Екологічні проблеми навколишнього середовища та раціонального природокористування в контексті сталого розвитку: друга Міжнар. наук.-практ. конф.*, 24–25 жов. 2019 р. Херсон: Олді-плюс, 2019. С. 269–273. (0,21 друк. арк.).

45. Черевко І. В. Вирощування нішевих енергетичних культур як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Використання альтернативних джерел енергії в умовах розвитку сільських територій: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф.*, 22 лист. 2019 р. Полтава : РВВ ПДАА, 2019. С. 43–45. (0,16 друк. арк.).

46. Черевко І. В. Чинники розвитку нішевого сільського господарства в Україні. *Актуальні питання економіки в забезпеченні цілей сталого розвитку: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 65-річчю кафедри економіки підприємства ім. проф. І.Н. Романенка*, 4 жов. 2019 р. Київ, 2019. С. 193–195. (0,14 друк. арк.).

47. Черевко І. В. Нішеве сільське господарство в Україні: стан і перспективи. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій: матеріали XIX Міжн. наук.-практ. форуму*, 19–21 вер. 2018 р. Львів, 2018. С. 62–65. (0,36 друк. арк.).

48. Черевко І. В. Ягідна ніша українського агросектору. *Соціально-економічний розвиток аграрної сфери: інженерно-економічне забезпечення*, матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 квіт. 2018 р. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2018. С. 254–256. (0,13 друк. арк.).

49. **Черевко І.**, Черевко Г. Органічна продукція як нішевий напрям сільського господарства: досвід Польщі. *Органічне виробництво і продовольча*

безпека: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 трав. 2018 р. Житомир: Видавець О.О.Євенок, 2018. С. 24–29. (*Особистий внесок: узагальнено інформацію щодо динаміки розвитку органічного сільського господарства в підприємствах Польщі та сертифікації його продукції. 0,39/0,29 друк. арк.*).

50. Черевко І. В. Інтеграційні можливості у сфері вирощування нішевих культур. *Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (23–25 трав. 2018 р). Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 117–120. (*0,15 друк. арк.*).

51. Черевко І. В. Управління органічним виробництвом у контексті зрівноваженого розвитку сільських територій. *Сучасні тенденції менеджменту в аграрному виробництві* : матер. III Міжн. наук.-практ. інтернет конф., 16–17 трав. 2017 р. Львів, 2017. С. 67-69. (*0,14 друк. арк.*).

52. **Черевко І.**, Черевко Г., Бенцак О. Євроінтеграція аграрної економіки України. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*: матеріали XVII Міжн. наук.-практ. форуму, 14–16 вер. 2016 р. Львів, 2016. С. 92–100. (*Особистий внесок: обґрунтовано необхідність та шляхи створення умов для розвитку сільського господарства як основи комплексного розвитку села. 0,56/0,3 друк. арк.*).

53. Черевко І. В. Роль сільськогосподарських підприємств у зрівноваженому розвитку сільських регіонів *Аграрна наука XXI століття: реалії та перспективи*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. Т. 1. Дніпропетровськ: ДДАУ, 2012. С. 32–33. (*0,15 друк. арк.*).

54. Черевко І. В. Зрівноваженість і сталість розвитку сільських територій. *Управління сталим розвитком територій в контексті світового досвіду*: матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конференції, 12 груд. 2012 р. Сімферополь: Кримський інститут бізнесу УЕУ, 2012. С. 66–69. (*0,15 друк. арк.*).

55. Черевко І. В. Інноваційний характер політики зрівноваженого розвитку сільськогосподарських підприємств. *Фінансово-кредитний механізм в*

соціально-економічному розвитку країни: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 16–17 лют. 2011 р. Макіївка: МЕРІ, 2011. Т. 1. С. 219–221. (0,15 друк. арк.).

56. Черевко І. В. Зрівноважений розвиток сільських регіонів. *Наукові засади сталого розвитку економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 16–17 черв. 2011 р. Тернопіль: Крок, 2011. С. 322–323. (0,1 друк. арк.).

3. Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження:

57. Черевко І. В. Бізнес-план вирощування спаржі. Практичний посібник для фермера (організаційно-економічні та правові аспекти) [Янишин Я. С., Гончаренко Л. В., Мальків Г. В., Гнатишин Л. Б., Марків Г. В., Прокопишин О. С.]; 2-ге вид. перер. і доп. /за ред. Янишин Я. С. Кам'янка-Бузька: КП «Кам'янка-Бузька районна друкарня», 2020. С.289–309. (0,96 друк. арк.).

58. Cherevko I. Niche production in agriculture of Ukraine – condition, problems and prospects. *Science, Technology and Innovations: Collection of scientific articles*. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2019. С. 26–29. (0,22 друк. арк.).

59. **Cherevko I.**, Cherevko H., Garasym P. Sustainable development of rural areas in the Ukraine: theory and chances of realization. *Miscellanea Oeconomicae. Studia i materiały*. Wydział Zarządzania i Administracji. Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach. Praca zbiorowa pod red. Prof. Dr hab. Andrzeja Szplita. Rok 14, № specjalny. Kielce. 2010. P. 159–167. (Особистий внесок: обґрунтовано шанси на ефективну реалізацію концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів в Україні на основі підвищення ефективності функціонування виробників сільгосппродукції. 0,56/0,2 друк. арк.).

60. Черевко І. В. Розробка прогнозних сценаріїв зрівноваженого розвитку сільських територій. *Вчені Львівського національного аграрного університету виробництва*. Вип. X. Львів, 2010. С. 98–99. (0,07 друк. арк.).

61. **Rudynska I.**, Czerewko G. Zrownowazony rozwoj jako podstawa wzrostu gospodarczego i jakosci zycia. *Czlowiek a koncepcja zrownowazonego rozwoju*. Red.

Nauk Prof. Dr. hab. Bohdan Kosciak, dr Magdalena Slawinska. WZNPiE KUL Jana Pawla II. Warszawa. 2009. P. 31–40. *(Особистий внесок: обґрунтовано можливості зрівноваженого розвитку сільських регіонів для підвищення якості життя населення та рівня продовольчої безпеки країни шляхом диверсифікації діяльності сільськогосподарських виробників. 0,51/0,4 друк. арк.)*

ЗМІСТ

ВСТУП	29
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НІШЕВИХ КУЛЬТУР В КОНТЕКСТІ ЗРІВНОВАЖЕНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ РЕГІОНІВ	48
1.1. Теоретичні засади та формування поняття зрівноваженого розвитку	48
1.2. Сутність і особливості ролі сільськогосподарських виробників у зрівноваженому розвитку сільських регіонів	62
1.3. Поняття і місце нішевих культур у диверсифікації напрямів діяльності сільськогосподарських виробників як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів	75
1.4. Поняття експортного потенціалу і особливості експортного потенціалу нішевих культур та його формування	101
Висновки до першого розділу	119
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НІШЕВИХ КУЛЬТУР В КОНТЕКСТІ ЗРІВНОВАЖЕНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ РЕГІОНІВ	125
2.1. Методологічні підходи до оптимізації трактування поняття ефективності як економічної категорії в процесі дослідження формування експортного потенціалу нішевих культур	125
2.2. Методика визначення ефективності нішевих культур і вибору оптимального варіанту нішевої переорієнтації виробництва	143
2.3. Методика обґрунтування господарських рішень щодо впровадження нішевого напрямку сільськогосподарського виробництва	153
2.4. Методика класифікації нішевих культур	168
2.5. Методика оцінки експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками та його впливу на зрівноважений розвиток сільських регіонів	185

	27
Висновки до другого розділу	201
РОЗДІЛ 3. ДИНАМІКА ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ ВИРОЩУВАННЯ НІШЕВИХ КУЛЬТУР, ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЇЇ ПРОДУКЦІЇ	206
3.1. Динаміка нішевого сільського господарства як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів та його ефективність в Україні	206
3.2. Ефективність вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками та її чинники	249
3.3. Експорт продукції вирощування нішевих культур та динаміка його потенціалу	280
Висновки до третього розділу	317
РОЗДІЛ 4. ЕФЕКТИВНІСТЬ І ЕКСПОРТ ПРОДУКЦІЇ ВИРОЩУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ НІШЕВИХ КУЛЬТУР СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ ВИРОБНИКАМИ	322
4.1. Розвиток та ефективність виробництва і експорту органічної нішевої продукції	322
4.2. Ефективність вирощування та експорту нішевих лікарських культур сільськогосподарськими виробниками	341
4.3. Енергетичні нішеві культури та експорт продукції їх вирощування сільськогосподарськими виробниками	360
Висновки до четвертого розділу	377
РОЗДІЛ 5. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ ВИРОЩУВАННЯ НІШЕВИХ КУЛЬТУР ТА ФОРМУВАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЇЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ШЛЯХИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ	382
5.1. Розвиток кооперації виробників продукції вирощування нішевих сільськогосподарських культур	382

5.2. Нішева інноватизація сільського господарства в контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів та продовольчої безпеки країни	395
5.3. Регулювання розвитку нішевого напрямку сільського господарства та формування його експортного потенціалу в умовах ринку	407
Висновки до п'ятого розділу	427
ВИСНОВКИ	431
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	437
ДОДАТКИ	544

ВСТУП

Актуальність теми. Виробники сільськогосподарської продукції – підприємства, у т. ч. фермерські господарства, та господарства населення – нині є ключовими суб'єктами вирішення наростаючих проблем забезпечення продовольчої безпеки країни та гідного рівня життя населення. Відповіді на основні питання економіки, які за ринкових умов особливо гостро стоять перед кожним виробником у сільському господарстві – що виробляти? як виробляти? для кого виробляти? – в сукупності формують виробничий і товарний напрямок функціонування кожного з цих виробників за умов процесу дуалізації аграрної економіки, який вже досить тривалий час розвивається в сільському господарстві України і все більше призводить до поляризації цієї сфери господарювання на сектор великих аграрних підприємств корпоративного типу (агрохолдингів) і сектор малих за розмірами виробників. Останні відповідь на ці традиційні питання вимушено шукають не у конкурентному протистоянні великим господарствам, бо це реально не має сенсу, а у можливостях розвитку конкретних напрямів нішевого виробництва, яке власне і дозволяє з максимальною ефективністю використати наявні ресурси і економічно виживати за складних ринкових умов. Причому, розвиток нішевих напрямів господарювання шляхом впровадження у практику господарювання нішевих культур є можливим і навіть доцільним не лише малими, але й великими сільськогосподарськими підприємствами, яких змушують шукати такі шляхи розвитку через глобальні зміни кліматичних умов господарювання, які все більшою мірою стосуються і України. Крім того, вирощування нішевих культур сприяє підвищенню ефективності функціонування виробників у сільських регіонах, які є основою їх економіки, що сприяє ефективному розвитку інших їх сфер і зрівноваженому розвитку цих регіонів в цілому.

Відсутність переробної бази та належного рівня культури споживання продукції вирощування нішевих культур в країні зумовлюють експортний характер орієнтації виробників нішевої продукції, з чим є проблеми,

викликані малими обсягами виробництва продукції вирощування нішевих культур, низькою її якістю та відповідними труднощами у позиціонуванні себе на зовнішніх ринках. Все це формує комплексну проблему розвитку нішевого сільськогосподарського виробництва та формування експортного потенціалу його продукції як напряму ефективного розвитку малих господарств та інших порівняно дрібних виробників за умов дуалізації аграрної економіки в Україні, що створює достатньо широке поле для проведення відповідних досліджень наукового характеру, з тим, щоб виявити можливості усунення існуючих бар'єрів цього розвитку як реального способу економічного виживання дрібних виробників за жорстких умов ринку та диверсифікації напрямів їх діяльності і асортименту продукції, і, на основі цього – підвищення рівня зрівноваженості розвитку сільських територій та покращення структури продовольчого забезпечення населення країни і підвищення добробуту її населення, що в сукупності визначає важливість і актуальність теми даного дисертаційного дослідження.

Проблеми розвитку економіки вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками та наразі вимушеної їх експортної орієнтації знаходяться у зоні посиленої уваги економістів-аграрників, аналітиків і практиків, серед яких В. Арістов, В. Володін, А. Губін, І. Дмитрів, Б. Супіханов, Л. Ільків, Ю. Кернасюк, А. Кучер, О. Маслак, В. Медведюк, О. Петрик, В. Пічура, К. Прокопенко, М. Пугачов, В. Рибак, С. Рогач, Н. Рубан, П. Скрипчук, В. Сумченко, Л. Удова, О. Ходаківська, Б. Шаповал та ін. Дослідженнями зрівноваженого розвитку займались у свій час засновники знаних серед економістів економічних шкіл: А. Сміт, Д. Рікардо, У. Петті, Дж. Кейн, В. Мірабо, Ж. Б. Сей, А. Тюрго та багато ін. Важливі результати здійснених досліджень проблеми стосовно сільських регіонів містяться у працях польських вчених М. Адамовича, Б. Клепацького, Ф. Томчака, Є. Вількіна, В. Зентари. Р. Бялобжескої, Р. Кіселя, М. Клодзінського, М. Маєвського, А. Радецького, М. Славінської та інших зарубіжних вчених – Г. Веста, Б. Джіклінга, К. Реборатті, Дж. Робінсона, В. Руттана, Дж. Тайнтера,

К. Тісделя, Р. Кайтеса, В. Люхта, які основну увагу у вирішенні проблеми зрівноваженого розвитку приділяють його теоретичному обґрунтуванню. Проблема формування у зв'язку з цим адекватного реальній суті змісту теорії і концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів, на підставі результатів дослідження якої можна ідентифікувати у ньому роль і місце вирощування нішевих культур та формування експортного потенціалу його продукції, знаходиться у фокусі уваги українських вчених економістів-аграрників, серед яких В. Амбросов, А. Боцян, Т. Зінчук, Г. Ковальський, П. Макаренко, П. Саблук, М. Ступень, М. Хвесик, І. Червен, В. Шебанін, В. Юрчишин та ін.

Питаннями сутності експортного потенціалу, у т. ч. і сільсько-господарської продукції, з точки зору теорії та практики, займалися Л. Антонюк, В. Гейець, О. Волкодавова, А. Зубрицький, Н. Калюжна, С. Козак, В. Колодійчук, А. Кушніренко, Д. Лук'яненко, Т. Мельник, В. Рогачов, В. Романенко, І. Савчук, Т. Циганкова, Л. Чалапко (Калник), Т. Якубовський та ін. Результати досліджень екологічних аспектів зрівноваженого розвитку містяться у працях таких відомих вчених, як Д. Добряк, Н. Зіновчук, О. Скидан, П. Тархов, О. Царенко, В. Щербань та ін. Проблемами вирощування органічних нішевих культур та формування експортного потенціалу продукції їх вирощування займаються Т. Айзенрінг, М. Альтієрі, В. Артиш, І. Брижань, Х. Віллер, Б. Губер, М. Діаконо, О. Кардаш, О. Кірейцева, М. Кобець, М. Клітна, Е. Краснбрінк, І. Петренко, Г. Рахманн, В. Терещенко, Є. Милованов, І. Урбан, О. Фомічова, О. Царенко, А. Цибуляк та ін. Вирощування енергетичних нішевих культур сільськогосподарськими виробниками знаходиться в зоні уваги таких вчених і практиків як Г. Вісьневський, М. Драпак, Ю. Кернасюк, В. Курило, М. Матика, А. Онішк-Поплавська, М. Роїк, Л. Степанушко, А. Цукровський та ін.

Слід згадати про солідний науковий доробок стосовно диверсифікації та інноватизації діяльності сільськогосподарських виробників у контексті їх переорієнтації на вирощування нішевих культур таких вітчизняних вчених: І. Баланюк, В. Зіновчук, В. Клочан, О. Красноруцький, М. Лендел,

Ю. Лупенко, О. Могильний, Г. Немченко, В. Обеременчук, Б. Пасхавер, В. Покропивний, П. Саблук, В. Ткачук, А. Чухно, Д. Шеленко, О. Шпичак, О. Шубравська, В. Юрчишин, а також зарубіжних: І. Ансофф, Ч. Бері, Б. Карлофф, К. Клейн, М. Портер, П. Самуельсон, А. Дж. Стрікленд, А. Томпсон, А. Чандлер та ін.

Однак в економічній літературі зазначені напрями досліджень не розглядались у певному логічному взаємозв'язку, який має досить об'єктивний характер і полягає в тому, що низький рівень розвитку сільської, в першу чергу – сільськогосподарської економіки та низький загальний рівень життя в українському селі, особливо в частині його екологічності, наслідком чого є низька якість продовольчої безпеки населення країни, свідчать про необхідність продовження пошуку шляхів сприяння зрівноваженому розвитку сільських регіонів з урахуванням євроінтеграційного курсу України, а одним із шляхів її вирішення є впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників з метою покращення економічних умов для здійснення такого розвитку. Зазначене зумовило вибір теми дисертаційного дослідження, визначило його мету і завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт економічного факультету Львівського національного аграрного університету і є складовою теми наукових досліджень на 2016–2020 рр. «Організаційно-економічний механізм забезпечення інноваційного розвитку аграрного сектору економіки та села» (номер державної реєстрації 0116U003176). У рамках зазначеної теми дисертанткою досліджено теоретико-методологічні, методичні і практичні аспекти формування експортного потенціалу продукції вирощування сільськогосподарськими виробниками нішевих культур як чинника створення сприятливих умов для зрівноваженого розвитку сільських регіонів.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка теоретико-методологічних засад ефективного розвитку практики

виращування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками і формування експортного потенціалу його продукції як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів в Україні. Для досягнення цієї мети у процесі дослідження вирішується низка **завдань**, основними з яких є такі:

- сформулювати логіку взаємозв'язку між диверсифікацією напрямів господарської діяльності виробників сільськогосподарської продукції в Україні шляхом її інноватизації за рахунок впровадження у неї виращування нішевих культур і формування експортного потенціалу його продукції та зрівноваженим розвитком сільських регіонів як основою підвищення якості продовольчої безпеки країни і підвищення добробуту її населення;

- обґрунтувати методологічні підходи до трактування змісту категорії ефективності та можливостей її використання в контексті оцінки доцільності і впливу впровадження нішевих культур та формування експортного потенціалу продукції їх виращування у практику господарювання сільськогосподарських виробників на реалізацію концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів і сформулювати відповідну методику дослідження;

- вивчити теоретичні підходи до трактування поняття зрівноваженого розвитку і його особливостей у сільських регіонах, дослідити еволюцію трактування його змісту та, на основі узагальнення одержаних результатів, сформулювати власний, адекватний реальності варіант розуміння сутності і складових та чинників і умов здійснення зрівноваженого розвитку сільських регіонів як умови вирішення конфлікту між потребами виробників продукції у природних ресурсах та необхідністю їх збереження в силу їх вичерпності;

- обґрунтувати пріоритетність значення основних цілей зрівноваженого розвитку сільських регіонів та відповідну ієрархію цих цілей в залежності від ролі основних сфер життєдіяльності у цих регіонах;

- розвинути сутність розуміння поняття диверсифікації з урахуванням економічного змісту впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції;
- здійснити аналіз та вияснити сутність і основні ознаки та особливості нішевих культур і їх вирощування як напряму диверсифікації та інноватизації діяльності сільськогосподарських виробників;
- дати наукове обґрунтування сутності і чинників виникнення і розвитку процесу нішевізації напрямів господарювання сільськогосподарських виробників, обґрунтувати принципи його ефективного здійснення та з'ясувати і систематизувати основні причини низьких темпів перебігу;
- уточнити зміст поняття і формування та особливості експортного потенціалу продукції їх вирощування як чинника ефективного розвитку економічної сфери сільських регіонів і, тим самим, як впливової сфери їх зрівноваженого розвитку;
- сформувати адекватний особливостям та ознакам нішевих культур підхід до конструювання методики їх класифікації та сформувати відповідну класифікацію;
- розробити методику визначення ефективності вирощування нішевих культур для вибору оптимального варіанту нішевої переорієнтації виробництва із сукупності можливих альтернативних;
- розробити методику оцінки експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур з врахуванням їх особливостей та особливостей формування цього потенціалу;
- розвинути існуючі методичні підходи до обґрунтування господарських рішень шляхом їх адаптації до умов упровадження нішевого напрямку сільськогосподарського виробництва в практику господарювання сільськогосподарських виробників;
- розвинути методику визначення рівня зрівноваженості розвитку сільського регіону шляхом її доповнення методичними підходами до

ідентифікації впливу формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур на цей рівень зрівноваженості;

- проаналізувати динаміку розвитку процесів нішевізації напрямів діяльності виробників сільськогосподарської продукції і формування експортного потенціалу нішевої продукції та ідентифікувати їх існуючі тенденції і чинники;
- обґрунтувати основні напрями вирішення проблем, які гальмують процеси нішевізації діяльності сільськогосподарських виробників і формування експортного потенціалу нішевої продукції як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів.

Об'єктом дослідження є процеси формування експортного потенціалу нішевих культур сільськогосподарськими виробниками як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методологічних та практичних аспектів формування експортного потенціалу нішевих культур сільськогосподарськими виробниками як вагомого чинника вирішення комплексу проблем зрівноваженого розвитку сільських регіонів.

Методи дослідження. Методологічні основи проведеного дослідження формують обґрунтовані на засадах діалектики та наукової абстракції підходи до трактування змісту категорії ефективності і можливостей її імплікації в контексті впливу виробників нішевої сільськогосподарської продукції та формування її експортного потенціалу на реалізацію концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів як чинника покращення продовольчої безпеки країни і підвищення добробуту її населення. При цьому, в ході дослідження виробники сільськогосподарської продукції – підприємства, фермерські господарства, господарства населення (особисті господарства) – розглядаються як головні суб'єкти соціально-економічних відносин між усіма стейкхолдерами і бенефіціарами аналізованого процесу нішевізації сільського господарства як одного із чинників зрівноваженого розвитку сільських регіонів. Загальний підхід до дослідження проблеми

формування такого напрямку розвитку сільського господарства та сектору сфери агробізнесу як вирощування нішевих культур здійснено на основі застосування діалектичного підходу до вивчення доступної інформації та матеріалів публікацій, що стосуються досліджуваної проблеми. Такий підхід ґрунтувався на факті, що якщо прояви явища впровадження нішевих культур в практику господарювання сільськогосподарських виробників як одного із чинників зрівноваженого розвитку сільських регіонів можна пізнати емпірично, то зміст цього явища – лише завдяки процедурі логічного мислення.

Методикою проведеного дослідження передбачено органічне поєднання в процесі використання загальноприйнятих положень проведення економічних досліджень та відповідного опрацювання можливостей застосування специфічних методичних підходів до здійснення поглибленого вивчення поставлених завдань та верифікації сформульованих гіпотез дослідження. У зв'язку з цим ця методика включає методи загальнонаукові (індукції і дедукції, аналізу і синтезу, наукового узагальнення, наукової абстракції), застосування яких дозволило опрацювати існуючу інформацію стосовно поняття і розуміння змісту зрівноваженого розвитку сільських регіонів, поняття експортного потенціалу нішевих культур та його ролі в процесі диверсифікації напрямів та інноватизації діяльності виробників сільськогосподарської продукції, а також методи економічного дослідження (економіко-статистичних порівнянь, динаміки, розрахунково-конструктивний) для вивчення існуючих тенденцій у розвитку процесу впровадження нішевих культур у діяльність сільськогосподарських виробників та формування експортного потенціалу продукції їх вирощування як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів і обґрунтування існуючих порівняльних переваг та недоліків нішевого напрямку розвитку сільськогосподарського виробництва.

За допомогою методу наукової абстракції у комбінації з методами індукції та дедукції, синтезу та аналізу в ході дослідження обґрунтовано визначення зрівноваженого розвитку сільських регіонів та його змісту і

чинників, здефіновано поняття «зрівноважений розвиток сільських регіонів» та «нішеві культури» і «нішевізація» («денішевізація», «ренішевізація») та «експортний потенціал нішевих культур» в контексті їх впливу на вирішення проблеми зрівноваженого розвитку сільських регіонів, встановлено, виявлено та систематизовано чинники, що впливають на ефективність формування експортного потенціалу нішевих культур як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів як основи підвищення рівня добробуту сільських жителів, покращення умов проживання на селі та вирішення проблеми підвищення якості продовольчої безпеки країни. Для вивчення окремих аспектів досліджуваної проблеми стосовно конкретних видів нішевих культур і вже існуючого досвіду їх вирощування та внутрішнього і експортного продажу у реальних господарствах використано монографічний метод дослідження.

Дослідження проблеми формування експортного потенціалу нішевих культур як чинника підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських виробників проведено в органічній єдності історичних аспектів явища з логікою проходження цього процесу. Абстрактно-логічний метод допоміг здійснити теоретичні узагальнення проаналізованих підходів та формування відповідних висновків. Метод аналізу і синтезу застосовано для дослідження та виявлення закономірностей, тенденцій та особливостей розвитку сільських регіонів і розвитку галузі вирощування нішевих культур у сільськогосподарських виробників України та за кордоном. Економіко-математичний метод та математичне моделювання використано при формуванні методики вибору оптимальних варіантів розвитку досліджуваного напрямку діяльності сільськогосподарського виробника. Описовий і графічно-табличний методи дозволили у доступний спосіб представити одержані результати наукового пошуку та їх узагальнень.

Інформаційну базу дослідження формують законодавчі та нормативні акти України, офіційні матеріали Державної служби статистики України, програмні документи міжнародних організацій, праці вітчизняних та зарубіжних учених із досліджуваної тематики та практиків у даній галузі,

періодичні видання, результати особистих досліджень, а також інформація всесвітньої мережі Інтернет. Оскільки проблема вирощування нішевих культур в Україні є стосунково новою, особливих наукових розробок щодо розвитку цього напрямку сільськогосподарського виробництва та сектору агробізнесу на сьогодні є недостатньо, тому фундаментальні публікації наукового характеру як джерело потрібної інформації в ході дослідження використовувались лише у міру їх наявності та доступності. Значно ширше використано матеріали вузькоспеціалізованих наукових конференцій, інфографічні збірники інформації та публікації матеріалів вітчизняних та зарубіжних практиків, що займаються вирощуванням нішевих культур і вже мають у цій галузі відповідний досвід.

Наукова новизна одержаних результатів формується положеннями, висновками і рекомендаціями, які в сукупності вирішують важливу наукову проблему обґрунтування концептуальних положень щодо формування стратегії диверсифікації напрямів господарювання виробників сільськогосподарської продукції шляхом імплементації вирощування нішевих культур та формування експортного потенціалу його продукції як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів для покращення продовольчої безпеки країни та підвищення добробуту її населення.

Найбільш вагомими науковими результатами проведеного дослідження є наступні:

вперше:

- сформовано логіку впливу нішевих культур та експортного потенціалу продукції їх вирощування на зрівноважений розвиток сільських регіонів, суть якої полягає у послідовності ланок ланцюга формування цього впливу: впровадження нішевих культур – експортний потенціал продукції їх вирощування – ефективність функціонування сільськогосподарських виробників – покращення економічної сфери сільських регіонів – покращення їх екологічної і соціальної сфери – підвищення якості продовольчої безпеки – підвищення рівня добробуту населення країни;

- сформульовано сутність і основні принципи нішевізації сільськогосподарського виробництва, яка полягає у її трактуванні як напряму диверсифікації діяльності виробників шляхом розширення асортименту нішевих культур та у збільшенні частки продукції їх вирощування у обсягах виробництва на принципах оптимальності поєднання напрямів господарської діяльності, економічності, раціональності, комплексності, оперативності, науковості, ієрархічності;

- ідентифіковано і систематизовано найбільш суттєві ознаки нішевих культур, в т.ч. позитивні – висока питома прибутковість, високий попит, малі площі вирощування, неконкуренційність ринку, небіржовий і «здоровий» характер продукції, висока присутність інтелектуальної складової в доданій вартості; негативні – висока трудомісткість, ситуативність попиту, низька культура споживання, ризикованість виробництва і нестабільність ринку, складність масштабування виробництва, часовий характер і потреба у перехідному періоді;

- розроблено ієрархічно-фасетно-матричну класифікацію нішевих культур, що ґрунтується на підходах, характерних для *ABC*-аналізу, *XYZ*-аналізу та *BCG*-matrix і є одним із основних елементів методології дослідження проблеми впровадження сільськогосподарськими виробниками нішевих культур і формування експортного потенціалу продукції їх вирощування;

- розроблено методика вибору оптимального варіанту нішевої орієнтації виробництва із сукупності альтернативних на основі визначення порівняльної ефективності вирощування нішевих культур із застосуванням відповідно сформованої економіко-математичної моделі задачі;

удосконалено:

- підходи до формування змісту та ідеограми «трикутника цілей» зрівноваженого розвитку сільських регіонів шляхом обґрунтування змістовного наповнення екологічної, економічної та соціально-культурної

цілей цього розвитку, та формування їх ієрархії з урахуванням ролі у їх досягненні нішевих культур;

- трактування змісту зрівноваженого розвитку за рахунок доповнення його розумінням як такого, що здатний забезпечити сучасному та наступним поколінням можливість формування і дотримання достатньо високих екологічних, економічних та соціально-культурних стандартів у межах витривалих можливостей природного середовища на засадах внутрігенераційної та міжгенераційної справедливості;

- зміст теорії зрівноваженого розвитку шляхом його доповнення ідентифікацією ролі і місця впровадження нішевих культур у вирішенні виявлених у його розумінні контраверсій, основними з яких є: трактування змісту поняття зрівноваженого розвитку; оптимальність параметрів охоплення цілей поняттям зрівноваженого розвитку та пріоритетність їх досягнення;

- теорію диверсифікації господарської діяльності шляхом доповнення її схемою періодизації процесу еволюції цього явища з встановленням зростання значення пошуку оптимальної ніші на ринку за умов зростання на ньому кон'юнктури як чинника формування типу диверсифікації, зміст якого в ході еволюції також трансформувався від елементарного розширення асортименту товарів та напрямів діяльності до диверсифікації стратегічної спеціалізації діяльності підприємств в цілому шляхом її нішевізації;

- методологію дослідження економічних явищ і процесів у аграрній сфері економіки шляхом її доповнення розробленими методиками: оцінки експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур, його впливу на зрівноваженість цих регіонів, вибору оптимального варіанту нішевої переорієнтації сільськогосподарських виробників та відповідного обґрунтування господарських рішень на основі методу аналізу прирощень;

дістали подальшого розвитку:

- методичні підходи до обґрунтування господарських рішень щодо доцільності упровадження нішевого напрямку сільськогосподарського

виробництва в практику господарювання сільськогосподарських виробників на основі застосування методу аналізу природжень та врахування засад закону спадної віддачі;

- рекомендації щодо формування заходів протидії негативним наслідкам деструктивного впливу змін клімату в частині доповнення їх сформованою схемою пріоритетних напрямів у запобіганні змінам клімату та адаптації до них з виділенням ролі диверсифікації діяльності на основі імплементації нішевих культур сільськогосподарськими виробниками;

- теорія зрівноваженого розвитку в частині її адаптації до особливостей зрівноваженого розвитку сільських регіонів з урахуванням об'єктивної обґрунтованості вживання терміну «зрівноважений» замість поширеного «сталий» та ідентифікації ролі зрівноваженого розвитку сільських регіонів у формуванні продовольчої безпеки країни;

- категоріальний апарат економічної науки в частині його доповнення поняттям нішевізації сільського господарства, що полягає у розширенні асортименту нішевих культур у галузі та її підприємствах і у збільшенні частки обсягів виробництва продукції їх вирощування у продукції сільськогосподарських виробників, з ідентифікацією іманентної їй потенційної здатності до денішевізації окремих культур, сутність якої полягає у явищі наслідкового характеру, що може мати місце в результаті перевищення процесом нішевізації межі, за якою дана культура припиняє бути нішевою з усіма відповідними наслідками для виробника;

- теорія формування експортного потенціалу шляхом її доповнення: положеннями щодо ієрархічності рівнів цього потенціалу та структурно-логічною схемою його формування з виділенням особливостей, структуроформуючих сфер та структурних елементів; структурно-логічною схемою формування місця експортного потенціалу вирощування нішевих культур у експортному потенціалі країни, а також трактуванням експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур як обсягу цієї продукції, що може бути реалізований за межами країни.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані результати, висновки і пропозиції формують наукову теоретико-методологічну базу для прийняття прикладних рішень щодо створення умов для реалізації можливостей розвитку галузі вирощування нішевих культур та формування експортного потенціалу його продукції сільськогосподарськими виробниками як чинника вирішення проблем зрівноваженого розвитку сільських регіонів і реалізації його концепції в Україні та створення необхідних для цього умов з метою покращення рівня продовольчої безпеки країни та підвищення рівня добробуту населення.

Запропонований автором комплексний підхід до розробки стратегій диверсифікації напрямів господарської діяльності сільськогосподарських виробників з урахуванням переваг вирощування ними нішевих культур та формування потенціалу експорту його продукції, розроблене методичне забезпечення щодо оптимального планування розвитку сільських територій на засадах зрівноваженості на основі впровадження нішевих напрямів сільського господарства, в т.ч. – органічного, рекомендації щодо розвитку кооперації між виробниками нішевої продукції з метою формування необхідного експортного потенціалу схвалено та рекомендовано до використання в Міністерстві захисту довкілля та природних ресурсів України (довідка №1/1-15/о43 від 07.06.2021 р.).

Наукові підходи до окреслення специфічних характеристик сільськогосподарських нішевих культур та їх переваг і значення у зрівноваженому розвитку сільських регіонів і власне сільськогосподарських виробників; конкретизоване розуміння сутності концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів та ролі формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур у його здійсненні; виявлені причини експортної орієнтації у здійсненні реалізації і використання продукції вирощування нішевих культур та ідентифіковані проблеми, що гальмують цей процес, методики вибору оптимального варіанту переорієнтації господарства на вирощування конкретної нішевої культури та виробництва відповідної

нішевої продукції з перспективою її експорту; напрями діяльності державних господарських органів щодо сприяння розвитку напрямів нішевого сільського господарства визнані Департаментом агропромислового розвитку Львівської обласної державної адміністрації особливо важливими для сільських регіонів Львівської області і враховані при розробці проєктів Стратегії розвитку Львівської області на 2021–2027 рр. та знайшли відображення у Плані заходів з її реалізації на 2021–2023 р. і Комплексній програмі розвитку агропромислового комплексу і сільських регіонів Львівської області на 2021–2025 рр. (довідка № 01-37/6 від 08.06.2021 р.).

Департаментом агропромислового розвитку Івано-Франківської обласної адміністрації визнано високий рівень актуальності теми дослідження, а також те, що сформовані рекомендації щодо оптимального планування розвитку сільських регіонів на засадах зрівноваженості на основі впровадження сільгоспвиробниками нішевих напрямів сільського господарства сприятимуть підвищенню доходів виробників і ОТГ в цілому, що позитивно впливатиме на розвиток соціальної сфери сільських територій та підвищення добробуту їх населення, і що для Івано-Франківської області результати дослідження мають важливе значення, оскільки більшість виробників регіону не є великими за площами угідь, тому зазначені результати можуть їм допомогти адекватно зорієнтуватися у виборі відповідної їх ресурсам ніші у виробництві продукції чи продукції переробки, тим більше – у контексті формування її експортного потенціалу (довідка № 62/01-14/01 від 18.03.2021 р.).

Розроблена методика здійснення розрахунку окупності проєкту з виробництва нішевої сільськогосподарської продукції з перспективою формування її необхідного експортного потенціалу, а також рекомендації щодо розвитку в регіоні переробки продукції вирощування нішевих культур, прийнято до використання у роботі Жовківської районної державної адміністрації Львівської області (довідка № 02-36/199 від 26.02.2021 р.).

Рішенням Житомирської районної державної адміністрації Житомирської області рекомендовано до практичного використання розроблені підходи до обґрунтування доцільності переходу сільськогосподарських виробників на виробництво нішевої сільськогосподарської продукції з перспективою розвитку кооперативних зв'язків для формування її експортного потенціалу та рекомендації з розвитку в регіоні переробки продукції вирощування нішевих культур (довідка № 18-6/1608 від 05.07.2021 р.).

Пропозиції щодо оптимального планування розвитку території ОТГ на засадах зрівноваженості на основі впровадження сільськогосподарськими виробниками нішевих напрямів сільського господарства, які сприятимуть підвищенню рівню доходів цих виробників і ОТГ в цілому, що формуватиме кращі умови проживання для її членів і зростання їх добробуту, враховані при формуванні перспективних планів розвитку території Куликівською селищною радою Львівського району Львівської області (довідка №1357-01-04/0/18/344-20-161 від 14.02.2019 р.).

Розроблені рекомендації щодо вибору варіанту вирощування нішевих культур для конкретного господарства та рекомендації зі сприяння розвитку різних видів кооперації у секторі нішевого сільського господарства прийнято до використання Глибочицькою сільською радою Житомирського району Житомирської області (довідка № 895 від 15.06.2021 р.).

Практичне застосування результатів наукових досліджень, які стосуються рекомендацій щодо оптимальної диверсифікації напрямів господарювання через переорієнтацію на вирощування нішевих культур з перспективою розвитку кооперативних зв'язків у сфері збуту продукції для формування її експортного потенціалу прийнято до використання СФГ «Агро-Степ» Бердичівського району Житомирської області (довідка № 8 від 16.06.2021 р.).

Результати дослідження використовуються у навчальному процесі Львівського національного аграрного університету під час викладання курсів

«Економіка природокористування» (для студентів факультету агротехнологій і екології), «Економіка світового сільського господарства» (для студентів землевпорядного і економічного факультетів), «Зрівноважений розвиток сільських регіонів», «Державне регулювання економіки та цінова політика» (для студентів економічного факультету) (довідка №01-28-03-445 від 20.05.2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є кваліфікаційною самостійно виконаною і завершеною науковою роботою дисертантки. Наукові положення, результати, висновки і пропозиції, що виносяться на захист, належать авторці особисто та відображають її внесок у теорію, методологію і практику вирішення актуальної проблеми формування експортного потенціалу нішевих культур сільськогосподарськими виробниками як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів з метою покращення рівня продовольчої безпеки країни та підвищення рівня добробуту населення. Сформовані в ході дослідження наукові положення, обґрунтовані висновки та рекомендації, які становлять предмет захисту, отримані авторкою самостійно та викладені в опублікованих нею наукових працях. У працях, опублікованих у співавторстві, викладені лише результати, які належать особисто авторці. Із наукових праць, які опубліковані у співавторстві, використано лише ті ідеї та положення, які є результатом власних досліджень.

Положення та результати досліджень з кандидатської дисертації у даному дослідженні і у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження виголошувалися та одержали схвалення на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема на таких: «Наукові засади сталого розвитку економіки» (Тернопіль, 16–17.06.2011 р.); «Фінансово-кредитний механізм в соціально-економічному розвитку країни» (Макіївка, 16–17.02.2011 р.); «Управління сталим розвитком територій в контексті світового досвіду» (Сімферополь, 12.12.2012 р.); «Аграрна наука XXI століття: реалії та перспективи» (Дніпропетровськ, 2012 р.); «Теорія і практика

розвитку агропромислового комплексу та сільських територій» (Львів, 14–16.09.2016 р.); «Сучасні тенденції менеджменту в аграрному виробництві» (Львів, 16-17.05.2017 р.); «Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств» (Львів, 23–25.05.2018 р.); «Органічне виробництво і продовольча безпека» (Житомир, 24–25.05.2018 р.); «Соціально-економічний розвиток аграрної сфери: інженерно-економічне забезпечення» (Тернопіль, 19–20.04.2018 р.); «Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій» (Львів, 19–21.09.2018 р.); «Актуальні питання економіки в забезпеченні цілей сталого розвитку» (Київ, 4.10.2019 р.); «Використання альтернативних джерел енергії в умовах розвитку сільських територій» (Полтава, 22.11.2019 р.); «Екологічні проблеми навколишнього середовища та раціонального природокористування в контексті сталого розвитку» (Херсон, 24–25.10.2019 р.); «Органічне виробництво і продовольча безпека» (Житомир, 23–24.05.2019 р.); «Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти» (Львів, 19–21.03.2019 р.); «Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень» (Тернопіль, 28.04.2020 р.); «Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств» (Львів, 25–27.05.2020 р.); «Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти» (Львів, 18–20.03.2020 р.); «Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики» (Одеса, 11–12.09.2020 р.); «Інновації в садівництві: (Умань, 23.03.2020 р.); «Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки України в умовах глобальних викликів» (Київ, 23–24.04.2020 р.); «Європейські виміри сталого розвитку» (Київ, 26.06.2020 р.); «Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій» (Львів, 22–24.09.2020 р.); «Органічне агровиробництво: освіта і наука» (Київ, 04.11.2020 р.); «Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти» (Львів, 17–19.03.2021 р.); «Actual problems of practice and science» (Ankara, Turkey, 5–6.03.2021 р.).

Публікації. За результатами досліджень опубліковано 61 наукову працю, у т. ч.: 6 розділів у колективних монографіях, 4 статті у наукових періодичних виданнях інших держав та 20 статей у наукових фахових виданнях України, які включені до МНМБ, 26 публікацій апробаційного характеру, 5 публікацій у інших виданнях. Загальний обсяг публікацій за темою дисертації становить 30,49 друк. арк., з яких особисто автору належить 29,64 друк. арк.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 577 сторінок, з яких 377 сторінок основного тексту. Робота містить 97 таблиць, 81 рисунок, з яких таблиці і рисунки на повну сторінку займають 31 сторінку, 22 додатки на 34 сторінках. Список використаних джерел налічує 972 найменування на 108 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НІШЕВИХ КУЛЬТУР В КОНТЕКСТІ ЗРІВНОВАЖЕНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ РЕГІОНІВ

1.1. Теоретичні засади та формування поняття зрівноваженого розвитку

Розвиток підприємств усіх типів є основою розвитку економіки як запоруки прогресу людства. Необхідність розвитку як основа існування людства є об'єктивною. Рівновага і стабільність у сфері економіки означають певний стан, за якого попит урівноважується пропозицією, а потреби – можливостями, і за якого виробничий потенціал повністю використовується [970, с. 5]. В реальності такий стан, тим більше – на тривалий період, практично не досягається. Відсутність же рівноваги інспірує потребу в діяльності у напрямку досягнення цієї рівноваги [866, с. 11]. Тобто, розвиток є іманентною формою суспільства у всіх його формах і рівнях, бо рівновага як така є по суті досить теоретичним моментом у цьому розвитку і її досягнення по суті означає припинення розвитку. Отже, на практиці існує лише прагнення до досягнення певної рівноваги як ніби ідеального стану речей. По ідеї, розвиток, який націлений на досягнення рівноваги, і є зрівноважений розвиток. Парадигматичною ознакою розвитку початку ХХІ століття є власне стабільний зрівноважений розвиток, який в такій ролі викликаний до життя цілком реальними і об'єктивними причинами – стрімко наростаючим погіршенням якості навколишнього природного середовища через активізацію діяльності людини у сфері зростання інтенсивності використання природних ресурсів як єдиного джерела задоволення постійно наростаючих потреб людства і відповідного зростання рівня забруднення навколишнього природного середовища супутніми результатами цієї активної діяльності у вигляді відходів та сміття, що в цілому цілком закономірно негативно

відображається на якості життя, створюючи загрозу для існування людства як такого. Але науково-технічний прогрес і зростання обсягів виробництва та асортименту його продукції при постійно зростаючій кількості населення і, відповідно, його потреб, не може бути сповільнений по тій простій причині, що потреби людини зростають у ще більш інтенсивній, ніж геометрична, прогресії, а альтернативного природного джерела їх задоволення наразі просто не існує.

Еволюція концепції зрівноваженого розвитку відповідно вже має свою історію. Її початки закладені під час Конференції ООН під назвою «Маємо лише одну Землю», яка відбулася у 1972 р. у Стокгольмі [968], в ході якої сформульовано Декларацію, за якою людина має невід'ємне право на свободу, рівність і відповідні умови життя у середовищі, яке дозволяє їй гідно жити у добробуті [913].

Світова Комісія Середовища і Розвитку ООН у 1987 р. певним чином розвинула Декларацію в тому напрямі, що органічно доповнила її положенням про можливість задоволення потреб сучасного покоління без зменшення шансів прийдешніх поколінь на їх задоволення за умови здійснення зрівноваженого типу розвитку. Три основні глобальні проблеми, визначені при цьому – збереження природного середовища, розвиток соціальної сфери та економічне зростання – визначили раціональний спосіб мислення і розуміння зрівноваженого розвитку, властивий сучасному рівню цивілізації [797]. З тих пір зміст зрівноваженого розвитку практично не змінився і у адекватному його суті розумінні вживається у всіх відповідних міжнародних документах.

У 1992 р. у Ріо-де-Жанейро на Конференції ООН «Середовище і розвиток» за участі представників 180 країн світу (через масштабність заходу та важливість обговорюваних проблем ця конференція одержала назву «Саміт Землі») серед інших було прийнято документ під назвою «Мапа Землі», де зрівноважений розвиток визначено як такий, що за своєю суттю задовольняє потреби сучасного покоління жителів Землі, при цьому запевняє і прийдешнім

поколінням можливість реалізації їх потреб і у всіх сферах діяльності людини здійснюється у органічній гармонії з природним і соціально-культурним середовищем. Тоді ж було прийнято Глобальну Програму Дій “Agenda 21”, спрямованої на започаткування нової ери зрівноваженого розвитку, у якій економіка повинна задовольняти потреби і прагнення людини в межах асимілятивної здатності планети. Тобто, у 1992 році людство оцінило значення природних ресурсів і відповідно з цим поставило перед собою нову ціль, якою повинен стати зрівноважений розвиток (sustainable development). Основний сенс нової ідеї полягає у збереженні природничих основ життя (міжгенераційна справедливість) і справедливому поділі природних ресурсів між всіма живими людьми (внутрігенераційна справедливість). А у 2002 р. у Йоганнесбурзі відбувся черговий Саміт Землі, вже під гаслом «Зрівноважений розвиток», у декларації якого стверджувалось, що «зрівноважений розвиток є єдиним шляхом, який може забезпечити покращення якості життя людей без надмірної експлуатації природних ресурсів планети Земля [825]. У 1992 році країни ЄС зобов’язались впровадити в життя рішення Конференції в Ріо, а у своїй шостій і сьомій програмах середовищної політики ООН досить виразно вказано на необхідність «Постійного і безпечного для середовища розвитку» [915, с. 48].

У 1998 році зрівноважений розвиток вписано до загальної преамбули Амстердамського трактату як одну з цілей країн-членів ЄС. У 2002 році Європейська Рада затвердила напрацьовані Європейською Комісією основні положення стратегії зрівноваженого розвитку всього ЄС і зобов’язала всі ради, що входять до складу Комісії, розробити глибокі стратегії органічної інтеграції охорони середовища і зрівноваженого розвитку [843, с. 136].

Але, не дивлячись на наявність певного прогресу у реалізації засад зрівноваженого розвитку, оцінка реально досягнутих його часткових цілей є насправді амбівалентна, про що свідчать виявлені в ході аналізу цього процесу негативні моменти (табл. 1.1).

Навіть у ЄС, яка є фактично лідером у цьому процесі, не дивлячись на її успіхи у реалізації засад зрівноваженого розвитку, його стратегія не є наразі головним і переважаючим принципом життя та життєдіяльності [844, с. 156].

Таблиця 1.1

Оцінка результатів реального впровадження засад зрівноваженого розвитку у практику життєдіяльності і господарювання

Позитивні оцінки	Негативні оцінки
Зрівноважений розвиток став загально визнаним принциповим типом розвитку у світі.	Зрівноважений розвиток не перетворився на загальноприйняте до вжитку правило сьогодення.
Зрівноважений розвиток здобув соціальне визнання і його цілі мають потужну підтримку громадськості.	Зрівноважений розвиток на сьогодні в багатьох випадках є фактично позбавленим конкретного змісту поняттям.
	Не дивлячись на багаторічну дискусію на практиці має місце поширене незнання реальної сутності зрівноваженого розвитку.
	Має місце недостатність конкретних дій щодо реалізації положень концепції зрівноваженого розвитку.

Джерело: розроблено авторкою.

Концепція зрівноваженого розвитку в такому випадку приховує реальні конфлікти інтересів у процесі задоволення зростаючих потреб людства [843, с. 326]. Тому дії, здійснені у країнах світу з практичної імплементації положень концепції зрівноваженого розвитку, можна розглядати як в цілому наразі досить скромні. Існують навіть підстави для того, щоб стверджувати, що у багатьох країнах загальну глобальну мету зрівноваженого розвитку замінив своєрідний принцип "глобалізації без бар'єрів" [915, с. 50].

Наразі відсутня достатня тіснота зв'язку між глобальними економічно-політичними завданнями і цілями зрівноваженого розвитку [839, с. 21]. Тому достатньо важко говорити зараз про консеквентність політики зрівноваженого розвитку у глобальних масштабах.

Таким критичним оцінкам, які в дійсності мають під собою конкретний ґрунт, можна протиставити і певні оцінки дещо позитивного характеру. Практично на всіх рівнях управління в ЄС та міжнародних організацій нову на

свій час ідею визнали майже всі міжнародні організації. Відповідно створені спеціальні установи, які займаються перспективними стратегіями зрівноваженого розвитку, і введені стандарти, які є взірцем для наслідування для інших країн.

Економічна діяльність, яка здійснюється в умовах зрівноваженого розвитку, повинна враховувати ступінь реальних регенераційних можливостей відновлюваних природних ресурсів та асиміляційні можливості природного середовища. Тобто, мова йде про існування об'єктивної необхідності здійснення процесу економічного розвитку на основі розвитку підприємств в умовах забезпечення дотримання раціонального типу природокористування, що означає економічно вигідне і zarazом – екологічно безпечне використання природних ресурсів. Соціальна ж ефективність при цьому є цілком логічною похідною від практичної імплементації раціонального типу природокористування. «Не може бути вповні можливим соціальний розвиток без одночасного господарського та екологічного розвитку, економічний – без соціального і природного, екологічний – без соціального і господарського» [859, с. 66].

Єдиної цільної і комплексно обґрунтованої теорії зрівноваженого розвитку на сьогодні все-ще не існує, що й обумовлює наявність високого рівня актуальності здійснення наукових досліджень у цьому напрямі. Концепція зрівноваженого розвитку, яка є практичним відображенням теорії цього розвитку, продовжує все-ще по-різному розумітись і тому наразі є все ще неоднозначною. В економічній літературі є навіть думка, що теорії зрівноваженого розвитку як такої не існує взагалі. А. Садовський пише, що «такої теорії ми не маємо. ...Маємо вже багато програм зрівноваженого розвитку, але все ще не маємо знарядь їх реалізації в якості добрих, цільних і переконливих теорій» [924].

Подібну думку можна зустріти і у Г. Веста: «...Існуючі підходи (до зрівноваженого розвитку) в значній мірі не охоплюють сутності довготривалого характеру зрівноваженості, а саме всебічної пов'язаності і

залежності між енергією, ресурсами, середовищними, економічними, суспільними і політичними системами» [964, с. 11-13].

Існуючі дефініції і стратегії зрівноваженого розвитку відрізняються поміж собою досить істотно за особливостями трактування його значення, засад, цілей, ролі підприємств, масштабів врахування екологічних проблем, механізмів впровадження і т.д. З вагомою часткою упевненості можна лише стверджувати про наявність єдиної спільної згоди щодо визнання відсутності консенсусу у розумінні суті і значення зрівноваженого розвитку [823]. Крім загроз для середовища, як наслідку недостатньо контрольованого динамічного господарського розвитку, має місце ескалація зростання соціальних нерівностей у світі та поглиблення і без того значних різниць у рівнях розвитку окремих частин світу, як це достатньо ґрунтовно дослідили Д. Аджемоглу та Д. Робінсон [12] а також А. Банерджі і Е. Дуфло [33].

Диверсифікованість підходів до здійснення розуміння сутності зрівноваженого розвитку закономірно призвела до того, що, крім загальновідомої теорії такого розвитку як окремої науки (англ. *sustainability science*) на сьогодні є добре відомі, наприклад, економічна, капітальна і інші теорії. Найбільш загрозливою небезпекою «розмиття» значення і суті зрівноваженого розвитку є вірогідність застосування такого варіанту при формуванні потреби у конкретних діях, яке насправді є продовженням домінуючих, традиційно незрівноважених трендів розвитку [914]. Практичне застосування поняття зрівноваженого розвитку охоплює швидше дії, які часто в певній мірі відхиляються від існуючої парадигми розвитку чи існуючих господарських рішень. Це виникає, між іншим, із явища *establishment appropriation* [923] – домінуючі інституції, з метою послабити прагнення і намагання інших суб'єктів, апробують і адаптують їх бачення, проекти, символи, одночасно вписуючи в них старий зміст. В такий спосіб ці інституції намагаються бути в стані продовжити свою домінацію у формуванні процесів розвитку. Через знецінення деяких бачень і понять, пов'язаних із концепцією зрівноваженого розвитку, домінуючі інституції одержали успіх у промуванні

широкого переконання, що тільки політика, яка ґрунтується на виключно господарському зростанні, гарантує одержання певних вигод [824].

Наступними негативними наслідками неоднозначності у трактуванні концепції зрівноваженого розвитку є:

- можливість знецінення значення і остаточна втрата змісту поняття зрівноваженого розвитку, перетворення його у комерційний чи політичний жаргон [848];

- обмеження придатності концепції для практичного використання у якості основи певної політики, оскільки, якщо сторони в ході дискусії використовують поняття, суть яких трактується ними по-різному, то дискусія і випрацювання якогось консенсусу у ході її здійснення втрачають будь-який сенс.

Такий підхід неухильно може призвести до довготермінових і потенційно катастрофічних наслідків. Добрим прикладом в цьому плані є спрямування на розвиток виробництва біопалив ніби як вирішення проблеми глобального потепління. Таке рішення ігнорує потенційні наслідки збільшеної потреби у воді в процесі виробництва біопалива з біомаси, загрозу зменшення біорізноманітності, росту цін на продукти харчування та зниження рівня їх доступності для населення тощо [964].

Найбільш вірогідними причинами неоднозначності у трактуванні концепції зрівноваженого розвитку є:

- епістемологічна – пов'язана із можливостями і способами пізнання систем, зрівноваженість яких представляє особливий інтерес;

- нормативна – пов'язана із певними відмінностями у переконаннях щодо цінності концепції зрівноваженого розвитку;

- суспільно-політична – пов'язана з інтересами прихильників різних інтерпретацій змісту концепції зрівноваженого розвитку;

- контекстуальна – залежна від конкретних реальних умов місця і часу, з врахуванням яких формується концепція зрівноваженого розвитку.

Причина неоднозначності трактування суті концепції зрівноваженого розвитку частково криється також у тому, що у прагненні дотриматись методологічних засад частина науковців із різних сфер своєї діяльності будують концепції, які спираються на специфічні методологічні припущення, сконцентровані на властивих їм аспектах реальності. Екологи, економісти, соціологи і т.д. мають власні, відмінні між собою уявлення та розуміння сучасності і його перспектив [942].

В окремих випадках зрівноважений розвиток трактується як явище фізичне чи економічне. Але насправді до нього слід підходити з позиції вартості в розумінні цінності [900]. Люди прагнуть запевнити стабільність тим особливим цінностям, заради яких намагаються жити. Якщо хтось має схильність до охорони природи, то це, очевидно, тому, що він цінить її з якихось причин – антропоцентричних чи біоцентричних, утилітарних чи не утилітарних. Але цінності, що визнаються людьми, бувають різноманітні, а отже і рівновага є відносною, тобто суб'єктивною [939]. Тому логічно припустити, що і концепції зрівноваженого розвитку є досить диверсифіковані, оскільки вони пов'язані *explicite* чи *implicite* з ціннісними твердженнями.

Концепції і стратегії зрівноваженого розвитку повинні бути урізноманітнені в залежності від часових і просторових вимірів, яких вони стосуються [826]. Згідно правила регіону, стратегії його розвитку повинні враховувати природну, соціальну і екологічну специфіку місця і часу [861]. Ця контекстуальна залежність спричиняє виникнення питань щодо того, що саме в конкретних умовах повинно бути зрівноважене, у якому часовому і просторовому вимірі, для кого і для чого та за допомогою яких дій.

Таким чином, очевидно, є всі підстави для того, щоб визнати, що в реальності існує досить багато різних концепцій зрівноваженого розвитку, і що немає повною мірою розвинутої єдиної теорії зрівноваженого розвитку. Однак є підстави констатувати наявність передумов для створення моделі такої теорії, наприклад, в якості теорії еластичності (*resilience theory*), (*earth*

system science), теорії складності (особливо складних адаптивних систем – *complex adaptive systems*) [972]. Приклад ідеограми такої моделі, що використовується у *earth system science*, представлено на рис. 1.1.

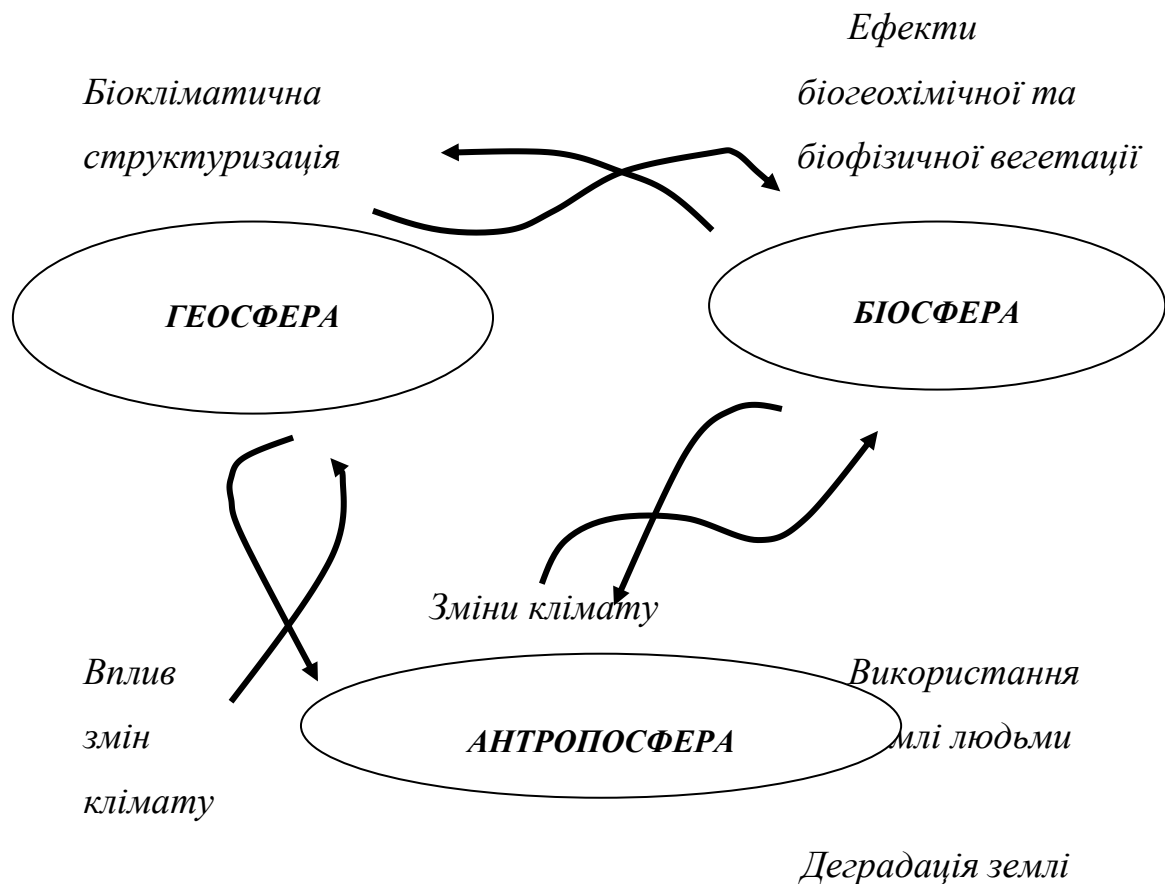

Рис. 1.1. Системні інтерзалежності за теорією *earth system science*

Джерело: сформовано за даними [875, с. 21].

В літературі відзначається навіть виникнення цілої науки про зрівноваженість – *sustainability science* – предметом дослідження якої є природничо-соціальні системи. Згідно з положеннями цієї науки, ключовими мериторичними питаннями, які потребують розв’язання в теорії зрівноваженого розвитку, є наступні [852]:

- яким чином у створюваних моделях і концепціях можна і потрібно найкраще врахувати динамічні взаємозв’язки між природою і суспільством?
- якими можуть бути довготермінові середовищні та розвиткові тренди, що змінюють відносини між природою і суспільством?
- що визначає ступінь еластичності чи нееластичності природничо-суспільних систем в різних місцях, типах екосистем, умовах життя людей?

- чи можна науково обґрунтовано окреслити межі нараження суспільно-природничих систем на значний ріст ступеня ризику серйозної деградації?
- яким чином стимулювати збільшення здатності суспільства до формування відносин між природою і суспільством для підвищення зрівноваженості?
- яким чином системи моніторингу середовищних і суспільних умов потрібно розвивати для пошуку більш практичних ідентифікаторів зрівноваженості?
- яким чином незалежні моніторингові, планістичні та обґрунтовальні дії можна використати для підвищення природоохоронного освітнього рівня суспільства?

Виглядає також на те, що *sustainability science* як окрема наука має тенденцію до інтенсивного виходу поза межі традиційно сформульованих наукових методологій поширеного гіпотетично-дедукційного характеру, але побачити цю новизну в традиційній формі є досить складно. Набагато легше це здійснити у таблично-синтетичному вигляді (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Характерні риси традиційної моделі науки та моделі *sustainability science*

Модель	
<i>традиційна</i>	<i>sustainability science</i> (<i>post-normal science</i>)
академічність	академічність і суспільність
монодисциплінарність	транс- та інтердисциплінарність
технократичність	партиципативність
упевненість	невпевненість
прогностичність	експлораційність

Джерело: сформовано за даними [881, с. 38].

На протипагу загальної теорії зрівноваженого розвитку, вже на сьогодні в економічній науці існують дисциплінарні теорії зрівноваженого розвитку, або принаймі їх основи. Прикладом дисциплінарного, теоретично досить

цілісного підходу, є чисто економічне розуміння зрівноваженого розвитку, згідно з яким у найбільш традиційному його загальному сприйнятті, із зрівноваженим розвитком маємо справу тоді, коли певні показники добробуту не знижують свого значення в певному довгому періоді [906]. В класичній формі такого підходу виділяються три типи капіталу – виробничий, людський і природний. Наприклад, Дж. Хікс визначає капітал як вартість, що має здатність до примноження благ [878], що дещо нагадує відомий підхід до трактування сутності капіталу відомим класиком економічної науки К. Марксом.

Таким чином, згода на впровадження нового поняття ще не означає принаймі спільної дефініції та узгодженої стратегії через існування певних контраверсій. Перша така контраверсія стосується дефініції самого поняття. В 40 розділах програми Agenda 21 постулюється нова модель добробуту, що передбачає стабільну охорону і збереження середовища. Однак учасникам конференції в Ріо не вдалося знайти спільної дефініції а також не визначено зв'язних цілей щодо обмеження експлуатації природних ресурсів. Тому в практиці обговорення проблеми часто вживаються інші дефініції стосовно зрівноваженого розвитку – розвиток постійний, стабільно підтримуваний, розвиток, безпечний для майбутнього розвиток, постійно безпечний для навколишнього середовища розвиток [915, с. 41].

Друга контраверсія виникла навколо питання, яку сферу повинні охоплювати заходи політики зрівноваженого розвитку. Надто вузьке формулювання цілей пов'язується із небезпекою ексклюзування інтересів охорони середовища. Надто широке – може призвести до того, що політика зрівноваженого розвитку буде позбавлена конкретного змісту. Наразі більшість авторів є схильними дотримуватись поглядів, що цілі зрівноваженого розвитку потрібно розглядати в трьох вимірах: екологічному, економічному та соціальному, (чи соціально-культурному).

Третя контраверсія стосується оцінки та ієрархії цілей зрівноваженого розвитку і відповідних їх вимірів. Головні чотири позиції у цьому питанні:

- найважливішим є економічний вимір, оскільки зрівноважений розвиток повинен забезпечити стабільне задоволення потреб людства [802, с. 32];
- всі виміри є рівнозначні [865, с. 323];
- всі виміри є рівнозначні, але у визначених природним середовищем межах (оскільки природні ресурси є основою існування всього, в т.ч. – господарських процесів [915];
- найвищу оцінку має значення екологічного виміру, оскільки охорона навколишнього середовища є основою охорони умов життя [903].

Аналіз змісту цих контраверсій діє підстави для того, щоб вважати доцільним використовувати у практиці діяльності та у її теоретичних обґрунтуваннях інтеграційну версію концепції зрівноваженого розвитку, за якою, ключові засади цієї концепції (відповідальність перед майбутнім і справедливий розподіл благ) виходять за межі окремих вимірів, тому жодна із цілей не може розглядатись і оцінюватись окремо. Тому найбільш ёмкою і водночас зрозумілою дефініцією зрівноваженого розвитку слід вважати таку, яка трактує розвиток такого типу як розвиток, метою якого є забезпечення всім сьогодні живим людям та наступним їх поколінням можливість формування і дотримання достатньо високих екологічних, економічних та соціально-культурних стандартів в межах природної витривалості Землі на основі застосування засад внутрігенераційної та міжгенераційної справедливості.

Виходячи із сформульованої таким чином дефініції зрівноваженого розвитку як загальної концепції розвитку логічно буде сформулювати основні його засади:

Етичні основи зрівноваженого розвитку – етичні цінності справедливості та співвідповідальності як основні передумови прийняття рішень та реалізації відповідних заходів. Головну цінність, якою є справедливість, найкраще відображає засада внутрігенераційної та міжгенераційної справедливості. Культурна спільнота не може претендувати

на те, щоб мати ексклюзивне право на більшу кількість природних ресурсів, ніж інші.

Постулат зрівноваженої (соціально-екологічної) демократії.

Економіка зрівноваженого розвитку прагне до реалізації можливості гарантування достатніх економічних, екологічних та соціально-культурних стандартів та свободи і якості життя всім сучасним людям та наступним їх поколінням.

Визнання абсолютних меж природної витривалості. Охорона природних ресурсів не може бути трактована лише як одне із завдань зрівноваженого розвитку – у ній треба бачити необхідну умову і обов’язкове обмеження у реалізації інших цілей. У відомій тріаді цілей екологічні цілі є визначальними, оскільки природні основи життя обмежують і визначають можливість реалізації інших життєвих основ.

Інтеграційний підхід у реалізації концепції. Цілі у всіх трьох вимірах зрівноваженого розвитку повинні в міру можливості реалізовуватись з врахуванням сильних співзалежностей по відношенню до інших вимірів, як це видно із трикутника цілей (рис. 1.2).

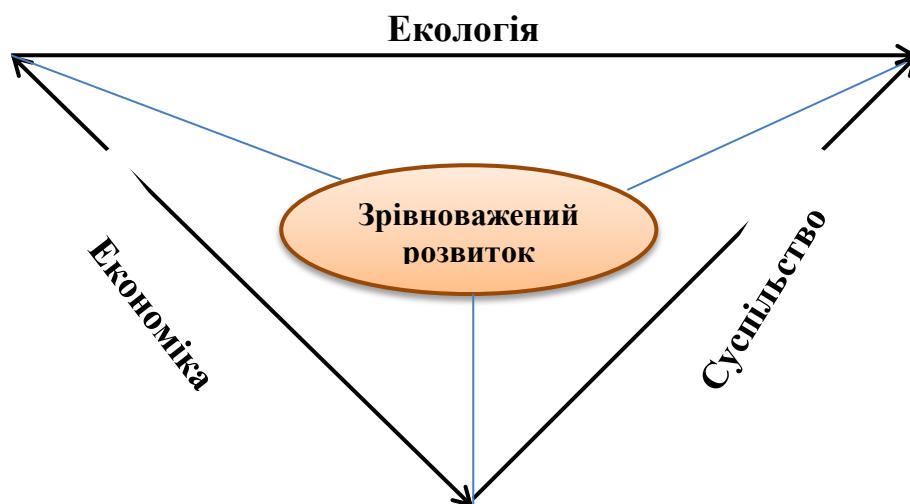

Рис. 1.2. Трикутник цілей зрівноваженого розвитку в межах витривалості природного середовища

Джерело: розроблено авторкою.

Більш розлога інформація щодо сформованого трикутника цілей представлена у таблиці 1.3.

Таблиця. 1.3

Основні складові трикутника цілей зрівноваженого розвитку

Цілі		
Екологічні	Економічні	Соціально-культурні
Охорона земної атмосфери (стримування потепління клімату)	Стабільність національної економіки: забезпечення самостійної екзистенції при прийнятній якості праці	Демократія участі та верховенство права у всіх сферах життя
Не завдання шкоди природі і збереження біорізноманіття видів і крайобrazів	Задоволення основних потреб у продукції: харчування, житло, одяг, енергія	Елімінування бідності, соціальна безпека, опанування демографічних проблем
Зрівноважене використання відновлюваних ресурсів	Стабільність цін та протидія концентрації економічної влади.	Рівність шансів на доступ до благ для всіх.
Зрівноважене використання невідновлюваних ресурсів	Позагосподарська рівновага і співпраця на користь розвитку при мінімальному імпорті сировини	Зовнішня і внутрішня безпека, вирішення конфліктних ситуацій без застосування сили.
Здорові умови життя (елімінування шкідливих субстанцій, опромінення та шуму)	Ефективний державний бюджет при достатніх стандартах забезпечення суспільства основними благами та справедливий поділ доходів	Охорона здоров'я і забезпечення якості життя людини

Примітка: вживаємо термін «цілі соціально-культурні» а не «соціальні», оскільки це полегшує інтеграцію цілей демократичної участі і верховенства права.

Джерело: розроблено авторкою.

З рисунку 1.2 та таблиці 1.3 чітко видно, що зрівноважений розвиток та орієнтація на нього охоплюють не лише суто екологізацію високо розвинутого сучасного суспільства. Йдеться і про необхідність врахування економічного і соціально-культурного виміру суспільства майбутнього.

Крім того, вище наведене дозволяє сформуванню відповідної ієрархії цілей зрівноваженого розвитку та встановити роль кожної:

➤ екологічний вимір є у цій тріаді визначальним, оскільки природні ресурси і їх якість визначають можливість існування всього живого на планеті;

➤ економічна сфера є основою реального забезпечення вирішення всіх інших проблем у зрівноваженому розвитку, оскільки її завданням є вирішення проблем його фінансового забезпечення і нагромадження необхідних для цього коштів;

➤ соціальний вимір є акумулюючим, оскільки якість життя людей і їх добробут залежать від рівня вирішення екологічних та економічних проблем.

Таким чином, виникнення та розвиток теорії зрівноваженого розвитку спричинені об'єктивними чинниками, до яких об'єктивно відносяться наростання суперечностей між необхідністю збільшувати виробництво продукції для задоволення все більш необмежених потреб людства і необхідністю використовувати для цього все більші обсяги обмежених природних ресурсів, що дедалі більше призводить до погіршення стану навколишнього природного середовища, а тим самим – до погіршення умов життя людей, що в кінцевому підсумку може спричинити цілковите знищення людства. Оскільки економічна сфера життєдіяльності є основою реального забезпечення вирішення всіх інших проблем зрівноваженого розвитку, особливої актуальності набувають питання підвищення ефективності функціонування виробників як основи економіки, тим самим – основи реального забезпечення вирішення всіх інших проблем у цьому розвитку.

1.2. Сутність і особливості ролі сільськогосподарських виробників у зрівноваженому розвитку сільських регіонів

Винятково актуальним є дослідження можливостей реалізації засад концепції зрівноваженого розвитку безпосередньо для сільських регіонів, які є фізичною просторовою і ресурсною базою функціонування сільськогосподарських виробників як основи розвитку сільського господарства, яке, у свою чергу, є економічною основою розвитку цих регіонів і забезпечення гідного життя їх населення як чинника покращення якості продовольчої безпеки країни та підвищення рівня добробуту її

населення. Сільські регіони безумовно відіграють ключову роль у розвитку людства, оскільки вони забезпечують виробництво продуктів харчування, їх територія є місцем відпочинку, вони зазнають значної шкоди у вигляді засмічування відходами виробництва і іншим сміттям, тобто в цілому у значній мірі впливають на формування якості життя всього населення планети.

На сьогодні широко розповсюдженою практикою є застосування терміну «сталий розвиток» замість «зрівноважений розвиток» [54; 302; 331; 357; 377; 642; 684; 768 та ін.], з чим є підстави не погодитись. Розвиток за своїм характером не може бути сталим (тобто – незмінним), а тим більше в економічній сфері, до якої в значній мірі відноситься розвиток регіонів. Розвиток взагалі, як відомо, здійснюється «по спіралі», яка в перерізі дає чітку синусоїду. За теорією хвиль Коливанова та групи інших вчених, розвиток, особливо економіки, має виражений циклічний характер, і про сталість у тому розуміння, у якому вона сьогодні застосовується, тут говорити немає особливих підстав, оскільки поняття «розвиток» передбачає певну динаміку, а словосполучення «динамічна рівновага», яка часом зустрічається в літературі при поясненні суті так званого «сталого» розвитку, за своєю суттю практично не має змісту. Тим більше, що, аналізуючи зміст позиції тих, хто застосовує термін «сталий розвиток» замість «зрівноважений розвиток», можна цілком об'єктивно дійти висновку, що насправді йдеться таки про «зрівноважений» а не «сталий» розвиток.

В оптимальному варіанті власне «сталий» (але краще – «стабільний», в розумінні – «постійний»!) характер повинен мати розвиток кожної із цих сфер. Тому в контексті вирішення проблеми комплексності і органічної взаємопов'язаності розвитку села як частини сільського регіону більш виправданим, все-таки, видається вживання терміну «зрівноважений». Поняття зрівноваженого розвитку сільських регіонів відображає зміст головних ідей, покладених в основу «Декларації з Ріо» як результату відомої конференції ООН «Середовище і розвиток» у Ріо-де-Жанейро (sustainable

development of rural areas). В Польщі термін “sustainable development of rural areas” дослівно перекладається як “zrównoważony rozwój obszarów wiejskich” – зрівноважений розвиток сільських регіонів.

Є певні контраверсійні особливості і у розумінні та використанні термінів «регіон» і «територія» у контексті змісту концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів. Територія – це частина поверхні Землі з притаманними їй природними та антропогенними властивостями і ресурсами, що характеризуються певною протяжністю (площею), географічним положенням та іншими рисами [13]. Тобто, територія – це не лише просторовий ресурс, але й розміщені на ньому всі інші ресурси, насамперед – людські – населення, що проживає на цій території [530]. Відповідно, сільська територія – це та територія, на якій проживають селяни. У розвинутих країнах частка сільських жителів становить до 25% загальної чисельності населення, при цьому частка зайнятих у сільському господарстві – лише 3-7% [530].

Виходячи з того, що термін “region” у Webster’s New Encyclopedic Dictionary пояснюється як “area” [962], а “area” – як “region” [962], і беручи до уваги, що термін “territory” визначається як “area” [962], можна з достатнім ступенем обґрунтованості допустити правомірним у контексті проблеми зрівноваженого розвитку вживати як термін “територія”, так і термін “регіон”. Визначення регіону у наукових дослідженнях переважно починаються з того, що «регіон – це територія, яка...». Термін «регіон» походить від латинського «*regio*» – *територія*, межі якої встановлює суверен відповідним управлінським актом, незважаючи на думку місцевого населення і т.д. [289]. Зрештою, кожен регіон закономірно має свою територію, а кожна територія може мати виділені у ній регіони, що своєю чергою створює певні підстави для можливості взаємозамінного вживання цих термінів у контексті проблеми і концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів.

Таким чином, вживати термін “зрівноважений розвиток” стосовно сільських регіонів є дещо більше підстав, ніж термін “сталий розвиток”. В першому випадку йдеться про оптимізацію збалансування розвитку

економічної, екологічної та соціальної сфер села, що більше відповідає поняттю “sustainable development of rural areas”, а в другому – про наявність стабільного характеру у динаміці процесу розвитку. Ідеальним варіантом формулювання оптимального типу розвитку сільських регіонів мав би бути їх «сталій (в розумінні – постійний) зрівноважений розвиток».

Зрівноважений розвиток сільських регіонів є оптимальним варіантом їх розвитку, коли у цих регіонах рівномірно і органічно взаємопов'язано розвиваються три основні сфери суспільного життя – економічна, соціальна та екологічна, але, на жаль, поки що в Україні практично ніщо не свідчить про хоча б мінімальне наближення до цього варіанту на практиці. Основною сферою забезпечення ефективного функціонування зазначеної тріади у сільських регіонах об'єктивно була, є і принаймі у осяжному майбутньому залишається економічна сфера. При цьому, сільськогосподарська діяльність і надалі є основною формою економічної активності на селі, хоча характер цього виробництва постійно змінюється, що проявляється наразі у дуалізації цієї галузі та поляризації сільськогосподарських виробників на дві групи – групу крупних виробників типу агрохолдингів і групу порівняно малих виробників сільськогосподарської продукції, основними специфічними характеристиками яких є власне їх розміри, які, власне, і визначають напрямки спеціалізації виробників у цих групах. Якщо крупні виробники займаються виробництвом так званих традиційних видів продукції – вирощуванням ріпаку, пшениці, кукурудзи, соняшнику та сої, а також інтенсивним експортом відповідної продукції їх вирощування, то виробництвом переважної частини практично всіх інших видів сільськогосподарської продукції займаються переважно малі і середні виробники, що є цілком зрозумілим, оскільки конкурувати малі виробники з великими у виробництві однієї ж і тієї продукції об'єктивно не можуть, в силу того, що така конкуренція не мала б змісту. Тому все більш актуальною стає реалізація наявного у них ресурсного потенціалу через перехід на виробництво нішевої продукції, що може відіграти важливу роль у підвищенні

рівня здатності цих виробників до економічного виживання у все більш жорстких умовах ринку, оскільки нішеве сільське господарство може сприяти вирішенню проблем інноватизації зазначеної групи виробників; підвищенню рівня енергетичної незалежності сільських регіонів, бо певні нішеві культури можуть вирощуватись на енергетичні потреби; підвищенню рівня екологічності сільськогосподарської продукції і продовольчих продуктів, вироблених із неї, бо органічне сільське господарство – це також ніша в галузі і на ринках. В кінцевому підсумку нішеве сільське господарство є чинником економічного зростання виробників сільськогосподарської продукції, а значить – формування коштів для вирішення і соціальних, і екологічних проблем у сільських регіонах.

Значення вирішення проблеми зрівноваженого розвитку сільських регіонів в реальності виходить далеко за межі цих регіонів, оскільки від їх ефективного функціонування залежить рівень продовольчої безпеки всієї країни – альтернативи сільському господарству на сьогодні не існує.

Продовольча безпека – здатність країни забезпечити людям можливість постійного доступу до якісних та корисних продуктів харчування. Розглядати її об'єктивно слід у двох площинах: як обов'язок держави і як складову частину її національної безпеки. Згідно з Римською декларацією про всесвітню продовольчу безпеку, кожна держава зобов'язана забезпечити право людини на повноцінне харчування, і як основні компоненти продовольчої безпеки країни визначаються фізична і економічна доступність продовольства та незалежність у забезпеченні ним [772].

За існуючих умов одним із стратегічних напрямів оздоровлення економіки країни та розвитку її сільського господарства є формування потужної економічної системи шляхом реалізації в Україні сучасної ринкової моделі економічного і соціального розвитку сільських регіонів [304, с. 3]. На шляху проголошення Україною євроінтеграційного вектору розвитку зроблено, звичайно, немало. Укладено більше 20 різних угод та інших документів про співпрацю з країнами ЄС, в т.ч. Декларацію Ради Європи про

Спільну стратегію країн-членів ЄС щодо України, що для неї означає ще один шанс стати європейською країною.

Інтенсивність зростання товарообміну між АПК України та країнами ЄС збільшується. Аграрна продукція становить третю частину від усього українського експорту до Євросоюзу [432, с. 89]. Український аграрний сектор займає друге місце серед секторів національної економіки у товарній структурі експорту [111, с. 76]. В аграрному секторі (разом з харчовою промисловістю) країни нині створюється понад 40% додатнього сальдо зовнішньоторговельного обороту країни. Україна сьогодні веде експортно-імпортні операції з продовольчими товарами більш як з 50 країнами світу [670, с. 17].

Проте, оцінюючи зроблене, з прикрістю доводиться констатувати, що, на жаль, поки що з умовних восьми етапів, які повинні пройти країни на шляху до євроінтеграції, Україна не пройшла жодного [180, с. 5]. Існуючий рівень розвитку АПК в Україні сьогодні явно недостатній, насамперед тому, що його продукція недостатньо забезпечує продовольчу безпеку держави, яка визначається рівнем і динамікою споживання продуктів харчування населення. Ми відстаємо від європейського рівня споживання м'ясопродуктів у 2,5 рази, фруктів – у 3,5 рази. На продовольчі цілі в Україні населення витрачає понад 60% сімейного бюджету (проти 15-20% у країнах Європи і 8-10% – у США) [695, с. 22]. Більше половини сільськогосподарських виробників є збитковими. Частка інноваційних видів продукції в загальному обсязі продовольчих товарів становить всього 4,4% [587, с. 5]. Землемісткість валової продукції сільського господарства в Україні становить 3,72га/євро, що у 8 разів більше, ніж у країнах Європи [50, с. 40]. Тобто, свого основного завдання вітчизняне сільське господарство не виконує належним чином. У загальному рейтингу серед 113 країн, за даними звіту, розробленого підрозділом досліджень та аналізу The Economist Intelligence Unit за підтримки глобальної сільськогосподарської компанії Corteva Agriscience, за рівнем Global Food Security Index [808] з урахуванням впливу природних умов

у 2018 році Україна посіла 63 місце зі 113 країн, набравши 54,1 бала [572, с. 9]. Україна певним чином покращила свою позицію у рейтингу у 2019 році, проте темпи зростання багатьох інших країн були значно вищими, в результаті чого Україна зайняла лише 76 позицію [808].

У 2019 році середньодобова поживність раціону українця зменшилася порівняно з попереднім роком на 0,6% і склала всього 2691 ккал [225]. (2013 р. – 2969 ккал) [399, с. 59]. При цьому калорійність раціону всього на 7,6% перевищила гранично допустимий рівень для цього індикатора – 2500 ккал. [225]. Це нижче мінімального фізіологічного нормативу Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) – 3000 ккал на добу [572, с. 12]. Калорійність раціону харчування населення в Україні є на 22% нижчою порівняно із ЄС–28, де вона в середньому становить 3442 ккал на добу [225]. За структурою, основна частка калорійності нашого раціону забезпечується за рахунок споживання продукції рослинництва – 1891 ккал, або 70,3%. На продукцію тваринництва припадає всього 29,7%, (800 ккал) [225] за норми 55% [399, с. 60]. Тобто, за рівнем калорійності харчування Україна перейшла від рівня розвинених країн до рівня нижньої межі продовольчої безпеки, а за споживанням протеїнів тваринного походження опинилася далеко нижче неї. Українці споживають значно менше органічних продуктів, ніж жителі країн ЄС – цей показник на особу у нас складає €3, тоді як у ЄС – €53,7. За обсягом внутрішнього ринку органічних продуктів харчування Україна займає 25-те місце в Європі: з 1 гектара органічних угідь на внутрішній ринок потрапляє продукції на €50, тоді як у Європі — на €2345 [16]. У асортименті продуктів, що їх споживає населення України, явно не вистачає продуктів, які виробляються в результаті вирощування нішевих культур.

Тобто, роль виробників сільськогосподарської продукції на сьогодні обумовлюється необхідністю підвищення ними рівня ефективності їх функціонування з метою покращення задоволення потреб населення у продуктах харчування шляхом впровадження в практику їх господарювання нішевих культур, в т. ч органічних, і забезпечення продукцією їх вирощування

внутрішнього ринку а також формування її експортного потенціалу. Таким чином вирішується проблема створення економічної основи зрівноваженого розвитку сільських регіонів як чинника покращення якості продовольчої безпеки країни і підвищення рівня добробуту її населення.

Тому подальший розвиток аграрного сектора економіки України на основі продовження його трансформації об'єктивно повинен здійснюватись шляхом оптимального поєднання його напрямів в контексті реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів з врахуванням існуючих на сьогодні інтересів сільського населення, основних проблем українського села, наявних вже на сьогодні його сильних сторін та перспектив покращення параметрів природного середовища і об'єктивними перевагами сільського способу життя. Оптимальне поєднання шляхів реалізації цих інтересів об'єктивно може бути забезпечене в умовах реалізації саме концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів.

Загальний рівень зрівноваженості розвитку сільського регіону формується ступенем збалансованості розвитку основних сфер життя в ньому. Проте визначити пріоритетність чи логічну черговість розвитку окремих сфер сільського регіону є можливо. Сільське господарство було, є і в осяжному майбутньому залишається основою розвитку села і сільських регіонів як сукупності економічної, соціальної та екологічної сфер життєдіяльності сільського населення. «Слід мати на увазі, що українське село – це не тільки виробництво аграрної продукції, це соціально-економічний уклад нації, це спосіб життєдіяльності третини мешканців держави» [561]. З другого боку, «кінцевий результат функціонування агропродовольчого сектора економіки безпосередньо залежить від того, як спрацює в цьому відношенні кожна сільська територія» [774].

Суперечності між трьома сферами життєдіяльності у сільських територіях виникають тому, що мікроекономічні інтереси щодо максималізації прибутку виробників сільськогосподарської продукції не завжди відповідають макроекономічним цілям щодо максималізації соціальної

ефективності АПК і охорони навколишнього природного середовища [731]. У сільському господарстві як у виробничій галузі у цьому контексті мова йде про раціональне використання її головного ресурсу, тобто – землі.

На сьогодні у сільських регіонах практично нульовою є роль органів місцевого самоврядування у вирішенні проблем зрівноваженого розвитку сільських територій, тобто їх економічним, екологічним та соціальним розвитком. У Польщі місцевий «саможонд» (samorząd – самоврядування) функціонує як активний учасник, координатор і часто – ініціатор розвитку свого регіону у економічному, екологічному та соціальному напрямках. І держава сприяє цьому шляхом дозволу на концентрацію певних ресурсів на регіональному рівні (гміни!) та сприяння підвищенню рівня кваліфікації працівників місцевого самоврядування.

Отже, проведені дослідження дають підстави для того, щоб зробити висновок про те, що, не дивлячись на наявність досить значного обсягу напрацювань щодо зрівноваженого розвитку сільських регіонів, у його трактуванні з врахуванням особливостей цих регіонів все ще немає однозначності, хоча зміст цієї концепції є досить зрозумілий і полягає у збалансованому і взаємопов'язаному розвитку економічної, соціальної та екологічної сфер сільського регіону. Ідеальним варіантом такого розвитку є зрівноважений його тип, який має тривало стабільний характер.

Зазначене в повній мірі стосується такого конкретного шляху диверсифікації напрямів сільськогосподарського виробництва, яким є нішеве сільське господарство, в т.ч. і органічне, оскільки йому властиві ті ж проблеми, що й для всієї галузі. Суть його полягає у впровадженні нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників.

З метою оптимізації поєднання основних шляхів дальшого розвитку аграрної економіки Львівської області на основі її трансформації в контексті реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів за участю автора дисертації розроблено блочно-проблемну схему моделі концепції розробки проекту стратегії зрівноваженого розвитку Львівської області, яка

включає п'ять основних блоків проблем, послідовна реалізація вирішення яких дозволить забезпечити досягнення необхідного рівня ефективності економіки сільських регіонів області при дотриманні необхідних екологічних та соціально-демографічних умов (рис. 1.3). Для вирішення блоку проблем “Земля” ще додатково розроблено модель пріоритезації основних напрямів розвитку сільського господарства регіону (рис. 1.4), в якій передбачається оптимальне поєднання рослинництва, тваринництва, в т.ч. і їх нішевізація.

У розвинутих країнах роль уряду у сприянні зрівноваженому розвитку сільських регіонів базується на визнанні пріоритетності людського розвитку і має навіть не стільки фінансовий характер, скільки більше інформаційний та освітній – через систему дорадчо-консультативних служб, які, особливо в США (Extension services), є провідниками державної політики розвитку сільських регіонів.

Отже, зрівноважений розвиток сільських регіонів є в принципі таким типом їх розвитку, за якого його пріоритетна ціль – створення умов для цивілізованого способу і рівня життя сільського населення на основі підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських виробників шляхом впровадження у практику їх господарювання нішевих культур та формування експортного потенціалу продукції їх вирощування – досягається на основі збалансованого розвитку основних сфер сільського середовища: економічної, екологічної та соціальної.

Тому основним завданням у процесі подальшої трансформації аграрної економіки України і створення умов для підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських виробників повинно стати створення такої її моделі, яка б давала можливість забезпечити формування відповідних умов для максимального задоволення диверсифікованих інтересів сільськогосподарських виробників та усіх сільських жителів як основи реалізації положень концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів.

Рис. 1.3. Блочно-проблемна схема концепції розробки проекту стратегії зрівноваженого розвитку сільських регіонів Львівської області

Джерело: розроблено авторкою.

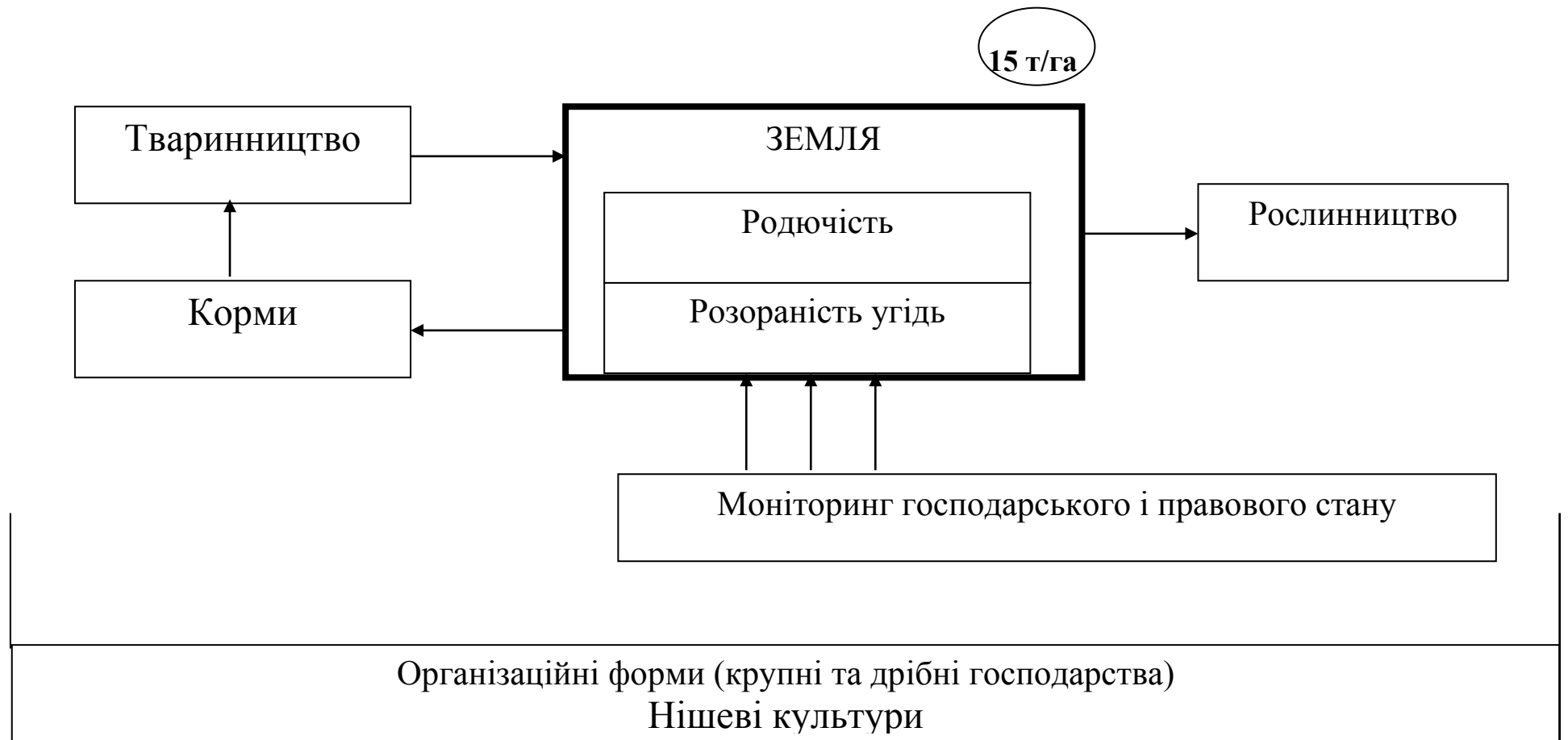

Рис. 1.4. Пріоритетні напрямки розвитку сільського господарства Львівської області

Джерело: розроблено авторкою.

Основним завданням у процесі подальшої трансформації аграрної економіки України і створення умов для підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських виробників повинно стати створення такої її моделі, яка б давала можливість забезпечити формування відповідних умов для максимального задоволення диверсифікованих інтересів сільськогосподарських виробників та усіх сільських жителів як основи реалізації положень концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів. Йдеться не про протиставлення інтересів держави інтересам селян, а про те, що державні інтереси в цій сфері ефективно можуть бути реалізовані на практиці лише через задоволення пріоритетних інтересів селянства. Основою формування перспективи села України об'єктивно повинна стати оптимізація напрямів зрівноваженого розвитку сільських регіонів на базі подальшого розвитку аграрної економіки шляхом диверсифікації напрямів господарювання сільськогосподарських виробників при збереженні екологічно чистого сільського довкілля і розвитку соціальної інфраструктури сільських регіонів. Тому головною метою сучасного процесу пошуку нових шляхів подальшого розвитку сільських регіонів, в т.ч. і шляхом впровадження нішевих культур в практику господарювання сільськогосподарських виробників в Україні є те, що для вибору правильного шляху розвитку країни в майбутньому потрібно, щоб наша суспільно-економічна система була гармонічно вмонтована в систему природного середовища з тим, щоб можна було раціонально використовувати його засоби для потреб сьогodнішніх і прийдешніх поколінь. Але, оскільки ринок як економічний механізм є позбавлений елементарних ознак соціальної справедливості, зазначеної гармонії неможливо досягти через виключно ринковий механізм, що обумовлює об'єктивну необхідність участі держави у вирішенні цих питань. Звідси висновок – зрівноважений розвиток сільських регіонів повинен стати сформованим пріоритетним напрямом державної аграрної політики в Україні, і основна роль у цьому розвитку об'єктивно належить сільськогосподарським виробникам.

1.3. Поняття і місце нішевих культур у диверсифікації напрямів діяльності сільськогосподарських виробників як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів

Комплекс чинників, що спричинили виникнення нішевого напрямку розвитку сільського господарства, об'єктивно є підстави розділити на дві групи – кліматичні та соціально-економічні.

Проблема зміни клімату загострюється по всій Землі і все більше кидає виклик межах нашого звичайного розуміння сучасної кліматичної ситуації. А згідно прогнозів Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО), екстремалізація кліматичних умов у найближчому десятиріччі буде все інтенсивнішою, що закономірно негативно відобразиться на функціонуванні сільськогосподарських виробників і виробництві сільськогосподарської продукції.

Інтенсивність впливу змін клімату на різні галузі сільського господарства є різною. Є різниця і у розташуванні різних країн – у країнах з переважним помірним кліматом зміни можуть бути не такі помітні [112, с. 2]. Проте вчені стверджують, що сьогоднішнє наростання кліматичних аномалій призведе до значного підвищення температур і посилення потужності засух на півдні Європи, що негативно вплине на динаміку виробництва сільськогосподарської продукції та структуру галузі. До речі, саме сільське господарство є потужним чинником забруднення природного середовища. У 2018 році сільськогосподарське виробництво спричинило викиди CO₂ в навколишнє середовище в обсязі 98 млн тонн (29% від загального обсягу викидів), тобто, майже кожна 3-тя тонна викидів парникових газів є наслідком діяльності у сільському господарстві (рис.1.5).

В Україні кліматичні зміни також викликають певні побоювання у виробників, бо тут, починаючи з 2000 р., також має місце ріст середньорічних температур, почастишали посухи і повені. Згідно прогнозів, кількість літніх та осінніх посух до 2030 р. може збільшитися на 15-30%. Дуже небезпечною є

тенденція до поширення посух у північних та західних районах країни, які вважалися зонами достатнього вологозабезпечення. Тому рослини потребують не того живлення, що було актуальним впродовж попередніх 5 років.

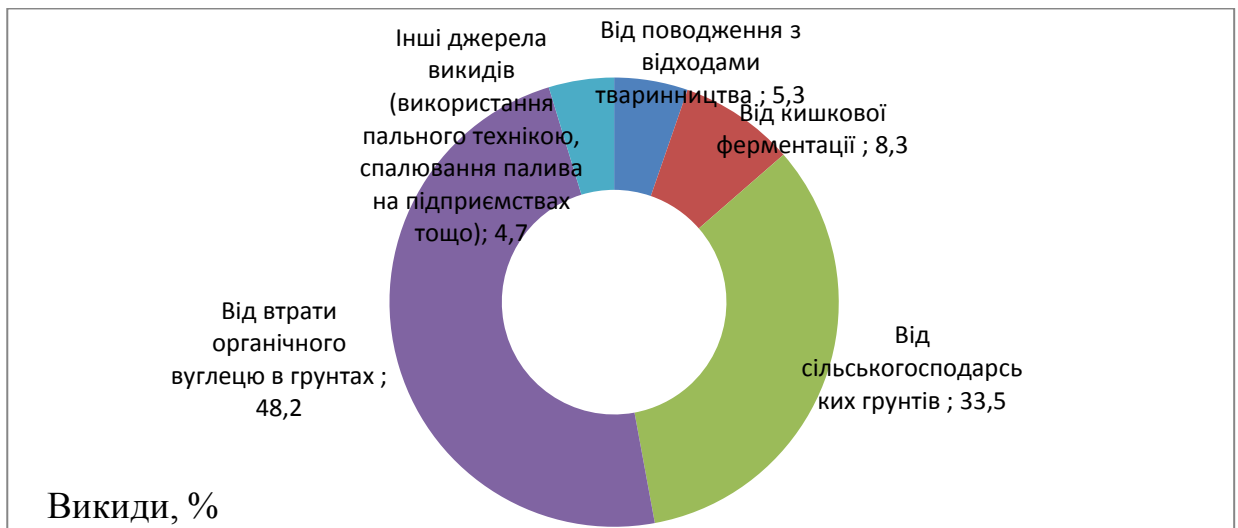

Рис. 1.5. Вплив сільського господарства на природне середовище за рахунок викидів CO₂

Джерело: розроблено авторкою за даними [112, с. 2; 231].

Такі «теплові хвилі» можуть спричиняти передчасне дозрівання ярих культур і знижувати їхню врожайність [469, с. 6]. Якщо такі тенденції збережуться, а на сьогодні немає підстав очікувати протилежного, то через кілька десятиліть Україна повністю втратить своє кліматичне різноманіття: буде лише одна посушлива природна кліматична зона, дещо схожа на теперішній степ, а південь без забезпечення зрошення стане взагалі непридатним для вирощування будь-яких культур [114].

Тому диверсифікація напрямів господарської діяльності із зміною спеціалізації виробників сільськогосподарської продукції за рахунок переорієнтації їх на вирощування нішевих культур в такій ситуації видається достатньо обґрунтованим рішенням, яке органічно вписується у схему пріоритетних напрямів запобігання змінам клімату та адаптації до них (рис. 1.6).

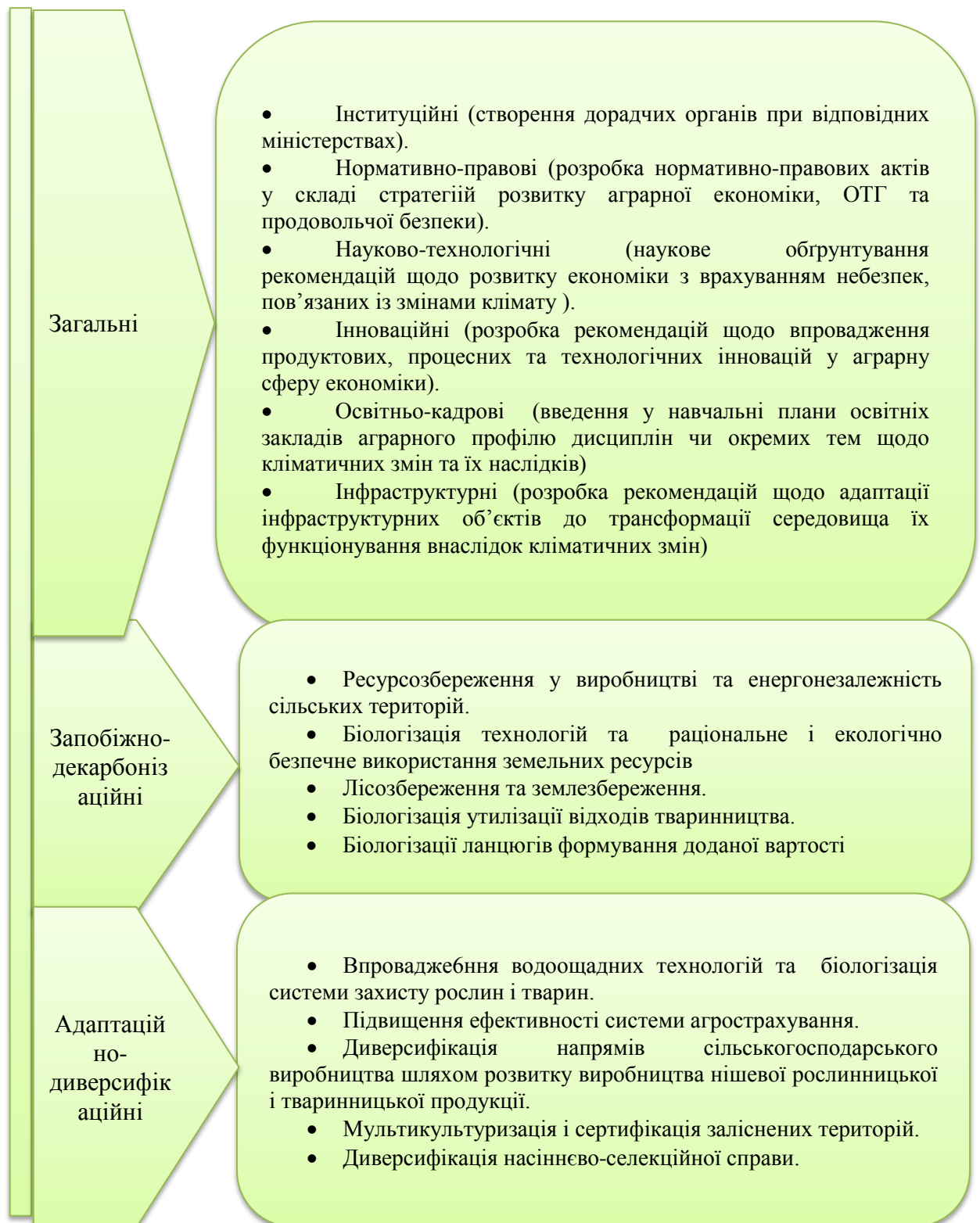

Рис. 1.6. Місце нішевих культур серед пріоритетів у запобіганні негативним змінам клімату та адаптації до них

Джерело: розроблено авторкою за даними [505].

Крім того, з другого боку, недостатньо обґрунтоване регулювання процесів і тенденцій розвитку сільського господарства в Україні спричиняє

досить виразне явище дуалізації цієї галузі, що проявляється у дедалі більшій поляризації сільськогосподарського виробництва на сектор крупних господарств (типу агрохолдингів) та сектор дрібних виробників. Здуалізована та розполяризована аграрна економіка України на сьогодні характеризується вираженою нішевістю її окремих секторів.

Концепція розвитку сільських територій, (розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 р. № 995-р), серед низки основних причин погіршення соціально-економічного стану сільських регіонів країни виділила низький рівень диверсифікації їх економіки [523]. Оскільки на сьогодні сільськогосподарська діяльність все-ще залишається основою сільської економіки і основним джерелом доходів селян, надзвичайно актуальним напрямом такої диверсифікації власне і є розвиток галузі вирощування нішевих культур. В сільському господарстві виникає все більше ніш, зайняти які об'єктивно можуть саме малі за розмірами виробники типу фермерських і індивідуальних господарств населення, оскільки характерні для них риси, які роблять їх слабкими у порівнянні з агрохолдингами, в стосунку до певних ніш роблять ці господарства порівняно сильними. Наразі конкуренції з боку крупних господарств на ринку нішевої продукції немає, оскільки вони ними переважно не займаються в силу проблем із масштабуванням цього типу виробництва, за винятком окремих господарств. Хоча наведена вище ситуація із змінами клімату змушує і крупні підприємства дедалі більше диверсифікувати свій розвиток у нішевому напрямку.

Диверсифікаційний рух в Україні вже має свою історію. Перші ознаки початків процесів диверсифікації сягають ще 20-х років ХХ століття, відомих як «епоха масового виробництва» [308, с. 97]. З цього приводу А. Сміт писав, «будь-який вид підприємництва пов'язаний з кон'юнктурними коливаннями, тому підприємства повинні диверсифікувати власну діяльність» [606, с. 376]. Інтенсифікація диверсифікаційних процесів мала місце в середині 50-х років, відомих як «епоха масового збуту», для якої характерно було розширення асортименту товарів за рахунок збільшення кількості сфер діяльності

виробників, тобто – галузева і товарна диверсифікація [308]. 60-ті роки характерні розвитком процесів поліпрофілізації підприємств, їх об'єднання у концерни та конгломерати з наступним виходом на зовнішні ринки, що ще більше стимулювало їх диверсифікувати напрями господарської діяльності.

Основним напрямом диверсифікаційних процесів вже 80-х років була диверсифікація капіталу в інші країни у вигляді безпосередніх закордонних інвестицій, а також перелив його у сфери, споріднені з основними напрямками господарської діяльності підприємств. 90-ті роки характеризуються посиленням комп'ютеризації господарської діяльності та її інформатизації.

Практично до середини ХХ ст. зміни в економічному середовищі мали досить поступовий і рівномірний характер, але в міру насичення ринку почали мати місце досить спорадичні різкі зміни в технологічному забезпеченні, у географії ринків, що знову почало вимагати від підприємств частих змін стратегії діяльності шляхом диверсифікації напрямів господарської діяльності, що виявилось надійним способом забезпечення потрібної стійкості фінансового стану підприємств.

Сучасний етап розвитку диверсифікації діяльності підприємств характеризується глобалізацією економічних відносин, конкурентною боротьбою на нових ринках, переміщенням виробничих потужностей в інші галузі та навіть країни. Переважна більшість підприємств в розвинутих країнах широко використовують диверсифікацію як один з основних чинників мінімізації підприємницьких ризиків, стабілізації фінансового стану та як ефективний інструмент конкурентної боротьби підприємства за нові цільові ринки збуту [431, с. 21].

Результати вивчення численних джерел, що містять інформацію щодо основних етапів розвитку диверсифікаційних процесів у економіці, дали можливість сформулювати відповідну їх періодизацію (табл. 1.4).

Така періодизація дозволяє оцінювати диверсифікаційний процес як вагомому рушійну силу загального процесу економічного розвитку і вирішення наростаючих соціально-економічних проблем стосовно відповідних змін у

середовищі функціонування підприємств, причому в ході еволюції диверсифікаційний процес також трансформувався від елементарного розширення асортименту товарів та напрямів діяльності до диверсифікації стратегічної спеціалізації підприємств за рахунок нішевізації виробництва продукції, що особливо характерно для сільського господарства на сучасному етапі його розвитку. Основним чинником формування такого типу сучасної диверсифікації є зростання значення пошуку оптимальної ніші на ринку в умовах зростання на ньому кон'юнктури.

Таблиця 1.4

Основні періоди розвитку диверсифікації господарської діяльності

Часові координати періоду	Характерні риси
«епоха масового виробництва» - 20-ті роки XX століття	вузька спеціалізація, зародження диверсифікаційних процесів
перевантаженість ринків однотипними товарами вузького асортименту – 30-ті роки XX століття	наростає потреба у диверсифікації виробництва, розширення асортименту продукції
«епоха масового збуту» - 50-ті роки XX століття	міжгалузевий перелив капіталу, галузева, товарна та географічна диверсифікація
утворення концернів та конгломератів – 60-ті роки XX століття	нарощування темпів диверсифікації, розширення її географічного напрямку
період економічної кризи 70-х років XX століття	організація нових видів виробництв. розширення асортименту продукції, міжгалузева та міжсферна диверсифікація
удосконалення технологій управління – 80-ті роки XX століття	підвищення конкурентоздатності на основі диверсифікації
інтенсифікація глобалізаційних процесів – початок XX століття	міжнародна диверсифікація в умовах інтернаціоналізації економіки
інтенсивний розвиток міжнародних економічних відносин – сучасний етап	збільшення видів та рівнів диверсифікації

Джерело: розроблено авторкою на основі опрацювання [291; 308; 431; 796; 799; 809; 880].

На сьогодні є всі підстави розцінювати диверсифікацію як дієвий чинник і спосіб підвищення рівня ефективності функціонування підприємства та стабілізації його фінансової стійкості. Тобто, разом із еволюцією видів та рівнів диверсифікації відбувалось і поглиблення розуміння сутності та змісту цього процесу. Г. Кенні підкреслює, що у процесі визначення сутності диверсифікації присутня велика частка суб'єктивізму, що обумовлено складністю розуміння цього явища в контексті його реального здійснення, а

неадекватне трактування сутності диверсифікації спричиняє певні контраверсії у прийнятті рішень і здійсненні заходів на рівні відповідних організацій [853, с. 124]. Американський вчений В. Керр підходить до розуміння сутності диверсифікації «на основі закону великих чисел у межах загальної глобальної рівноваги» і пропонує застосовувати такий підхід до диверсифікації діяльності окремих особистих господарств [854, с. 39-42].

Найбільш адекватне реальній сутності і одне із перших у науковій літературі трактування наукове трактування змісту диверсифікації, на нашу думку, належить А. М. Румянцеву, який писав, що диверсифікація – це розширення номенклатури товарів, що виробляються окремими підприємствами і об'єднаннями, і походить воно від пізньолатинського *diversificatio* – зміна, урізноманітнення, від латинського *diversus* – різний та *facio* – роблю) [234, с. 235]. Проте і такий підхід є частковим, оскільки аспектів диверсифікації напрямків діяльності є більше. Мова може йти про не лише розширення асортименту продукції, але й технологій виробництва, способів реалізації, ринків збуту, видів виробництва тощо.

Очевидно, що для здійснення процесів диверсифікації у підприємства повинні бути в наявності два чинника: спонукальний мотив і потрібні ресурси. В цьому плані нішеве сільське господарство віддзеркалює суть твердження Беррі, за яким диверсифікація може бути спрямована й на організацію нових видів виробництва, проникнення в інші галузі і сфери господарювання [796, с. 80]. Така позиція багато в чому збігається із позицією В. І. Ткачука, на справедливую думку якого «на різних етапах економічної еволюції, з метою забезпечення сталого розвитку аграрних підприємств, змінювались мотиви та ціль, якими керувались підприємства, що нарощували обсяги виробництва продукції за рахунок диверсифікації. Однак, незалежно від характеру змін, диверсифікація досліджується як одна з основних умов економічного зростання» [638]. В. Ткачук особливо наголошує на значенні диверсифікації напрямів діяльності як чинника розширення потенційних можливостей аграрних підприємств вирішувати соціальні проблеми [638].

Низка польських вчених-економістів вважає, що динамічні зміни у сільських регіонах зумовлюють появу на селі тенденцій до активного переходу від монофункційного до багатофункційного диверсифікованого за напрямками розвитку аграрної економіки [856, с. 41; 869, с. 170].

В контексті пошуку шляхів вирішення проблеми створення умов для реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів в т.ч. шляхом диверсифікації напрямів сільськогосподарського виробництва через його нішевізацію розуміння цієї диверсифікації має певну специфіку, яка полягає у дещо іншому, ніж традиційно, змісті цього процесу. Якщо існуюче розуміння диверсифікації стосується переважно її здійснення у рамках конкретного підприємства і стосується збільшення асортименту напрямків і способів його діяльності (урізноманітнення видів чи підвидів продукції, ринків збуту, технологій тощо), то в плані диверсифікації напрямів сільськогосподарської діяльності шляхом розвитку нішевого виробництва йдеться здебільшого про зміну напрямку спеціалізації цілого підприємства, оскільки нішеве виробництво переважно здійснюється малими виробниками, в т.ч. і звичайними господарствами населення, якщо мова йде про хоча б мінімальну їх комерційну орієнтацію. Проте це положення не є абсолютним, оскільки дедалі більше великих підприємств вишукують можливості долучення до процесу нішевізації в силу вимушеної необхідності у зв'язку із динамічною зміною кліматичних умов, що негативно впливає на ефективність традиційних напрямів сільського господарства.

Тобто, специфікою диверсифікаційних процесів у сільському господарстві є те, що вона може відбуватись (і навіть переважно так і відбувається) в органічному поєднанні із процесам спеціалізації виробництва. Отже, в такому плані диверсифікація напрямів господарської діяльності сільськогосподарських виробників може виходити за рамки дефініції, що визначає диверсифікацію лише як розширення асортименту продукції і кількості галузей – диверсифікаційні процеси можуть стосуватись на даному відтинку часу переорієнтації виробничого напрямку господарства на цілком

інший вид (нішевої) продукції, що передбачає цілковиту зміну його спеціалізації.

С. Рогач вказує на те, що тенденції формування кон'юнктури ринку аграрної продукції формують необхідність переорієнтації виробництва шляхом спеціалізації малих і середніх підприємств на вирощуванні та експорті нішевих сільськогосподарських культур, що дозволить їм розширити ринки збуту своєї продукції та уникнути безперспективної конкуренції з крупними підприємствами [547, с. 7]. О. Трофімцева відзначає перспективність нішевих культур: «Виробники нішевої продукції мають вже сьогодні реальні можливості співпраці з великими мережами супермаркетів в Україні задля реалізації своєї продукції. А це, в свою чергу, може стати великим шансом виходу і на європейські ринки за сприяння цих мереж [81].

Враховуючи позиції вчених і практиків щодо місця нішевізації господарської діяльності сільськогосподарських виробників як способу її диверсифікації, основні мотиви розвитку процесів впровадження нішевих культур у практику функціонування цих виробників сформовані у відповідну чинниково-логічну схему (рис. 1.7). Очевидно, що зазначені мотиваційні чинники обумовлені можливими видами корисностей від такої переорієнтації господарств і безпосередньо від самих нішевих культур (рис. 1.8).

Серед авторів публікацій на дану тему не існує єдиної думки щодо того, які культури вважати нішевими. Вірніше, немає єдиної думки щодо конкретних кількісних параметрів, які могли б дозволити чітко віднести ті чи ніші культури до групи нішевих. Підходи до трактування ролі нішевих культур в Україні в цілому з боку різних авторів є певним чином диверсифіковані, що свідчить про неоднозначність оцінки ними цієї ролі, що відповідно формує потребу у більш глибокому аналізі ситуації та узагальненні існуючої інформації [699].

На думу Б. Шаповала, «ніша – це те, де Ви, як бізнесмен, бачите можливості, адже остаточного визначення, що ж таке власне «нішеві культури», як і точного їх переліку, не існує» [760].

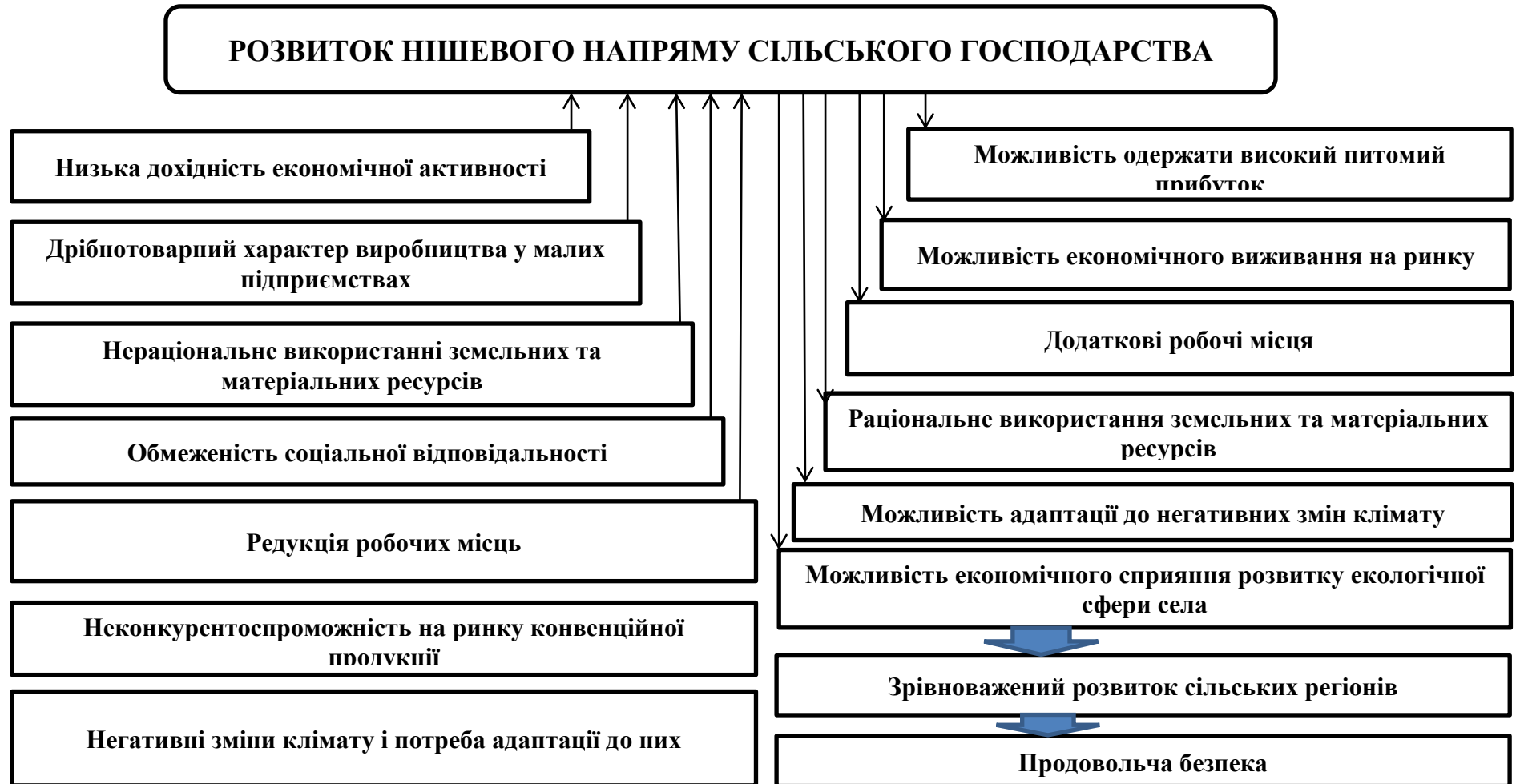

Рис. 1.7. Чинниково-логічна схема мотивації розвитку нішевого напрямку діяльності сільськогосподарських виробників

Джерело: розроблено авторкою.

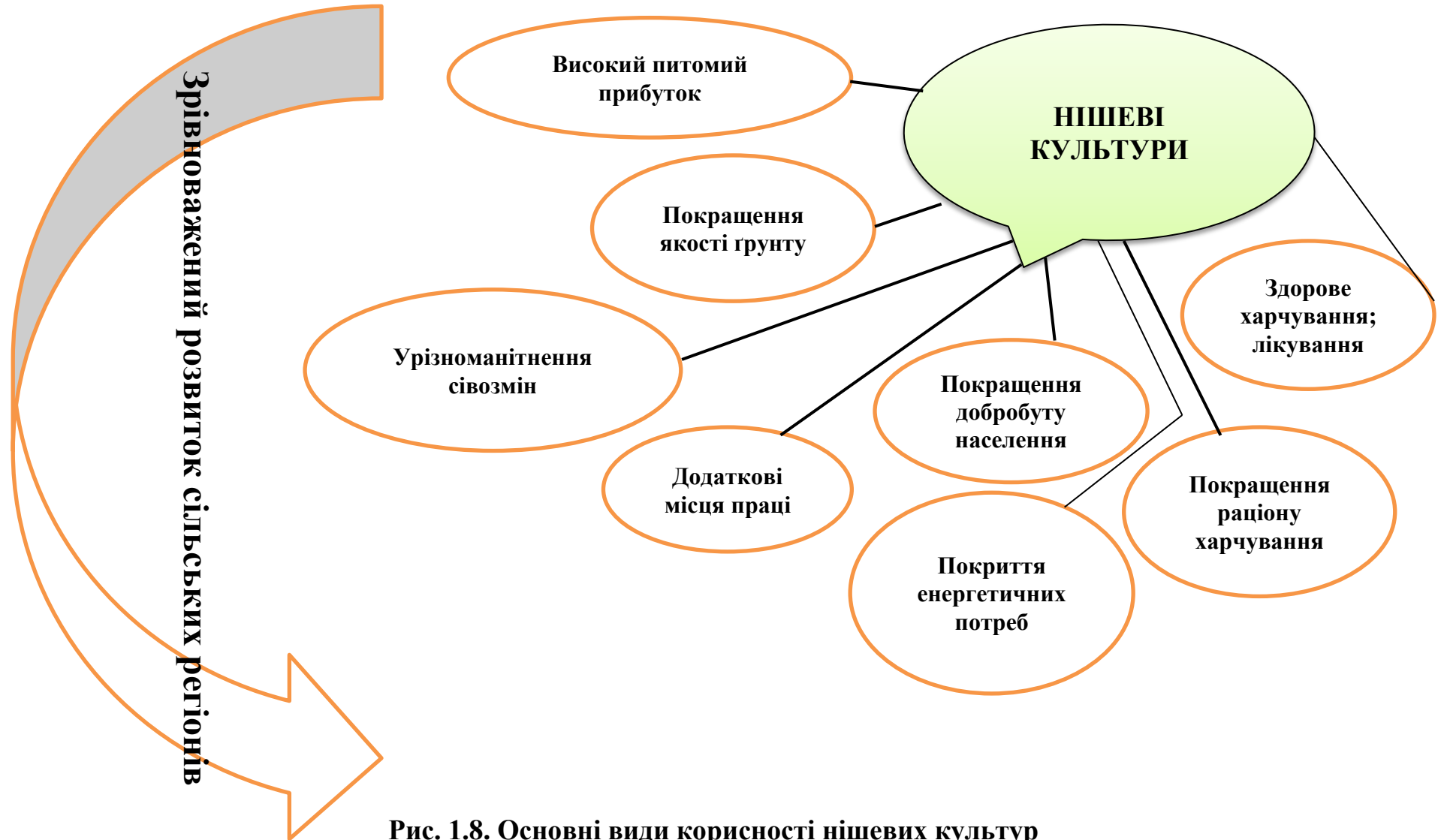

Рис. 1.8. Основні види корисності нішевих культур

Джерело: розроблено авторкою.

Л. Удова та К. Прокопенко вважають, що нішеві культури вироблялися в Україні здавна, у невеликій кількості та переважно для особистих потреб. Віддавна нішевими називались культури, які використовувались як попередники основних культур, а також культури-замінники для пересіву загиблих зернових чи олійних культур. Але сьогоденні умови диктують необхідність нового, більш ширшого і адекватного сучасним умовам трактування нішевих культур. Вони, як правило, не є біржовими і розраховані не на масового споживача [646]. Оскільки продукція їх вирощування споживається не масовим споживачем, то має обмежений попит, але низьку цінову еластичність попиту, а ціна на неї може значно перевищувати ціну на, так би мовити, ненішову продукцію і часто визначається нематеріальними якісними характеристиками, такими як: смак, букет, «корисність», «здоровість» і т.д. [537]. М. І. Пугачов розкриває поняття нішевості так: "Це – малопопулярний, нерейтинговий, вузький сегмент з своїми особливостями, що має послаблену конкуренцію, невелику стабільну потенційну ємність ринку з волатильністю цін" [429]. На думку С.Потапова, нішеві культури – це завжди дороге задоволення для споживачів, бо у структурі ціни закладено плату за новий смак, за ексклюзив, за ручну працю [498]. Є. Малишко зазначає, що оптимальний розмір господарства, яке займається вирощуванням традиційних зернових культур, становить 300-400 га, ...але середній розмір земельного паю в Україні набагато менший – близько 4 га, тому власники невеликих наділів змушені шукати альтернативу традиційним культурам з надією отримати прибуток не стільки від кількості, скільки від якості й ексклюзивності товару», маючи на увазі власне нішеві культури [353]. На думку С. Поспелова, під поняття „нішеві“ культури підпадають усі культури, які можуть у нас вирощувати і на які є попит на ринку, але обсяг виробництва їх невеликий. В овочівництві це можуть бути, наприклад, помідори чері. До нішевих належать сезонні зелені культури: петрушка, кріп, пастернак. Це редиска, часник, горіхи, навіть лікарські культури, які мають значний експортний потенціал [178].

На ринку нішевими називають культури, на які є ситуативний або постійний підвищений комерційний або соціальний попит, або продукцію, якої потребує вузький сегмент споживачів [108]. Малому аграрному бізнесу треба орієнтуватися на вирощування тих видів продукції, що мають стабільно зростаючий попит на внутрішньому і зовнішньому ринках. А також на ті, що здатні забезпечити найбільшу віддачу – від 30 000 до 100 000 грн на 1 га, повідомляють спеціалісти Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки». «Найближчим часом нішевими будуть органічні продукти, а також горіхи, квасоля, прянощі, сорго, нут, горох, сочевиця, гірчиця, льон, коноплі, горіхи, ягоди – малина, полуниця, ожина, суниця, чорниця, журавлина тощо», каже завідувач відділу земельних ресурсів та природокористування цього інституту О. Ходаківська [103]. Науковець посилається на суттєвий ріст поставок українських нішевих видів продукції на зарубіжні ринки. Зокрема, експорт квасолі і коріандру зріс у 2,4 раза, горіхів – в 1,5 раза, насіння гірчиці – в 1,7 раза, полуниці й суниці – у 9,8 раза, нуту – у 10 разів [103].

Особливості нішевих культур досить детально охарактеризував В.Арістов, який наголосив на тому, що нішеві продукти і культури – це саме те, що іманентно властиве саме невеликим сільськогосподарським підприємствам та окремим підприємцям типу фермерів [20]. Нішеві продукти – це доля або дуже бідних, або дуже багатих країн; їх виробництво стимулює або відсутність доступу до технологій і фінансування, або потужна державна підтримка [20].

На думку О. Маслака, характерними рисами нішевих культур є малорозвиненість конкретного ринку, перевищення попиту над пропозицією, низька конкуренція у секторі виробництва продукції вирощування даної культури, високі закупівельні ціни та високий рівень доходності [420]. Є сенс віднести сюди також високу питому частку нематеріальної (інтелектуальної) складової в доданій вартості і ціні реалізації продукції вирощування нішевих культур [701].

3. Сич вважає, що «виробництво нішевих культур може бути дуже вигідним і має ряд переваг. Перш за все – це відсутність жорсткої конкуренції на ринку!» [81].

Якщо виходити з таких критеріїв, то, на думку спеціалістів і практиків, до категорії нішевих культур можна зарахувати практично всі бобові, зокрема – сочевицю, нут, маш, квасолю, боби і навіть горох [420]. Крім того, з позицій всього сільського господарства нішевими вважаються більшість плодово-ягідних культур, тобто лохина, чорниця, журавлина, малина, ожина, слива, абрикоса, суниця, горіх волоський т.і. Хоча власне садоводи нішевими називають лише ті плодово-ягідні, які зараз виробляються у вкрай обмежених обсягах – приміром такі як агрус, обліпиху, жимолость, кизил, шипшину. Також, нішевими цілком спокійно можна назвати тепер льон, коноплі, гірчиця, мак, часник, спельту та інші екзотичні культури (найбільш популярні з них наведені нижче в табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Типові нішеві культури

Ринкові характеристики	Бобові	Плодово-ягідні	Інші
Малорозвинений ринок, попит перевищує пропозицію, низька конкуренція, високі закупівельні ціни, високий рівень доходності	Сочевиця, нут, маш, квасолі, боби, горох	Лохина, чорниця, журавлина, горіх волоський, слива, малина, ожина, жимолость, абрикос, суниця,	Льон, коноплі, гірчиця, мак, арахіс, спельта, сорго, часник

Джерело: за оцінками фахівців, згідно визначення Сумського національного аграрного університету [420].

Важливою особливістю нішевих культур є і те, що вони, як правило, досить трудомісткі і ресурсовитратні у вирощуванні (виробництві) і їхнє виробництво дуже складно або неможливо масштабувати [646]. Тому для агрохолдингів виробництво нішевих продуктів поки що не є широкою сферою діяльності, оскільки вони оперують значними площами землі в обробітку в умовах обмежених природними умовами можливостей, системами

автоматизованого управління і контролю, логістики, широкозахватною технікою. А власне малі суб'єкти господарювання цілком спроможні застосовувати ті агрономічні заходи, що спрямовані на максимальне розкриття і реалізацію потенціалу земельної ділянки, рослини, тварини, до яких не вдаватимуться агрохолдинги [646].

У проаналізованих публікаціях зазначається, що виробництво нішевих культур може бути дуже вигідним і має низку переваг [81]. Вони можуть забезпечити високий рівень рентабельності. Вже навіть зроблені різні рейтинги нішевих культур в розрізі їх видів щодо рівня їх прибутковості та ефективності експорту [420]. Вчені Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» радять малому аграрному бізнесу орієнтуватися на вирощування тих видів продукції, що мають стабільно зростаючий попит на внутрішньому і зовнішньому ринках, і на ті, що здатні забезпечити найбільшу віддачу – від 30 000 навіть до 100 000 грн на 1 га, повідомляють [103]. На малих площах фахівці пропонують культивування річкових раків, вермикультивування та бджолярство [81], розведення равликів [481], устричний бізнес [662]. На думку фахівців, інвестиційну привабливість для вирощування в Україні на невеликих площах мають спаржа, цибуля-шалот, цибуля-порей, батат, гарбуз та часник. Причому до виробництва останнього українські фермери вже проявляють підвищений інтерес [81].

«Нішеві культури для аграріїв – це своєрідна «подушка безпеки», яка гарантує їм додаткові прибутки і дає можливість вирішувати багато агрономічних проблем: страхуватись від посухи або відновлювати ґрунт, пересівати ними загиблі озимі» [369]. «Нішеві культури завжди високодохідні, й виграє той, хто першим прийме рішення піти в «нішовики» [332].

Такі критерії дають підстави для віднесення до групи нішевих культур в Україні на сьогодні такі ягоди, як лохина, чорниця, аспарагус, журавлина, малина, жимолость, ожина і суниця; горіхи; сорго, прянощі, свіжа зелень, льон, шафран, екзотичні злаки (спельта, жито, кіноа), овочі – спаржа, цибуля-

шалот, цибуля-порей, батат, гарбуз та часник; плодові культури – слива, абрикос, горіх волоський; екзотичні гриби. Ефективними напрямками нішевого агробізнесу на сьогодні і в найближчому майбутньому виглядають вермикультивування та бджолярство [701]. До них треба вже на сьогодні додати також вирощування равликів, змій, жаб, страусів, годжі, ірги, кизилу, лаванди, міскантусу, зізіфусу, азиміни, хурми, фундуку, амаранту, їстівних квітів, лікарських рослин, трюфелів, актинідії, сочевиці, сафлору, спельти, екзотичних тропічних фруктів, виробництво меду, фісташок, імбиру, хмелю, руколи, стевії, фенхелю, нігелли [815]. У наших умовах до нішевих культур відносять як ягоди, горіхи або мускусний гарбуз, льон, шафран, так і екзотичні злаки (спельта, жито, кіноа), спаржу, овочі або органічні продукти, а також такі продукти з високою питомою часткою нематеріальної (інтелектуальної) складової в доданій вартості і ціні реалізації як сир, вино (взагалі алкогольні напої), м'ясні спеціалітети [20].

Найбільш затребувані нішеві товари для Європейського Союзу: сорго, прянощі, горіхи та ягоди, свіжа зелень, часник [81]. Багато фермерів сьогодні інвестують в спаржеві проекти, вважаючи, що саме цей напрямок очолює список найбільш перспективних «ніш» овочевого бізнесу [756]. В Україні зростає інтерес до виробництва шафрану і попит на посадковий матеріал цих не звичних для наших широт прянощів [410].

Нішеві сільськогосподарські культури нині вже займають стратегічно важливе значення у диверсифікації напрямів діяльності багатьох малих та середніх фермерських господарств [272]. При цьому, попри високу рентабельність вирощування нішевих, брак знань, низька врожайність та якість отриманої продукції не дозволяє в повній мірі реалізувати потенціал таких культур [59]. В Україні сьогодні є біля 9000 фермерських господарств, які мають у землекористуванні до 20 га [177]. Малі сільськогосподарські виробники власне тому і є особливо зацікавлені у тому, щоб на відносно невеликій ділянці вирощувати максимально рентабельні культури. І найголовніше для таких господарств – це вибір спеціалізації свого

виробництва, а вирощування нішевих культур має безліч перспектив [20]. Крім того, велика кількість видів продукції нішевого характеру дає можливість широко диверсифікувати напрями ведення галузі і тим самим застрахувати себе від можливих ризиків, характерних для традиційних культур і відповідної вузької спеціалізації на них (несприятливі для традиційні культур погодні умови, падіння цін або перенасичення ринку чи загострення конкуренції).

Вибір характеру і виду вирощуваної нішевої культури залежить від конкретних умов виробника та його преференцій – продовольча чи непродовольча, енергетична чи технічна і т.п. Критерієм оптимальності такого вибору в кінцевому підсумку є розмір одержуваного ефекту у розрахунку на одиницю використаної площі, який залежить також від вміння і можливостей виробника ефективно розпорядитись одержаним результатом. В умовах здорожчання традиційних джерел енергії власне біоенергетичний напрямок як високоефективна ніша розвитку сільського господарства може вирішити низку проблем як самих виробників біосировини, її переробників на безпосереднє джерело енергії у вигляді палива, так і їх споживачів [228]. Вирощування таких нішевих культур як енергетичні може сприяти вирішенню одразу кількох проблем: економічні – шляхом створення можливості для розвитку місцевих виробників та власників сільськогосподарських земель, переробників сільськогосподарської енергетичної сировини, тобто – диверсифікації напрямів виробництва; соціальні – одержання додаткових доходів, підвищення рівня зайнятості місцевого населення та зростання рівня їх добробуту; енергетичні та екологічні – забезпечення енергетичних потреб альтернативними (біологічними) видами палива і зменшення навантаження енергетики на природне середовище, формування енергетичної незалежності сільських територій. Не менш важливим при цьому є також ефективна утилізація відходів у процесі їх використання як біомаси для одержання теплової та електричної енергії.

Виробництво органічної сільськогосподарської продукції в Україні також опинилось у переліку нішевих його напрямів. Більшість видів продукції вирощування цих культур, особливо – на засадах органіки, потрапляє у групу так званих «здорових продуктів», споживання яких все більш активно пропагується прихильниками здорового способу життя. Тренд здорового способу життя набув обертів і в інших країнах, тож запит на корисні овочі, фрукти, злаки та ягоди, багаті на вітаміни, амінокислоти, мікроелементи, антиоксиданти тощо, на ринках цих країн також пропорційно зростає. Соціальною перевагою нішевого органічного сільського господарства, є те, що воно має високий потенціал для забезпечення життєдіяльності сільського населення і активізації роботи дрібних фермерських господарств - органічне землеробство менш механізоване і потребує, як правило, більше ручної праці [319].

На відміну, наприклад, від кукурудзи, продукцію вирощування нішевих культур можна продавати у магазині на сотні грамів чи кілограми з націнкою. Однак проблема у обсягах реалізації – ринок таких продуктів в Україні практично не сформований і навряд чи сформується у найближчій перспективі. Пересічна більш-менш забезпечена українська родина купує півкілограма сочевиці чи нуту у кращому разі декілька разів на рік, часто – лише з метою тестування і пізнання смаку, як своєрідну екзотику. Тому для вирощування нішевих культур потрібен ринок збуту за кордоном, який у випадку нішевої продукції знайти самотужки є надзвичайно складно і дорого. «Немає нічого складного в культивуванні свіжих овочів і фруктів. Важливіше розуміти, що робити з отриманим урожаєм...Короткий ланцюжок постачання – це продаж рідним, близьким, знайомим або посереднику, готовому забрати весь урожай. Якщо ми говоримо про експорт, про вихід на ринок з великою купівельною спроможністю, то будуть потрібні великі кошти. Для налагодження короткого ланцюжка потрібна комунікація, а для довгого – інвестиції» [328]. Тобто, можливим є і варіант – знайти, куди збувати продукцію вирощування нішевих культур в Україні. Наприклад, сорго є дуже

цінною кормовою культурою, зокрема у птахівництві, тому виходом із ситуації могло б бути створення замкнутого циклу виробництва із птахофабрикою, що можуть потягнути лише великі агрохолдинги, або ж прямувати довгим шляхом набуття репутації надійного постачальника цінного корму [283].

Процес імплементації нішевих культур у сільськогосподарське виробництво вже має свою, хоча й коротку, але вже історію, яка динамічно розвивається. В Україні цей процес набрав обертів з другої половини минулого століття, коли почали реєструвати сорти нових культур, що отримали назву нетрадиційних. Нетрадиційні плодові культури – це культивовані плодові рослини, які відсутні в районованому сортименті або занесені до Державного реєстру сортів рослин з середини ХХ сторіччя. До цих культур часто застосовують також термін малопоширені. Малопоширені плодові культури – ті, що займають менше 1% загальної площі плодових насаджень. Переліки культур, що окреслюються цими визначеннями, практично збігаються. Вживають також аналогічні терміни альтернативні, маловідомі, малорозповсюджені, нетривіальні, нішеві, нові, перспективні, рідкісні культури. Останнім часом набув популярності термін «нішеві культури», які займають певний сегмент виробництва садовини.

Інтенсивність процесу нішевізації сільського господарства в Україні нарощується з року в рік. Цей процес супроводжується відповідними динамічними змінами структурного характеру. Все це дає підстави для того, щоб пропонувати використовувати у практиці аналізу явищ і процесів, що відбуваються у сільському господарстві, такого терміну як нішевізація сільського господарства. Механізм процесу нішевізації сільського господарства є достатньо простий для зрозуміння і полягає у розширенні асортименту нішевих культур у сільському господарстві та у збільшенні обсягів виробництва продукції їх вирощування. При цьому слід вказати на таку особливість нішевізації сільського господарства, як іманентна їй потенційна здатність до денішевізації окремих культур. Сутність

денішевізації полягає у явищі наслідкового характеру, що може мати місце в результаті перевищення процесом нішевізації певної межі, за якою дана культура припиняє бути нішевою у тому розуміння, у якому в даній дисертації розглядається проблема нішевих культур. Для того, щоб нішевізація сільського господарства мала максимальний ефект у всіх площинах її прояву, вона повинна здійснюватись на основі певних принципів (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Основні принципи нішевізації сільськогосподарського виробництва

Назва принципу	Зміст принципу
Оптимальність поєднання напрямів господарської діяльності	Обраний напрям нішевізації повинен вписуватись у інші напрями господарської діяльності підприємства
Економічність	Впровадження нішевого напрямку господарської діяльності повинно забезпечуватись найменшими фінансовими ресурсами
Раціональність	Нішевізація повинна забезпечувати раціональне використання наявних ресурсів
Комплексність	Впровадження нішевого напрямку господарської діяльності повинно забезпечувати вирішення комплексу проблем підприємства і середовища, у якому воно функціонує
Оперативність	Підприємство (чи виробник) повинно своєчасно реагувати на ринкові зміни і оперативно змінювати нішу на ринку
Науковість	Вищий рівень ефективності нішевізації забезпечується на здійсненні її на науковій основі, з використанням доступної інформації та консультацій
Ієрархічність	Загальна нішевізація господарства повинна здійснюватись з врахуванням пріоритетів у відповідності із конкретними умовами внутрішнього і зовнішнього середовища

Джерело: розроблено авторкою.

При цьому, як справедливо вважає В. Говера, не слід вважати нішевий агробізнес панацеєю на вирішення всіх проблем аграрної економіки чи проблем розвитку фермерів, бо будувати бізнес на тимчасово високоприбуткових нішевих культурах, на його думку, нерозумно, бо замість того, щоб шукати окупність на три роки, можливо доцільніше інвестувати в

довгострокові проекти, планувати бізнес на 10-20 років, впроваджувати нові технології, що дозволить ефективніше використовувати наявні ресурси, знижувати собівартість продукції, покращувати її якість [106]. Для більшості нішевих культур характерні гігантські цінові стрибки, тому виробник відчувається у цьому секторі досить невпевнено. Традиційні культури в цьому плані більш надійні і стабільні, оскільки, наприклад, кукурудзу можна у випадку чого закласти на зберігання, а з нішевими навіть зерновими так не зманевруєш [106]. У цілому ціни на них з року в рік можуть все ж суттєво змінюватися залежно від світової кон'юнктури аграрного ринку. Однак завдяки тому, що вони є значно вищими, економічні ризики для аграрія внаслідок їх коливання є значно меншими, а дохідність від збуту продукції все одно дозволяє покривати витрати та отримати достатній для розвитку господарства прибуток.

Аналітичний підхід до опрацювання доступних джерел з метою узагальнення оцінок експертів та встановлення групових характерних рис нішевого виробництва і нішевих культур дав можливість виокремити найбільш суттєві ознаки цієї категорії, які враховують і визначені вище їх корисності (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Найбільш суттєві ознаки нішевих культур і нішевого виробництва в Україні

Позитивні ознаки	Негативні ознаки
Можливість здійснення виробництва на невеликих площах	Часовий характер нішевості
Порівняно висока питома прибутковість і рентабельність	Висока трудомісткість одиниці продукції
Відсутність конкуренції на ринку продукції	Труднощі із масштабуванням Невеликі обсяги виробництва
Небіржовий характер	Необхідність «перехідного» періоду в процесі переорієнтації виробництва
Високий (незадоволений) попит	Низька культура споживання
«Здоровий» характер продукції	Ситуативний (непостійний) попит
Висока питома частка інтелектуальної складової в доданій вартості і в ціні реалізації (інноваційність)	Малорозвинений внутрішній ринок і нестабільність цін

Джерело: розроблено авторкою.

Ознаками нішевих культур є, як видно із таблиці 1.7, і певні порівняно негативні їх сторони. Це підтверджується і результатом проведеного SWOT – аналізу впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції (табл. 1.8)

Таблиця 1.8

SWOT – аналіз впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції

Сильні сторони:	%	Слабкі сторони:	%
➤ цінні харчові та кормові властивості;	8	➤ відсутність досвіду і труднощі із його освоєнням;	10
➤ високі реалізаційні ціни;	9	➤ дорога технологія. насіння, добрива та ЗЗР;	9
➤ відсутність суттєвої конкуренції на ринку;	14	➤ залежність від волатильності цін на зовнішніх ринках;	8
➤ можливість супервисокого рівня питомої прибутковості;	17	➤ нестабільний попит на більшість нішевих культур;	7
➤ високий попит на внутрішньому та зовнішніх ринках;	15	➤ низька культура споживання;	12
➤ низькі організаційно-економічні бар'єри для входження у цей напрям агробізнесу;	16	➤ потреба у перехідному періоді	11
➤ можливість господарювати на малих площах;	14	➤ слабо налагоджена взаємодія та обмін досвідом між виробниками;	9
➤ урізноманітнення сівозміни та покращення фітосанітарного стану на полях і стану ґрунтів	7	➤ труднощі із пошуком ринків збуту;	14
		➤ труднощі із формуванням оптових партій на експорт;	11
		➤ дефіцит уваги з боку держави та відсутність програм підтримки	9
Шанси:		Загрози:	
➤ використання позитивного досвіду вирощування нішевих культур;	17	➤ деншевізація;	24
➤ розвиток кооперації;	18	➤ зростання конкуренції і ризик збанкрутувати в разі невдачі;	32
➤ створення системи консультативного забезпечення	15	➤ пандемія;	18
➤ локальні державні програми підтримки	12	➤ погодні умови	26
➤ розвиток переробних галузей	18		
➤ формування культури споживання	20		

Джерело: розроблено авторкою.

З результатів аналізу одержаних від експертів оцінок сильних та слабких сторін, шансів та загроз впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників, видно, що серед

представлених сильних сторін найбільшу оцінку одержали висока питома прибутковість та можливість господарювати на малих площах. Урізноманітнення сівозміни та покращення фітосанітарного стану на полях і стану ґрунтів має найнижчу оцінку, очевидно через зменшення важливості цієї риси внаслідок існування сьогодні інших чинників вирішення цих проблем.

Серед слабких сторін найбільше виділяється наявність труднощів із пошуком ринків збуту, що можна визначити як класичну. Як найбільша загроза виділяється зростання конкуренції і ризик збанкрутувати в разі невдачі. Найнижча оцінка такого шансу як локальні державні програми підтримки може бути пояснена вкоріненою у свідомості виробників сільськогосподарської продукції невірою у такі шанси і їх результативність.

Основні напрями можливої імплементації нішевого виробництва аграрної продукції узагальнені і представлені на рис. 1.9.

Оптимальність параметрів нішевості певних культур немає наразі окреслення. На сьогодні вже є низка культур, які свого часу вважались нішевими, але в міру розвитку їх виробництва вийшли із складу цієї групи. Це стосується, наприклад, сої. Практично на межі виходу із складу нішевих культур сьогодні знаходиться лохина. Це означає наявність високого рівня насиченості ринку такою цінною продукцією, яка внаслідок денішевізації стає більш доступною для широкого загалу споживачів. Цей же процес свідчить про розвиток ринку такої продукції, в т.ч. і за рахунок зростання рівня культури її споживання.

НІШЕВИЗАЦІЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

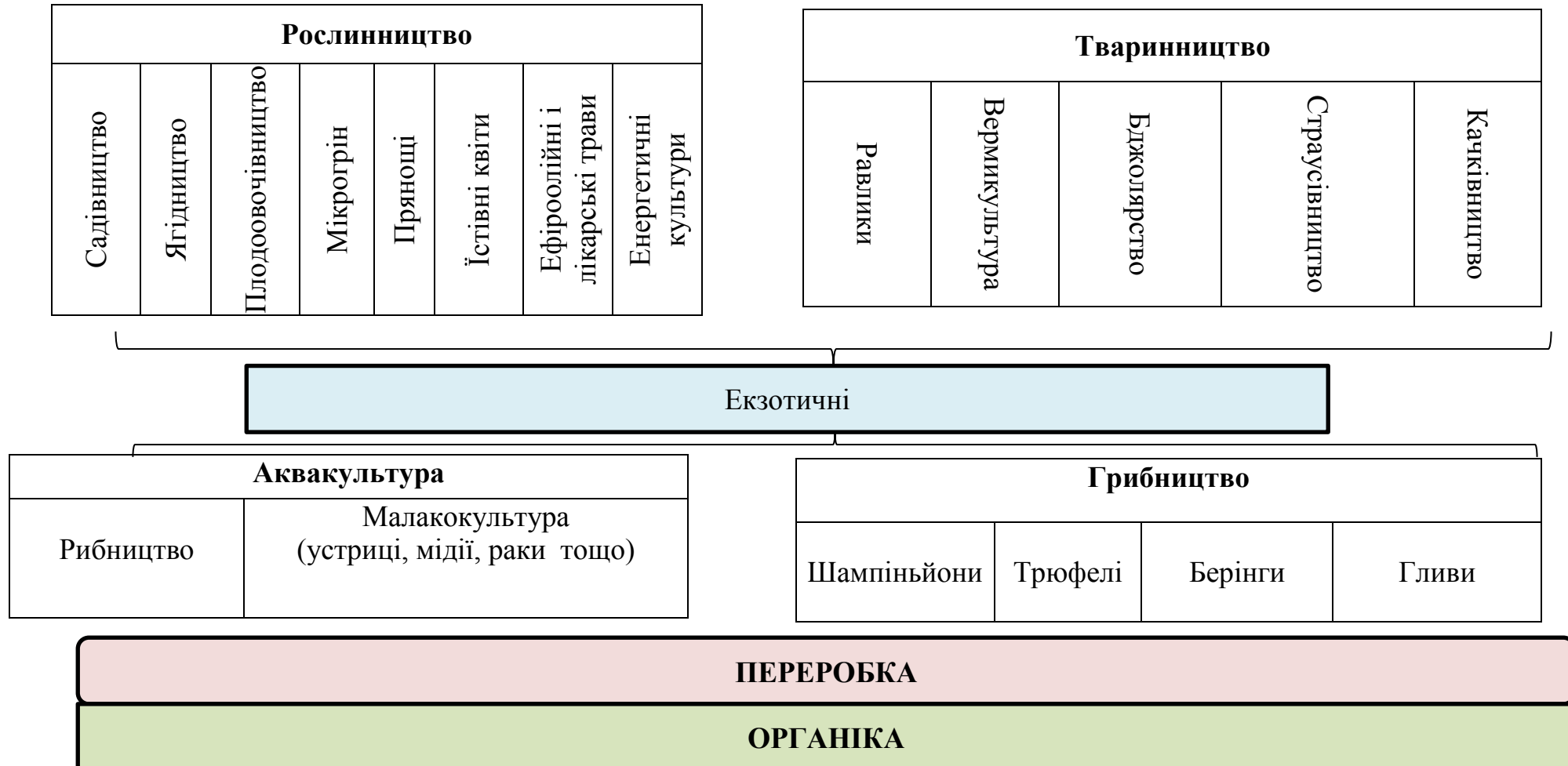

Рис. 1.9. Основні напрями імплементації нішевого виробництва аграрної продукції

Джерело: розроблено авторкою.

Але, при цьому, насичення ринку колишньою нішевою продукцією означає закономірне падіння цін на таку продукцію, в результаті чого продукція вирощування нішевих культур припиняє виконувати одну із своїх ролей – бути шляхом підвищення здатності її виробника до економічного виживання в жорстких умовах ринкової конкуренції і джерелом підвищення доходів її виробника.

Така ситуація виникає тим більш швидше, якщо до процесу нішевізації долучаються великі підприємства, які прагнуть, в силу своєї специфіки, масштабувати виробництво з тим, щоб створити умови для широкого застосування техніки, хімічних засобів, що позбавляє колишню вже нішеву культуру ще кількох її рис – створення додаткових місць праці і «здоровості» продукції її вирощування і може спричинити додатковий спад цін на продукцію внаслідок погіршення її якості. І тоді колишня нішева продукція опиняється в ролі дешевої, доступної фінансово, але абсолютно некорисної. Реальність такої ситуації все більше зростає, оскільки проаналізовані в даній дисертації причини із групи кліматичних змушують великі підприємства аграрного сектору все більше звертати увагу на пошук можливостей диверсифікувати своє виробництво за рахунок імплементації певних нішевих культур.

В цілому імплементація нішевих культур в практику господарювання вирішує цілий комплекс завдань, результати чого формують сприятливі умови для зрівноваженого розвитку сільських регіонів (рис. 1.10).

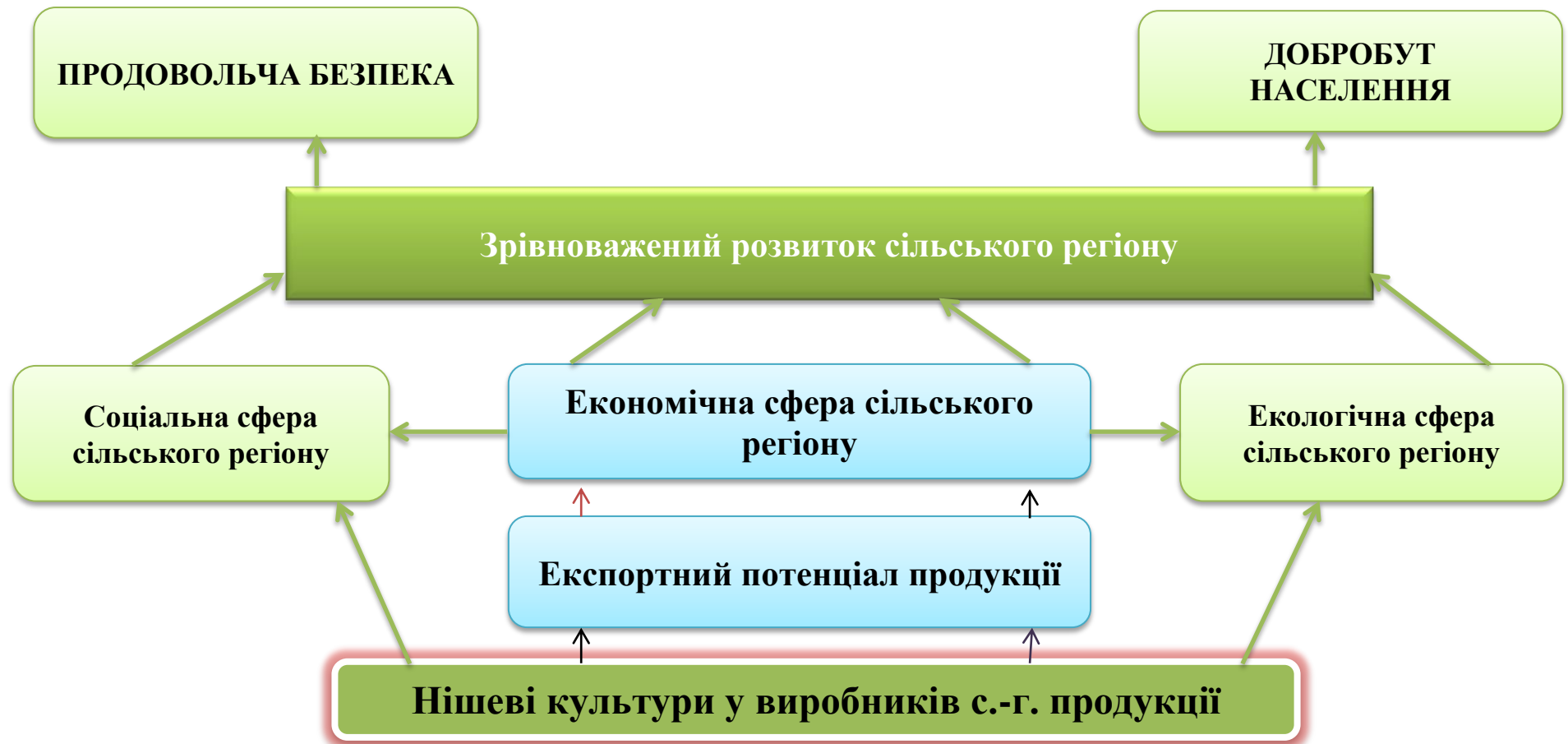

Рис. 1.10. Структурно-логічна схема механізму впливу нішевих культур на зрівноважений розвиток сільських регіонів

Джерело: розроблено авторкою.

1.4. Поняття експортного потенціалу і особливості експортного потенціалу нішевих культур та його формування

Відносно віднедавна в аграрному секторі економіки України набуває все більшої популярності вирощування сільськогосподарськими виробниками нішевих культур, які є в той же час є вагомим чинником ефективної реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів, в т.ч. і за рахунок збільшення прибутковості продукції їх вирощування внаслідок реалізації на експорт. Практика свідчить, що вони є перспективними і можуть забезпечувати виробництво цілком конкурентоспроможної експортної продукції, яка вже завойовують світові ринки, в тому числі і розвинуті ринки країн ЄС.. За останні роки українські сільськогосподарські виробники, в т.ч. і нішевої продукції дуже швидко закривають виділені квоти на безмитний експорт до ЄС меду, виноградного і яблучного соків та іншої продукції [347, с. 26]. Тенденція до збільшення обсягів експорту сільськогосподарської продукції зберігається, особливо в частині продукції вирощування нішевих культур, яка користується особливим попитом за кордоном і цей попит наразі є незадоволений, що створює високі шанси для наших виробників на успіх на зовнішніх ринках. Ринок нішевих культур стає прибутковішим, а значить, кількість його учасників на ньому і надалі буде зростати [271].

У зв'язку із цим особливий інтерес формує проблема адекватного розуміння експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур з тим, щоб його адекватне окреслення мало певне практичне значення при оперативному формуванні стратегії розвитку економіки країни, а на основі цього – країни в цілому.

Важливість дослідження експортних можливостей різного рівня зростає одночасно з переходом українських підприємств до ринкових відносин, коли обґрунтованість зовнішньоекономічної політики стала одним із визначальних факторів їх успішного розвитку [691]. Упродовж років незалежності в Україні певною мірою сформувалась досить виразно експортоорієнтована модель

розвитку національної економіки, у якій стратегічна роль експорту реально полягає в тому, що він повинен бути засобом сприяння економічному зростанню країни та її підприємств, інструментом активізації ефективного використання наявних та потенційних конкурентних переваг з метою подолання відставання від розвинених країн за основними соціально-економічними параметрами [379, с. 241].

Проблема експортного потенціалу нішевого сільського господарства є відносно новою, багатшаровою та достатньо комплексною і має кілька аспектів. Її комплексність формується внаслідок того, що в рамках проблеми формування експортного потенціалу, з метою кращого розуміння її і його змісту, потрібно розглядати сутність експорту чи експортної діяльності, поняття потенціалу, його види та їх ієрархію, чинники та необхідні умови для реалізації, галузеві особливості експортного потенціалу та особливості а також методик визначення.

Експорт переважно розглядається як вивіз за межі країни товарів для реалізації їх на зовнішньому ринку або як кількість та вартість вивезених за кордон товарів [603]. Однак, якщо розглядати експорт як вагомий чинник впливу на економічне зростання, на інтеграцію країни та її підприємств у світову економічну систему, то він набуває ознак поняття потенціалу, тобто глибоко іманентної здатності забезпечувати досягнення поставленої мети та адекватного вирішення певної проблеми суспільного розвитку. Класики економічної науки Самуельсон та Нордхаус визначають експорт як товари та послуги, які виробляються всередині країни та продаються за кордоном. Експорт, на їх думку, складається з вивозу товарів та послуг [565, с. 699]. В цьому плані таке визначення в значній мірі співпадає із тим, що, відповідно до Закону України «Про державне регулювання зовнішньоторговельної діяльності», експорт товару розглядається як вивіз товару з митної території України без зобов'язання про зворотне ввезення. Досить подібне за суттю визначення експорту можна знайти у Митному кодексі України з уточненням відповідного режиму – це митний режим, відповідно до якого товари в

односторонньому порядку вивозяться за межі митної території України для здійснення вільного обігу без здійснення зобов'язання про їх повернення на цю територію та без встановлення умов їх використання за встановленими межами митної території України [384, с. 74].

Похідне від поняття експорту поняття експортного потенціалу, на думку В. Рогачова, слід розуміти як здатність виробляти конкурентоспроможні на світовому ринку товари та послуги [548]. Напевно, все-таки, краще вести мову про здатність не лише виробляти зазначені конкурентоспроможні на закордонних і міжнародних ринках товари та послуги, але й її експортувати. Власне тому досліджуваний потенціал називаємо не виробничий, не продуктивний, але тільки як експортний. Те ж стосується і визначення експортного потенціалу колективом на чолі з А. Н. Азріляном, які зрозуміли його як певну спроможність економіки, всього сукупного виробництва певної країни в цілому виробляти необхідну кількість конкурентоспроможних товарів для потреб зовнішнього ринку [379, с. 245]. Тому ближче до істини знаходиться, очевидно, трактування експортного потенціалу як обсягу благ, які національна економіка може виробляти та продавати за своїми межами, а також здатність цієї економіки відтворювати свої конкурентні переваги на світогосподарській арені [620, с. 295]. Тоді досить логічним буде погодитись із В. Михайловським, який розглядає експортний потенціал території регіону як головний потенціальний ресурс підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності в цьому регіоні [379].

Т. Скорнякова визначає експортний потенціал як здатність економічного суб'єкта (суб'єкта економічної діяльності – *авт.*) виробляти конкурентоспроможну на світовому ринку продукцію, яка може подолати існуючі експортні бар'єри та бути достатньо ефективно проданою за кордон [598, с. 9]. Тут можна погодитись із визначенням потенціалу як певної здатності, оскільки це відповідає змісту потенціалу як такому взагалі. Має рацію і Т. Мельник, яка вважає, що є певні підстави розглядати експортний потенціал у рамках загального економічного потенціалу як його органічну

складову, у якій відображаються наявні можливості економічної системи органічно інтегруватись у світовий економічний простір [379, с. 244].

Ефективна реалізація експортного потенціалу країни забезпечується шляхом активної участі конкретних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності [610]. Такими суб'єктами цілком можуть бути і сільськогосподарські виробники, що здійснюють виробництво продукції вирощування нішевих культур. Попит на яку за кордоном постійно зростає внаслідок посилення дії таких чинників, як прагнення людей споживати широкий асортимент «здорової» та корисної їжі, що реально можна досягнути за рахунок їжі, виготовленої із продуктів нішевого сільського господарства.

Розробка сукупності теоретичних і методологічних та методичних засад здійснення аналізу експортного потенціалу підприємства, на нашу думку, має опиратися на ідентифікацію глибинної сутності цієї категорії у площині «загальне – особливе – окреме». Загальним у цій модельній схемі є термін «потенціал» (походить від латинського «potentia» – сила).

У широкому сенсі він визначає певну можливість, наявні сили, запаси, ресурси, засоби, які можуть бути використані при настанні певних умов та появи потреби в цьому використанні та певних мотивів для здійснення такого роду діяльності. Глумачний словник української мови також трактує потенціал як приховані здібності чи сили для будь-якої діяльності, що можуть проявитися за певних умов [38]. В сучасних дослідженнях економічного потенціалу, як свідчать результати аналізу, наголос робиться переважно на ресурсну домінанту у економічному потенціалі [27].

Існує також думка на предмет того, що ніби можна стверджувати, що існує тісний взаємозв'язок між підвищенням рівня конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світовому ринку та збільшенням експортного потенціалу всієї національної економіки [379, с. 247]. З цим є певні підстави не погодитись, оскільки збільшення експортного потенціалу практично означає його перманентне накопичення як потенціалу, а підвищення рівня

конкурентоспроможності продукції чи підприємства на зовнішньому ринку збільшує не сам по собі потенціал, а можливості реалізації, цього потенціалу

В. М. Соколовська зазначає, що експортний потенціал підприємства визначається досить багатьма складовими, які характеризують різні сторони його функціонування. Також експортний потенціал, безпосередньо кожного підприємства, визначається як міра готовності, ступінь спроможності підприємства здійснювати свою зовнішньоекономічну діяльність, зокрема – експортну діяльність, яка полягає у ефективному виході на цільові зовнішні ринки збуту. Експортний потенціал є базовою основою для розробки стратегії виходу підприємства на зовнішній ринок, бо без нього жодне стратегічне планування зовнішньоекономічної діяльності підприємства не має сенсу. [569]. Під підприємством можна розуміти і будь-якого виробника нішевої продукції, оскільки таким виробником може бути і здебільшого є не лише підприємство у звичному для нас розумінні, але й селянське господарство мінімальних розмірів, але хоча б з мінімальною комерційною орієнтацією.

К. Селезньова вказує на те, що експортний потенціал реального підприємства слід вивчати як діалектичну єдність двох основних аспектів: сукупності наявних чинників впливу та системи їх активної ідентифікації в процесі господарської діяльності у відповідному середовищі. А самі складові експортного потенціалу активізуються відповідними середовищними умовами і одночасно їх і створюють [569].

У зв'язку із цим, досить ґрунтовний рівень реальності має під собою твердження Т. Мельник, згідно з позицією якої, експортний потенціал є самостійною підсистемою загальної зовнішньоекономічної діяльності країни, місією якої є забезпечення конкурентних переваг національної продукції та збільшення її реальної присутності на зовнішніх ринках [379, с. 247]. У якійсь мірі ця думка дещо співпадає з підходом Н. Калюжної, згідно якого, експортний потенціал країни може бути визначений як наявні можливості країни створювати та реалізовувати за своїми межами обсяг економічних благ належної якості [249, с. 322].

Враховуючи, що національна конкурентоспроможність має трирівневу структуру – країни, галузі, окремого підприємства [598, с. 348], з наведених визначень експортного потенціалу можна зробити, принаймні, два узагальнюючі висновки: по-перше, експортний потенціал є притаманний економічним суб'єктам усіх рівнів; по-друге, експортний потенціал об'єктивно є пов'язаний з рівнем конкурентоспроможності продукції, орієнтованої на реалізацію на світовому ринку. При цьому, найчастіше з усіх варіантів експортний потенціал країни розглядається з позицій системного, ресурсного, результативного, ринкового, цільового, компаративного, функціонального та адаптаційного підходів [426]. Слідуючи логіці попередніх думок, у ієрархії рівнів формування експортного потенціалу країни чи галузі і навіть підприємства об'єктивно доцільно передбачити рівень експортного потенціалу конкретних культур та продукції їх вирощування.

Логіка проблеми дає підстави для формування висновку про те, що основою будь-якого експортного потенціалу слід вважати виробничий потенціал – для того, щоб щось експортувати, це щось потрібно виробляти (якщо лишити осторонь явище реекспорту). Виробничий потенціал на будь-якому рівні означає здатність виробляти певну кількість продукції, реалізація якої у свою чергу залежить від ресурсного потенціалу (рис. 1.11).

У свою чергу, виробничий потенціал залежить значною мірою від середовища, у якому процес виробництва і експорту відбувається. Це середовище включає дві сфери – внутрішню та зовнішню. Як одна, так і друга сфера включають в себе інституційне та інфраструктурне середовище (тільки різного рівня, відповідно до того, про яке середовище йдеться – внутрішнє чи зовнішнє). Абсолютно необхідним чинником ефективного використання виробничого потенціалу та формування експортного потенціалу є людський фактор, який функціонує у формі людського потенціалу і є частиною загального ресурсного потенціалу, який у сільському господарстві до того ж включає потенціал землі як ресурсу і потенціал основних та оборотних фондів. І в одній, і в другій сфері середовища виробництва та експорту

сільськогосподарської продукції виключно важливу і всезростаючу в сучасних умовах роль відіграє інформаційний потенціал як можливості забезпечення суб'єктів формування експортного потенціалу необхідною інформацією та наданням необхідних консультативно-дорадницьких послуг. Крім того, інформаційний потенціал забезпечує можливості промування продукції та її інформаційно-консультативного супроводу.

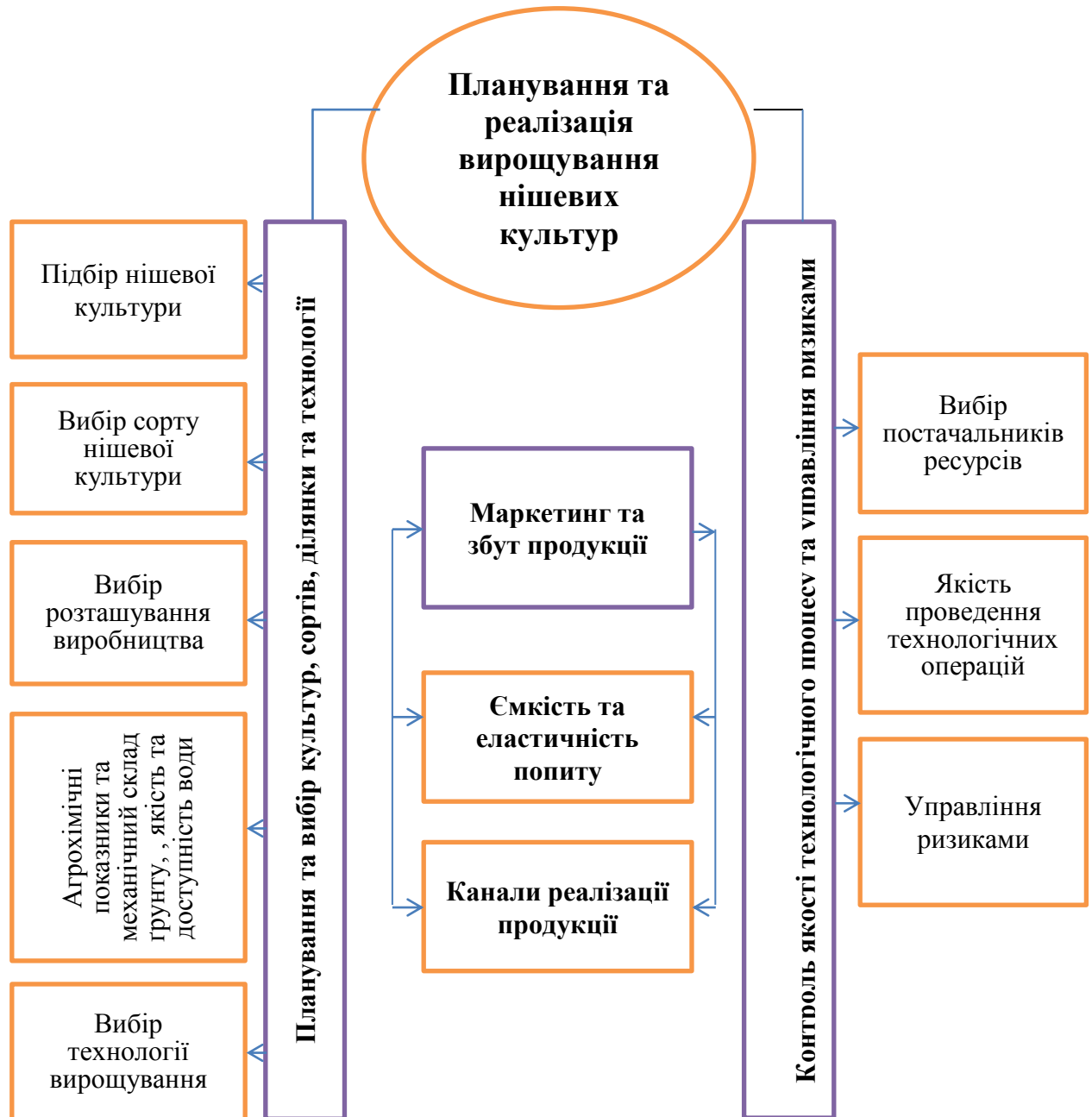

Рис. 1.11. Структурно-логічна схема формування виробничого потенціалу продукції вирощування нішевих культур у господарстві

Джерело: розроблено авторкою на основі [52].

Всі підходи до трактування сутності ресурсного потенціалу підприємства можна згрупувати у кілька основних груп (рис. 1.12).

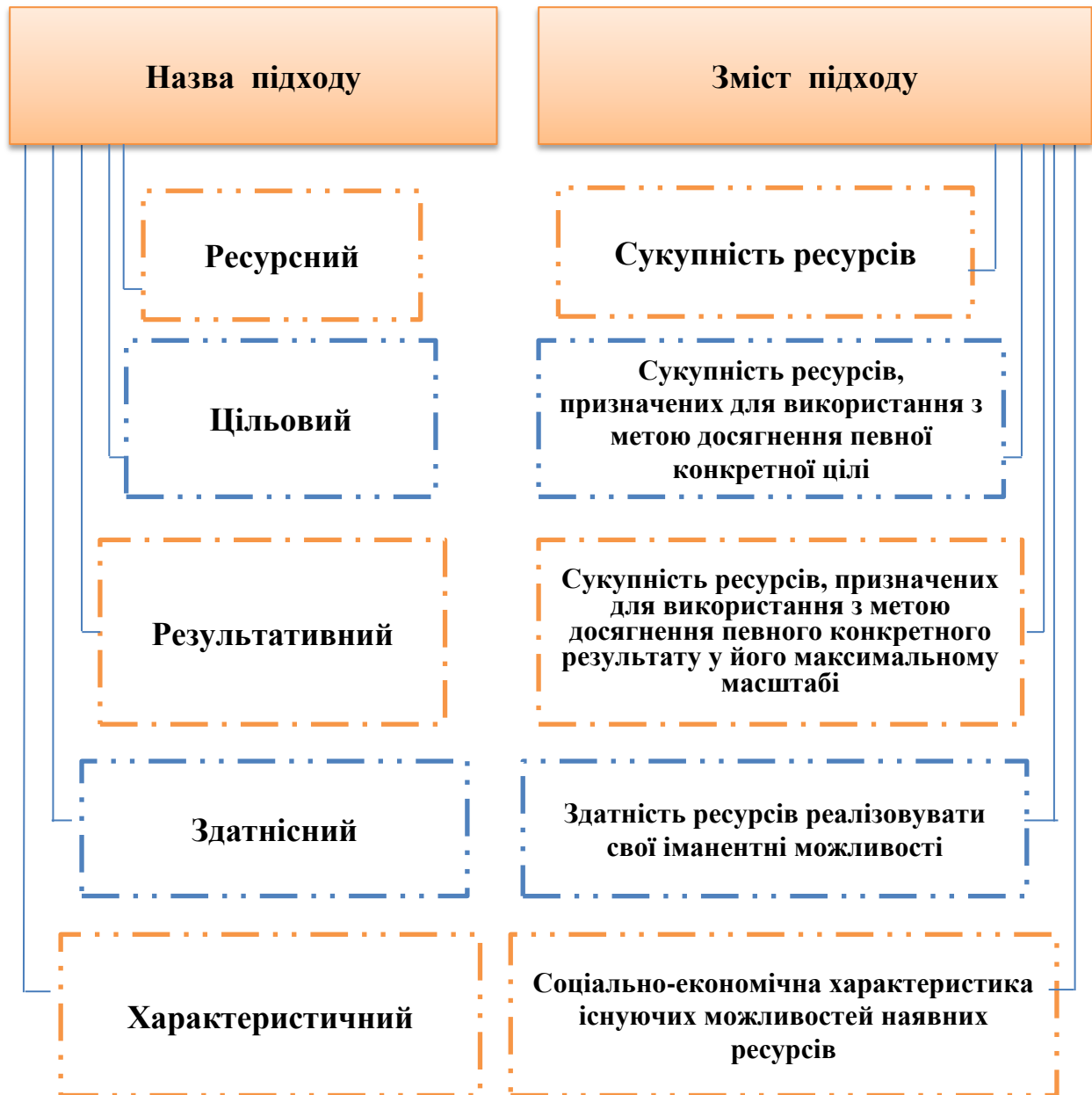

Рис. 1.12. Класифікація підходів до трактування сутності ресурсного потенціалу

Джерело: розроблено авторкою на основі [249].

Як можна побачити з рис.1.12, всі ці (та можливі інші) підходи до трактування сутності ресурсного потенціалу об'єднує те, що вони стосуються здатності потенціалу ресурсів до реалізації своїх можливостей при певних умовах. Отже, поняття потенціалу доцільно пов'язувати не стільки із

безпосередньо ресурсами, а із закладеним у них здатностями, які при створенні сприятливих умов можуть трансформуватись у реальні можливості.

Вплив експортних потужностей підприємств різних типів з аграрного сектора економіки на процеси забезпечення зовнішньоекономічної безпеки держави та її національної економіки в цілому формалізується через такі підсистемні взаємозалежності та взаємозв'язки, як: 1) створення можливостей для підвищення ефективності функціонування виробничого, технологічного та збутового сегменту підприємств та всіх інших виробників сільськогосподарської продукції з аграрного сектору економіки; 2) зміцнення конкурентних позицій на світовому ринку продовольства підприємств вітчизняного аграрного сектору; 3) можливості нарощування виробничих потужностей аграрного сектору економіки на рівні його підприємств та розширення традиційних ринків збуту аграрної продукції, що дозволяє здійснити багатопланову диверсифікацію ризиків зовнішньоекономічної безпеки держави і відповідно мінімізувати залежність від можливості потенційного використання стандартних інструментів адміністративного впливу та блокування з боку окремих країн достатньо вільного конкурентного доступу до їхнього ринку продовольчих товарів; 4) зміна кліматичних умов та загострення проблеми глобального дефіциту продовольства; 5) нарощування експортного потенціалу національного аграрного сектора економіки України ефективно підвищує ресурсно-функціональну спроможність політичних та інших інструментів тиску на міжнародних партнерів щодо належного відстоювання пріоритетних безпекових преференцій у сфері здійснення зовнішньоторговельних відносин; 6) створення ресурсного базису для формування відповідних позитивних торговельного сальдо та сальдо платіжного балансу в загальному контексті забезпечення достатнього рівня діяльності у сфері зовнішньоекономічної безпеки держави; 7) можливість підвищення ефективності реалізації національної політики експортозаміщення в умовах значного загострення протистоянь на міжнародній арені та відповідної зміни кон'юнктури розподілу пріоритетних сфер здійснення

впливу у геополітичній сфері; 8) налагодження та стимулювання ефективного розвитку міжнародних комунікаційних торговельно-економічних відносин; 9) нарощування обсягу експортного потенціалу вітчизняних сільськогосподарських виробників з аграрного сектору національної економіки формує передумови для покращення сукупності іміджевих характеристик України на світовому аграрному ринку як цілком надійного постачальника продовольства та достатньо стабільного партнера у виконанні взятих на себе міжнародних договірних зобов'язань; 10) здійснення максимізації розмірів реалізації експортних потужностей підприємств у аграрному секторі економіки частково забезпечує можливість компенсації недостатньо задіяних внутрішніх резервів збільшення національного експорту в розрізі інших рівноправних галузей національної економіки.

Реалізація можливостей експортного потенціалу аграрного сектора економіки України обмежується як цілком об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. До зазначених об'єктивних чинників варто віднести недостатній рівень конкурентоспроможності вітчизняної аграрної продукції, слабку інтеграцію підприємств аграрного сектору економіки в систему міжгосподарських зв'язків на світовому ринку продовольства, низькі темпи адаптації вітчизняних стандартів якості та безпеки аграрної продукції до міжнародних вимог, нерозвиненість транскордонних транспортно-комунікаційних взаємозв'язків. Суб'єктивними за своїм характером є надмірні корупційні впливи на митниці, наявність поважних внутрішніх бюрократичних перепон стримування експорту аграрної продукції, реалізація країнами-партнерами політики державного протекціонізму в аграрній сфері економіки з метою лобіювання та захисту інтересів їхнього внутрішнього сільськогосподарського виробника, високий рівень зарегульованості експортних операцій та ускладнений доступ до їх здійснення порівняно малих і дрібних виробників. Така ситуація безперечно ускладнює реалізацію галузево-функціональних інструментів реального зміцнення зовнішньоекономічної безпеки держави [660].

Інституційна компонента експортного потенціалу підприємства (інституційний потенціал) як обов'язкова структурна його складова віддзеркалює нормативно-правове поле функціонування і розвитку підприємств, зорієнтований у своїй діяльності на експорт. Це поле не обмежується лише національно-державним простором, а й охоплює міжнародні правила та відповідні норми регулювання світогосподарської взаємодії, які апріорі мають міждержавні витоки та віддзеркалюють в собі виражені національні державні інтереси країн із їх протиріччями і асиметріями в потенціалах реалізації, що вносить істотні зміни в наявний інституційний механізм регулювання формування і розвитку експортного потенціалу підприємства [378, с. 230].

Інформаційний та інфраструктурний потенціал – це частина середовища, яка відіграє роль ланцюжка формування доданої вартості в процесі формування експортного потенціалу і охоплює всі складові всіх етапів цього процесу, включаючи етапи остаточного продажу продукції і прямі та зворотні зв'язки між всіма його учасниками. Інформаційна складова забезпечує можливість одержання інформації всіма стейкхолдерами всіх зазначених потенціалів та прогнозування дальшого розвитку експортного потенціалу стосовно окремих ринків, обґрунтування структури довгострокових стратегій балансування між попитом і пропозицією, позиціонування у нових нішах на різних ринках та на старих позиціях. До внутрішнього середовища процесу формування експортного потенціалу є зміст включати соціальний та культурний потенціал –, останній власне і є середовищем формування людського капіталу, тобто забезпечення високого рівня фізичного здоров'я людей, їх належного культурного та освітнього рівня, кваліфікаційно-професійних навичок працівників, морально мотивованих до сумлінної і, відповідно, високопродуктивної праці.

Зовнішнє середовище, яке здійснює загальний вплив на експортний потенціал, представлено також кон'юнктурою ринків, що є пріоритетними для країни-експортера, їх ємністю та умовами конкуренції [379, с. 252].

На практиці експортний потенціал певного виду продукції реалізується у реальному обсязі здійсненої зовнішньої торгівлі цією продукцією. Залежить він в першу чергу від наявності у цієї даної продукції високого рівня конкурентоспроможності на відповідному зовнішньому ринку. А звідси й висновок про те, що визначити конкретну роль експортного потенціалу нішевих культур у ефективній реалізації концепції зрівноваженого розвитку у конкретному регіоні можна на основі методики, яка може дати можливість вирахувати частку доходів, одержаних від реалізації нішевої продукції за кордон, у структурі всіх доходів даного регіону. Більш конкретно це можна відобразити у доходах, які отримує даний регіон (наприклад, на рівні об'єднаної територіальної громади) у вигляді податків від експортування зазначеної нішевої продукції, що в цілому має певну логіку.

Отже, поняття «експортний потенціал підприємства» може бути визначене як системне економічне явище, що характеризує можливість підприємства виконувати функцію суб'єкта міжнародної економічної діяльності, задовольняючи потреби зовнішніх ринків, природа яких пов'язана із здійсненням експортно орієнтованої економічної діяльності підприємства. Оскільки експортний потенціал віддзеркалює принцип функціонування системи «підприємство – зовнішній ринок», то критеріальною ознакою можливостей підприємства виконувати функцію суб'єкта міжнародної економічної діяльності є рівень задоволення потреб зовнішнього ринку. [378, с. 230]. Але в принципі експортний потенціал підприємства як такий не може бути самоціллю, а дієвим інструментом покращення економічного стану цього підприємства та ефективної реалізації місії цього підприємства (виробника продукції) в цілому.

Виходячи вищевикладене та враховуючи специфіку нішевих культур, експортний потенціал продукції вирощування нішевих культур доцільно визначати як обсяг цієї продукції, який може бути реалізований за межами країни. Тоді експортний потенціал продукції вирощування нішевих культур підприємства (виробника продукції) доцільно визначати як обсяг цієї

продукції, який може бути реалізований підприємством за межами країни. Відповідно до цього, місце експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур у структурі експортного потенціалу країни логічно вимальовується на рис. 1.13.

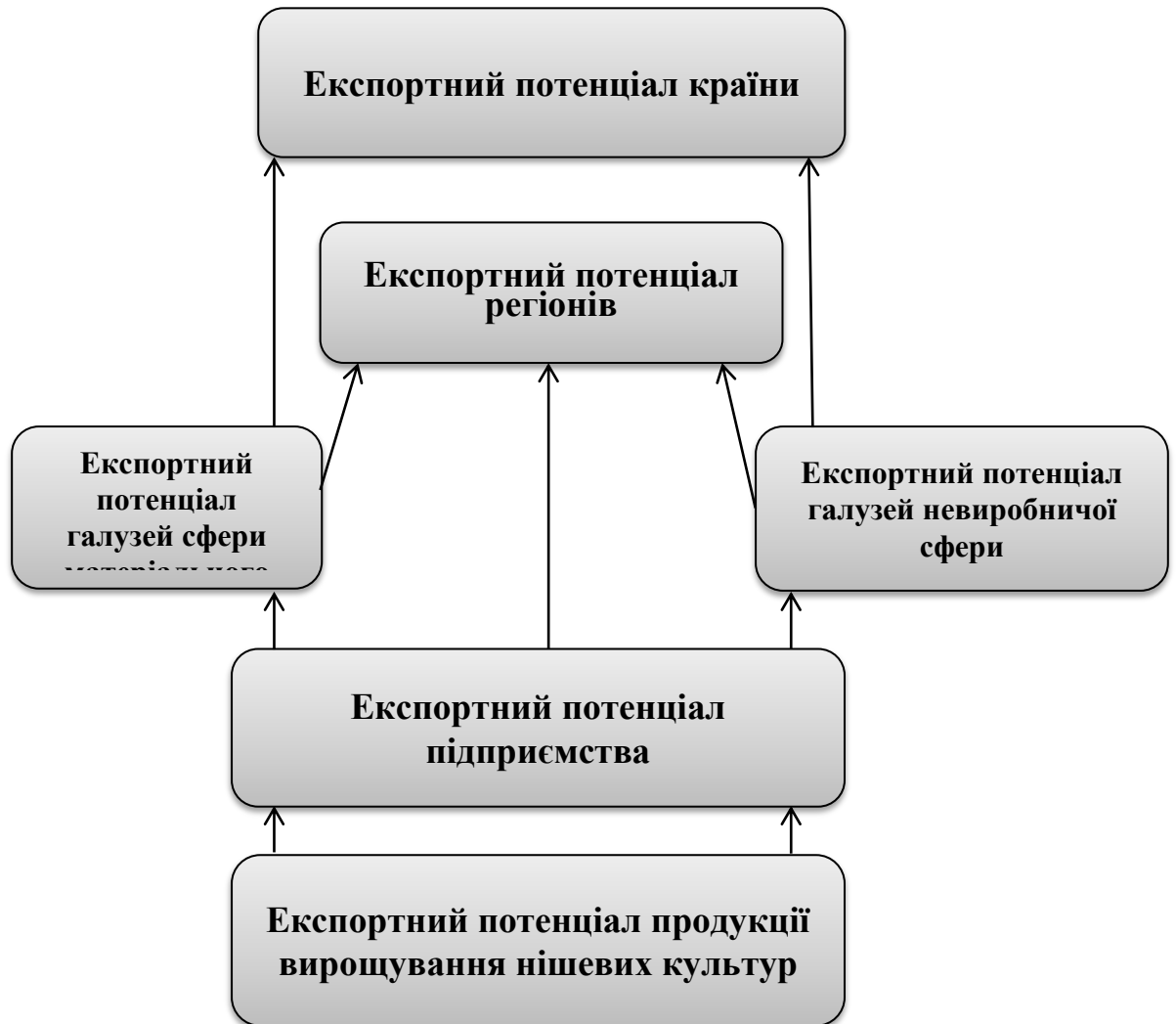

Рис. 1.13. Структурно-логічна схема формування місця експортного потенціалу вирощування нішевих культур у експортному потенціалі країни

Джерело: розроблено авторкою.

В наших умовах становлення ринкової економіки у всіх її сферах, включаючи і сільське господарство та сферу агробізнесу в цілому, є всі підстави для того, щоб цілком правомірно використовувати поняття експортного потенціалу на всіх відомих рівнях – продукції, підприємства, галузі та країни. Тобто, виходячи із результатів проведеного аналізу, сутність

експортного потенціалу нішевих культур полягає у експортному потенціалі продукції вирощування цих культур

Як правило, дослідження експортного потенціалу закінчується прогнозними розробками експорту за товарною і галузевою структурами, яким передують аналіз його ретроспективної динаміки, товарної і географічної структури. Це пов'язано, на нашу думку, з неможливістю кількісної оцінки експортного потенціалу через деяку суб'єктивність цього поняття, відсутністю прямої залежності між потенціалом і ринковою позицією фірми, продукції, а тим більше – країни. Крім того, економічний, виробничий, промисловий чи експортний потенціал не має відповідного аналога в західній літературі. При вивченні цієї категорії американські та західноєвропейські дослідники використовують такі терміни, як потенційні можливості фірми, можливості експортування тощо [801, с. 316].

Виявлені в процесі проведеного дослідження сутнісні риси експортного потенціалу дозволили сформуванню відповідну схему формування експортного потенціалу продукції сільського господарства (рис. 1.14).

Особливості експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур диктуються особливостями цих культур, які були виявлені і описані у попередніх розділах роботи. Зокрема, особливість формування експортного потенціалу нішевих культур полягає у необхідності в існуючих умовах користуватись послугами посередників, оскільки виробнику продукції вирощування нішевих культур є достатньо проблематично вийти із своєю продукцією за кордон в силу малих розмірів свого підприємства і, відповідно обмеженістю партій продукції, яка за кордоном здебільшого продається оптом. Вказані особливості мають визначальний характер у формуванні специфіки експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур (рис. 1.15).

Рис. 1.14. Структурно-логічна схема експортного потенціалу продукції сільського господарства та його формування

Джерело: розроблено авторкою.

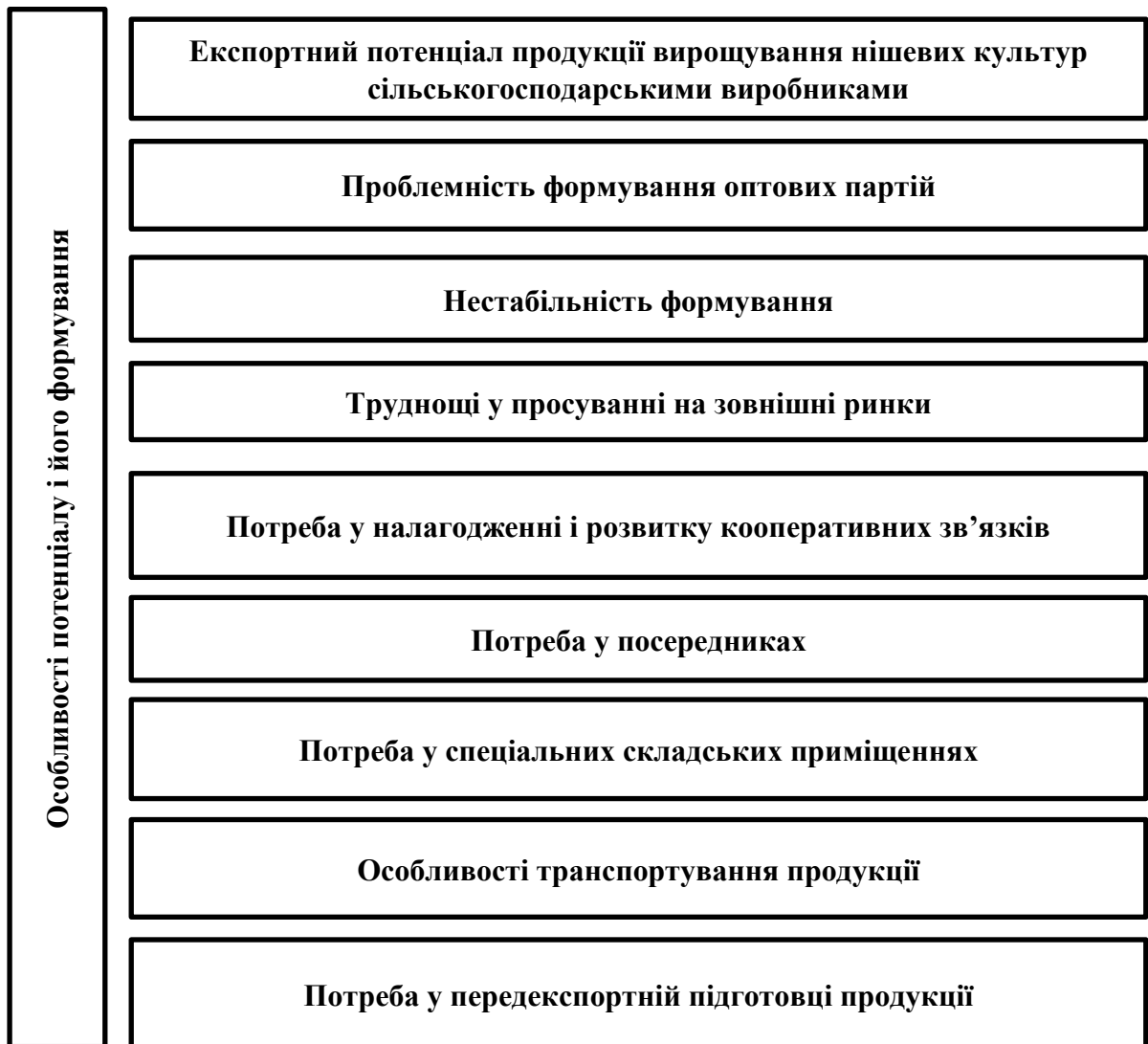

Рис. 1.15. Особливості експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками та його формування

Джерело: розроблено авторкою.

Основні чинники, що формують експортний потенціал продукції вирощування нішевих культур підприємств (виробників сільськогосподарської продукції), враховуючи особливості цих нішевих культур, порівняно із традиційними конвенційними, логічно буде розділити на дві основні групи: ті, що сприяють цьому формуванню, і ті, що його стримують (рис. 1.16).

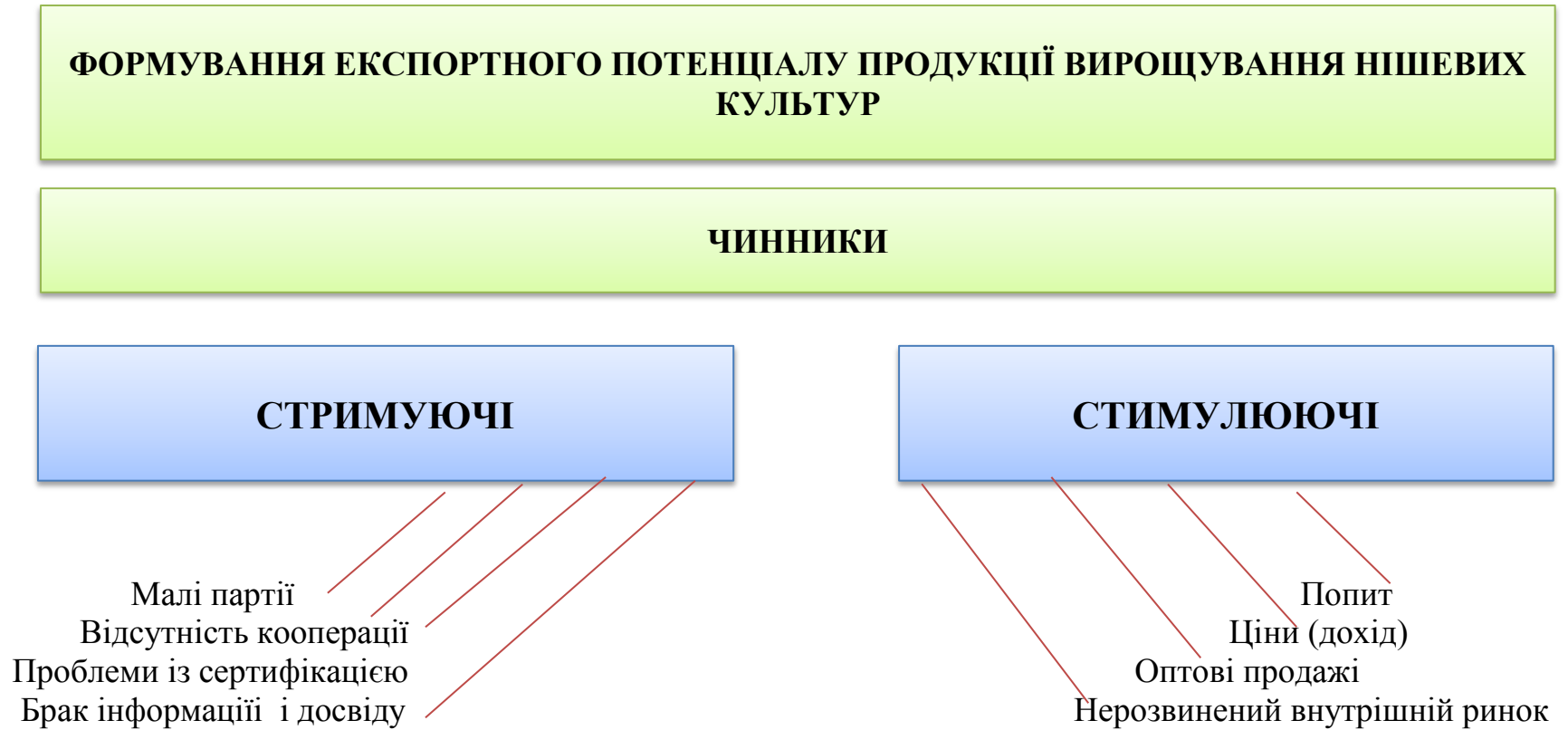

Рис. 1.16. Чинники формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур

Джерело: розроблено авторкою.

Відповідно до викладеного, експортний потенціал продукції вирощування нішевих культур здійснює вплив на різні групи стейкхолдерів (рис. 1.17).

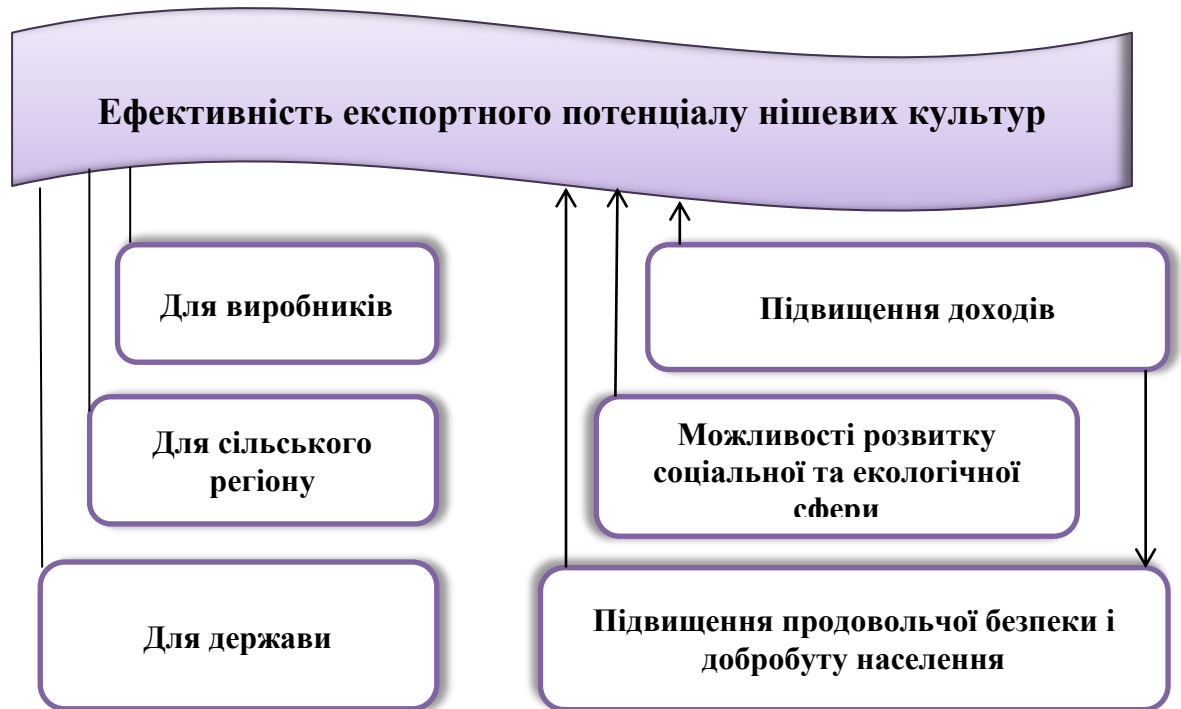

Рис. 1.17. Структурно-логічна схема формування ефективності експортного потенціалу нішевих культур

Джерело: розроблено авторкою.

З даної схеми власне чітко видно, яким чином сформований сільськогосподарськими виробниками експортний потенціал продукції вирощування нішевих культур впливає на зрівноважений розвиток сільських регіонів, і на основі цього – на формування кращої якості продовольчої безпеки країни та підвищення рівня добробуту її населення. При цьому, вплив формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур на продовольчу безпеку країни впливає не безпосередньо, адже мова йде про вивезення якісної продукції за кордон. Такий вплив логічно пояснюється тим, що, по-перше, доходи від експортної діяльності у сфері нішевих культур сприяють зрівноваженому розвитку сільських регіонів в цілому, в т.ч. і в плані створення можливостей для нарощування можливостей цих регіонів у

виробництві сировини для продуктів харчування в цілому, а по-друге – експортна діяльність вимагає високої якості продукції, тому прагнення до підвищення цієї якості сприятиме і підвищенню якості вироблюваної продукції в цілому.

Загальна концептуальна модель стійкого зростання експорту аграрного сектора в умовах глобалізації повинна реалізовуватися в умовах торговельно-економічного та природно-біологічного потенціалу сільського господарства країни та організаційно-економічних перетворень інституційного середовища на основі імплементації програм експортоорієнтованого розвитку та політики стимулювання відповідної діяльності, врахуванні територіальної диференціації, стійкого та багатофункціонального соціо-еколого-економічного розвитку сільського господарства та сільських регіонів, інвестиційно-інноваційній платформі, ефективність якої обумовлено єдністю відносно статичних (накопичений капітал, природно-кліматичні умови, робоча сила) та динамічних чинників (науково-технічний потенціал, кваліфікація працівників, рівень розвитку кооперації та інших видів співробітництва, ефективність бізнесових моделей) формування конкурентних переваг у міжнародній торгівлі [257]. Зрозуміло, що основним суб'єктом економічної активності у сфері формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур є безпосередньо виробники різних видів сільськогосподарської продукції, що прийняли рішення щодо переорієнтації своїх господарств на нішевізацію їх економіки.

Висновки до першого розділу

1. Формування концепції зрівноваженого розвитку та відповідної теорії є об'єктивною відповіддю на наростаючі проблеми, зумовлені загостренням суперечностей між збільшенням потреб людей та обмеженими природними ресурсами, як єдиним джерелом їх задоволення, стан яких внаслідок нераціонального використання все погіршується, що підвищує

ризик знищення людства взагалі. Практичною суттю цієї концепції є раціональне поєднання необмежених економічних і соціальних потреб людей з обмеженими екологічними можливостями природного середовища та об'єктивними перевагами сільського способу життя.

2. Особливо актуальним є дослідження можливостей вирішення окреслених проблем для сільських регіонів, де основне економічне навантаження несуть сільськогосподарські підприємства та інші види виробників сільськогосподарської продукції, оскільки саме тут має місце найбільш тісний контакт із природним середовищем. Це обумовлює особливості імплементації концепції зрівноваженого розвитку саме у сільських регіонах, завдяки яким ця концепція вписується у стратегії розвитку цих регіонів найбільш органічно. Об'єктивною основою такого типу розвитку є можливість ефективного здійснення процесу господарської діяльності людиною при якісному забезпеченні обмеження його негативного впливу на навколишнє природне середовище.

3. Логіка вирішення проблеми зрівноваженого розвитку за рахунок ефективного функціонування виробників сільськогосподарської продукції та і здійснення відповідних досліджень обумовлює об'єктивну доцільність розглядати розвиток такого типу в якості шляху до досягнення високого рівня добробуту і комфорту життєдіяльності людей, які визначаються високим рівнем доходу, розвинутою соціальною сферою та екологічною безпекою і збереженістю природних ресурсів як для теперішніх, так і для майбутніх поколінь.

4. В центрі комплексу проблем щодо зрівноваженого розвитку сільських регіонів є виробники сільськогосподарської продукції як основа їх економіки, яка в тріаді основних сфер життєдіяльності у цих регіонах є основою реального забезпечення вирішення всіх інших проблем. При цьому екологічний вимір є у цій тріаді визначальним, оскільки природні ресурси і їх якість визначають можливість існування всього живого на планеті, а соціальний вимір є акумулюючим, оскільки якість життя людей і їх добробут

залежать від рівня вирішення екологічних та економічних проблем. Оскільки економічна сфера життєдіяльності в сільських регіонах є основою реального забезпечення вирішення всіх інших проблем їх зрівноваженого розвитку, особливої актуальності набувають питання підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських виробників як основи сільської економіки, тим самим - основи реального забезпечення вирішення всіх інших проблем у зрівноваженому розвитку сільських регіонів.

5. Подальший розвиток аграрного сектора економіки України на основі продовження його реформування об'єктивно повинен здійснюватись шляхом оптимального поєднання його напрямів в контексті реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів з врахуванням існуючих на сьогодні інтересів сільського населення, основних проблем українського села, наявних вже на сьогодні його сильних сторін та його перспективних параметрів.

6. Сьогодні перспективи вітчизняного агробізнесу пов'язані з об'єктивною необхідністю формування у цьому секторі економіки більш сприятливих умов для функціонування і розвитку високоефективних малих сільськогосподарських підприємств, які впродовж багатьох років стикаються із проблемами оновлення матеріально-технічних засобів, відсутністю доступних фінансово-кредитних та інвестиційних ресурсів, низьким рівнем державної підтримки та нееквівалентним ціноутворенням на ринку. Ця необхідність диктується гальмуванням процесу поширення в країні нішевого напрямку розвитку сільського господарства, яке у малих господарствах є шляхом реального підвищення їх здатності до «економічного виживання» у жорстких ринкових умовах на основі підвищення їх ефективності і може результувати реальним підвищенням добробуту їх власників і членів їх сімей та покращенням соціальної сфери села як необхідної умови підвищення рівня зрівноваженості розвитку сільських регіонів.

7. Змушують сільськогосподарських виробників диверсифікувати шляхи і напрями розвитку своєї економіки дві групи чинників: динамічні

кліматичні зміни та явище дуалізації і поляризації сільського господарства. Впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників, особливо – малих за розмірами наявних у них площ сільськогосподарських угідь, як свідчить практика інших країн та окремих вітчизняних виробників, за умови ефективного використання характерних особливостей цих культур, є одним із актуальних шляхів вирішення проблеми ефективного функціонування цих виробників а на цій основі – покращення економіки сільських регіонів як чинника покращення якості продовольчої безпеки країни та підвищення рівня добробуту її населення.

8. Інтенсивна зміна кліматичних умов все більше змушує і великі агрохолдинги задуматись над можливостями пошуку нових ніш у сільськогосподарському виробництві з тим, щоб мати можливість диверсифікувати своє виробництво у випадку наростання дії обмежуючих чинників кліматичного характеру і створення ситуації, яка вірогідно може унеможливити продовжувати дотримуватись випрацюваного роками стилю і напрямків та способів ведення сільськогосподарського виробництва, що змусить їх шукати власне ці нові ніші з метою зайняти їх на ринку відповідної продукції.

9. Основними характеристиками, на підставі яких ті чи інші сільськогосподарські культури можна вважати нішевими, є: небіржовий характер продукції; малорозвиненість внутрішнього ринку; достатність невеликих площ для їх вирощування і труднощі із масштабуванням; порівняно висока трудомісткість одиниці продукції при її порівняно високій питомій прибутковості; відсутність конкуренції на ринку; інноваційність.

10. Покращення якості продовольчої безпеки країни як основи підвищення рівня добробуту її населення полягає у раціоналізації структури раціону харчування за рахунок розширення асортименту видів продовольчої продукції у його структурі в сторону збільшення частки вітаміномістких і

білковомістких видів продуктів, значну кількість яких можна одержувати якраз із нішевих культур.

11. Низький рівень розвитку внутрішнього ринку продукції вирощування нішевих культур внаслідок обмежених можливостей внутрішньої переробки і низького рівня культури споживання цієї продукції змушують її виробників шукати шляхів її збуту за кордоном, де попит на неї наразі є практично необмежений, однак і у формуванні експортного потенціалу такої продукції також існує низка проблем, пов'язаних із незначними наразі обсягами виробництва, а відповідно – складністю формування її оптових партій, низькою якістю цією продукції через відсутність потрібних знань, технологій, насіння, досвіду. Ці труднощі обумовлюють і особливості самого зазначеного експортного потенціалу та особливості його формування та й самі є такими особливостями, до яких слід додати ще нестабільність формування, труднощі із просуванням на зовнішні ринки, потребу у кооперативних зв'язках або у посередниках, у спеціалізованих складських приміщеннях, особливості транспортування продукції та потребу у її передекспортній підготовці.

12. Основним суб'єктом економічної активності у сфері формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур є безпосередньо виробники різних видів сільськогосподарської продукції, що прийняли рішення щодо переорієнтації своїх господарств на нішевізацію їх економіки. Формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур на продовольчу безпеку країни впливає не безпосередньо, адже мова йде про вивезення якісної продукції за кордон. Такий вплив логічно пояснюється тим, що, по-перше, доходи від експортної діяльності у сфері нішевих культур сприяють зрівноваженому розвитку сільських регіонів в цілому, в т.ч. і в плані створення можливостей для нарощування можливостей цих регіонів у виробництві сировини для продуктів харчування в цілому, а по-друге – експортна діяльність вимагає високої якості продукції, тому

прагнення до підвищення цієї якості сприятиме і підвищенню якості вироблюваної продукції в цілому.

Результати дослідження за цим розділом опубліковано у працях автора: [699; 700; 701; 704; 709; 718; 722; 723; 726; 731; 742; 747; 748; 749; 815].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НІШЕВИХ КУЛЬТУР В КОНТЕКСТІ ЗРІВНОВАЖЕНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ РЕГІОНІВ

2.1. Методологічні підходи до оптимізації трактування поняття ефективності як економічної категорії в процесі дослідження формування експортного потенціалу нішевих культур

Будь-який процес виробництва передбачає ефективне використання і споживання необхідних ресурсів на різних рівнях, в т.ч. і на рівні виробників сільськогосподарської продукції. На цій основі можна говорити про доцільність і навіть необхідність формування методології дослідження різних аспектів і моментів у трактуванні поняття ефективності як економічної категорії стосовно зазначеного рівня і стосовно особливостей впровадження ними у практику своїх господарств нішевих культур та формування ними експортного потенціалу продукції вирощування цих культур. Така методологія є тим більш важливою з тієї точки зору, що ефективний розвиток виробників сільськогосподарської продукції є основою для здійснення зрівноваженого розвитку сільських регіонів, у яких функціонують дані виробники. Проблема полягає в тому, що кожен виробник продукції намагається одержати максимальний обсяг цієї продукції з розрахунку на одиницю використуваних при цьому ресурсів, оскільки останні є об'єктивно обмеженими на всіх рівнях. Це відповідає загальному характеру науки «Економіка» як наукового підґрунтя для пошуку рішень найбільш контраверсійної проблеми – задоволення необмежених і постійно зростаючих потреб людства за допомогою використання об'єктивно обмежених ресурсів. При цьому для виробника має вагоме значення, яка саме частина використуваних ресурсів буде спожита в процесі виробництва продукції з

тим, щоб одержати її потрібну кількість. Це і є чинником виникнення в економічній літературі постійних наукових дискусій на предмет сутності категорії ефективності та методики її кількісного вираження. Особливо проблематичним є відповідне кількісне вираження соціальних аспектів категорії ефективності, що має особливо важливе значення для сільськогосподарського виробництва, оскільки ця галузь задовольняє одну з порівняно найбільш необхідних потреб людства, а саме – потребу у продуктах раціонального харчування, включаючи питну воду. Цей виразно проблематичний характер цілком закономірно може екстраполюватись і на сектор впровадження нішевого напрямку у практику господарювання сільськогосподарських виробників шляхом імплементації технологій виробництва продукції вирощування нішевих сільськогосподарських культур в контексті наявності об'єктивних підстав для того, щоб вважати таку трансформацію сільського господарства як основи економічної сфери у сільських регіонах вагомим і цілком реальним чинником зрівноваженого розвитку цих сільських регіонів.

Досліджень і публікацій на тему ефективності в економіці є достатньо багато і вони не припиняють кількісно примножуватись, що є цілком зрозуміло з огляду на існування безлічі контраверсійних підходів до розуміння і тлумачення змісту цієї категорії. Проблемами методології дослідження ефективності сільськогосподарського виробництва на різних рівнях його здійснення займались такі відомі зарубіжні вчені як М. Альберт, В. Бернс, Є. Брігхем, С. Брю, П. Друкер, Г. Емерсон, Ф. Кене, Б. Клепацкі, І. Крілек, О. Ланге, К. Макконелл, К. Маркс, М. Мескон, Р. Мілевські, В. Паррето, В. Петті, Т. Пітерс, Д. Рікардо, А. Сміт, Р. Уотермен, Ф. Фішер, Дж. Харрінгтон, Ф. Хедоурі, а також вітчизняні В. Амбросов, В. Андрійчук, Г. Бадирян, В. Добринін, О. Ємельянов, О. Здоровцов, М. Караман, Р. Кравченко, А. Куценко, О. Лопатіна, І. Маркіна, Ф. Мартинкевич, С. Марціняк, В. Мацібора, Л. Мельник, В. Мертенс, С. Мочерний, О. Мхитарян, В. Новожилов, О. Онищенко, В. Павчак, І. Петренко, П. Руснак,

П. Саблук, Г. Фандель, Р. Фатхудінов, С. Фраер, П. Хейне, П. Чужинів, А. Шегда, та інші. Їх погляди на трактування змісту ефективності як економічної категорії звичайно мають під собою суттєвий ґрунт і створили вже досить міцний фундамент для формування економічних знань в частині категорійних аспектів сутності поняття ефективності, однак вони є надзвичайно диверсифіковані, а в сучасній економічній літературі, по-перше, не зустрічається достатньо закінченого і з претензіями на вичерпність глибокого дослідження всієї гамми проблем щодо визначення ефективності, її окремих аспектів, критеріїв і відповідних показників.

Більшість авторів сходяться на думці про те, що основоположником теорії економічної ефективності є видатний шотландський економіст Адам Сміт, а надалі його ідеї отримали розвиток в працях Д. Ріккардо, К. Маркса та інших вчених [155, с. 207]. Вдаючись до використання етимологічного та історичного методів здійснення аналізу, можна знайти певні початкові коріння сучасного терміну «ефективність», орієнтуючись на латинське слово «*efficere*», яке означає «принести користь». Похідні від нього іменники: «*effectus*» – означає виконання, результат, і «*efficientia*» – означає результативність. Такою є об'єктивна мовна основа вживаного сьогодні терміну «ефективність» [325, с. 12]. Очевидно тому не випадково багато економістів під категорією ефективності розуміють саме результативність виробництва [25, с. 15; 215, с. 250; 212, с. 155; 339, с. 488; 358, с. 33; 368, с. 136; 480, с. 313; 480, с. 324; 560, с. 210; 593, с. 14 та ін.]. Зокрема, наприклад, В. І. Мацібора вказує, що «ефект – це результат» [368, с. 137]. Аналогічний вираз є і у В. П. Мертенса [218, с. 102]. П. П. Руснак також зазначає, що «ефект – це наслідок, результат» і що «економічна ефективність – це узагальнене й повне відображення кінцевих результатів» [216, с. 175; 560, с. 210]. Зустрічаються навіть нерідкі випадки ототожнення ефективності із результатом [568, с. 143]. Але, слідуючи логіці речей, якщо кінцевим результатом виробничого процесу врешті виявиться продукт, який не задовольняє передбачуваних вимог і тому не відповідає встановленим

параметрам і тому, як наслідок, не має практичного застосування, говорити про ефективність є проблематично, бо маємо результат, але за своїм характером він є від'ємний, тому нема підстав шукати тут ефективність. Отже, продовжуючи логіку роздумів, поняття ефективності в такому ракурсі не відповідає поняттю результативності. Тому то в окремих працях класиків науки про ефективність, в т.ч. – В. В. Новожилова, міститься достатньо справедливе твердження про те, що “продукт праці і ефект праці – не одне і те ж” [436, с. 55]. Це в цілому відповідає твердженню П. Друкера про те, що «результативність» означає робити правильні речі, а «ефективність» – робити речі правильно» [322, с. 48]. У Д. Ріккардо термін „ефективність” використовувався не в значенні „результативність”, а вже як відношення результату до певного виду витрат і з цього часу поняття „ефективність” набуває статусу економічної категорії [539]. А. В. Шегда вважає, що термін ефект має значення результату, наслідку зміни стану певного об'єкта, зумовленої дією зовнішнього або внутрішнього фактору [764].

В цьому плані слід вітати появу в сучасній економічній літературі певних раціональних думок щодо очевидної нетотожності понять “ефект” і “результат” і відповідного розуміння ефекту лише як певної часткової форми результату. Зокрема, є така думка, що під умовним поняттям “економічний результат” зазвичай мають на увазі загальний (брутто) одержаний результат (зокрема – доход), а під умовним поняттям “економічний ефект” мається на увазі чистий (нетто) одержаний результат (зокрема, наприклад, прибуток) [215, с. 250]. З цим, в принципі, можна реально погодитись, оскільки саме прибуток в якості ефекту для використання є цілком допустимим, бо відображає власне “корисність” результату. І це, до речі, своєю чергою усправедлилює існуючу точку зору цих авторів щодо реальної сутності економічної ефективності як такого поняття, що “характеризує результативність діяльності економічних систем” [215, с. 251].

Подібну спробу можна також спостерігати у намаганнях абсолютний розмір одержаного ефекту відмежувати від його відносного розміру і

відповідно виразити ефективність через певний “ступінь ефекту, оскільки будь-який ефект потребує витрат” [306 с. 160].

Ігнорування моменту корисності одержаного в процесі виробництва продукту призводить до помилкового змішування понять ефективності і продуктивності, наприклад, праці. Насправді продукт і ефект праці – це зовсім не одне і те ж. Ріст обсягів виробництва навіть зайвої продукції може також підвищувати рівень продуктивності праці, але знижувати при цьому її ефективність. Із вищенаведеної інформації можна зробити висновок, що продуктивність суспільної праці є більш широким поняттям, ніж її ефективність. В цьому понятті враховується не лише кількість одержаної продукції, але і її певна відповідність потребі, а також елементи відповідного народногосподарського ефекту.

В цьому контексті заслуговує на особливу увагу термін "корисність". На цьому свого часу наголошував В. В. Новожилов, пояснюючи, що ефективність взагалі є відношення одержаного корисного ефекту до витрат на його одержання [436, с. 55]. Корисний ефект є сенс розуміти як те одержання задоволення або таке виконання запитів, які одержують люди внаслідок споживання товарів або від користування послугами, що є також видом товару. Тому не можна однозначно сприймати підходи до розуміння ефективності типу як «досягнення найбільших результатів за найменших затрат живої та уречевленої праці» [322, с. 49]. К. Маркс з цього приводу писав, що виробництво є ефективне, якщо при мінімальному авансованому капіталі виробляти максимальну кількість одиниць продукту з можливо меншими витратами сил і засобів [155, с. 207].

Зарубіжна економіка в цьому контексті відповідно застосовує таку характеристику як гранична корисність, під якою розуміється величина додаткової корисності, що може одержуватись від обсягу приросту величини споживання, що, *ceteris paribus*, є рівним одиниці певного блага [165, с. 108]. Звідси виводиться і відповідний принцип зниження рівня граничної корисності, згідно якого, чим більшим є споживання певного блага, тим

відповідно є менший приріст рівня корисності, який закономірно одержується від одиничного приросту обсягів споживання цього блага. Ефективність в такому варіанті вимагає, щоб зазначена гранична корисність, пов'язана з виробництвом кожної наступної одиниці певного продукту, дорівнювала необхідним для цього граничним витратам, інакше кажучи – додатковим витратам, потрібним для виробництва кожної наступної одиниці продукту. В ситуації перевищення рівня граничної корисності зазначених граничних витрат суспільство отримало б обсяг прибутку від виробництва більшої кількості одиниць цього продукту, а випадку меншої граничної корисності від здійснених граничних витрат суспільство виграло б від елімінації виробництва такого продукту [120, с. 72]. Аналогічна ситуація може мати місце і на рівні окремого виробника сільськогосподарської продукції, який вимушений, в силу обставин, обирати для себе варіант впровадження у своє господарство нішевих культур. Практично такий підхід містить у собі зміст, подібний до методу аналізу прирощень, який може бути використаний для обґрунтування такого типу господарського рішення.

Практично важко знайти обґрунтування для справедливості твердження О. А. Хашковської щодо того, що під ефективністю слід розуміти всю сукупність чинників, спрямованих на задоволення існуючих потреб людини [675, с. 151]. Хоча, в кінцевому підсумку, автор також зводить свій підхід до розуміння ефективності як співвідношення результату (ефекту) і витрат на його одержання [675, с. 150].

Є також спроби в розумінні загальної ефективності абсолютизувати лише витратну її сторону, для чого пропонується розглядати поняття ефективності “як дієвість витрат, які вкладені в певну діяльність, з метою отримання бажаних результатів” [698, с. 275]. Подібну думку можна зустріти і у О. М. Ємельянова, за яким ефективність виробництва ілюструє, ціною яких витрат одержано кінцеву продукцію [226, с. 325]. Можна зауважити, що такий підхід ефективність підміняє “дієвістю витрат”, що, очевидно, не вповні

розкриває зміст цього поняття, хоча у якійсь мірі нагадує підхід польських економістів до трактування зворотнього варіанту економічного рахунку.

Загальне поняття ефективності є досить широке і вживається в самих різних галузях. На думку професора із США П. Хейне, “ефективність – це позитивний чинник, який найбільш послідовно підноситься економістами. Це не повинно дивувати, оскільки ефективність (effectiveness) і економічність (efficiency) – майже синоніми. Обидва терміни характеризують “результативність” (resulting quality) використання засобів для досягнення цілей” [679, с. 127]. Тобто, в даному випадку спостерігається ніби схильність трактувати ефективність як результативність, але з певним нюансом – як результативність використання відповідних ресурсів для досягнення певних цілей.

А. А. Мхитарян розділяє загальне поняття ефективності взагалі на поняття “ефективності виробництва”, що характеризує явище збільшення обсягу споживних вартостей (тобто – властивостей) за умови відносного зниження обсягів затрат суспільної праці, і поняття “ефективності суспільного виробництва”, що відображає, поряд із відносним зниженням обсягу затрат праці, виробництво саме тих особливих споживних вартостей, які логічно відповідають зростаючим обсягам потреб всіх членів суспільства [400, с. 58-59]. Тобто, в такому трактуванні поняття “ефективність виробництва” охоплює лише одну (хоча й головну) окрему фазу цього відтворювального процесу, а поняття “ефективність суспільного виробництва” – органічно охоплює всі його фази і моменти. Але, слідуючи логіці роздумів, в такому випадку “ефективність суспільного виробництва” фактично дещо ототожнюється з поняттям “ефективності відтворення”.

Більш правомірною слід вважати виразну позицію Ф. С. Мартинкевича, В. П. Коризно і Н. В. Большакової, які дотримуються точки зору, за якою категорію економічної ефективності виробництва слід послідовно розмежувати на виробничо-економічну ефективність і соціально-економічну ефективність, бо лише таким шляхом можна розробити достатньо

скоординовану ієрархічно побудовану систему показників, які виражають таку складну економічну категорію як ефективність [358, с. 11]. Подібно до цього В. Протопопова та А. Полонський пропонують здійснювати оцінку економічної і соціальної ефективності як двох сторін однієї цієї категорії [532, с. 212]. Тобто, цілком правомірним є здійснювати аналіз ефективності в розрізі її взаємопов'язаних економічного, соціального і екологічного аспектів, які відповідають основним сферам прояву загальної концепції зрівноваженого розвитку.

Соціально-економічна ефективність відповідно характеризує відтворення виробничих відносин і при цьому визначається рівнем досягнення передбачуваної мети процесу виробництва, тобто – рівнем задоволення конкретних всезростаючих потреб суспільства у матеріальних і культурних благах і також – усестороннім розвитком на цій основі членів суспільства. Тоді виробничо-економічна ефективність відповідно характеризує ефективність функціонування матеріально-технічної бази суспільства на всіх можливих його рівнях, його продуктивних сил.

Соціальний аспект ефективності включає в себе її визначення Е. Дж. Доланом і Д. Е. Линдсеєм, за яким економічна ефективність розуміється як такий стан справ, коли неможливо здійснити зміни з метою більш повного задоволення наявних бажань однієї людини, не спричиняючи при цьому погіршення ситуації у вигляді шкоди, завданої задоволенню бажань іншої [165, с. 12]. Такий підхід в цілому за змістом відповідає суті і змісту відомого в науці і практиці оптимуму В. Парето, підтверджуючи ще раз його справедливість – ефективним являється такий стан речей, за якого розподіл ресурсів характеризується тим, що ніхто не може поліпшити своє положення без того, щоб при цьому чиясь положення не погіршилось [120, с. 68]. Тобто, оптимальна ситуація на відповідному ринку пов'язується з досягненням конкурентної рівноваги і полягає в тому, що коли стан економіки є близький до стану досконалої конкуренції, то інгеренція держави є непотрібною, а якщо ж стан економіки є далекий від стану досконалої конкуренції, то бажаним є

втручання держави з метою ліквідації бар'єрів для досягнення вільної конкуренції і відповідно потрібно здійснювати такі перерозподільчі заходи, які б компенсували б дію чинників, що гальмують процес досягнення стану вільної конкуренції [322, с. 49].

Соціальна і економічна ефективність тісно між собою взаємопов'язані і також взаємообумовлені. Однак лише в одному показникові завдання кількісної оцінки рівня соціальної і економічної ефективності здійснення виробництва остаточного вирішення не одержало ні теоретично, ні також практично. У зв'язку з цим відповідно центральним невирішеним питанням загальної проблеми з'ясування сутності поняття ефективності є питання про критерії і відповідні показники ефективності, оскільки існує об'єктивна необхідність у встановленні достатньо чітких меж між цими поняттями, бо вони мають зовсім різні значення. Ніхто, в принципі, не заперечує, що критерій (від грецького “criterion” – засіб для судження [480, с. 313] представляє собою якісне мірило оцінки, є також відмінною і головною ознакою, яка виражає саму глибинну суть кожного досліджуваного явища [480]. Так, Г. Черевко і група авторів в цілому справедливо вважають, що критерій слід розуміти як певну якість, тобто властивість ефективності, яка відображає відносно найістотнішу її суть, тобто, є основним принципом здійснення оцінки [698, с. 276]. Свого часу В. Павчак також акцентував на тому, що у науковому розумінні критерій – це є властивість і якість ефективності” [217, с. 57]. Разом з тим, ті автори, які вважають, що для критерію є достатньо, щоб він відображав лише якісну оцінку поняття ефективності виробництва, акцентують увагу на різниці понять “критерій” та “показник”. На думку І. Петренка та П. Чужинова, таким критерієм економічної ефективності сільськогосподарського виробництва є обсяг планомірного збільшення виходу потрібної і корисної для суспільства продукції цієї галузі за одночасного забезпечення високого рівня її якості та економічності виробництва [480]. А на думку В. Павчака, критерієм економічної ефективності є максимально можлива економія обсягів

використаної живої і уречевленої праці [217, с. 58]. В. Добринін своєю чергою вважає критерієм економічної ефективності загальний ріст виробництва обсягів споживних вартостей на реальній основі підвищення рівня продуктивності праці і рівня раціонального використання залучених виробничих ресурсів [480]. В. Мертенс вказував, що “вихідним критерієм ефективності є обсяг доходу на душу населення при найменших затратах живої і уречевленої праці” [218, с. 104]. Подібну думку можна зустріти і в інших авторів [698, с. 325].

Їх опоненти, аргументовано посилаючись на потребу більш практичного використання критерію при здійсненні планування, обліку і економічного аналізу, логічно доводять необхідність і можливість реального вираження його з допомогою відповідних кількісних параметрів [339, с. 489]. Такий підхід дозволяє виводити в ранг критерію ефективності навіть окремі показники використання якогось певного виду ресурсів чи ефективності виробництва продукції. Наприклад, А. Здоровцов і група авторів в якості критерію економічної ефективності певної галузі і підприємств сільського господарства пропонують використовувати рівень і темпи росту обсягу валового доходу і обсягу валової продукції з 1 га землі при найменшому рівні собівартості одиниці продукції [212, с. 156]. Г. Бадирян в якості найбільш узагальнюючого показника рівня ефективності виробництва пропонує використовувати обсяг чистого доходу і прибутку [26]. П. Руснак і В. Селезньов мають за найбільш узагальнюючий показник ефективності виробництва загальний обсяг національного доходу з розрахунку на душу населення, а В. Кулішов – досягнутий рівень продуктивності праці [216, с. 175; 306, с. 160; 560, с. 143].

Безперечно, ефективність слід розуміти як одну із економічних категорій [217, с. 57; 218, с. 102; 212, с. 155; 698, с. 275, 277; 340 с. 238]. Справа в тому, що категорія ефективності, як і кожен із її аспектів і як будь-яка інша економічна категорія, має зазвичай дві взаємопов'язані сторони – якісну і кількісну. З якісної сторони ефективність виражає економічні

відносини між діючими виробниками з приводу максимальної економії затрат живої і уречевленої праці. Відповідно, з кількісної її сторони, ефективність відображає співвідношення обсягу одержаного ефекту з використаними в процесі виробництва для його одержання ресурсами. В останньому випадку загальний критерій ефективності можна відобразити двояко: як максимально корисний ефект (найбільш повне задоволення зростаючих потреб членів суспільства при обмежених наявних ресурсах) і як мінімальні витрати (найменші обсяги витрат живої і уречевленої праці з розрахунку на одиницю виробленої продукції). Такий підхід є достатньо близько наближений до існуючої вже тривалий час у зарубіжній економічній літературі поширеної думки на предмет визначення ефективності. Зокрема, у доступних польських економіко-літературних джерелах такий підхід називається “економічний рахунок” або “принцип раціональності господарювання” [867, с. 83-85; 879, с. 80-81; 887, с. 35-36]. За В. Яніком, важливим є не лише досягнення передбачуваних цілей, але й те, скільки саме витрачено на це задіяних ресурсів, тому ефективною діяльністю є не та діяльність, результатом якої є досягнення передбачуваної цілі без врахування витрачених на це ресурсів, а така, яка при заданих ресурсах веде до одержання максимального ефекту [780, с. 54]. При ефективній діяльності мають забезпечуватись певні оптимальні пропорції між обсягом одержаного результату та обсягом витрат. Ці пропорції О. Ланге назвав «принципом раціональної діяльності», який власне і полягає у максимальному прагненні до отримання максимального обсягу ефекту з наявного обсягу використаних ресурсів, або отримання заданого ефекту при мінімальному обсязі затрат на це ресурсів [873, с. 17]. На такому ж підході ґрунтуються актуальні і сьогодні постулати відомого вченого в галузі теорії виробництва і витрат Г. Фанделя:

➤ виробництво є тоді ефективним, коли у результаті здійснених затрат чинників досягається виробництво максимальної кількості одиниць продукції і при цьому всі чинники споживаються продуктивно;

- виробництво вважається тоді ефективним, коли задана кількість одиниць продукції виготовляється з мінімальним обсягом затрат чинників і при цьому жодна із одиниць продукту не втрачається;
- виробництво вважається тоді ефективним, якщо не існує жодного іншого виробництва, де одержується така ж сама або й більша кількість одиниць продукції з меншими або такими ж обсягами затрат чинників [664, с. 73].

Додатково слід підкреслити ще кілька моментів. По-перше, в якості ефекту береться не лише результат відносно корисний, але й відносно позитивний як перевищення обсягу корисного результату над обсягом витрат. З урахуванням цього в якості основного критерію ефективності слід розуміти одержання максимального обсягу корисного ефекту при наявному чи меншому обсязі використаних ресурсів для кожного конкретного виробника, виходячи із його інтересів. По-друге, має раціональний зміст керуватися не стільки самим рівнем, скільки динамікою зміни рівня цієї ефективності. Перевищення темпів приросту обсягу результатів над темпами приросту затрат означає ріст ефективності виробництва.

Кожна категорія взагалі є певним абстрагуванням досліджуваного явища чи певного процесу, його основних суттєвих сторін і відповідних взаємозв'язків, тобто – його кількісної сторони і якісної сторони. А оскільки саме критерій ефективності відображає певні виробничі відносини, то практично саме він відображає існуючу якісну сторону цих відносин. Тому критерій економічної ефективності об'єктивно повинен знаходитись у нерозривному зв'язку із специфічними об'єктивними економічними законами, виражаючи ступінь їх реалізації. Стосовно кожного конкретного виробника нішевої продукції такий критерій може виражатись у терміні окупності інвестицій, що є особливо важливо для малого виробника з огляду на обмеженість його доступу до додаткових фінансових ресурсів.

Показники ж ефективності, логічно річ беручи, є конкретизаторами зазначеного критерію як мірила цієї ефективності і служать, переважно, лише

кількісним вираженням змісту цього критерію. За Р. Г. Кравченком, показник – це якісно визначена змінна величина, якій може бути поставлено у відповідність досить багато кількісних значень, а також відповідні алгоритми їх розрахунку на основі різних вихідних даних [370, с. 146]. Система ж таких показників представляє собою цілий набір взаємопов'язаних показників, які дають усесторонню характеристику даного відображуваного об'єкту (системи, суперсистеми) в аспекті передбачуваного завдання.

Суть ефективності сільськогосподарського виробництва, його критерій і відповідні головні принципи є практично незмінними при будь-яких умовах в силу їх об'єктивності. Однак, в умовах різних способів виробництва відповідно змінюється соціальний характер цієї ефективності. Оскільки ефективність має виробничий і соціальний характер одночасно, то здебільшого на практиці вона виступає як ефективність соціально-економічна. При цьому має сенс зазначити, що визначальною тут, все-таки, є саме економічна сторона ефективності, оскільки вона пов'язана безпосередньо з виробництвом, тобто з матеріальною стороною загального процесу, і визначає рівень соціальної її сторони. До певної міри кількісно врахувати соціальний ефект все-таки є також можливо. Згідно В. І. Мацібори, при визначенні рівня ефективності слід враховувати якість продукції та її здатність задовольняти ті чи інші потреби споживача [368, с. 137].

Ми схиляємось до думки, що кількісним вираження обсягу соціального ефекту при виробництві певного продукту може бути питома вага суми оплати праці в структурі загальної вартості продукції, в структурі суми всіх витрат на виробництво продукції, тобто в структурі практично собівартості продукції. Адже оплата праці кожного виробника (чи у виробника як певної організаційної структури) є тією частиною одержаного необхідного продукту, який одержується працівниками безпосередньо в «чистому» вигляді і за допомогою якого він може ефективно задовольняти свої потреби. Проте в умовах ринкових відносин власник приватного підприємства як такої зарплати не одержує – він переважно живе з доходу його підприємства. Розмір

обсягу компенсації безпосередньо його власної праці залежить у вирішальній мірі від його ж чисто суб'єктивного підходу. Тому соціальний характер категорії ефективності виробництва в цьому випадку може характеризуватися вже валовим доходом, а точніше – його будовою, інакше кажучи – будовою чистої продукції, яку приватний власник підприємства (той же фермер) може встановити і сам часто суб'єктивно.

Таким чином, в певних умовах, коли працівники одержують заробітну плату в різних її формах, тобто, якщо мати на увазі виробництво сільськогосподарської продукції – в певних умовах кооперативного типу господарств, рівень соціальної ефективності здійснення процесу (Ефс) виробництва продукції може бути виражений через органічну будову вартості продукції (Ec_1) і органічну будову її собівартості (Ec_2). Якщо вартість продукції (W) виразити відповідною парадигмою і формалізувати її через:

$$W = C + V + M , \quad (2.1)$$

$$\text{то} \quad Ec_1 = \frac{V}{C + V + M} ; \quad (2.2)$$

$$Ec_2 = \frac{V}{C + V} . \quad (2.3)$$

В умовах же приватновласницького типу організації виробництва сільськогосподарської продукції соціальна ефективність цього процесу може виражатись через органічну будову чистої продукції (Ec_3):

$$Ec_3 = \frac{V}{V + M} \quad (2.4)$$

або органічну будову вартості продукції за валовим доходом (Ec_4):

$$Ec_4 = \frac{V + M}{C + V + M} \quad (2.5)$$

Слід, однак, зауважити, що наведені послідовні алгоритми здійснення розрахунків стосуються вираження рівня соціальної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції практично лише для учасників

цього процесу, які безпосередньо беруть у ньому реальну участь. Але виробництво сільськогосподарської продукції має відповідний соціальний ефект і дещо більш зовнішнього характеру, тобто, воно служить для задоволення певних соціальних потреб досить широких мас населення у зв'язку із забезпеченням якісної продовольчої безпеки. Однак, на жаль, якогось більш-менш конкретного показника, який відображав би саме соціальний аспект досягнення певного рівня ефективності виробництва сільськогосподарської продукції, на сьогодні ще нема, якщо не враховувати можливість розрахунку такого показника, як відповідність рівня виробництва якогось певного виду продукції, а точніше – рівня її споживання ($P_{c\phi}$) рівню норми цього споживання ($P_{cн}$).

$$Ec_5 = \frac{P_{c\phi}}{P_{cн}} \quad (2.6)$$

Однак, цей власне показник має достатньо опосередкований зв'язок з виробництвом певного обсягу сільськогосподарської продукції, тому, на наш погляд, використання його не може бути достатньо коректним в даному конкретному випадку, бо, все-таки, на його рівень відчутно впливає на лише виробництво сільськогосподарської продукції, але й її переробка – з одного боку, а також купівельна спроможність населення – з цілком другого боку. Таким чином, ми логічно дійшли думки, що у виробництві сільськогосподарської продукції економічна сторона його ефективності в кінцевому підсумку має і відповідну соціальну сторону, оскільки виробництво продукції в значній мірі впливає на добробут людей, які її споживають.

В сьогоднішніх умовах загальної економічної нестабільності система показників економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції повинна включати як вартісні, так і натуральні а також комбіновані (тобто вартісно-натуральні та натурально-вартісні) показники. До вартісних таких показників треба віднести рівень собівартості одиниці продукції, рівень рентабельності її виробництва, окупність здійснених витрат. Останній показник, до речі, може бути найбільш адекватним для оцінки ефективності

виращування нішевих культур в умовах конкретного виробника з врахуванням конкретних умов його господарства, бо спілкування з окремими такими виробниками показало, що на етапі вибору конкретного варіанту нішевізації свого господарства виробника цікавить, скільки йому потрібні інвестицій для реалізації такого проекту переорієнтації свого господарства у потрібному напрямку, і за який час ці інвестиції окупляться. Особливо актуальними для нього ці питання стають, якщо кошти для здійснення таких інвестицій він одержує у вигляді кредиту. Зрозуміло, що важливе значення в такому випадку для виробника продукції як підприємця має можливий обсяг одержання прибутку у його питомому виразі і відповідно – час, потрібний для того, щоб почати одержувати цей прибуток як чинник поверненості (чи окупності) інвестицій.

Для підприємств гонитва за максимальним прибутком фактично є пошуком більш ефективного способу виробництва і нових товарів, які найкращим чином задовольняють потреби споживачів [120, с. 67]. В даному випадку це у найкращий спосіб ілюструє ситуацію із пошуком сільськогосподарським виробниками способів нішевізації своїх господарств шляхом впровадження у них нішевих культур та вимушеного формування ними експортного потенціалу їх виращування в умовах дуалізації і поляризації аграрної сфери економіки. При цьому досягається прямий економічний ефект як для самих виробників – у першу чергу (включаючи і безпосередніх працівників), так і для сільського регіону, у якому функціонує те чи інше підприємство, а також для держави в цілому. При цьому також досягається можливість формування у такому регіоні і екологічного та соціального ефектів – за рахунок покращення економічної сфери даного сільського регіону, що в цілому сприяє зрівноваженому розвитку сільських регіонів, що, своєю чергою, є основою для покращення якості продовольчої безпеки країни та підвищення рівня загального добробуту її населення. Тобто, зазначені розумозаключення дозволяють визначити і окреслити загальну логіку вирішення проблеми, яка визначається відповідним ланцюгом окремих

ланок: сільськогосподарські виробники – впровадження нішевих культур у практику їх господарювання під впливом чинників кліматичного та економічного характеру – експортний потенціал продукції вирощування нішевих культур – ефективність функціонування сільськогосподарських виробників – покращення економічної сфери сільських регіонів – покращення екологічної і соціальної сфери сільських регіонів – покращення якості продовольчої безпеки – підвищення рівня добробуту населення країни, що відповідно відображено у схемі на рис. 2.1, яка відображає відповідну логіку здійснення дисертаційного дослідження

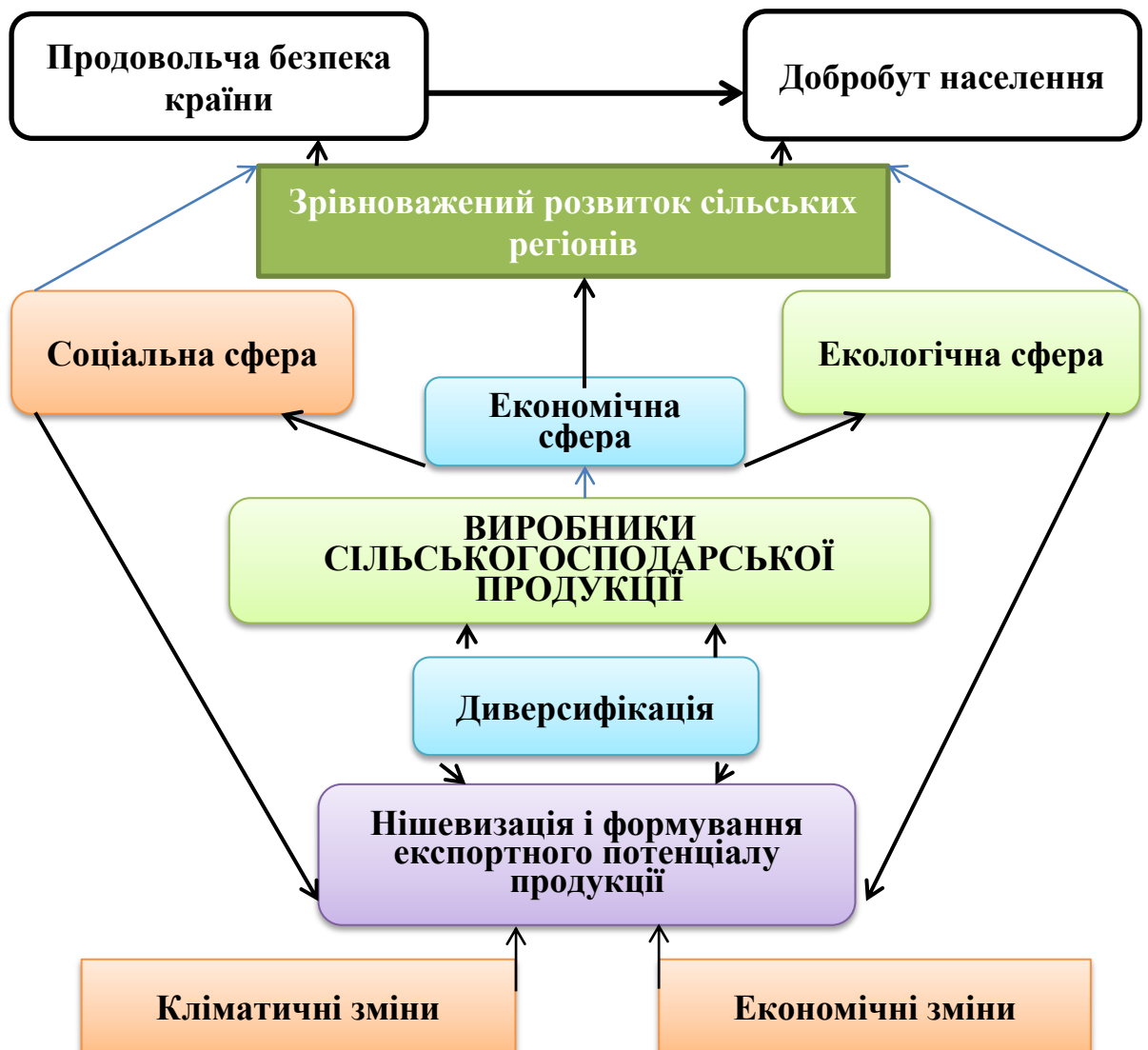

Рис. 2.1. Логіка дисертаційного дослідження в контексті його методології щодо формування експортного потенціалу нішевих культур як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів

Джерело: розроблено авторкою.

Це підтверджує відому у економічній літературі думку про те, що економічна система являється більш ефективною ніж інші (в відносному виразі), якщо вона може надати більше товарів і послуг для суспільства, не використовуючи додаткових ресурсів [321, с. 51].

До натуральних показників такої системи можна віднести вихід продукції з розрахунку на одиницю корисної площі, рівень трудомісткості одиниці продукції, годинний рівень продуктивності праці, рівень кормомісткості одиниці продукції. А вже такий показник, як вихід продукції у вартісній оцінці з розрахунку на гектар є вартісно-натуральним. Відповідно є можливість розрахунку і за оберненим варіантом.

Таким чином, при визначенні кількісної сторони поняття ефективності у будь-якому з її основних аспектів – економічному, соціальному, екологічному, суть справи зводиться практично до співставлення обсягу корисного ефекту із обсягом витрат на його одержання. Різниця між ними, звичайно є і полягає у системі показників, що безпосередньо виражають той чи інший аспект ефективності, а також у відповідних одиницях виміру.

Отже, ефективність має виробничий і при цьому – і соціальний характер, тому здебільшого вона виступає як соціально-економічна ефективність. Соціально-економічна ефективність виробництва тієї чи іншої продукції, в т.ч. і продукції вирощування нішевих культур, об'єктивно повинна враховувати як затрати, тобто – результативну сторону цього явища, так і відповідний ступінь задоволення виробленою продукцією зростаючих потреб суспільства на всіх його рівнях, хоча в значній мірі саме останній аспект може залежати і переважно таки залежить, в першу чергу, саме від економічних чинників і умов. У випадку ефективності вирощування нішевих культур основним її критерієм для виробника є максимальна економія часу на повернення здійснених у реалізацію відповідного проєкту інвестицій, що особливо важливо для менших за розмірами виробників з огляду на їх обмеженість у ресурсах та у доступі до них.

2.2. Методика визначення ефективності нішевих культур і вибору оптимального варіанту нішевої переорієнтації виробництва

Визначення ефективності вирощування зазначених нішевих культур має важливе значення у контексті вирішення проблеми вибору сільськогосподарськими виробниками оптимального варіанту нішевого виробництва у відповідності із конкретними умовами своїх господарств.

Теоретичні основи сутності і визначення рівня ефективності вирощування нішевих культур загалом органічно вписуються у контекст загального розуміння ефективності як економічної категорії та відповідних систем показників, особливо – у частині абсолютної її ефективності, рівень якої визначається на основі відомого так званого економічного рахунку. В частині відносної ефективності мова йде про порівняння виходу обсягу прибутку з розрахунку на одиницю земельної площі або інших ресурсів, необхідних для здійснення всього ланцюга технологічного процесу включно аж до моменту одержання (придбання) нішевої продукції кінцевим споживачем, із виходом обсягу прибутку від вирощування будь-яких інших, не нішевих культур, або й інших нішевих культур

На цих засадах розроблена автором методика визначення ефективності вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками в Україні передбачає здійснення серії розрахунків окремих груп показників, що характеризують як абсолютний, так і відносний її рівень. Згідно результатів застосування зазначеної методики, весь асортимент нішевих культур, які на сьогодні вирощуються в Україні, можна розділити на кілька груп у залежності від можливого рівня цієї ефективності:

➤ високоефективні (високомаргінальні) – період виходу на максимальну прибутковість від вирощування яких не перевищує 3 років, витрати на освоєння окупаються у термін до 3 років і вирощування забезпечує сталі надходження прибутку з розрахунку на 1 га насаджень у розмірі, не меншим €15 тис.;

➤ середньоефективні (середньомаргінальні) – період виходу на максимальну прибутковість від вирощування яких не перевищує 5 років, витрати на освоєння окупаються у термін до 4 років і вирощування забезпечує сталі надходження прибутку з розрахунку на 1 га у розмірі, не меншим €10 тис.;

➤ відносноефективні (маргінальні) – тривалість виходу на максимальну прибутковість від вирощування яких не перевищує 6 років, витрати на освоєння окупляються у термін до 5 років і вирощування забезпечує сталі надходження прибутку з розрахунку на 1 га насаджень у розмірі, не меншим €5 тис.

Як бачимо, дана методика не передбачає групи низькомаргінальних культур, тому що однією з основних відмінних рис нішевих культур є власне високий рівень їх питомої прибутковості. При цьому, в ході аналізу економічної ефективності вирощування нішевих культур не скасовується використання рівня рентабельності.

Крім того, достатньо чітко розмежування між нішевими культурами за рівнем їх маргінальності встановити є проблематично, що пов'язано із труднощами у визначенні цього рівня – для однієї культури високий рівень маргінальності може одне значення рівня питомої прибутковості, для іншої цей же високий рівень може мати значення дещо нижче, що для попередньої культури є низьким або середнім рівнем. Тобто, якщо по відношенню до певної культури, вірніше – до продукції її вирощування, розрахунок показує, наприклад, рівень питомої маргінальності не €10 тис., а лише €9, 999 тис., це зовсім не означає, що ця культура не може бути віднесена до групи середньомаргінальних культур. Таки підхід і пояснення до його здійснення є важливими з точки зору їх врахування при обґрунтуванні методики здійснення класифікації нішевих культур в залежності від, в т.ч. рівня маргінальності продукції їх вирощування.

Тому в даному випадку важливу роль відіграє конкретний підхід до кожної нішевої культури з врахуванням особливостей її вирощування,

урожайності, ціни, затратності виробництва, умов реалізації тощо, а також наявний досвід здійснення такої оцінки і рівня адекватності розуміння сутності і особливостей конкретних нішевих культур у контексті здійснення порівняльної оцінки рівня їх маржинальності.

Звичайно, кожна нішева культура чи вид нішевого виробництва мають свої особливості, в т.ч. і економічного чи технологічного, чи збутового характеру. Наприклад, у вирощуванні спаржі велику роль відіграє наявність можливості швидко продати зібраний урожай, і при наявності високого внутрішнього попиту на неї зі сторони супермаркетів і особливо – ресторанів, особливих проблем з її реалізацією на внутрішньому ринку немає. Зате шафран (справжній, а не квіти грициків чи інші підробки, яких на оптовому ринку «Шувар» можна купити по 25 грн за 100 г !) на внутрішньому ринку практично не має особливого попиту через його дорожнечу як на рівень доходів внутрішнього споживача, але він користується практично необмеженим попитом на зовнішньому ринку.

Для виробника сільськогосподарської продукції, особливо- малого за розмірами, при здійсненні порівняльної експрес-оцінки привабливості певної нішевої культури найбільш важливим показником є термін окупності інвестицій з врахуванням здійснення щорічних поточних витрат та тривалістю перехідного періоду, пов'язаного як з необхідністю витримування технологічного параметру – терміну, через який він зможе зібрати свій перший урожай, що може коливатись, в залежності від культури, від 1 до 3-4 років, так і зі співвідношенням суми початкових інвестицій із обсягом річної суми прибутку після повної реалізації проекту. Для можливості застосування даної методики у різних за площею господарствах всі розрахунки доцільно проводити у варіанті питомого значення розрахунку (з розрахунку на 1 га), з тим, щоб можна було порівнювати одержані результати і пристосовувати дану методику до умов кожного господарства, виходячи із його наявних ресурсів, що передбачається даною методикою.

Рівень рентабельності в даному випадку може мати лише проміжне значення, хоча він також розраховується в ході застосування даної методики. Те саме стосується і такого показника, як собівартість одиниці вирощуваної продукції.

Зазначений термін окупності інвестицій (T_0) передбачається розраховувати у двох варіантах – при орієнтації виробництва на внутрішній ринок ($T_{0в}$) та при орієнтації виробництва на зовнішній ринок ($T_{0з}$) (експортний варіант), оскільки іншого варіанту об'єктивно неможливо знайти в даній ситуації. Власне термін окупності інвестицій в даних розрахунках щодо вибору оптимального варіанту орієнтації у нішевому напрямку визначено як цільову функцію у даній економіко-математичній моделі.

Експортна орієнтація продажу продукції вирощування нішевих культур має перевагу над внутрішнім ринком як місцем реалізації продукції вирощування нішевих культур в тому, що у варіанті експортної торгівлі виробник цієї продукції має можливість продати цю продукцію за кордоном у вигляді оптових партій, тому що така торгівля здійснюється за участю посередників, які не будуть купляти продукцію у її виробника за роздрібними цінами, тобто – купляють її за цінами, набагато нижчими, ніж роздрібні у випадку реалізації цієї продукції на внутрішньому ринку. Але оптовий варіант продажі забезпечує виробнику продукції валові надходження одразу за всю продану продукцію, тим більше, що на окремі види продукції за кордоном ціна навіть в оптовому варіанті може бути вищою, ніж ціна одиниці продукції у роздрібному варіанті продажу на внутрішньому ринку.

Таким чином, врахування наведених вище особливостей та можливих варіантів здійснення реалізації продукції вирощування нішевих культур її виробниками дає можливість сформулювати алгоритми розрахунків, результати яких дозволять, виходячи із значень цільової функції, приймати рішення щодо обґрунтування найбільш оптимального для умов виробника напряму його орієнтації у вирощуванні тієї чи іншої нішевої культури як варіанту диверсифікації діяльності його господарства.

Алгоритм здійснення розрахунків введених у модель задачі показників (Додаток А.) пропонується здійснювати у відповідності із сконструйованими формулами, що реально відображають цей алгоритм та послідовність здійснення розрахункових операцій у відповідних ітераціях, як це передбачається запропонованими формулами:

$$T_{ов} = \frac{I}{P_{гв}} \text{ (років);} \quad \text{в моделі задачі – } Y1 \quad (2.7)$$

$$T_{оз} = \frac{I}{P_{гз}} \text{ (років);} \quad \text{в моделі задачі – } Y2 \quad (2.8)$$

де:

$T_{ов}$ – термін окупності інвестицій у проєкт при варіанті реалізації продукції вирощування нішевої культури на внутрішньому ринку, включаючи можливу реалізацію на переробку (років);

$T_{оз}$ – термін окупності інвестицій у проєкт при варіанті реалізації продукції вирощування нішевої культури на зовнішньому ринку (років).

$$P_{гв} = C_v \times U - B \text{ (тис.грн.);} \quad (2.9)$$

$$P_{гз} = C_z \times U - B \text{ (тис.грн.);} \quad (2.10)$$

де $P_{гв}$ – прибуток з розрахунку на 1 га за варіанту варіанті реалізації продукції вирощування нішевої культури на внутрішньому ринку, включаючи можливу реалізацію на переробку (тис. грн.);

де $P_{гз}$ – прибуток з розрахунку на 1 га за варіанту варіанті реалізації продукції вирощування нішевої культури на зовнішньому ринку, включаючи можливу реалізацію на переробку (тис. грн.);

U – урожайність нішевої культури (ц/га);

C_v – ціна реалізації 1 ц продукції вирощування нішевої культури на внутрішньому ринку, грн./ц;

C_z – ціна реалізації 1 ц продукції вирощування нішевої культури на зовнішньому ринку, грн./ц.

Можливий і інший варіант алгоритму розрахунку суми одержаного прибутку з розрахунку на 1 га, тобто – розміру питомої його величини у

розрізі кожного виду нішевих культур, який може бути застосований як альтернативний для запропонованого вище варіанту здійснення розрахунку:

$$Пгв = (Цв - С) \times У \text{ (тис.грн.);} \quad (2.11)$$

$$Пгз = (Цз - С) \times У \text{ (тис.грн.);} \quad (2.12)$$

де С – собівартість 1 ц продукції вирощування нішевої культури.

Нижче (Додаток Б.) представлено матрицю розміщення вихідних та розрахункових даних для використання математичної моделі задачі визначення оптимального варіанту переорієнтації господарства на найбільш ефективний варіант вирощування нішевої культури, яка є основою для здійснення ітерацій розрахунків згідно закладених у дану модель операційних алгоритмів для визначення значення цільової функції.

При здійсненні варіанту реалізації продукції вирощування нішевих культур на зовнішньому ринку до собівартості одиниці цієї продукції об'єктивно включаються (зараховуються)і додаткові витрати на здійснення такого варіанту реалізації, але оскільки така операція стосується і всіх інших культур, які піддаються експертизі з використанням даної моделі з метою виявлення по можливості кращого варіанту орієнтації підприємства на вирощування нішевих культур, з метою спрощення алгоритму розрахунків цей момент виєліміновано із моделі задачі.

Кожен рік з періоду, який необхідний для виходу на стадію реалізації проєкту, за якої може відбутися перший збір урожаю нової нішевої культури, відповідним чином негативно позначається на терміні окупності інвестицій. Тобто, до одержаного результату значення цільової функції (Y1 чи Y2) слід відмінусувати цей час перехідного періоду, що дасть можливість одержати фактичний період окупності

$$Товф = Тов - Р; \text{ (років);} \quad (2.13)$$

$$Тозф = Тоз - Р; \text{ (років);} \quad (2.14)$$

де Р – тривалість часу до першого збору урожаю нішевої культури;

Товф – фактичний термін окупності інвестицій у проєкт при варіанті реалізації продукції вирощування нішевої культури на внутрішньому ринку,

включаючи можливу реалізацію на переробку, з врахуванням тривалості періоду до першого збору урожаю нішевої культури (років);

Тоз – фактичний термін окупності інвестицій у проєкт при варіанті реалізації продукції вирощування нішевої культури на зовнішньому ринку з врахуванням тривалості періоду до першого збору урожаю нішевої культури (років).

Практична імплементація розроблених табличних форм із вихідними і розрахунковими показниками та цільовою функцією диктує необхідність здійснення дублювання цих форм у розрізі двох варіантів розрахунку цільової функції – варіанту, коли продукція вирощування нішевої культури реалізується на внутрішньому ринку, що здійснюється переважно на засадах роздрібної торгівлі, і варіанту, коли продукція вирощування нішевої культури реалізується на зовнішньому ринку, тобто – експортується, що здійснюється переважно у формі оптової торгівлі (Додаток Б та Додаток В). Тому у більшості випадків ціна реалізації одиниці продукції вирощування нішевих культур на зовнішньому ринку є нижча, ніж ціна на внутрішньому ринку. Цьому сприяє те, що на зовнішній ринок для виробника нішевої продукції самостійно потрапити достатньо складно внаслідок малих партій виробництва продукції, тому та ціна, яка вказується як ціна на нішеву продукцію на зовнішньому ринку насправді є ціною, яку диктують трейдери, які в першу чергу пильнують своїх інтересів, прагнучи купити продукцію якомога дешевше, а продати її – якомога дорожче. Тому виходом із ситуації в такому випадку могла б стати кооперація виробників нішевої с продукції, хоча б за прикладом маркетингових груп у сусідній Польщі.

Таким чином, у заповненій вихідній матриці даної моделі окремий вид продукції певних культур може мати дві позиції по вказаній причині, тобто, через те, що продукція їх вирощування може продаватись і оптом, і в роздріб.

Якщо у вихідних таблицях вказується рік збирання першого урожаю 2, це означає, що сезон збирання урожаю від моменту розміщення посадкового матеріалу на полі віддалений на 1 рік, тобто 2 роки означає один цикл

виробництва. У більшості випадків цей термін є більшим 1 року у культурах енергетичного та багаторічного використання спрямування. Термін 1 рік означає, що розміщення посадкового матеріалу в полі та збір урожаю відбуваються в той же рік. У випадку квасолі є можливим дворазовий збір урожаю на протязі одного року. Тому в вихідній таблиці вказано 0,5 р.

При формуванні набору культур для здійснення розрахунків бажано по можливості уникати включення до цієї групи надто високомаржинальних культур типу шафрану чи спаржі, оскільки вони мають специфіку в процесі і технології здійснення розрахунку, що пов'язано із різними річними витратами та роком збирання урожаю, які суттєво різняться між собою, тому економіко-математична задача з такими особливостями може не впоратись, а в таких випадках доцільно здійснювати окремі цільові розрахунки.

Крім того, у розділених варіантах запропонованих матриць є різна кількість позицій для розрахунку цільової функції, оскільки кожна позиція може мати різні варіанти. Наприклад, ожина може реалізуватись як свіжа ягода, як упакована, як заморожена і як сушена, тому у варіанті її реалізації на внутрішньому ринку у матриці вона представлена у чотирьох позиціях. У варіанті експортної реалізації продукції вона здійснюється переважно оптовим способом через посередників, бо безпосередньо продавати за кордоном нішеву продукцію українські виробники не мають можливості. Така можливість може бути одержана лише у випадку відповідної кооперації цих виробників, як це наразі має місце у вирощуванні лохини. У варіанті внутрішньої реалізації перевагу має роздрібна торгівля.

Особливості зовнішньої торгівлі такою ягодою як обліпіха в даній моделі не виділено, бо іншого варіанту, ніж передбачений технологією її збирання і реалізації, в промисловій практиці не існує.

В окремих випадках має сенс використовувати усереднені дані, оскільки варіантів, що відображають наявні особливості конкретних умов вирощування культури з метою одержати продукцію цього процесу, може бути безліч. Наприклад, при вирощуванні лохини для повернення інвестицій необхідно від

3 до 7 років у варіанті із густотою насаджень 3300 кущів на 1 га, а таких варіантів також може бути багато. У перший рік плодоношення можна зібрати до 1 кг ягід із одного куща. Через 4-5 років врожайність лохини досягатиме до 8 кг ягід з одного куща. Тому для розрахунків у такому випадку береться період у 5 років.

По результатах здійснених за допомогою даної моделі розрахунків можливим є варіант прийняття рішення типу «перший після кращого» з необмеженою ітерацією рівнів, оскільки вирощування нішевих культур пов'язано із порівняно вищим ризиком, тому завжди краще розкласти цей ризик на дві і більше культур.

Для апробації запропонованої моделі здійснено практичні розрахунки у варіанті питомого значення детермінуючих чинників. Модель терміну окупності інвестицій у проєкт розраховано в Excel за допомогою майстра формул надбудови PowerFin на основі накопиченого грошового потоку від прибутку згідно з варіантом реалізації продукції нішевої культури, враховуючи початкові інвестиції станом на підготовчий 0-ий рік та поточні витрати упродовж терміну до періоду збирання першого урожаю відповідної нішевої культури з розрахунку на 1 га.

Для автоматичного визначення терміну окупності інвестицій, з метою розрахунку на який рік накопичений потік доходів переступить через нуль, застосовуємо формулу, у якій аргументом виступає кумулятивний накопичений грошовий потік питомого річного прибутку від реалізації на ринку нішевих культур за технологічними та результативними показниками їх вирощування враховуючи урожайність, витрати та ціну реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках упродовж років до збирання першого урожаю

$$T_{ov} = \text{СЧЁТЕСЛИ}(\Sigma П_{гв}; "<0") + 1; \quad (2.15)$$

$$T_{oz} = \text{СЧЁТЕСЛИ}(\Sigma П_{гз}; "<0") + 1. \quad (2.16)$$

При цьому СЧЁТЕСЛИ – це статистична функція, за допомогою якої обчислено термін окупності інвестицій у проєкт, що відповідає певній

умові одержання встановленого питомого річного прибутку при варіанті реалізації продукції вирощування нішевої культури на ринку. У формулі моделі не наведено складної формули дисконтованого щорічного доходу (майбутньої вартості грошової одиниці), адже згідно вихідних даних ми брали середній річний приріст доходу щороку, враховуючи початкові інвестиції, витрати щороку, середню ціну реалізації та урожайність культур. Модель складено на основі середніх даних прибутку та витрат згідно з одержаними вихідними даними.

У модель для здійснення розрахунків включено дані по культурах, по яких доступна інформація дала можливість знайти у повному об'ємі потрібні дані для здійснення цих розрахунків, а також, з метою представити максимум груп цих культур, які ведені у розроблену схему класифікації нішевих культур в умовах відсутності офіційної статистичної інформації.

У Додатку Г–Додаток Д наведені результати розрахунків оптимального варіанту оптимального варіанту переорієнтації господарства на найбільш ефективний варіант вирощування нішевої культури за її реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках ринку з використанням розробленої економіко-математичної моделі задачі, а також наведено порівняльний варіант таких розрахунків (Додаток Е). Результати розрахунків у варіанті питомих величин показують, що при реалізації продукції вирощування нішевих культур на внутрішньому ринку найбільш оптимальними є амарант, батат, часник, квасоля, нут, сорго, коріандр. Серед ягідних – малина, ожина та обліпіха. З незначними відхиленнями результати розрахунків у варіанті реалізації продукції на зовнішніх ринках є приблизно такі самі. В обох варіантах серед усіх наведених нішевих культур в плані окупності інвестицій на першому місці знаходиться квасоля, за нею йде амарант, потім – сорго.

Таким чином, застосування запропонованої економіко-математичної моделі дозволяє виробнику сільськогосподарської продукції, ґрунтуючись на результатах розрахунків з її використанням, обрати для себе оптимальний варіант вирощування нішевої культури, беручи до уваги термін окупності

інвестицій у реалізацію такого проєкту. Зрозуміло, що проміжними результатами розрахунків при цьому можуть бути питома прибутковість цієї культури та рівень рентабельності її вирощування.

2.3. Методика обґрунтування господарських рішень щодо впровадження нішевого напрямку сільськогосподарського виробництва

В економічній теорії і господарській практиці при визначенні оптимального варіанту щодо прийняття господарських рішень протягом останніх десятиріч досить широкого розповсюдження набули економіко-математичні методи, зокрема - математичне моделювання економічних явищ і процесів. Проте їх використання в реальних умовах господарств передбачає наявність, як мінімум, двох головних передумов: сучасної електронно-обчислювальної техніки, її програмного забезпечення і наявність відповідних знань у їх користувачів чи навіть реальна присутність відповідно навчених цьому фахівців. До того ж, в математичному моделюванні сам економічний зміст здійснення оптимізаційних розрахунків може навіть не проявлятися в достатній мірі ясно і достатньо явно. Часом у використанні комп'ютера немає аж такої особливої потреби. Це, переважно і головним чином, може стосуватись здійснення таких розрахунків, у яких використовується порівняно невелика кількість встановлених обмежень. В таких випадках обрати із сукупності альтернативних найкращий варіант може допомогти досить відомий, але мало розповсюджений в економічній практиці *метод аналізу прирощень (чи метод додаткових витрат)*, суть якого полягає у зіставленні між собою не всіх витрат з усім відповідним обсягом продукції певного виду, а лише їх частини - додаткових витрат із спричиненим ними приростом загального обсягу валової продукції. Це дозволяє у значній мірі спростити здійснення розрахунків. Такий саме метод легко і досить просто трансформується і формалізується у метод максимальної ефективності виробництва і тому й одержав свого часу назву економіко-математичного

методу аналізу прирощень (або методу додаткових витрат). Тобто, реально метод аналізу прирощень полягає у ефективному і цільовому використанні способів здійснення розрахунку, які ґрунтуються на засадах формальної логіки і відповідному практичному досвіді та дозволяють у значній мірі спростити проведення обчислень максимально доцільної ефективності здійснення виробництва, що дозволяє оперативно прийняти досить обґрунтоване кінцеве рішення щодо доцільності реальної імплементації в конкретному господарстві вирощування нішевих культур як ефективного напряму диверсифікації його економічної активності..

Щоб прийняти раціональне в умовах конкретного підприємства господарське рішення з приводу того, що в цих умовах є ефективним, а що – ні або не зовсім, і на основі цього відповідно прийняти рішення з приводу того, наскільки доцільно чи не доцільно впроваджувати в даному господарстві ту чи по можливості іншу нішеву культуру потрібно використати дані щодо рівня ефективності останніх, відносно малих але значущих і гранично ефективних прирощень виробничих витрат в даному господарстві з врахуванням його конкретних умов. Якщо цей рівень ефективності на якийсь конкретний момент часу є ще досить значний, це може в реальності означати, що сукупна ефективність здійснених витрат даного виду, прирощення яких власне розглядається, ще очевидно не досягла свого максимуму і може бути ще далі збільшена. А коли рівень ефективності малих «порцій» додаткових затрат стає досить незначним, це може бути індикатором того, що в даних умовах загальна сукупна ефективність здійснених витрат наближається до свого остаточного максимального рівня. При цьому насправді важливим є не просто збільшити обсяги витрат настільки, що їх прирости вже не притимуть підвищенню обсягів прибутку, а навпаки – суттєво скорочуватимуть прибуток (або знижувати розмір будь-якого корисного ефекту у будь-якій іншій формі), що відповідає дії економічного закону спадної віддачі.

Практичне використання такого підходу до здійснення оптимізації господарських рішень є на сьогодні особливо актуальним для вітчизняних

підприємств типу фермерських господарств, а також для інших типів невеликих підприємств. Разом з тим, цей метод з успіхом може бути застосований і у порівняно великих кооперативних формуваннях, які функціонують у економічних умовах ринкового характеру, характерних тим, що в них ціни, собівартість та інші вартісні показники, які в певній мірі можуть виражати чинники формування терміну окупності інвестицій, апріорі приймаються як задані і практично не залежать від діяльності господарства при здійсненні зазначених розрахунків щодо оптимізації господарських рішень.

У реальній світовій економічній практиці метод прирощень використовується вже досить тривалий час. Досить вдало його свого часу використав К. Маркс при дослідженні ним диференціальної ренти II, економічно порівнюючи додаткові витрати, здійснені на однакових, а також різних за продуктивністю землях з відповідними додатковими доходами, що одержуються в результаті здійснення цих витрат. Представники різних економічних шкіл використовували зазначений метод аналізу прирощень при здійсненні розрахунків оптимальних для конкретного підприємця рівнів понесених ним витрат та одержуваних фінальних обсягів продукції у кінці ще XIX сторіччя. Цей метод у розрізі конкретних підприємств використовував професор О. П. Людоговський при здійсненні визначення доцільного в їх умовах рівня врожайності та оптимальної структури здійснення додаткових витрат на її досягнення [344]. На початку вже XX сторіччя цим методом продуктивно і інтенсивно користувався Г. О. Студенський [622], а в радянський період ним також досить продуктивно користувались академік А. В. Канторович [252] та професор В. В. Новожилов [435]. В сучасний період відповідного розвитку національної економіки і особливо – у сільському господарстві особливої уваги використанню даного методу не приділяється, що в значній мірі є наслідком його відносної «забутості», що часто трапляється в економічній науці і практиці.

У США в економічній науці у сфері сільського господарства метод аналізу прирощень відчутно почав використовуватись десь у період, починаючи приблизно з 20-х років XIX століття Дж. Блоком, Д. Клоусоном, Ч. Р. Сайром, В. В. Вілкоксом [58], Е. Хеді, Д. Діллоном [676], У. Кандлером [677], Т. Р. Хеджесом [678]. Серед їх праць на особливу увагу заслуговує фундаментальна праця Е. Хеді “Економіка сільськогосподарського виробництва та використання ресурсів”, де аналіз прирощень розглядається, як на ті часи, найбільш повно [846]. Представлені в даному розділі дисертації результати досліджень саме і ґрунтуються у значній мірі на результатах вивчення праць зазначених американських економістів, зокрема власне Е. Хеді. Дослідження проводились саме в частині вивчення представленої у працях американських вчених методики кількісного аналізу, відповідних принципів їх проведення і розрахунків, які сьогодні можуть бути ефективно застосовані в умовах здійснюваних процесів дуалізації та відповідної поляризації української аграрної економіки і створення відповідної ситуації та сукупності умов, які змушують сільськогосподарських виробників шукати можливості практичного і ефективного виходу із цієї ситуації і умов шляхом інтенсивної ідентифікації відносно нових і ще поки не зайнятих ніш на відповідних ринках нових інноваційних продуктів, де практично відсутня жорстка конкуренція і діють відносно високі ціни, які реально дозволяють одержувати відносно досить високий питомий прибуток, що значною мірою покращує існуючу ситуацію у економічній сфері сільських регіонів і відповідно створює економічну базу для достатньо ефективного розвитку екологічної та соціальної сфер зазначених регіонів, тобто – повною мірою дозволяє їм здійснювати зрівноважений тип розвитку.

Для проведення ефективних і результативних оптимізаційних розрахунків шляхом використання зазначеного методу аналізу прирощень доцільно є створити і підтримувати у максимально функціональному стані відповідну інформаційну базу даних, з чим у галузі виробництва нішевої сільськогосподарської продукції на сьогодні є певна низка проблем,

пов'язаних із відсутністю офіційної статистики. Але ці проблеми потрібно конкретно вирішувати в рамках держави, оскільки використання даного методу методологічно утруднюється через здійснення розчленування впливу природжень різного роду витрат на фактичні зміни в результатах виробництва. З метою ефективного вирішення цієї проблеми треба: здійснювати роботу з проведення нормування витрат у розрізі різноманітних природно-економічних умов; налагодити здійснення постійного аналізу рівня ефективності додаткових витрат за всі попередні періоди на основі використання фактичних статистичних даних (і знову проблема в тому, що не відомо, наскільки вони є достовірні); здійснювати поточний аналіз змін певних рівнів і обсягів виробництва у досліджуваному господарстві і забезпечувати можливість здійснення інтенсивного обміну інформацією.

Основна різниця між зазначеним методом аналізу природжень та іншими методами, що зараз широко використовуються, полягає головним чином в тому, що за допомогою цих останніх, які ґрунтуються переважно на використанні середніх та сумарних даних, практично неможливо визначити найбільш ефективні параметри у процесі виробництві, а тим більше – у подовженій частині загального ланцюга створення загальної додаткової вартості вироблюваного кінцевого продукту, який у випадку нішевого напряму сільськогосподарського виробництва в умовах України закінчується переважно експортом цієї продукції. Наприклад, порівняння рівнів досягнутої ефективності окремих напрямів господарювання чи окремих видів вирощуваних нішевих культур досить часто не може бути правомірним в силу наявності різниці в умовах, у яких ці явища мають місце. Навіть порівняння в часовому періоді ефективності впровадження нішевих культур в практику господарювання у одного і того ж виробника також може бути в певній мірі некоректним, оскільки тут відіграють вагому роль зміни в кліматичних та економічних умовах. Йдеться про те, що, наприклад, якщо у господарстві прийнятий показник ефективності за певний період зріс на, для прикладу, 15%, то це, очевидно, виглядає і може бути реально оцінене як ситуація

досить краща, ніж коли б він так зріс на 10% (*ceteris paribus*-лат.- при інших незмінних умовах); але можливо, що для власне даного господарства цілком реальним був би ріст цього показника на всі 20%, тоді цей фактично досягнутий рівень свідчить якраз про зовсім недостатню для даного господарства ефективність. А можливо і 10% ріст для нього був би грандіозним. Тобто, такі оцінки мають досить відносний характер.

Бувають випадки, коли необхідно володіти інформацією щодо окупності достатньо малих окремих частин здійснених додаткових затрат, бо переважно тільки в такому випадку менеджер даного господарства зможе прийняти достатньо вірне рішення щодо по можливості найкращого використання заданої суми інвестованого капіталу. При відсутності таких конкретних даних важко зробити обґрунтований висновок про, наприклад, певну окупність всієї значної суми здійснених додаткових витрат, якщо вже існує припущення, що кожна, скажімо, третина цієї загальної суми має різну окупність: перша, наприклад, 150%, друга – для прикладу, заледве 25%, а третя є навіть збитковою.

Кожне прийняте господарське рішення, відносно оптимальне стосовно прийнятого одного критерію, може бути недостатньо доцільним з точки зору прийнятого іншого критерію оптимальності. Тому реально існує проблема вибору власне такого критерію в кожному конкретному випадку.

В практичному житті далеко не завжди буває так, щоб між змінними існували якісь певні чітко виражені функціональні залежності, або, щоб розраховані визначальні пропорції співпадали з практичною ситуацією. Одержані залежності, як правило, є за своїм характером більше кореляційними, ніж функціональними. Але за допомогою методів математичної статистики їх вже узагальнюють у функціональні.

Чим коротшим є період, що аналізується, і, отже, чим відносно меншою є частка змінних витрат стосовно частки незмінних, тим відповідно обмеженішими є можливості достатньо ефективного збільшення обсягу змінних витрат. За відносно короткий період навіть певні незначні коливання

змінних витрат можуть вагомо спричинити порушення відносної пропорційності між різними видами здійснених витрат. Якщо ж розглядається більш тривалий період, то багато видів здійснених витрат можуть бути відповідно змінені і пропорційність між ними може бути збережена. Збільшення або зменшення обсягу одних видів змінних витрат в такому варіанті може супроводжуватись відповідною зміною обсягу інших. Прирощення здійснених витрат, яке зіставляється з викликаним ним здійсненням збільшенням обсягу продукції, може бути природошенням фактично лише змінних витрат. Порівняння обсягу вартості продукції з обсягом усіх витрат – змінних і незмінних – потрібне лише для певної перевірки достатності максимальної різниці, що існує між вартістю продукції та обсягом змінних витрат для того, щоб окупити і здійснені витрати, що виступають в даному випадку як незмінні.

Наприклад, припускаємо, що з розрахунку на 1 га максимальна різниця між величиною вартості урожаю (наприклад, 150 тис. гр. од.) та понесеними витратами на добриво (наприклад, 30 тис. гр. од.) складає відповідно 120 тис. гр. од. Якщо обсяг всіх інших витрат, які за даний короткий період виступають у вигляді незмінних, складають, до прикладу, 50 тис. гр.од., то загальна сума доходу з розрахунку на 1 га складає вже 70 тис. гр.од. (як результат від 120-50) і теж є в даному випадку максимальним. Якщо ж незмінні витрати є значно вищі і при цьому є рівні, наприклад, 130 тис. гр. од., то сума сукупних витрат (в даному випадку $130+30=160$) не буде окуплятися, що відповідно свідчить про наявність збитковості виробництва у випадку вибору саме даного варіанту із загальної можливої їх сукупності.

В найбільш ідеальних умовах додаткові витрати цілком доцільно здійснювати до саме тих пір, поки вони ще продовжують себе окупляти, бо до досягнення цього рівня кожна «порція» природошення суми витрат хоча б трохи, але, все-таки, збільшує загальну суму доходу з розрахунку на

виробничу одиницю¹. Однак внаслідок створення дефіциту окремих видів засобів виробництва цьому загальному правилу не завжди можна слідувати. Відповідно, оптимальними, очевидно, будуть такі витрати, малі «порції» прирощення яких наближаються до суми вартості спричиненої ними додаткової продукції, але є менші за неї. При цьому рівень окупності останніх прирощень витрат повинен бути приблизно однаковим.

Дещо незвичним в даному методі розрахунків максимально можливої ефективності витрат може виглядати лише те, що дещо небажаним є не лише перевищення малих «порцій» додаткових витрат над сумою вартості викликаного ними приросту продукції, але й відносно надто велике перевищення приросту продукції над обсягом додаткових витрат. Парадоксальність такої ситуації полягає в тому, що, чим насправду вища є окупність останніх² здійснених додаткових витрат, тим ситуація є гіршою в економічному відношенні, а чим нижчою є ця окупність, тим ситуація в економічному відношенні є кращою. Але треба при цьому враховувати, що додаткові витрати в таких випадках безпосередньо розглядаються на стадії їх вже спадної ефективності. Послідовно здійснювані додаткові витрати одного виду (праці, машин, добрив і т.д.) дозволяють реально збільшити сукупний чистий дохід господарства чим далі, тим все у меншій мірі. Найчастіше таке зниження ефективності логічно пояснюється порушенням потрібної пропорційності між здійснюваними витратами.

А якщо розглядати всі витрати використаних засобів виробництва у господарстві (включаючи землю, тварин і т.д.), то їх відносне збільшення при дотриманні відповідної правильної пропорційності між ними цілком може продовжуватись достатньо довго (в теорії – навіть “безмежно”) без того, щоб ці додаткові витрати стали вже збитковими.

Ефективність додаткових витрат переважно (при достатньо широкому діапазоні здійснених спостережень) проходить через три фази співвідношень

¹ - виробничою одиницею прийнято називати вид витрат ресурсів, стосовно якого здійснюються інші витрати. В рослинництві це, звичайно, 1 чи 100 га сільськогосподарських угідь або ріллі.

² - часом можна також зустріти термін “ маржинальні витрати”

між цими витратами і одержаним приростом продукції, або через стадії – наростаючу, стабільну і спадну. Слід мати на увазі, що в реальності, по-перше, якісний перехід економічного явища з однієї стадії в іншу багато в чому залежить від ступеня раціональності співвідношень між окремими видами додаткових витрат (наприклад, норми висіву і відповідної норми внесення добрив); по-друге, може бути ситуація, коли не спостерігатиметься послідовна зміна рівня ефективності додаткових витрат. Коливання в рівні ефективності додаткових витрат є тим можливіші, чим меншими є рівновеликі частини («порції») цих витрат і чим менш точним є дотримання заданих умов проведення дослідів у реальних конкретних умовах.

На першій з названих фаз процесу здійснення витрат обсяг додаткової продукції з розрахунку на одну здійснену дозу додаткових витрат є практично максимальним. Якщо зобразити такі залежності у відповідних трендах, то буде видно, що ця фаза закінчується у момент, коли тренд обсягу продукції в середньому на одну дозу здійснених витрат і тренд обсягу одержаної додаткової продукції з розрахунку на одну додаткову дозу здійснених витрат перетинаються. У другій фазі тренд обсягу продукції продовжує зберігати наявну тенденцію до підвищення, а перші два – дещо знижуються, причому темпи зниження другого тренду є вищі, ніж першого, оскільки останній відображає рівень ефективності всіх попередніх витрат, а перший з них – ефективність тільки останньої чергової «порції» витрат. Ця фаза закінчується моментом, коли обсяг одержаної продукції є максимальним.

В третій фазі третій тренд знижується, а другий тренд має негативне значення, бо перевищення критичної точки за рівнем здійснених додаткових витрат означає щоразу меншу ефективність додаткових витрат аж до перетворення характеру цієї залежності у негативний.

Перша і третя фази співвідношень є відповідно нераціональними, тобто практично не вигідними ні для досліджуваного господарства, ні для держави в цілому. Це є важливою для економістів обставиною, з якої логічно випливає, що в межах цих фаз певне скорочення застосування будь-якої кількості

виробничих одиниць (у першій фазі) або відповідних змінних чинників (у третій фазі) дозволяє збільшити одержуваний обсяг продукції, але лише друга фаза є в цьому процесі раціональною, бо тільки під час неї і може звичайно знаходитись економічно визначений оптимальний (чи доцільний) рівень витрат змінного чинника.

Відносна “нераціональність” першої із наведених фаз може бути ліквідована двома шляхами: або слід при цьому скоротити кількість діючих виробничих одиниць, або, по можливості, при незмінній стабільній кількості цих виробничих одиниць вдається збільшити змінні витрати. У будь-якому випадку залишатись у межах даної фази немає економічного сенсу, бо краще збільшити змінні витрати у розрахунку на кожну виробничу одиницю і, все-таки, вийти з цієї фази.

Нераціональними при цьому є практично всі витрати (змінного чинника або виробничої одиниці), якщо їх відчутне здійснення викликає певне зниження обсягу продукції порівняно з потенційно можливим в даних умовах. При цьому надмірна кількість одного чинника виробництва є рівнозначною тому, що кількість якогось іншого чинника є недостатньою. Наприклад, надмірна кількість такого ресурсу як земельна площа може означати, що в даній ситуації не вистачає насіння (або води, або, можливо, добрив і т.д.). І навпаки – надмірна кількість змінних чинників може означати, що розмір земельної площі, на якій вони застосовуються, є надто мала. Тобто, величина якихось конкретних витрат є або раціональною, або нераціональною не взагалі, а конкретно відносно інших, спільно здійснюваних витрат.

Норма витрат змінного чинника (наприклад, насіння чи добрив), за якої обсяг продукції з розрахунку на одиницю цього чинника є максимальним, є економічно найефективнішою у тому випадку, якщо ціна однієї виробничої одиниці є рівна нулю, тобто ці всі виробничі одиниці є в надлишку (і не можуть бути задіяні в інший спосіб). В цих умовах заощаджувати і економно витратити потрібно лише витрати змінного чинника. Цілком природно, що в такому випадку господарство об’єктивно є зацікавлене у одержанні

максимального обсягу виходу продукції з розрахунку на одиницю змінного чинника незалежно від кількості виробничих одиниць, які є в надлишку, що відповідним чином впливає на тривалість періоду окупності інвестицій у реалізацію проєкту впровадження нішевих культур. (Земельна площа, як виробнича одиниця ресурсу, не може мати нульової ціни в згаданому вище розумінні, оскільки вона не знаходиться в надлишку, в принципі і її також потрібно відповідним чином «економити»).

В протилежному випадку економно витратити слід лише виробничі одиниці, а змінний чинник знаходиться в “надлишку”, тобто він не може бути використаний повністю. Економічно оптимальний норматив змінного чинника тоді знаходиться на цілком іншій крайній точці відповідної раціональної фази співвідношення між чинником виробництва і одержуваним обсягом продукції. Це і є норма, яка логічно дозволяє одержати максимальний обсяг виходу продукції з розрахунку на одну виробничу одиницю.

Змінні витрати, якими у сільськогосподарському виробництві зазвичай є насіння, засоби захисту, добрива, вода та ін., в переважній більшості випадків не знаходяться в реальному надлишку. Тому ситуація, коли їх ціна в такому розумінні є рівна нулю, зустрічається вкрай рідко. З цієї причини і згадана норма, яка дозволяє на виході одержати максимум продукції з розрахунку на задіяну виробничу одиницю, рідко коли виявляється оптимальною. Тому цілком очевидно є певна необґрунтованість рекомендацій щодо того, щоб одержувати максимальні врожаї з одиниці посівної площі. Адже насіння, добрив, засобів захисту, води для зрошення тощо в сільськогосподарському виробництві переважно завжди бракує до потрібні кількості. А пропозиції збільшувати рівень урожайності за рахунок постійного збільшення «порцій» ресурсів до максимально можливої фактично призводять до неекономного витрачання цих ресурсів. Крім того, в умовах обмеженості багатьох чинників виробництва реальне досягнення максимальної урожайності в одних із господарств означає зниження її нижче певного оптимального рівня у інших господарствах. Для і тих, і інших господарств це є нераціонально, як

неефективно воно є і для держави в цілому через тенденцію до зниження сукупного обсягу виробництва і виробленої продукції.

Норма витрат є найефективнішою в тому випадку, коли грошова оцінка обсягу приросту продукції (ціна продукції, перемножена на загальний обсяг додаткової продукції) є приблизно рівна загальній грошовій оцінці обсягу приросту змінного чинника виробництва (ціна чинника виробництва, перемножена на додатковий обсяг цього чинника). Цю рівність можна адекватно виразити формулою:

$$P_p \cdot \Delta Pr = P_f \cdot \Delta F, \quad (2.17)$$

де P_p – ціна продукції;

ΔPr – додаткова кількість продукції;

P_f – ціна чинника виробництва;

ΔF – додаткова кількість змінного чинника виробництва.

Розділивши обидві частини даного рівняння на $(P_p \cdot \Delta F)$, одержимо: з одного боку цієї рівності – натуральні показники, з другого – вартісні показники:

$$\Delta Pr : \Delta F = P_f : P_p. \quad (2.18)$$

Одержана формула логічно дозволяє зробити певні узагальнення наступного порядку: відношення обсягу додаткової кількості продукції (ΔPr) до додаткової кількості обсягу змінного чинника виробництва (а саме – додаткових витрат) (ΔF) є в даному випадку оптимальним, якщо воно є рівним взаємно оберненому співвідношенню цін на них ($P_f : P_p$). Якщо ΔF прийняти за одиницю, то відповідно одержане співвідношення перетворюється у співвідношення:

$$\Delta Pr = P_f : P_p. \quad (2.19)$$

Підвищення цін на використані засоби виробництва при відносно незмінній ціні продукції може дещо утруднити процес інтенсифікації виробництва навіть при наявності реальної допомоги держави. І навпаки - чим вищою буде ціна продукції (P_p) відносно ціни чинника виробництва (P_f), тим

економічно ефективнішою для даного господарства буде інтенсифікація виробництва.

Виробничі витрати можуть бути закономірно віднесені не лише на одну виробничу одиницю, але і на одиницю виробленої продукції. Мінімальний рівень собівартості одиниці всього даного обсягу продукції – це і є (*ceteris paribus*) відповідно найефективніший рівень її виробництва. Але, мінімальний рівень собівартості одиниці продукції у більшості випадків не відповідає найефективнішому рівню, якщо при цьому не спостерігається зниження тривалості періоду окупності інвестицій.

Після досягнення мінімального рівня обсягу додаткові витрати, які є потрібні для одержання додаткової одиниці продукції, починають збільшуватись. Однак, до того часу, поки додаткові витрати з розрахунку на 1 ц продукції є меншими ціни одиниці цієї продукції, вони збільшують обсяг загального доходу господарства. Тому припиняти процес здійснення додаткових витрат слід лише тоді, коли вони припиняють окупуватись, тобто, коли вони наближаються до рівня ціни продукції. Тому найефективнішим обсягом продукції є їх оптимальний обсяг, тобто той, за якого додаткові витрати, необхідні для одержання кожної додаткової одиниці продукції, є дещо менші або хоча б рівні ціни продукції. Це можна виразити формулою:

$$\Delta V : \Delta Pr = P_p, \quad (2.20)$$

де ΔV – додаткові витрати (з розрахунку на одну виробничу одиницю);

ΔPr – додаткова продукція (з розрахунку на одну виробничу одиницю);

P_p – ціна одиниці продукції.

З цього випливає, що

$$\Delta Pr = \Delta V : P_p. \quad (2.21)$$

А додаткові витрати (ΔV) – це є те саме, що й “ціна” чинника виробництва (P_f), оскільки додаткова «порція» витрат прийнята за одиницю чинника виробництва. Отже,

$$\Delta\Pi = P_f \cdot P_p. \quad (2.22)$$

Тобто, одержана зараз формула є ідентичною тій, що раніше приводилась при розгляданні норм витрат у розрахунку на одну виробничу одиницю.

Окремим випадком математичного визначення найефективніших рівнів здійснених витрат, скажімо на операцію збирання, є питання про те, чи взагалі слід збирати врожай, якщо обсяг передуючих збиранню витрат (тобто таких, що виступають як незмінні) з розрахунку на одну одиницю продукції є рівні її ціні або навіть перевищують цю ціну. Елементарний розрахунок покаже, що певному господарству є набагато вигідніше, все-таки, збирати урожай культури, ніж не збирати, наприклад, апріорі на даному вже етапі збиткову, скажімо, капусту. Доходу від такої капусти дане господарство, звичайно, вже не одержить. Причиною цього є здійснені високі витрати, які за даний відносно короткий час – саме період збирання – є незмінними. Значить питання полягає не в тому, який дохід є найбільшим, а лише в тому, яким чином знизити обсяг збитків до мінімуму.

Отже, для визначення рівня економічно найефективніших норм витрат змінного чинника виробництва і обсягу одержаної продукції з розрахунку на виробничу одиницю потрібно:

- одержати потрібні дані щодо результатів проведених дослідів з визначення різних норм витрат змінного чинника в умовах, достатньо наближених до умов даного господарства;
- визначити рівновелику величину додаткової «порції» змінного чинника виробництва в натуральному і вартісному виразах;
- визначити обсяг виходу продукції в натуральному і вартісному виразах, що відповідають рівню кожної норми витрат;
- підрахувати обсяг додаткового виходу продукції у натуральному і вартісному виразах, що відповідає обсягу додаткових витрат і кожній із застосованих норм;

➤ порівняти здійснену грошову оцінку обсягу додаткової продукції з обсягом додаткових витрат. Це дозволить реально визначити суму вартості додаткової продукції, яка наближено рівна обсягу додаткових витрат, але не є менша від них. Від мінімального рівня до цих величин норма витрат і обсяг продукції (*ceteris paribus*) є економічно найефективнішими.

Знання і вміння використовувати розглянутий тут метод аналізу прирощень може реально надати економістам чи власникам або управлінцям відповідних господарств досить значну допомогу у їх діяльності навіть при поверхневому ознайомленні з ним не лише в досить загальному вигляді. Це дасть змогу кожному конкретному користувачу набагато раціональніше визначити найбільш ефективну у його умовах структуру виробництва. Скорочення площі під насадженнями високодохідної культури за рахунок розширення площ під низькодохідними культурами не видається для висококваліфікованого економіста у всіх без винятку випадках недостатньо обґрунтованим, оскільки він повинен об'єктивно розуміти реальну необхідність врахування впливу обсягів виробництва кожного виду продукції на всі інші, і що рівень ефективності потрібно розраховувати як в цілому по господарству, так і в розрізі окремих видів продукції.

Це в повній мірі стосується і імплементації у господарстві нішевого напряму виробництва продукції шляхом вирощування нішевих культур. Наведена методика є достатньо цінним доповненням до розробленої в ході здійснення даного дисертаційного дослідження методики вибору оптимального варіанту впровадження нішевих культур у господарство конкретного виробника сільськогосподарської продукції.

Серйозною перепорою на шляху ефективного поширення практики використання методу аналізу прирощень є нестача потрібної достовірної інформації. В значній мірі це є також наслідком елементарного незнання методів оптимізації і способів їх практичного застосування. Однак, наскільки ширше розповсюджуватиметься знання відповідних методів прийняття оптимальних господарських рішень, настільки краще вирішуватимуться

питання збору і опрацювання потрібної інформації, особливо у випадку впровадження нішевих культур. І чим повнішою, змістовнішою і об'єктивнішою буде ця інформація, тим кориснішим виявиться застосування методу аналізу прирощень та інші подібні методи оптимізації у практиці господарювання кожного господарства.

2.4. Методика класифікації нішевих культур

Кожна галузь діяльності людини, кожна система знань потребує відповідної внутрішньої структурно-логічної впорядкованості, без якої практично неможливо організувати складну справу, виробити чи доповнити і удосконалити методологію наукових досліджень, побудувати навчальний процес. Досягнути необхідної впорядкованості реально дозволяє класифікація [11, с. 19].

Класифікація – це категорія, яка відбиває очевидне і достатньо зрозуміле кожному і в той же час є надзвичайно насичена та вкрай неоднозначна. Тому ситуація виглядає так, що теоретичні основи класифікації практично досі недостатньо вивчені як у філософському (а конкретно – у гносеологічному і методологічному), так і у вужчому, більш практичному плані – тобто, стосовно окремих галузей знань і науки, у тому числі і тим більше – стосовно нішевих культур ат формування експортного потенціалу продукції їх вирощування сільськогосподарським и виробниками, що надзвичайно утруднює проведення їх дослідження, оскільки за відсутності відповідної класифікації в країні відсутній і офіційний статистичний облік економіки цієї галузі.

Класифікація як одна з сучасних методологічних проблем гідно займає особливе місце в сучасній науці. Вона є достатньо складним механізмом і водночас - природним інструментом здійснення пізнання реальної дійсності а також своєрідним джерелом одержання знання про неї. В процесі здійснення класифікації відповідним чином пізнаються об'єктивно існуючі важливі

закономірності, де кожен із досліджуваних об'єктів отримує певну відповідну оцінку (рейтинг). За допомогою класифікації логічно відбувається теоретичне осмислення сутності різних явищ і встановлюється їх логічна відповідність наявному емпіричному матеріалу як джерела інформації про досліджувані явища чи об'єкти. Виходячи з цього, логічно можна зробити висновок про те, що класифікація має важливе як теоретичне, так і цілком практичне значення, оскільки вона є одним з важливих і обов'язкових елементів людської діяльності, у тому числі і чисто наукової. Саме тому перед усіма дослідниками рано чи пізно в процесі здійснення ними досліджень постає питання про доцільність класифікації того, що вивчається [11, с. 21].

Питання класифікації, і відповідного поділу понять початково вивчалися старогрецькими філософами [22, с. 209; 149, с. 32-34]. У Словнику, виданого під редакцією С. І. Ожегова під класифікацією розуміються: розподіл по групах, розрядах, класах; система, по якій що-небудь класифіковане [441, с. 238]. Словник української (1970-1980) мови, виданий в 11 томах, укладений чисельним колективом науковців, визначає класифікацію як «систему розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями». Також у даному джерелі вказується, що класифікація – це система розміщення предметів за певними класами на підставі схожості цих предметів всередині класу і їх відмінності від предметів інших класів [605]. Більш сучасні вітчизняні енциклопедичні видання містять дещо повніші і точніші підходи до трактування поняття класифікація, які при цьому, як правило, виводяться із сфери його виникнення. Наприклад, Є. Беляков зазначає, що класифікація – це: 1) впорядкований розподіл елементів деякої великої кількості за якими-небудь істотними ознаками і віднесення їх до того або іншого класу, підкласу, групи; 2) система супідрядних понять у якій-небудь галузі знань [380, с. 254]. Словник-довідник під редакцією Л. П. Куракова звертає увагу на класифікацію витрат на виробництво [233, с. 309]. У філософських словниках під терміном «класифікація» розуміється систематичний поділ і відповідне впорядкування понять і предметів [671,

с. 212]. Автори Філософської енциклопедії трактують класифікацію відносно загальнонаукових і загальнометодологічних понять, за якими основними завданнями класифікації є: представляти в надійному і зручному для огляду і розпізнавання виді усю певну область і містити в собі максимально повну інформацію про її об'єкти. Аналіз показує, що різні класифікації по-різному справляються з цими завданнями. Історія процесу розвитку науки ілюструє, що становлення класифікації проходить ряд певних етапів: від штучних систем до виділення природних груп і далі до встановлення системи природної класифікації [433, с. 255]. Відповідно, класифікація підрозділяється на природну (натуральну) і штучну. В першому варіанті беруться до уваги найбільш істотні ознаки, на основі яких логічно формуються багато похідних властивостей об'єктів, що підлягають упорядковуванню. Тобто, природна практично означає натуральна, іманентно властива даним об'єктам. Варіант штучної класифікації застосовується для впорядкування об'єктів за не особливо суттєвими їх ознаками, аж до посилення на початкові букви назв цих об'єктів (наприклад, алфавітні покажчики чи каталоги у бібліотеках і т. д.).

Класифікація (від лат. *classis* – розряд, клас і *acio* – рою, розкладаю) – це система супідрядних відносно себе понять (класів, об'єктів) якої-небудь галузі знань або виду діяльності людини, що часто представляється у вигляді різних за формою логічних схем або класифікаційних таблиць і використовується як засіб для встановлення видимих зв'язків між цими поняттями або класами об'єктів, а також для точного орієнтування в різноманітті понять або відповідних їм об'єктів [318]. Класифікацією називається система розміщення предметів за класами на підставі схожості цих предметів у середині класу і їх відмінності від предметів інших класів [83, 605]. Класифікація (лат., –розряд і ...фікація): система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями [604].

У міжнародній статистичній практиці класифікацією прийнято називати вичерпний і структурований набір описаних категорій, які найчастіше представлені у вигляді ієрархії за допомогою цифрових та літерних кодів

[613]. В національному законодавстві класифікація – це розподілення множини об'єктів на підмножини на підставі їх схожості чи несхожості [181].

О. С. Адамова слушно зауважує, що у більшості із словарних джерел, незважаючи на деякі відмінності, поняття «класифікація» незмінно ототожнюється з поняттям «поділ». Тобто, виходить, що логічною основою конструювання різного роду класифікацій є здійснення поділу понять, а тому при здійсненні класифікації предметів повинні виконуватися усі правила здійснення поділу, специфіковані у відповідності класифікації, а саме: поділ здійснюється по одній основі, а об'єкти здійснення поділу повинні виключати один одного. Додатково, на справедливую думку О. Адамової, можна застосувати ще одну вимогу – класифікація має бути співвимірною, тобто, вона має бути безперервною, без проміжків і «стрибків» [11, с. 20].

У науці є розроблені загальні принципи діалектичної логіки, які при проведенні різних досліджень мають визначальне значення з точки зору методології їх здійснення [171, с. 162-163; 296; 18, с. 67; 963, с. 1318]. Одним із них є принцип об'єктивності, за яким у класифікації потрібно обов'язково відобразити суть класифікованих явищ, об'єктів чи предметів, що класифікуються. Важливим для конструювання класифікації є принцип взаємозв'язку між об'єктами, що класифікуються, за яким виділяються основні властивості об'єктів і їх взаємовідношення.

В такому контексті є важливим питання про правила побудови класифікації, бо, як правило, дослідник неминуче зустрічається з наслідками відсутності методичного забезпечення класифікаційного способу дослідження. Загальноприйнято вважати, що основою класифікації може бути тільки істотна ознака: «Підставою ж класифікації повинна служити не одна з істотних ознак, а ознака найбільш суттєва – та, від якої залежать і з якого витікають усі інші ознаки предметів, що класифікуються, і явищ» [626, с. 137-138]. З приводу того, скільки ознак – одна чи дві і більше може бути покладено в основу класифікації, то при побудові класифікації обов'язкове дотримання правила формальної логіки щодо єдності основи класифікації.

Але, у науці відомі класифікації, в яких відбувається органічне поєднання в одній класифікації двох або більше класифікаційних ознак. Класичним прикладом успішного впорядкування досліджуваних об'єктів є таблиця Д. Менделєєва, у якій поділ елементів за атомною вагою (по рядах) і за валентністю (по групах) утворює поле в клітинку. В літературі стверджується, що «Ознака, на підставі якої відбувається поділ (часто їх може бути декілька) називається основою поділу. ... Якщо в основу поділу покладені усі можливі ознаки, то ми вже маємо справу з класифікацією» [672, с. 129].

Л. Н. Кривоченко зазначає, що головне завдання класифікації – відобразити такі типові і об'єктивні ознаки, на основі яких можна групувати об'єкти, що класифікуються, визначити їх місце в загальній множині. Але в класифікації перш за все повинна підкреслюватися функція розподілу усієї сукупності об'єктів, які класифікуються, за схожістю і відмінностями на окремі групи залежно від визначеного критерію [324, с. 15]. Класифікація служить досить надійним засобом зберігання і швидкого пошуку інформації, що міститься у ній самій. В наукових дослідженнях відповідну класифікацію широко використовують для узагальнення та впорядкування одержаних в ході дослідження результатів, або для впорядкування досліджуваних явищ, об'єктів чи предметів, тобто – як засіб здійснення подальшого наукового пошуку.

Інше важливе завдання класифікації – здійснення ефективного пошуку інформації або конкретних даних, які містяться у спеціальних сховищах.

Класифікація виражає відповідну систему законів, властивих відображеному в ній фрагменту реальної дійсності, які обумовлюють зафіксовані в ній властивості і відповідні відносини об'єктів. Їх систематизація покликана враховувати той факт, що в природі немає аж надто строгих розмежувань, а плавні переходи від одного класу до відповідного іншого – це є невід'ємна властивість дійсності.

Класифікація у відповідних сферах сприяє руху науки або галузі техніки від рівня емпіричного накопичення знань на рівень теоретичного синтезу і системного підходу до вивчення явища. Такий перехід можливий лише за умови теоретичного осмислення і відповідного усвідомлення різноманітності наявних фактів. Практична необхідність у класифікації стимулює інтенсивний розвиток теоретичних аспектів науки або відповідної техніки, а її створення є якісним стрибком в процесі розвитку знання. Класифікація, яка ґрунтовно базується на наукових основах, не тільки є в розгорненому вигляді широкою картиною стану науки, відповідної техніки або їх фрагментів, але і дозволяє робити обґрунтовані стратегічні прогнози відносно не відомих ще фактів або ідентифікованих закономірностей.

Особливо гостро проблема класифікації повстала у зв'язку із створенням інформаційного суспільства. Велика кількість і погана впорядкованість нових понять і відповідних термінів, опублікованих і неопублікованих матеріалів утруднюють пошук і використання потрібних даних, що формує інформаційний дефіцит і, тим самим, створює гальмуючий процес. Тому розробка оптимальних класифікацій стає не тільки науковою, але і економічною проблемою.

Отже, необхідність класифікації певних об'єктів дослідження в ході його здійснення обумовлюється потребою у певного роду систематизації їх характеристик з метою розміщення цих об'єктів у певних групах для того, щоб здійснюване дослідження було прозорішим і зрозумілішим, що дасть можливість оперативно знайти необхідну інформацію про потрібний об'єкт, знаючи, на основі яких ознак цей чи інший об'єкт знаходяться у певній класифікаційній групі. Різні об'єкти і явища набагато легше вивчати тоді, коли вони певним чином впорядковані, «розкладені по відповідних полицках» та систематизовані. Особливо це виявляється необхідним, коли має місце зовнішня схожість досліджуваних понять, явищ чи об'єктів і коли важко виділити певні внутрішні якісні явно відмітні ознаки. У випадку нішевих культур їх класифікація ускладнюється кількома чинниками, головними з

яких є значна кількість їх видів та наявність у них великої кількості характеристичних ознак, які формують досить диверсифіковану багатоцільовість їх можливого використання у досить широкому асортименті можливих сфер і напрямів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Диверсифікованість напрямів використання окремих нішевих культур
(приклад)**

Культура	Можливі сфери і напрями застосування
сорго	біоетанол, корм для тварин, виготовлення паперу, в харчовій промисловості: борошно, крупу, спирт, крохмаль;
нут	замінник червоного м'яса (борошно, корм вівцям)
сочевиця	замінник червоного м'яса (хлібобулочні вироби, супи, каші, салати)
квасоля	приготування страв та корм для тварин
льон	текстильна промисловість, вироби лляного катоніну, паперу та картону, шнурів і канатів, фармацевтика, виготовлення ліків, харчова промисловість - лляна олія, харчова добавка
конопля	одяг, фарби, концентрований білковий корм - конопляна макуха, медицина
гірчиця	олія, мед, приправа, корм, фармацевтика
коріандр (кинза)	їжа, спеція, медицина (антибіотик), ефірна олія
шафран (крокус)	спеція, ліки, парфумерія, ароматерапія

Джерело: розроблено авторкою.

Крім того, всі вони мають ще цілу низку особливих характеристик. Наприклад, абсолютно неможливо прирівнювати малину до ожини хоча б через 10-кратну різницю у врожайності і у транспортабельності та здатності до зберігання, хоча вже звиклося до того, що в літературі ожина і малина згадуються як одна товарна група.

Серед різних методів класифікації, наприклад, в сучасному товарознавстві, широко використовують ієрархічний (послідовно-підлеглий) і фасетний методи класифікацій. (товарознавство в даному випадку як приклад наведено у зв'язку із тим, що класифікаційний підхід у даній сфері є відносно найбільше поширений через незліченну кількість товарів, які існують). Класифікація дає можливість оцінити ступінь раціональності асортименту окремих продуктово-товарних груп, його відповідність наявному

споживацькому попиту, прогнозувати розвиток асортименту. Вона дозволяє достатньо ретельніше досліджувати споживні властивості однорідних груп продуктів і товарів, розробляти відповідні групові методи дослідження та оцінки рівня якості продуктів і товарів (плодів, фруктів, ягід, молочних, рибних, м'ясних товарів, тканин, взуття тощо).

При ієрархічному методі класифікації множину об'єктів послідовно підрозділяють на відповідні класифікаційні угруповання, між якими існує підлегла залежність. Тобто мова йде про систему класифікації на основі послідовної підлеглості нижчестоящих угруповань вищестоящим (рис. 2.2).

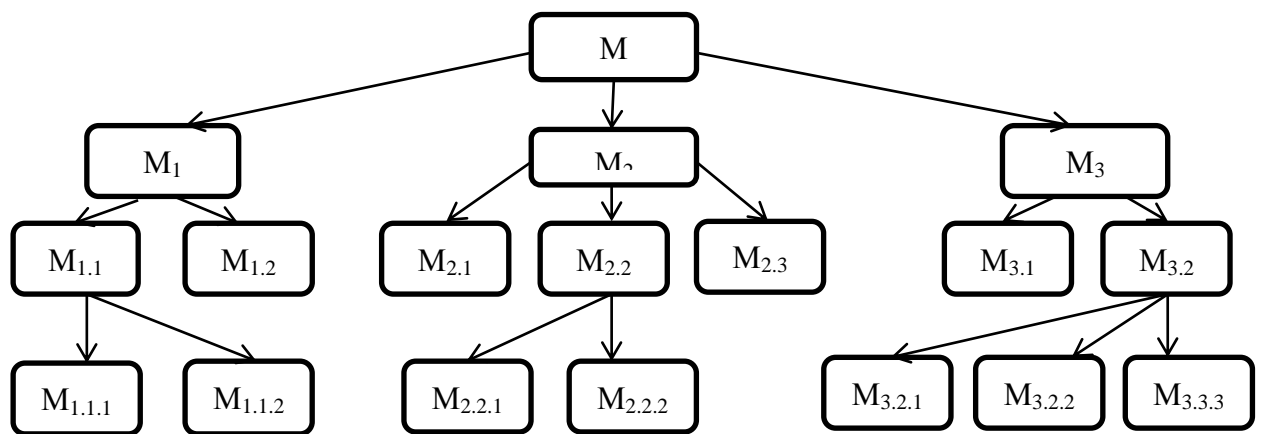

Рис. 2.2. Ієрархічний метод класифікації

Джерело: за даними [318].

Де М- початкова безліч наявних об'єктів класифікації

$m_1 - m_n$ – підмножина

При фасетному (від фр. *Pacetie* – грань каменя) методі класифікації множину, що класифікується, підрозділяють на практично незалежні один від одного паралельні угруповання. Об'єкт класифікації при застосування цього методу є багатоаспектним, досить багатогранним і відповідно характеризується деяким набором ознак (табл. 2.2).

Матриця фасетного методу класифікації

М	1 угруповання	Фасета1	Фасета2	Фасета.	Фасета н
	2 угруповання				
	3 угруповання				
	...груповання				
	Н-не угруповання				

Джерело: за даними [318].

Залежно від завдань, що вирішуються при розробці класифікації, одночасно утворюється різна кількість товарних груп або комбінація ознак їх різних фасет. Прикладом можуть бути, наприклад, фасети призначення матеріалів чи устаткування, або їх походження і відповідні технології виробництва, розмірів обсягів і так далі.

Кожен з цих методів класифікації має відповідно свої переваги і недоліки.

При створенні системи класифікації необхідно керуватися такими правилами:

- система повинна бути відповідним чином науково обґрунтована і мати відповідне практичне значення;
- ділення загальної множини необхідно починати від найбільш загальних ознак, які можуть бути покладені в основу класифікації;
- на кожному ступені класифікації можна використовувати тільки один ознаку;
- необхідно забезпечувати можливість здійснення кодування при використанні комп'ютерної техніки в роботі з класифікаторами [318].

Практичне застосування системи класифікації може бути пов'язане з кодуванням – складанням і привласненням коди класифікаційному угрупованню або певного об'єкту класифікації.

Методи класифікації і кодування застосовуються при створенні відповідних класифікаторів – затверджених офіційних документів, які є

систематизованим переліком найменувань і код груп і об'єктів класифікації. В даному випадку стосовно проблеми впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції мова йде наразі не про офіційні документи, а про необхідність розробки підходу до здійснення класифікації зазначених нішевих культур з тим, щоб хоча б трохи полегшити здійснення аналізу розвитку даної галузі в умовах відсутності в країні офіційного статистичного обліку у сфері нішевого сільського господарства, а тим більше – у сфері формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур виробниками сільськогосподарської продукції.

Наказом Держспоживстандарту України від 30 грудня 1997 р. № 822 затверджений і введений в дію Державний класифікатор продукції і послуг (ДКПУ). Він адаптований до Європейської класифікації продукції і послуг з видів діяльності і охоплює продукцію і послуги, на які розповсюджуються діючі стандарти, технічні умови і рівносильні їм документи.

Використання ДКПУ забезпечує умови для рішення наступних завдань:

- здійснення комплексного обліку продукції і послуг органами державної статистики;
- побудова міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукції і послуг в країні;
- здійснення зіставлення національних статистичних даних з даними Статистичної комісії Європейського Союзу і ООН;
- надання інформації про вітчизняну продукцію і послуги для зарубіжних ринків;
- інформаційне забезпечення робіт по дослідженню вітчизняних і зарубіжних ринків.

При поділі на групи можуть бути використані сумісно як ієрархічний, так і фасетний методи .

Враховуючи це, в основу розробки підходу до здійснення класифікації нішевих культур покладено специфічну матрицю Бостонської консалтингової

групи (*BCG matrix*), створену свого часу засновником цієї фірми Брюсом Д. Хендерсеном. Така класифікація вважається одним з найбільш відомих методів класифікації напрямків діяльності виробника (чи виробництва продуктів, чи надання послуг тощо) за критерієм їх потенційної прибутковості. Тобто, це фактично є досить простий рейтинг продуктів фірми за критерієм прибутковості. Така класифікація та поділ діяльності компанії на групи допомагає визначити адекватну реальності стратегію та фінансування заради досягнення вагомих лідерських позицій чи прибутковості визначеного напрямку (продукту, послуги).

Матриця, розроблена The Boston Consulting group, потрібна для того, щоб допомогти бізнесу в довгостроковому стратегічному плануванні: вона дозволяє проаналізувати актуальність продуктів компанії для ринку та можливості зростання; визначити, в які з них краще інвестувати; чи варто припинити випуск певної продукції та розробити нову.

Щоб скласти матрицю BCG, потрібно розподілити всю продукцію, яку слід класифікувати, на чотири групи

Матриця складається з двох осей та їх 4-х сегментів. Для її застосування потрібно мати певний асортимент товарів чи послуг, тому цей метод більше підходить великим компаніям, які виробляють і продають ці товари. У випадку нішевих культур класифікації підлягають усі культури такої категорії, і тут розмір підприємства значення не має – класифікуються в даному випадку продукти незалежно від того, хто їх виробляє. Тим більше, відомо, що виробництво продукції вирощування нішевих культур – це сфера переважно дрібних виробників.

Щоб зрозуміти, до якого сегмента належать ваші продукти, потрібно провести аналіз зростання їх попиту (вертикальна вісь) та частки на ринку (горизонтальна вісь).

Класифікація звучить трохи дивно: “зірки”, “дійні корови”, “знаки питання” та “собаки” тощо. Але ці терміни вже давно увійшли до світу бізнесу і використовуються навіть найбільшими компаніями.

«Зірки» — група характеризується тим, що продукція цієї групи має високу частку на ринку і високі темпи зростання цієї частки, приносить порівняно найбільший дохід та має високу рентабельність інвестицій. Але зазвичай такий товар не тільки приносить багато грошей, а й потребує для свого виробництва і розвитку значних інвестицій, внаслідок чого його маржинальність може бути невисокою а чистий грошовий потік – достатньо низький. Ця категорія продуктів вимагає сконцентруватись максимально на тому, щоб не тільки зберегти існуючу частку на ринку, а й постійно збільшувати її.

«Дійні корови» (а ще – “Готівкові корови”, “Вершки” або “Грошові мішки”) характеризуються високою часткою на ринку, але низькими темпами зростання обсягу продажів. «Дійних корів» необхідно максимально берегти і максимально та прискіпливо контролювати. Їх привабливість в цілому пояснюється тим, що вони не вимагають якихось додаткових інвестицій і самі при цьому забезпечують досить хороший грошовий прибуток. Кошти від продажів у цій групі можна спрямовувати на розвиток «Важких дітей» та на підтримку «Зірок». Компанію Procter&Gamble, наприклад, часто називають «корово-готівковою компанією», при цьому маючи на увазі саме матрицю BCG

«Знаки запитання» (а ще – “Складні діти”, “Темні конячки”, “Проблеми” або “Телята”) – продукція на ринках високого зростання з низькою часткою ринку. Ця група поєднує в собі виражену невизначеність, високі ризики та потенційний загальний виграш. Тобто в період, коли аналізується ситуація, ще не зовсім зрозуміло, чи буде попит на продукцію цієї групи продовжувати зростати, чи навпаки – з часом піде донизу. Якщо видно можливість перевести “Запитання” у “Зірки”, то потрібно інвестувати в них гроші. Якщо ні – взагалі позбавляться і не витрачати ресурси марно.

«Собаки» (а ще – «Кульгаві качки», “Невдахи”, «Мертвий вантаж») – це продукти з низькими темпами зростання та низькою часткою ринку. Зазвичай ця категорія приносить невеликий дохід, проте потребує значної уваги. Цих

продуктів рекомендується позбуватися. Однак це може бути аж надмірним спрощенням, оскільки від цих «Собак» можна отримувати і постійний дохід із невеликими витратами.

Темп зростання у цій групі є відносно низький, частка на ринку – також низька, продукт, як правило, має низький рівень рентабельності і вимагає великої уваги з боку відповідальної особи. Від «Собак», як правило, треба позбавлятися.

«Важкі діти» (це «Дикі кішки», «Темні конячки», «Знаки питання»). Характерна відносно низька частка на ринку, але високі темпи її зростання. «Важких дітей», відповідно, необхідно вчити. У перспективі вони можуть стати, в залежності від ситуації, як зірками, так і собаками. Якщо існує можливість переведення в зірки, то потрібно інвестувати у їх розвиток, в іншому випадку – просто позбуватися.

Недоліки BCG matrix:

- надто сильне спрощення ситуації;
- модель враховує тільки два чинники, однак порівняно висока частка ринку – це не єдиний чинник економічного успіху, а високі темпи приросту присутності на ринку – це не єдиний показник привабливості ринку;
- відсутність обліку фінансового аспекту, тому видалення «собак» може призвести до подорожчання собівартості «корів» і «зірок», а також досить негативно позначитися на лояльності клієнтів, які користуються даним продуктом;
- наявність припущення про те, що частка ринку повністю відповідає прибутку – це правило може елементарно порушуватися при виведенні на ринок певного нового продукту, що потребує значних інвестицій у свій розвиток;
- наявність припущення, що зменшення присутності на ринку викликане закінченням тривалості життєвого циклу товару. Адже трапляються і інші ситуації на ринку, наприклад, закінчується ажіотажний попит або настає економічна криза;

- низька варіативність класифікаційних ознак через розподілення на чотири сегменти. Класифікувати те, що потрапляє у проміжок між цим групами, може бути складно;
- модель не визначає, що таке “ринок”. Підприємства можна класифікувати як “готівкових корів”, тоді як в дійсності вони насправді є “собаками”, або навпаки;
- модель не враховує інших зовнішніх чинників, які можуть повністю змінити ситуацію;
- частка на ринку та зростання обсягів галузі – не єдині чинники рівня рентабельності. До того ж, значна частка у ринку не обов’язково означає високий прибуток;
- модель не враховує наявності взаємозв’язку між різними категоріями. “Собаки” можуть бути також настільки ж важливими для бізнесу, як і “готівкові корови”, якщо вони допомагають врешті досягти конкурентних переваг на ринку.

Переваги VCG matrix:

- теоретично обґрунтоване опрацювання взаємозв'язку між фінансовими надходженнями і відповідними аналізованими параметрами;
- об'єктивність аналізованих параметрів класифікованих продуктів (відносна ринкова частка і темп зростання ринку);
- наочність отриманих результатів і відносна простота побудови;
- можливість поєднувати аналіз портфеля даних з моделлю життєвого циклу конкретного товару;
- проста і доступність для зрозуміння;
- відносна легкість розробки стратегії для бізнес-одиниць та формування відповідної інвестиційної політики
- відносна легкість у виконанні;
- детермінантність у визначенні напрямів здійснення подальшого інвестування;

➤ стартапний характер для здійснення ретельного подальшого аналізу класифікаційних об'єктів.

Проте ця модель зазнала серйозної критики зі сторони користувачів як зі сфери науки, так і зі сфери практики, за надмірну спрощеність та відсутність відчутної користі в процесі її використання. З метою кращої адаптації даної моделі до особливостей нішевих культур і для створення прозорого і зрозумілого підходу до класифікації нішевих культур на певні групи доцільно звернути увагу на такий дієвий інструмент, як *ABC*-аналіз і *XYZ*-аналіз [786].

Більше століття тому італійський економіст Вільфредо Парето сформулював свій принцип: «20% зусиль дають 80% результату», що у сфері економіки означає, що 20% товарів приносять 80% доходу. Тому бізнес повинен здійснити певні кроки аналітичного характеру і знайти ці 20%. Так от, в основі *ABC*-аналізу і лежить принцип Вільфредо Парето, що є емпіричним правилом розподілу багатьох явищ у співвідношенні: 80 відсотків наслідків спричинені 20 відсотками причин, і навпаки. В нашому випадку, стосовно нішевих культур, застосування методу *ABC*-аналізу і *XYZ*-аналіз досить органічно може бути поєднане із ієрархічно-фасеточним.

Отже, на основі проведених досліджень і огляду можливих варіантів застосування класичних методів класифікації відповідних об'єктів у залежності від специфічних їх ознак і характеристик та загальних принципів конструювання класифікацій, з врахуванням особливостей нішевих культур, ми дійшли висновку, що у випадку необхідності відповідної класифікації нішевих культур найбільш прийнятним варіантом їх класифікації буде комбінований ієрархічно-фасеточний метод на основі підходу, що ґрунтується на елементах *BCG matrix* та підходах, характерних для *ABC*-аналізу і *XYZ*-аналізу, врахування чого у практичному вирішенні питання класифікації нішевих культур в кінцевому підсумку дало можливість сконструювати модель класифікації, у чому дещо подібною до відомої класифікації хімічних елементів.

Комбінація таких методів дозволила сформувати класифікаційну матрицю (табл. 2.3), у якій за принципом *ABC* розміщуються групи, що розділяють нішеві культури на групи в залежності від їх виду, а за принципом *XYZ* здійснюється групування цих культур в залежності від рівня їх маргінальності. При цьому дотримується принцип, що чіткого розмежування між нішевими культурами щодо рівня їх маргінальності тут встановити практично неможливо, що пов'язано із труднощами в оцінці цього рівня маргінальності – для однієї культури високий рівень маргінальності може означати 10 тис. євро з 1 га, для іншої цей же високий рівень може мати значення у 5 тис. євро з 1 га, що для попередньої культури є низьким або середнім рівнем. Тому в даному випадку важливу роль відіграє досвід здійснення такої оцінки і розуміння сутності і особливостей економіки вирощування конкретних нішевих культур.

Розроблений підхід до конструювання представленого варіанту класифікації нішевих культур дає можливість витримати вимоги принципу об'єктивності та принципу взаємозв'язку між об'єктами класифікації, оскільки групування в рядах (горизонтальна орієнтація) здійснюється на основі спільної для всіх культур ознаки – їх маргінальності у рівнях доходності (питомої прибутковості), а по вертикально розміщених групах – на основі їх видових відмінностей, які, проте, не виключають спільної для класифікованих об'єктів риси (ознаки) – всі вони є сільськогосподарськими культурами, що відповідає засадам здійснення класифікації, в т.ч. і нішевих культур. При цьому слід мати на увазі, що така класифікація (як і у випадку нішевих культур – будь-яка інша) має тимчасовий характер, оскільки для нішевих культур характерними є як процеси нішевізації, так і процеси денішевізації (виходу нішевої культури із групи нішевих) або ренішевізації (заміщення у стратегії діяльності виробника сільськогосподарської продукції на певному етапі життєвого циклу нішевого продукту однієї нішевої культури іншою, більш актуальною з точки зору потреб ринку та можливості одержання більшого питомого прибутку).

Таблиця 2.3

Фасетно-ієрархічно-матрична класифікація нішевих культур

Органічні	Пряні	Зернові	Круп'яні	Бобові	Плодо-ягідні	Плодо-овочеві	Горіхо-плідні	Грибні	Екзотичні	Ефіро-олійні і лікарські	Нетрадиційні	Енергетичні	
	Високомаржинальні	Шафран Коріандр		Амарант Кунжут Чіа	Квасоля Маш Нут	Лохина Ожина Жимолость Журавлина Обліпиха	Спаржа Гарбуз Артишок	Грецькі горіхи (лушені) Фундук (очищений) Мигдаль Пекан (лушений)	Трюфелі Ерінги	Годжі Актинідія Ірга	Коноплі Лаванда вужколиста Аніс Розторопша Кульбаба Гірчиця Ехінацея пурпурова	Мікрогрін Їстівні квіти	Павловнія
	Середньомаржинальні	Орегано Кмин Фенхель	Жито Овес Спельта	Сорго	Горох Сочевиця	Шипшина Кизил Чорниця Малина Чорноплідна горобина (аронія)	Батат Часник Броколі Салат Шпинат	Грецькі горіхи (нелушені) Фундук (нелушений) Пекан (нелушений)	Пао-пао	М'ята Меліса Валеріана Льон Родіола рожева Безсмертник		Верба Міскантус Світч-грас	
	Маржинальні			Рис Гречка Просо		Черешня Персик Груша	Кавун Диня Кабачок Баклажан	Арахіс	Гливи	Кріп Кропива Гісоп лікарський Шавлія лікарська Шавлія мускатна		Топінамбур Сорго Тополя	

Джерело: розроблено авторкою.

І слід також мати на увазі, що в даній класифікації відсутня група органічних нішевих культур, оскільки виділити їх у окрему групу, як це можна зробити у випадку енергетичних нішевих культур, є практично неможливо – кожна із представлених у даній класифікації культур може бути органічною, оскільки її органічність залежить від технології їх вирощування.

У зв'язку з цим, в ході проведення дослідження, пов'язаного з великою кількістю нішевих культур, виникла логічна необхідність деякого відсортування таких культур, які доцільно виявилось виділити у окрему групу, яку можна було б назвати «спеціальні нішеві культури». Спеціальний – це такий, що має певне, відмінне від інших призначення, завдання [954].

З наведених у розробленій класифікації у загальну спрямованість (переважний продовольчий напрямок) аналогічно не вписується група лікарських та ефіроолійних нішевих культур, а також група енергетичних нішевих культур.

Тому власне ці групи нішевих культур, виходячи із їх дещо відмінного від інших призначення і завдання, пропонується об'єднати у зазначену групу спеціальних нішевих культур. А оскільки у загальній конфігурації матриці класифікації не виділено окремої групи органічних нішевих культур, то їх, в силу їх специфіки стосовно нішевості (органічні культури – це не лише нішеві культури, при цьому органічні культури – це своєрідна ніша), також пропонується включити у цю спеціальну групу.

2.5. Методика оцінки експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками та його впливу на зрівноважений розвиток сільських регіонів

Створення певної гармонії між суспільством, економікою та природним середовищем функціонування виробників забезпечує формування процесу примноження багатства [834, с. 38]. Особлива увага повинна бути приділена напрямкам можливої екологізації виробництва і забезпеченню екологічної

безпеки «як соціально необхідного рівня якості навколишнього середовища, при якому відсутні загрози здоров'ю людей і життєдіяльності суспільства, виникнення негативних змін у функціонуванні природних екосистем» [338, с. 8]. Тому збільшення експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками також має важливе значення у справі вирішення проблеми зрівноваженого розвитку сільських регіонів.

Єдиної безкомпромісної і абсолютної методики здійснення оцінки експортного потенціалу сільськогосподарської продукції на сьогодні не існує. Тим більше, якщо вести мову конкретно про експортний потенціал продукції вирощування нішевих культур. Окремі методичні підходи, які віддзеркалені у наукових працях, стосуються теоретичних аспектів оцінки потенціалу діяльності різних бізнес-суб'єктів на зарубіжному ринку [690]. Ці підходи ґрунтуються на зрозумілому твердженні, що внутрішню структуру потенціалу визначає склад і відповідне співвідношення різних структурних потенціалів.

До складових саме експортного потенціалу (ЕхП) підприємства чи виробника іншого типу належать такі: потенціал внутрішніх ресурсів (ПВР); потенціал цільового зарубіжного ринку (ПЦЗР); умови виходу на ринок (УВР).

Потенціал внутрішніх ресурсів (ПВР) визначається як функція від рівня розвитку техніко-технологічної бази (ТБ), рівня кваліфікації працівників (К), методів здійснення управління (М) (якщо мова йде про підприємство), фінансів (Ф), тобто

$$\text{ПВР} = f(\text{ТБ}, \text{К}, \text{М}, \text{Ф}). \quad (2.23)$$

Крім внутрішніх ресурсів підприємства, оцінка його експортного потенціалу доповнюється потенціалом цільового зарубіжного ринку (ПЦЗР), який повинен дорівнювати потенціалу наявних внутрішніх ресурсів (ПВР), інакше діяльність на цьому ринку буде недоцільною, бо неефективною, тобто:

$$\text{ЕхП} \rightarrow \text{ПВР} = \text{ПЦЗР}, \quad (2.24)$$

де ПЦЗР – потенціал цільового зарубіжного ринку.

Умови виходу на ринок (УВР) охоплюють відповідні національні умови (НУ) (торговельна політика своєї країни, система підтримки напряму експортного виробництва) та зовнішні (ЗУ) (торговельний режим країни експортування):

$$\text{УВР} = \text{НУ} + \text{ЗУ}. \quad (2.25)$$

Ознакою наявності експортного потенціалу у бізнес-суб'єкта є відповідність потенціалу внутрішніх ресурсів існуючим вимогам зарубіжного ринку та сприятливість умов виходу на відповідний цільовий зарубіжний ринок, тобто:

$$E_{\text{хП}} = f(\text{ПВР}, \text{ПЦЗР}, \text{УВР}) \quad (2.26)$$

за умов, що:

$$\text{ПВР} = \text{ПЦЗР} \text{ і } \text{УВР} \rightarrow \max, \quad (2.27)$$

де ПВР – потенціал внутрішніх ресурсів; ПЦЗР – потенціал зарубіжного ринку. Застереження при використанні цієї моделі стосується наступних моментів: досліджувати ПВР слід лише стосовно певного конкретного ринку та умов виходу власне на нього, а не взагалі за кордон; визначати цей потенціал слід тільки за одним товаром чи номенклатурною групою, наприклад – продукція вирощування нішевих культур, якщо господарство вирощує їх кілька; забезпечувати максимальну порівнювальність складових цього потенціалу і умов у часі їх оцінки; досягати багатоваріантності порівнянь внутрішнього потенціалу суб'єкта господарювання та відповідних ринкових потенціалів. Враховуючи вищенаведене, слід зазначити, що цю методологію не можна застосовувати до вищих, більш агрегованих рівнів, зокрема, наприклад, до рівнів галузі чи навіть країни в цілому [379, с. 254-255].

Що стосується визначення обсягу експортного потенціалу за окремими галузями, то вважається можливим отримати його кількісний вимір у тих видах діяльності, які ґрунтуються на кількісно певним чином обмежених ресурсах. Модель розрахунку експортного потенціалу на перспективу може мати наступний вигляд [278, с. 9-10]:

$$EP_t = PPO * IPP/t * E_0 * IEt * a_0 * Iat * (1+R)/d * S * K_0 * IK_t, \quad (2.28)$$

де EP_t – експортний потенціал в t -му періоді, \$США;

PPO – площа ріллі у базовому періоді, га;

IPP/t – індекс зміни площі ріллі;

E_0 – ефективність використання ріллі в базовому періоді, грн/га;

IE_t – індекс ефективності використання ріллі;

a_0 – частка продукції сільського господарства, яка була спрямована на переробку в базовому періоді;

Iat – індекс зміни частки продукції, що спрямовується на переробку;

R – рівень рентабельності продукції харчової промисловості, %;

S – курс національної валюти по відношенню до \$США, \$США/грн;

K_0 – коефіцієнт експортної орієнтації галузі в базовому періоді;

IK_t – індекс зміни експортної орієнтації галузі.

Виходячи з цільової орієнтації прогнозу показники IPP , IE , Iat та IK_t наперед задаються як нормативи. Усі інші показники емпірично визначаються за звітними даними або розраховуються на їх основі.

Вимірником обсягу експортного потенціалу може бути співвідношення експортної квоти E_x/VBP та кількості населення (ЧН):

$$E_{xPi} = E_{xi}/VBP_i/ЧН_i \quad (2.29)$$

Дослідження ролі експорту в економічному розвитку країни та її регіонів показує, що традиційно експортний потенціал характеризується комплексом показників, на основі аналізу яких обґрунтовується оцінка його обсягів. Це такі показники як: відношення обсягу експорту товарів до обсягу ВВП країни і його динаміка за низку років; відношення обсягу експорту основних товарів (товарних груп) до обсягу ВВП; відношення експорту обсягу товарів певної галузі (чи виду економічної діяльності) до обсягу виробництва продукції цієї галузі (чи виду економічної діяльності); відношення частки обсягу експорту певного виду продукції до частки обсягу світового експорту

цієї продукції, що дозволяє визначити фактичний рівень спеціалізації; вартість обсягу експорту з розрахунку на одну душу населення.

На наш погляд, цей перелік є сенс доповнити коефіцієнтом участі у міжнародному поділі праці (КумПП), який визначається як відношення частки у міжнародному експорті до частки країни у обсязі світового ВВП. Розрахунок такого коефіцієнта можна здійснювати за відповідною формулою:

$$\text{КумППі} = \text{ВВПі} / \text{ВВПс} - \text{Ехі} / \text{Ехс}, \quad (2.30)$$

де ВВПі – валовий внутрішній продукт;

Ехі – експорт; Ехс – світовий експорт;

ВВПс – світовий валовий внутрішній продукт.

Якщо $\text{КМРПі} > 1$, тобто $\text{Ехі} / \text{Ехс} > \text{ВВПі} / \text{ВВПс}$, то це свідчить про активну участь країни у міжнародному розподілі праці. Однак досить значне перевищення $\text{Ехі} / \text{Ехс}$ над $\text{ВВПі} / \text{ВВПс}$ може також характеризувати слабкість розвитку економіки через гіпертрофований розвиток сировинного експорту [485, с. 223]. Структура експорту, у якій 75% складає сировина та продукти її первинної обробки, є надзвичайно слабкою ланкою здійснення зовнішньої торгівлі України, в т.ч. і продукцією вирощування нішевих культур. Україна ще не змогла зайняти на світовому ринку власні надійні ніші постачання готових товарів, а не сировини і відповідної низькотехнологічної продукції.

Чим більшим є обсяг експорту з розрахунку на одну особу і чим меншою є при цьому експортована частка ВВП у всьому ВВП, тим вищою буде економічна ефективність експорту. Відповідно до результатів наших розрахунків, ефективність експорту розвинених країн є у 40 разів вищою від середньосвітового рівня, Польщі – знаходиться довший час на рівні середньосвітового, а серед країн СНД лише одна Росія за рівнем ефективності експорту перевищує досягнутий середній світовий рівень. Україна характеризується дуже низьким рівнем ефективності експорту, в т.ч. і аграрного, порівняно із його потенціалом, що пов'язано, переважно, із

здеформованою товарною структурою експорту в сторону сировини, що при значних його обсягах виливається у досить значну суму втрат.

Одним із методологічних підходів до визначення обсягу експортного потенціалу підприємства як суб'єкта економічної активності, що формує експортний потенціал країни, є окреслення ефективності управління рівнем їх міжнародної конкурентоспроможності. Для підприємств сільського господарства існує значна кількість проблем, які виникають під час створення та забезпечення високого рівня міжнародної конкурентоспроможності при виході підприємства зі своєю продукцією на світові ринки через повну відсутність необхідних кваліфікованих знань і відповідних навичок зі створення досить ефективної системи управління рівнем міжнародної конкурентоспроможності зазначених підприємств. Система управління рівнем міжнародної конкурентоспроможності підприємств повинна включати застосування певного комплексу ґрунтовно обраних заходів, спрямованих на досить оперативне подолання різних негативних наслідків здійснення конкурентної боротьби і досягнення необхідного, як правило – вищого рівня конкурентоспроможності на відповідних міжнародних ринках. Слід зазначити, що ключовою метою управління рівнем міжнародної конкурентоспроможності підприємств є формування і забезпечення їх зрівноваженого розвитку у будь-яких економічних, соціальних і політичних умовах на кожному зовнішньому ринку.

Система управління рівнем міжнародної конкурентоспроможності підприємств в теорії повинна би включати наступне:

- моніторинг та проведення ґрунтовного аналізу конкурентного середовища на міжнародному ринку;
- оцінка рівня конкурентоспроможності підприємства, його продукції (товарів, виконаних робіт або наданих послуг) та основних ідентифікованих конкурентів на відповідному зовнішньому ринку;
- визначення місії функціонування підприємства і його стратегії у формуванні системи управління рівнем міжнародної

конкурентоспроможності підприємства для виявлення основних чинників здійснення експортоорієнтованої діяльності підприємства та напрямків його розвитку;

- реалізація стратегії формування системи управління рівнем міжнародної конкурентоспроможності підприємства;
- оцінка і контроль результатів реалізації зазначеної стратегії формування системи управління рівнем конкурентоспроможності підприємств на зовнішніх ринках.

Причому рівень ефективності виконання передбачуваних завдань на кожному з етапів процесу формування системи управління рівнем конкурентоспроможності підприємства аграрної сфери економіки залежить від конкретної дії низки чинників, до яких можна реально віднести перспективу появи підприємств-конкурентів та безпосередній вплив споживачів продукції і відповідних постачальників на рівень конкурентних переваг підприємства тощо. На жаль, тепер значна частина сільськогосподарських підприємств не в змозі виходити на світовий ринок зі своєю виробленою продукцією, тим більше є труднощі у випадку із нішевими культурами, що пов'язано й із існуючим положенням і диспаритетним формуванням каналів розподілу продукції на ринках та із нерівномірним ринковим позиціонуванням зазначених виробників.

Крім того, досить слабкою в процесі організації і управління рівнем конкурентоспроможності для сільськогосподарських підприємств є явна недостатність інформаційного забезпечення не тільки на міжнародному рівні, а й на локальному.

Експортний потенціал підприємств у сільських регіонах можна визначати на основі ресурсних обсягів місцевого сировинного забезпечення для виробництва цілком конкурентоздатної продукції, тобто в кінцевому результаті – обсягами виробництва видів продукції сільського господарства.

При цьому слід враховувати також особливості галузі, продукція якої не повністю функціонує в якості потенційної сировини у виробництві кінцевого обсягу товару. Внутрішні потреби в окремих продовольчих видах нішевої продукції залежатимуть від платоспроможності і наявності відповідного рівня попиту населення, а потреби у нішевій сировині – від постійного попиту підприємств галузі переробки. В контексті методології формування ефективного механізму регулювання конкурентоспроможністю цієї продукції, важливим є виконання системи заходів щодо державного регулювання та розвитку відповідної експортної діяльності.

Слід також вказати на наступні особливості формування експортного потенціалу, особливо – продукції вирощування нішевих культур. Цей процес є притаманний економічним суб'єктам практично всіх рівнів, а реалізується зазначений потенціал через розвиток зовнішньо орієнтованої торгівлі, в нашому випадку – через експорт визначених видів продукції. Формування експортного потенціалу об'єктивно пов'язано з рівнем конкурентоспроможності товарів для їх реалізації і на зарубіжних ринках.

Існує тісний взаємозв'язок між підвищенням рівня конкурентоспроможності вироблених товарів на міжнародних ринках та відповідним ефективним розвитком експортного потенціалу товаровиробників.

Експортний потенціал підприємства у сільському регіоні в контурах обґрунтованої концепції включає виробничу, комерційну, маркетингову, логістичну та інтеграційну компоненти. Серед цих складових експортного потенціалу пріоритетними в наведеному контексті є виробнича, маркетингова, збутова і інтеграційна, що є наслідком саме їх системної взаємодії, яка дозволяє гармонізувати економічні інтереси підприємства з інтересами суб'єктів сфери обігу, що здійснюють експортні трансакції із сільськогосподарською продукцією. Основним інструментом такого збалансування економічних інтересів контрагентів у даному контексті є органічне формування та реалізація цінових конкурентних переваг при

максимальному збереженні рівня якості продукції та розмірів обсягів її постачання за рахунок коригуючої інгенерації у організацію процесів відповідного виробництва.

Економічна оцінка обсягу експортного потенціалу найкраще може бути здійснена, очевидно, у грошовій, тобто – у вартісній формі. При цьому логічно буде виокремити у експортному потенціалі на рівні підприємства його дві частини: зовнішній потенціал – пов'язаний з реалізацією продукції на експорт і включає певні зовнішні економічні чинники, експортні продажі, відповідні логістику та сервісну діяльність, а також інноваційний потенціал даного підприємства. Внутрішній експортний потенціал цього підприємства пов'язаний з виробництвом та підготовкою виробленої продукції до експорту[484]. Але в нашому випадку мова йде про експортний потенціал підприємства в частині продукції вирощування ним нішевих культур, тобто, практично – про експортний потенціал нішевих культур (ЕПНК), який може бути розрахований чисто математично, виходячи із площ вирощування цих культур (Π), їх урожайності ($У$), можливого розширення цих площ ($\Delta\Pi$), відсоткової частки наразі експортованої продукції конкретного виду у загальному їх обсязі ($Кф$). Тоді алгоритм такого розрахунку рже відповідати формулі:

$$\text{ЕПНК} = (\Pi \cdot У \cdot Ц) \cdot Кф \quad (2.31)$$

З врахуванням можливого розширення посівної площі під даною культурою в конкретних умовах реального господарства чи регіону, у якому розглядається функціонування таких господарств, формула може бути дещо видозміненою:

$$\text{ЕПНК} = [(\Pi \cdot У \cdot Ц) \cdot Кф] + [(\Delta\Pi \cdot У \cdot Ц) \cdot Кф] \quad (2.32)$$

Зрозуміло, що експортний потенціал сільського регіону щодо певної нішевої культури буде складатись із експортних потенціалів кожного конкретного виробника продукції даної культури у даному регіоні, які між

собою звичайно що будуть відрізнятись за величиною. Але для оцінки експортного потенціалу на рівні регіону це вже не має практичного значення.

Вираження ЕПНК у вартісній формі вимагає введення у формулу також ціни, по якій дана продукція буде викуповуватись у конкретного виробника. Зрозуміло, що у випадку налагодження кооперативних зв'язків у цій сфері, замість існуючого посередництва, ціна могла б бути набагато кориснішою для виробника.

Відповідно, рівень ефективності використання експортного потенціалу нішевих культур (РеЕПНК) може також бути оцінений у вартісній формі, використовуючи відповідну ціну реалізації цієї продукції її виробником:

$$\text{РеЕПНК} = \text{УРПНК} : \text{ЕПНК} \cdot 100, \quad (2.33)$$

що дасть можливість оцінити цей рівень у відсотковій формі і буде ілюструвати, наскільки ефективно реалізовано можливий (розрахунковий) експортний потенціал.

Таким чином, економічну оцінку експортного потенціалу, як показали дослідження, доцільно здійснювати на основі застосування розрахунково-конструктивних методів у поєднанні з методами порівнянь та співставлень. Наблизитися до досягнення вказаних розрахункових значень на практиці аграрні підприємства можуть лише за рахунок створення стійких цінових конкурентних переваг своєї продукції за умови розвитку раціональної інтеграційної взаємодії з суб'єктами сфери обігу.

Для того, щоб вплив експортного потенціалу можна було спостерігати на прикладі конкретного регіону, яким в сучасних умовах для цілей дисертаційного дослідження найкраще може слугувати ОТГ, оскільки по цих формуваннях вже можна знайти потрібні дані, які характеризуватимуть, наскільки цей регіон є сільським (в залежності від кількості сільського і міського населення), з невеликим, в принципі, недоліком – за попередні роки ці дані потрібно буде зсумувати, використовуючи дані по коли шліх

самостійних сільських радах. Найкраще побачити такий вплив можна на основі використання показників, що власне і характеризують рівень зрівноваженості розвитку сільських регіонів. Вони мають відповісти на питання, наскільки розвиток у розглянутому випадку відповідає цій ідеї. Однак використання показників зрівноваженого розвитку найчастіше спрямоване на ілюстрування ступеня реалізації принципів та цілей, прийнятих у відповідній стратегії зрівноваженого розвитку [800].

Для оцінки рівня зрівноваженості розвитку сільського регіону можуть бути використані рекомендації «Про проблеми сільської місцевості в Європі». Постійної конференції місцевих і регіональних влад Європи, у яких виділяються такі критерії: виробництво сільськогосподарської продукції; збереження дикої природи; культурної самобутності територій; чисельність і щільність сільського населення; екологія; соціальна інфраструктура; доходи сільського населення; рівень впливу сільського населення на державну політику; рівень розвитку місцевого самоврядування; рівень організації сільських громад; економічний розвиток; якість життя; зайнятість сільського населення. Зрозуміло, що рівень та якість життя сільського населення є головними пріоритетами у розвитку в системі наведених критеріїв. Такий висновок має місце тому, що, як зазначається в цих же рекомендаціях, основною причиною міграції сільського населення Європи з сільських територій у міста є низький рівень якості життя в сільській місцевості, порівняно із якістю життя у містах.

Пошук оптимального набору показників зрівноваженого розвитку вписується у дискусію щодо критики традиційних показників економічного та соціального розвитку регіонів. Ця критика стосується найпопулярніших агрегативних показників, також відомих як синтетичних, тобто побудованих на основі принаймні двох діагностичних змінних [858]. Такий показник, як, наприклад, ВВП, жодним чином не враховує чинників, що його формують, бо для отримання певної суми ВВП нерідко визначальну роль можуть відігравати механізми, не узгоджені з ідеєю зрівноваженого розвитку.

В епоху зрівноваженого розвитку великої популярність набув HDI (Human Development Index – Індекс Людського Розвитку), який також належить до групи агрегативних показників. Таким чином, він побічно враховує стан навколишнього середовища, який значною мірою відповідає, зокрема, за здоров'я мешканців. Це також побічно говорить про ефективність використання ресурсів у соціальних цілях.

Значну популярність як міра сукупного обсягу попиту на землю та воду у зв'язку із людською діяльністю, одержав розроблений та використовуваний Глобальною Мережею Слідів (Global Footprint Network), так званий екологічний слід (ang. ecological footprint). Цю міру слід розуміти як площу (у глобальних гектарах, га), необхідну людині для отримання різних екологічних ресурсів, тобто – біоємність, інакше кажучи – розмір біологічно продуктивного простору (еквівалент пропозиції екосистеми Землі – стосовно екологічного сліду, що розуміється як попит). Концепція екологічного сліду базується на припущенні, що обсяг споживання можна перерахувати на площу, необхідну для його виробництва. У довгостроковій перспективі вона не може досягати значень, що перевищують поверхню Землі [918].

Окрім агрегованих показників, для оцінки реалізації принципів зрівноваженого розвитку використовуються показники у певних розрізах, які розглядаються не лише у групах (наприклад, стосовно окремих укладів), але також подаються та аналізуються індивідуально (окремо). У цій ситуації виникає проблема вибору таких показників, а потім і самої їх кількості (зазвичай дуже великої). ООН пропонує набір із 130 таких показників, що є результатом багатовимірності зрівноваженого розвитку [860].

Концепція DPSIR (ang. Driving forces, Pressure, State, Impact, Response), також відома як метод спрямування сил, є одним із популярних підходів у сфері організації показників, що визначають відносини між людиною та середовищем [920].

Цей підхід схвалений Європейським Агентством Середовища і використовується при розгляді різних причинно -наслідкових механізмів, а

також у дослідженнях ступеня впровадження зрівноваженого розвитку. Показники тут розподілені на п'ять груп [832]:

- рушійні сили – розуміються як основні детермінанти змін у рівні виробництва та споживання, які створюють тиск (навантаження) на навколишнє середовище, і зростання населення при цьому розглядається як фундаментальний чинник;
- тиск – найчастіше це показники, які інформують про кількість використаних людиною екологічних ресурсів чи про їх забруднення;
- стан – спостережувані зміни навколишнього середовища;
- вплив – показники, які дозволяють визначити, як зміни навколишнього середовища вплинули на його функції, біорізноманіття, господарську діяльність людини (через обмеження придатних для цього ресурсів) або здоров'я людини;
- реакція – показники, що характеризують таку діяльність, як здійснення заходів щодо захисту або компенсації шкоди, завданої навколишньому середовищу, а також поведінкові зміни.

Метод P-S-R є одним із найпопулярніших методів дослідження зрівноваженого розвитку [851], що передбачає використання трьох груп показників: тиску (P), стану (S) та реакції (R).

Індикатори, рекомендовані Організацією Об'єднаних Націй, ґрунтуються саме на концепції P-S-R – тиску, стану та реакції. Вибір показників дозволяє визначити причинно-наслідкові зв'язки між відносинами між людьми та навколишнім середовищем, якістю його компонентів та вжитими коригувальними діями.

З огляду на потребу комплексного підходу до питання зрівноваженого розвитку, його показники доцільно поділити на три основні функціональні групи: – показники тиску, інші причини, загрози, стрес – (P), – показники стану/якості – (S), – показники реакції, тобто запобіжних дій – (R).

Результати аналізу існуючих підходів до добору показників рівня зрівноваженості регіону дозволяють схилитись до думки, що на рівні

конкретного регіону можуть бути використані як агреговані, так і перехресні показники, причому у безпосередньо сільському регіоні для характеристики його рівня зрівноваженості у певний момент часу можуть бути використані не всі показники, які рекомендує ООН (130!) для обрахунків на рівні країни, а лише їх 12 основних, (головним чином через найбільшу можливість одержання фактичних даних по цих показниках) (табл. 2.4).

Включені показники у визначеній мірі представляють характеристики основних трьох сфер життєдіяльності в регіоні. Прийнята система показників не є замкненою для її розширення в міру збільшення можливості одержання доступу до ширшої інформації.

Таблиця 2.4

Показники зрівноваженого розвитку регіону за схемою P-S-R

Показники тиску	Показники стану	Показники реакції
Показують основні джерела екологічних, соціальних та економічних проблем та загроз; описують антропогенні екологічні навантаження з урахуванням кількості та якості відновлюваних та невідновлюваних природних ресурсів	Вимірюють якість навколишнього середовища, якість життя, особливо через квантифікацію елементів довкілля, суспільного життя та економічної діяльності, їх впливу на матеріальний добробут та здоров'я; стосуються якості навколишнього середовища та якості і обсягу природних ресурсів.	Показують, чи і в якій мірі суспільство реагує на зміни в навколишньому середовищі та економіці і пов'язані з цим проблеми; описують цільову діяльність для збереження ресурсів довкілля.

Джерело: розроблено авторкою за даними [800, с. 154].

Оцінку можливого рівня зрівноваженості розвитку сільських регіонів в Україні практично на сьогодні здійснити є досить важко з огляду на відсутність потрібної інформації через брак налагодженого обліку і статистичної звітності щодо такої характеристики їх розвитку, але знаючи практичну ситуацію в селах нашої країни можна апріорі зробити висновок про відсутність у нас цієї зрівноваженості.

Тим більше, що навіть у сусідній Польщі результати проведених там досліджень свідчать про нерівномірність такого розвитку по регіонах країни, про закономірність, за якою чим більш розвинений промислово є регіон, тим рівень зрівноваженості його розвитку є нижчий [905].

Таблиця 2.5

**Вибрані показники, що характеризують зрівноваженість розвитку
сільського регіону**

N	Показник	Характер показника стосовно зрівноваженого розвитку
1	рівень надходжень до бюджету регіону з розрахунку на одного мешканця;	стимулянт
2	рівень доходів на одного мешканця;	стимулянт
3	сума доданої вартості, створеної у регіоні, на одного мешканця;	стимулянт
4	споживання овочів з розрахунку на особу у домогосподарствах;	стимулянт
5	споживання ягід і фруктів з розрахунку на особу у домогосподарствах;	стимулянт
6	рівень зайнятості населення віком 24-60 років;	стимулянт
7	стандартизований показник смертності внаслідок серцево-судинних захворювань та злоякісних новоутворень (смертність на 100 000 осіб);	дестимулянт
8	пошкоджені та деградовані угіддя, тис. га;	дестимулянт
9	кількість населення із вищою освітою (% від загальної кількості);	стимулянт
10	обсяг витрат на протидію негативним наслідкам і на покращення стану;	стимулянт
11	кількість господарюючих суб'єктів з розрахунку на 1000 мешканців	стимулянт
12	загальне сальдо міграції по регіону	дестимулянт

Джерело: розроблено авторкою.

Спостерігати за впливом впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції в регіоні та формування експортного потенціалу продукції вирощування цих культур на рівень зрівноваженості конкретного регіону зручніше на підставі розрахунків значень конкретних показників (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Показники впливу впровадження нішевих культур та формування експортного потенціалу продукції їх вирощування на рівень зрівноваженості розвитку сільських регіонів

N	Показник зрівноваженості розвитку регіону	Показник впровадження нішевих культур та формування експортного потенціалу продукції їх вирощування як чинника зрівноваженості розвитку сільських регіонів
1	2	3
1	рівень надходжень до бюджету регіону з розрахунку на одного мешканця	частка податків від реалізації продукції вирощування нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у бюджеті регіону на одного мешканця
2	рівень доходів на одного мешканця	частка доходу від вирощування нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у доходах населення регіону на одного мешканця
3	сума доданої вартості, створеної у регіоні, на одного мешканця	частка доданої вартості у продукції вирощування нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у доданій вартості регіону на одного мешканця
4	споживання овочів з розрахунку на особу у домогосподарствах	обсяг виробництва овочевої нішевої продукції у регіоні
5	споживання ягід і фруктів з розрахунку на особу у домогосподарствах	обсяг виробництва нішевих фруктів і ягід у регіоні
6	рівень зайнятості населення віком 24-60 років	площі під нішевими культурами
7	стандартизований показник смертності внаслідок серцево-судинних захворювань та злоякісних новоутворень (смертність на 100 000 осіб)	обсяг виробництва продукції вирощування нішевих лікарських рослин
8	пошкоджені та деградовані угіддя, тис. га	площі під нішевими культурами
9	кількість населення із вищою освітою (% від загальної кількості)	площі під нішевими культурами
10	обсяг витрат на протидію негативним наслідкам і на покращення стану	обсяг доходу від вирощування і реалізації нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку
11	кількість господарюючих суб'єктів з розрахунку на 1000 мешканців	частка господарюючих суб'єктів, що вирощують продукцію нішевих культур у загальній їх кількості; частка господарюючих суб'єктів, що вирощують продукцію нішевих культур і реалізують її на експорт у загальній їх кількості

<i>Закінчення табл. 2.6</i>		
1	2	3
12	загальне сальдо міграції по регіону	кількість суб'єктів господарювання, що вирощують нішеві культури; кількість суб'єктів господарювання, що експортують продукцію вирощування нішевих культур

Джерело: розроблено авторкою.

Для спостереження зазначеного впливу задані показники потрібно представляти і аналізувати у динаміці з тим, щоб чим більший буде період представлення даних, тим краще буде видно зазначений вплив.

Застосування такої системи показників навіть у прийнятому спрощеному її варіанті згідно таблиці 2.6 дозволяє побачити в цілому переважно позитивний вплив впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції в регіоні. Аналогічно, на основі цих показників можна судити і про позитивний вплив формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур на рівень зрівноваженості регіону.

Висновки до другого розділу

1. Головною парадигмою розробленої в ході дослідження його методології є обов'язковість наявності критерію ефективності впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції і формування ними експортного потенціалу продукції вирощування цих культур та системи показників, які цей критерій можуть виражати у конкретних умовах реального виробника, що функціонує у сільському регіоні. В якості такого критерію стосовно зазначених аспектів диверсифікації напрямів господарювання виробників сільськогосподарської продукції шляхом нішевізації їх виробництва прийнято термін окупності інвестицій у реалізацію такого проєкту, оскільки він максимально відображає власне якісну сторону категорії ефективності як соціально-економічної

стосовно нішевізації сільського господарства на рівні виробників сільськогосподарської продукції і тому виконує роль цільової функції у розробленій в рамках відповідної методики економіко-математичній моделі оптимізації вибору сільськогосподарським виробником найбільш прийняттого у його умовах варіанту впровадження певного виду нішевої культури і органічно вписується у класичний варіант так званого «економічного рахунку» або «принципу раціональності господарювання».

2. Встановлено, що для малого підприємства, фермера чи виробника іншого типу (індивідуальне селянське господарство, господарство селянина тощо), з точки зору проведення порівняльної експрес-оцінки привабливості орієнтації свого господарства на вирощування певної нішевої культури, найбільш важливим показником цієї оцінки є термін окупності інвестицій з врахуванням здійснення щорічних поточних витрат та тривалістю перехідного періоду, пов'язаного як з необхідністю витримування технологічного параметру – терміну, через який він зможе зібрати свій перший урожай, що може коливатись, в залежності від культури, від 1 до 3-4 років, так і зі співвідношенням суми початкових інвестицій із обсягом річної суми прибутку після повної реалізації проєкту. Для можливості застосування даної методики у різних за площею господарствах всі розрахунки доцільно проводити у варіанті питомого значення розрахунку (з розрахунку на 1 га), з тим, щоб можна було порівнювати одержані результати і пристосовувати дану методику до умов кожного господарства, виходячи із його наявних ресурсів, що передбачається даною методикою.

3. Для апробації запропонованої моделі здійснено практичні розрахунки у варіанті питомого значення детермінуючих чинників. Модель терміну окупності інвестицій у проєкт розраховано в Excel за допомогою майстра формул надбудови PowerFin на основі накопиченого грошового потоку від прибутку згідно з варіантом реалізації продукції нішевої культури, враховуючи початкові інвестиції станом на підготовчий 0-ий рік та поточні

витрати упродовж терміну до періоду збирання першого урожаю відповідної нішевої культури з розрахунку на 1 га.

4. Грунтуючись на досить прикладному економічному законі спадної віддачі до специфіки проблеми впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників адаптовано мало розповсюджений в економічній практиці метод аналізу прирощень, застосування якого дозволяє обрати із сукупності альтернативних найкращий варіант нішевізації господарства. Суть цього методу полягає у ефективному і цільовому використанні способів здійснення розрахунку, які ґрунтуються на засадах формальної логіки і відповідному практичному досвіді та дозволяють у значній мірі спростити проведення обчислень максимально доцільної ефективності здійснення виробництва, що дозволяє оперативно прийняти досить обґрунтоване кінцеве рішення щодо доцільності реальної імплементації в конкретному господарстві реального виробника сільськогосподарської продукції нішевої орієнтації.

5. Обов'язковим елементом методології дослідження проблеми впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції та формування ними експортного потенціалу продукції їх вирощування є класифікація цих культур у відповідності із обґрунтованими основними ознаками їх нішевості. На основі проведених досліджень і огляду можливих варіантів застосування класичних методів класифікації відповідних об'єктів у залежності від специфічних їх ознак і характеристик та загальних принципів конструювання класифікацій, з врахуванням особливостей нішевих культур, доведено, що найбільш прийнятним варіантом їх класифікації буде комбінований ієрархічно-фасеточний метод на основі підходу, що ґрунтується на елементах BCG-matrix та підходах, характерних для ABC-аналізу і XYZ-аналізу.

6. Результати аналізу існуючих підходів до добору показників рівня зрівноваженості регіону дозволяють схилитись до думки, що на рівні конкретного регіону можуть бути використані як агреговані, так і

перехресні показники, причому у безпосередньо сільському регіоні для характеристики його рівня зрівноваженості у певний момент часу можуть бути використані не всі показники, які рекомендує ООН (130!) в рамках методу P-S-R, а лише їх 12 основних, як симулянтів, так і дестимулянтів, (головним чином через найбільшу можливість одержання фактичних даних по цих показниках), у відповідності до яких пропонується використовувати показники, на основі яких в певній мірі можна бачити вплив впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції в регіоні та формування експортного потенціалу продукції вирощування цих культур на рівень зрівноваженості конкретного регіону. Включені показники у визначеній мірі представляють характеристики основних трьох сфер життєдіяльності в регіоні.

7. Оскільки внутрішній ринок продукції вирощування нішевих культур в Україні ще недостатньо розвинутий в силу відсутності відповідної культури її споживання та переробки, виробники намагаються використати незайняті ніші такої продукції за кордоном, у міру можливості експортуючи свою продукцію. При цьому досягається прямий економічний ефект як для самих виробників – у першу чергу (включаючи і задіяних у цьому процесів працівників), так і для сільського регіону, у якому функціонує те чи інше підприємство, а також для держави в цілому. При цьому також досягається можливість формування у такому регіоні і екологічного та соціального ефектів – за рахунок покращення економічної сфери даного сільського регіону, що в цілому сприяє зрівноваженому розвитку сільських регіонів, як основи для покращення продовольчої безпеки країни та підвищення рівня загального добробуту її населення, що вплинуло на формування загальної логіки здійснення дисертаційного дослідження.

8. Експортна орієнтація продажу продукції вирощування нішевих культур має перевагу над внутрішнім ринком як місцем реалізації продукції вирощування нішевих культур в тому, що у варіанті експортної торгівлі виробник цієї продукції має можливість продати цю продукцію за кордоном у

вигляді оптових партій, хоча така торгівля здійснюється за участю посередників, які купляють її за цінами, набагато нижчими, ніж роздрібні у випадку реалізації цієї продукції на внутрішньому ринку. Але оптовий варіант продажі забезпечує виробнику продукції валові надходження одразу за всю продану продукцію, тим більше, що на окремі види продукції за кордоном ціна навіть в оптовому варіанті може бути вищою, ніж ціна одиниці продукції у роздрібному варіанті продажу на внутрішньому ринку.

9. Економічна оцінка обсягу експортного потенціалу найкраще може бути здійснена у вартісній формі. Внутрішній експортний потенціал підприємства пов'язаний з виробництвом та підготовкою виробленої продукції до експорту. В контексті теми дисертаційного дослідження і сформульованих завдань мова йде про експортний потенціал підприємства в частині продукції вирощування ним нішевих культур, тобто – про експортний потенціал нішевих культур, який може бути розрахований математично, виходячи із площ вирощування цих культур, їх урожайності, можливого розширення цих площ, відсоткової частки експортованої продукції конкретного виду у загальному їх обсязі.

Результати дослідження представлені за цим розділом опубліковано у працях автора: [700; 748; 749; 750].

РОЗДІЛ 3
ДИНАМІКА ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ ВИРОЩУВАННЯ
НІШЕВИХ КУЛЬТУР, ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ
ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЇЇ ПРОДУКЦІЇ

3.1. Динаміка нішевого сільського господарства як чинника зрівноваженого розвитку сільських регіонів та його ефективність в Україні

Кількість суб'єктів господарювання в Україні в умовах динамічних трансформаційних змін за 2010-2021 рр. виказує тенденцію до зменшення – якщо у 2010 році їх було майже 47 тис. одиниць, то до 2021 року їх кількість зменшилась до 39 тис. одиниць, тобто – на 16% (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Суб'єкти господарювання* в Україні за площею сільськогосподарських угідь у користуванні**

Суб'єкти, що мали сільськогосподарські угіддя	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2021 р.
одиниць	46778	42052	40 754	39 301
площа угідь, га	18954824	19922743,2	21250625,6	20822822,84
У т.ч. площею до 5,00 га		3872	2125	1766
5,01 – 10,00 га	26393	3001	2013	1827
10,01 – 20,00 га		4129	3261	3036
20,01 – 50,00 га		11911	10023	9460
50,01 – 100,00 га		4159	4827	5234
100,01 – 500,00 га	7786	6919	9296	9371
500,01 – 1000,00 га	2944	2467	3225	3228
1000,01 – 5000,00 га	5496	4343	4950	4845
Більше 5000,00 га		583	627	601

Примітка: * без господарств населення

**Посівні площі сільськогосподарських культур за їх видами

Джерело: за даними [574; 575; 490; 491].

Причому, у структурному плані, як слідує з даних табл. 3.1, частка дрібних господарств (з середнім розміром площі до 50 га) у загальній

кількості суб'єктів господарської діяльності з 56% зменшилась до 41%, а у абсолютному вираженні – на 39%. При цьому кількість крупних господарств (з середнім розміром площі 1000-5000 га) залишилась практично без змін. За останній рік частка площі угідь у господарствах розміром до 50 га залишилась практично без змін і становила 2%. Але при утому, що кількість господарств розміром 50-100 га за досліджуваний період зросла на 24%, частка їх площі угідь у загальній їх площі також становить біля 2%, а господарств площею 100-500 га, (кількість яких зросла на 20%) – 13,5%, разом частка угідь у групі господарств, розміром до 500 га (в середньому по такій групі це становить 100 га на 1 господарство) становить до 20%, тобто – практично майже п'яту частину всіх використовуваних даними суб'єктами господарювання угідь.

Досить значна площа сільськогосподарських угідь знаходиться також у користуванні господарств населення (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Особисті селянські господарства України

	На 1 січня				
	2016 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Кількість господарств, тис.	4108,4	4 031,7	3 996,5	3 975,1	3 954,8
Площа земельних ділянок, тис. га	6307,2	6 175,6	6 132,2	6 133,6	6 125,7
<i>у тому числі з цільовим призначенням</i>					
для будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд	803,1	793,3	791,0	788,3	787,0
для ведення особистого селянського господарства	2603,3	2551,3	2513,4	2512,6	2517,7
для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	2837,1	2 799,3	2 777,1	2 781,8	2 772,6
з них узятих в оренду	315,9	338,5	345,0	348,2	350,9

Примітка: Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: за даними [460].

За даними Державної служби статистики України, кількість особистих селянських господарств за останні 5 років по країні зменшилась на 3,7%, а площі сільськогосподарських угідь у цих господарствах за цей же період зменшились лише на 2,3%, тому середній розмір площі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва з 0,6 га зріс до 0,7 га, а якщо врахувати, що такі господарства мають ще приблизно таку ж площу для ведення особистого селянського господарства, маємо справу в цілому з площею у більш як 5 млн га сільськогосподарських угідь дрібноконтурної конфігурації, придатних для вирощування сільськогосподарських культур, що разом із до 4 млн га сільськогосподарських угідь у секторі малих сільськогосподарських підприємств становить в сумі майже 10 млн га, тобто – майже 25% всіх сільськогосподарських угідь країни. Це є та площа, на якій, в силу обставин, можна і в сучасних умовах – потрібно розширювати вирощування нішевих сільськогосподарських культур як альтернативу традиційним культурам, тому що конкурувати малим виробникам із крупними у конвенційному секторі не має економічного змісту. Вирощувати традиційні сільськогосподарські культури окремі малі сільськогосподарські виробники на сьогодні можуть лише з огляду на конкретні особливі випадку, можна сказати – для своїх потреб, бо на ринку ця продукція не буде конкурентоспроможною, тим більше – за практичної відсутності в країні кооперації малих виробників як можливої протипаги крупним господарствам.

Згідно результатів опрацювання даних Державної служби статистики України та проведених експертних оцінок, у цілому посівні площі під основними нішевими сільськогосподарськими культурами в Україні у 2021 році сягали понад 800 тис. га (з врахуванням енергетичних та органічних ніш), що становить майже 2% у структурі посівних площ всіх сільськогосподарських культур всіх суб'єктів господарської діяльності, включаючи особисті селянські господарства комерційного характеру (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка площ під основними групами нішевих культур в Україні

Групи нішевих культур	2010 р.	2015 р.	2018 р.	2020 р.
	тис. га			
Зернобобові	371,5	250,6	568,4	350,0
Олійні	194,05	137,7	92,3	72,3
Лікарські	в.д.	5,07	6,5	4,2
Ефіроолійні	26,16	22,29	4,9	4,0
Ягідні	19,9	19,8	20,2	19,8
Овочеві	в.д.	51,96	57,2	59,6

Джерело: на основі даних статзвітності [489-497; 555].

Але і ця незначна частка вже свідчить на користь доцільності розвитку напряму вирощування нішевих сільськогосподарських культур як прибуткової альтернативи на сьогодні високорентабельним зерновим і олійним, бо не кожен малий чи середній фермер із розміром площі землекористування до 500 га або власник особистого селянського господарства з площею до 1 га має достатньо власних матеріально-фінансових ресурсів для інтенсивного вирощування традиційних маржинальних сільськогосподарських культур [272].

Оскільки в структурі валової продукції сільського господарства основну питому вагу на сьогодні становить продукція рослинництва (77,3% в цілому по господарствах усіх категорій, у т. ч. 81,7% – по підприємствах і 70% – по господарствах населення), причому цей показник за останні 10 років має виражену тенденцію до зниження практично по всіх категоріях виробників, то в даному дослідженні нішевізацію сільського господарства прийнято розглядати саме у галузі рослинництва, оскільки загальна логіка дисертаційного дослідження передбачає пошук можливостей шляхом впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції і формування експортного потенціалу продукції їх вирощування ефективно здійснювати зрівноважений розвиток сільських регіонів. Хоча існуюча позитивна практика свідчить про досить

інтенсивний розвиток в Україні нішевих напрямів сільськогосподарського виробництва, які можна вважати тваринницькими – розведення і вирощування равликів, жаб, змій, страусів, качок, гусей, вермикультура, аквакультура, виробництво молока і сирів – овечих, козячих, буйволиних, осяччих тощо. Нині у світі споживається понад 850 тис. т равликів і лише 15% усіх молюсків вирощують на фермах, решту збирають у природних умовах. Обсяги виробництва й експорту цих равликів з України стрімко зростають – у 2013 році їх було експортовано лише 3 т, а у 2016 – вже 380 т [255].

На Тернопільщині вже навіть створили равликовий кооператив, який дозволяє його членам не лише обмінюватися досвідом, а й робити спільні закупки потрібних ресурсів та експортувати продукцію за кордон за вигіднішою ціною – у Францію, Португалію, Ірландію та інші європейські країни [602]

Фермерське господарство «Західний равлик» (с. Солонка на Львівщині) першим в Україні почало розводити змій на м'ясо, яке зміцнює імунітет, допомагає людям, хворим на туберкульоз [330]. На цій же фермі інтенсивно розвивається равликовий бізнес [481]. Інтенсивно і ефективно розвивається равликова ферма «Західний равлик» Ірини та Івана Юськевичів у селі Солонка Пустомитівського району, що поблизу Львова [481]. Також неподалік Львова, (с. Яблунівка) успішно діє ферма «Tante Snails», яка вирощує равликів і жаб на м'ясо, а її продукція частково споживається у ресторані «Tante Sophie» (м. Львів), а частково експортується [253]. Вже 560 господарств в Україні вирощують перепілок, причому у 10 із них нараховується до по 150 000 голів птахів. Щороку тут виробляється понад 600 млн шт. перепелиних яєць [186].

Україна має величезний потенціал для устричного промислу. Довго устриці в Україні були виключно імпортним продуктом, внутрішнього виробництва взагалі не було. А кілька років тому підприємливі фермери почали будувати устричні ферми і вирощувати перших українських устриць [662].

На Закарпатті вже функціонує кілька ферм, де розводять буйволів і виробляють буйволяче молоко та різноманітні продукти з нього. Безперечно вигідним нішевим бізнесом є також поширене ту виробництво молочних продуктів, наприклад, бринзи. Із молока овець і кіз. У західних областях України також є вже кілька страусячих ферм. Але в цілому масштаби такого нішевого тваринництва є ще порівняно надто незначні і мають надто точковий характер, щоб можна було наразі розраховувати на можливість на стільки інтенсивного їх розвитку, щоб одержати від цього достатньо відчутний ефект в плані сприяння зрівноваженому розвитку сільських регіонів.

Посівні площі під зернобобовими культурами у світі постійно зростають, особливо у ХХІ ст.

Таблиця 3.4

Динаміка посівних площ основних нішевих зернобобових культур у світі

Культура	Роки									
	1961	1970	1980	1990	2000	2010	2016	2017	2018	2019
	млн га									
Квасоля	22,8	23,3	25,5	26,5	23,9	30,2	29,4	36,5	35,7	33,1
Нут	11,8	10,2	9,6	9,9	10,1	12,0	12,6	14,6	15,4	13,7
Вігна	2,4	5,6	3,5	5,6	7,6	11,6	12,3	12,6	-	-
Горох	7,6	7,8	7,0	8,7	6,0	6,6	7,6	8,1	7,4	7,2
Польові боби	5,4	4,8	3,7	2,8	2,5	2,6	2,4	2,5	-	-
Каянус	2,7	3,0	3,0	4,2	4,3	4,8	5,4	7,0	-	-
Сочевиця	1,6	1,7	2,1	3,2	3,9	4,4	5,5	5,9	5,5	4,8
Вика	2,2	1,7	0,9	1,3	0,9	0,5	0,5	0,6	-	-
Люпин	1,1	1,0	0,5	1,0	1,3	0,8	0,9	6,9	10,4	8,9

Джерело: за даними [582; 836].

З даних таблиці 3.4 видно, що, за даними ФАО, найбільш інтенсивним зростанням посівних площ у цій групі виділяється сочевиця і люпин – протягом 1961-2000 рр. посіви сочевиці збільшились у 2,4 раза, а протягом 2000–2018 рр. – ще у 1,3, тобто за весь період дослідження даної динаміки – у 3 рази. За цей же час посівні площі під люпином у світі збільшились у 8,1

раза. Площі квасолі у світі зросли за 1961-2019 рр. у 1,45 раза, нуту – в 1,16 раза, гороху – в 1,35 раза. Високий рівень приросту площ має місце у сочевиці, які, за даними ФАО, досягли у 2000 році 3,9 млн га, а у 2017-му – збільшились до 5,9 млн га знизившись у 2019 р. до 4,8 млн га. Світовий досвід показує, що не у всіх випадках висока урожайність, навіть за порівняно однакової якості одержаної продукції, є надійною запорукою збільшення виробництва певної культури – хоча зростання урожайності вігні за роками відбувається дуже повільно й нестабільно, її посівні площі збільшуються досить швидко.

У світі існує чітка тенденція до підвищення урожайності зернобобових культур. Протягом 1961–2000 рр. найвищі темпи мали соя та горох – відповідно, у 1,92 і 1,84 р. Урожайність бобів, сочевиці, люпину протягом 1961–2000 рр. зросла в 1,60–1,66 разів. За 2000–2017 рр. найвищий рівень зростання цього показника відзначений у вики та люпину – відповідно, у 1,52 і 1,86 р. Але при цьому посівні площі під ними за цей період зменшились.

Тенденції до зміни розміру посівних площ під окремими нішевыми культурами в Україні дещо відрізняються від тенденцій у всьому світі (рис. 3.1).

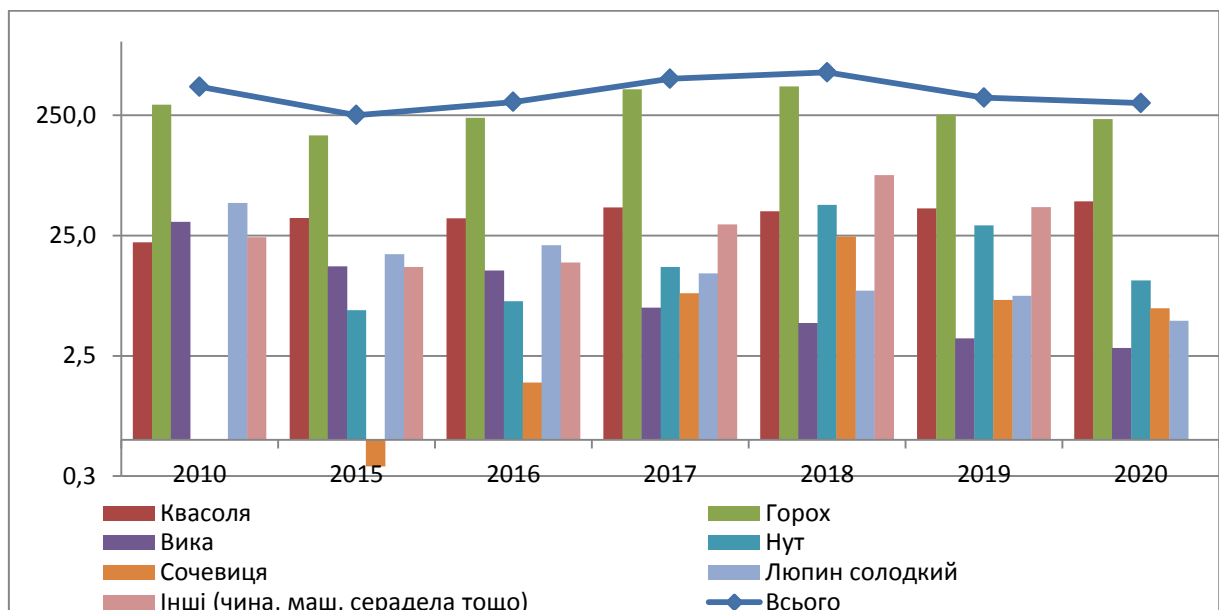

Рис. 3.1. Динаміка посівних площ під нішевыми зерновими і зернобобовими культурами в Україні у всіх категоріях господарств
Джерело: за даними [157; 489-493].

Як видно із результатів розрахунків, представлених у рис. 3.1, в Україні особливо зросла площа під квасолею, головним чином – через зростання внутрішнього і, особливо, зовнішнього попиту на продукцію вирощування цієї культури. Квасоля навіть досягла піку цін восени 2020 р. – \$1000 за тону. Спостерігається також стрімкий ріст площ вирощування нуту і сочевиці, що відповідає загальносвітовим тенденціям.

В Україні більша частина площ під нішевими зерновими і зернобобовими культурами, за винятком вівса і квасолі, знаходиться у підприємствах (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Площі під вирощуванням зернових і бобових у розрізі різних категорій господарств в Україні

	Господарства усіх категорій		Підприємства		Господарства населення	
	2020 р.	2020 р. у % до / 2019 р.	2020 р.	2020 р. у % до / 2019 р.	2020 р.	2020 р. у % до / 2019 р.
Культури сільськогосподарські	27974,0	99,9	19555,6	99,8	8418,4	100,2
Культури зернові та зернобобові - всього	15364,7	100,3	11223,5	100,2	4141,2	100,6
овес	199,9	109,5	69,9	116,9	130,0	105,8
гречка	78,9	114,2	41,3	143,4	37,6	93,2
сорго	50,0	105,9	39,9	107,4	10,1	100,4
просо	150,5	163,0	124,4	183,2	26,1	107,0
рис	11,4	107,9	11,4	107,9	–	–
культури зернобобові	315,0	90,4	262,2	88,3	52,8	102,6
квасоля	48,3	114,7	14,3	154,6	34,0	103,5
горох	237,7	93,6	220,7	93,1	17,0	101,3
вика	2,9	83,0	2,3	80,1	0,6	97,0
люпин солодкий	4,9	65,4	4,6	65,3	0,3	68,5

Джерело: за даними [491, с. 1-4].

При цьому за останні два роки із загального аналізованого періоду має місце незначний, але, все-таки, ріст розмірів цієї площі, за винятком гречки у господарствах населення, гороху – у підприємствах та вики і люпину у всіх категоріях господарств.

Горох за площами на планеті є досить нестабільний. Якщо у 1961 році ним було зайнято 7,6 млн га, то у 2000-му його площі зменшились до 6,0 млн га, у 2017-му знову зросли – до 8,1 млн га, головним чином за рахунок Канади, Російської Федерації, Китаю, США (рис. 3.2).

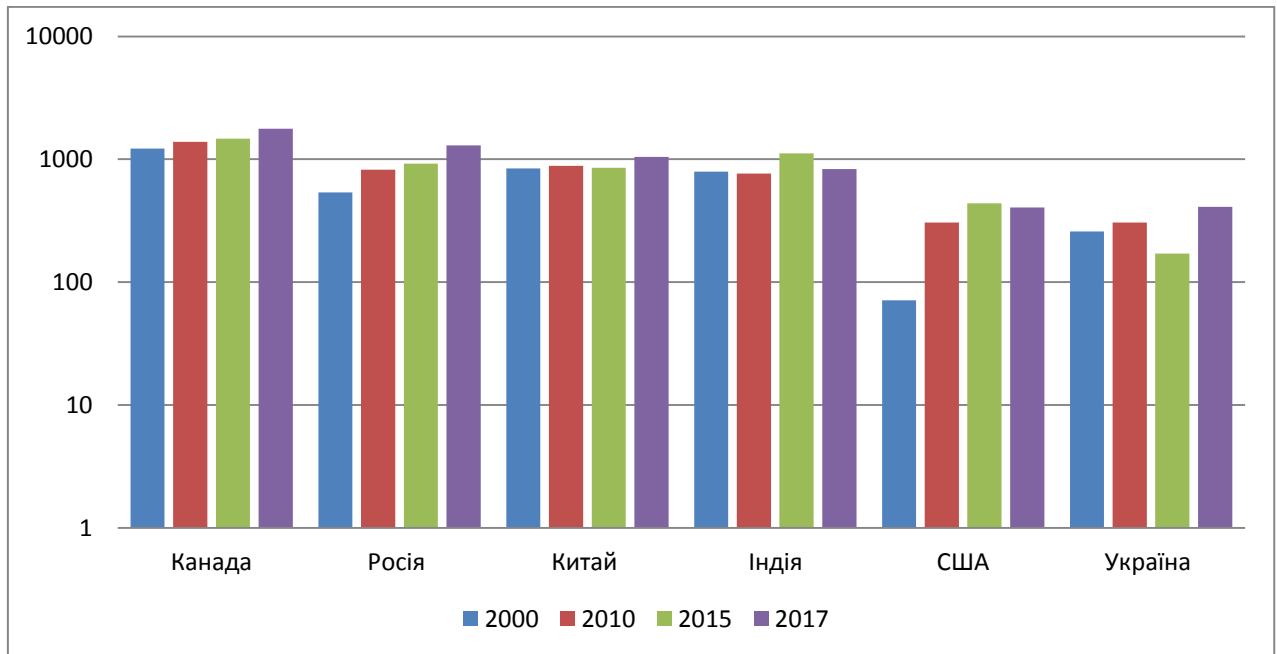

Рис. 3.2. Динаміка посівних площ та врожайності гороху у країнах - його головних виробників

Джерело: за даними [582, с. 26].

Сухий горох посідає 4 місце в світі за обсягами загального його виробництва серед бобових культур. Щорічно у світі вирощується більше 25 млн т овочевого (зеленого) гороху та 16,2 млн т сухого. Китай є лідером світового виробництва овочевого (зеленого), а Канада – сухого гороху. За даними статистичної бази даних factfish, протягом останніх 30 років у світі спостерігається стабільне щорічне збільшення обсягів виробництва зеленого гороху – із менше 5 млн т у 60-х роках ХХ ст. до вже більше 20 млн т. А обсяг виробництва сухого гороху весь цей час змінювався у діапазоні 7–16 млн т [162]. Україна ж посідає тут 32 та 4 місця відповідно і не імпортує сухого гороху, адже може повністю задовольнити обсяг внутрішнього попиту, щорічно збираючи близько 600 тис. т і успішно експортуючи його в Іспанію, Туреччину та Ємен. Горох – досить популярна бобова культура і на

внутрішньому ринку, тому його виробництво тут має тенденцію до збільшення (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Виробництво гороху в Україні за основними групами товаровиробників

	Роки						
	2014	2015	2016	2018	2019	2020	2020 у % до 2014
Площа, тис. га							
Усі категорії господарств	154,0	168,7	238,7	426,1	253,4	234,5	152,3
У т.ч. с.-г. підприємства	135,9	150,0	220,5	407,4	236,5	217,7	160,2
З них фермерські господарства	32,1	38,1	42,0	82,9	55,9	52,4	163,2
Господарства населення	18,1	18,7	18,2	18,7	16,9	16,8	92,8
Виробництво, тис. ц							
Усі категорії господарств	3590	3779	7462	7756	5730,4	4788,8	133,4
У т.ч. с.-г. підприємства	3227	3438	7010	7459	5374,4	4438,5	137,5
З них фермерські господарства	692	753	1296	1408	1250,6	1040,7	150,3
Господарства населення	363	341	452	297	356,0	350,3	96,5
Урожайність, ц/га							
Усі категорії господарств	23,3	22,4	31,3	18,2	22,6	20,4	87,5
У т.ч. с.-г. підприємства	23,7	22,9	31,8	18,3	22,7	20,4	86,0
З них фермерські господарства	21,6	19,8	30,8	17,0	22,3	19,9	92,1
Господарства населення	20,0	18,2	24,8	15,9	21,2	20,6	103,0

Джерело: за даними [157;494;496;447;555]

Розрахунки, як свідчать дані табл. 3.6, показують, що в Україні посівні площі під горохом за досліджуваний період зросли найбільше у фермерських господарствах, а в цілому по підприємствах вони становлять 93% (проти 88% у 2014 р.), і на них же припадає 92,7% всього обсягу виробництва гороху в Україні при дещо нижчій, ніж у господарствах населення, врожайності, хоча у

світі існує чітка тенденція до підвищення урожайності зернобобових культур.

Загалом, на території України горох у більшій чи меншій мірі вирощується в усіх областях. Лідерами за обсягами виробництва даної культури в нашій державі є господарства всіх категорій у наведених у таблиці 3.7 областях.

Таблиця 3.7

Топ-5 областей України за виробництвом гороху у всіх категоріях господарств, 2020 р.

	Площа зібрана, тис. га	Обсяг виробництва, тис. ц	Урожайність, ц з 1 га зібраної площі
Запорізька область	68,7	1168,6	17,0
Донецька область	21,5	407,6	18,9
Харківська область	20,9	499,1	23,8
Одеська область	20,6	213,3	10,4
Дніпропетровська	16,6	372,1	22,4

Джерело: за даними [501].

Однією із причин стрімкого зменшення площ гороху в Україні за два останні із аналізованого періоду роки була невисока стійкість гороху до вилягання, тому мали місце великі втрати, бо горох спочатку скошували у валки, а після їх підсихання – обмолочували, і боби розтріскувалось та обсипались. А у випадку дощів після скошування урожай повністю втрачався.

Якщо раніше основні виробники зернобобових були лише домогосподарства та фермери, то наразі акценти дещо змінюються – активний інтерес до вирощування бобів проявляють і досить великі агрокомпанії та навіть агрохолдинги, розглядаючи їх як можливість диверсифікації свого виробництва, і якщо сою уже вирощують у досить великих масштабах, то з нішевими поки що експериментують на невеликих площах – починаючи від 100 га. Квасоля і раніше була другою за популярністю зернобобовою культурою після гороху, але збільшення посівних площ за останні роки свідчить про те, що крупні господарства починають звертати увагу на її комерційний потенціал [665]. За даними Державної служби статистики України, посівні площі під квасолею в Україні у 2020 р. становили 48,5 тис.

га. Це на 6,3 тис. га більше, ніж в 2019 р. (42,0 тис. га), який також був рекордним (у 2018 р – 40,3 тис. га). Основна маса посівних площ під квасолею все ще знаходиться у господарствах населення – майже 70%. При цьому вони виробляють 64% продукції, тому що рівень урожайності в господарствах населення в Україні є на 16% нижчий, ніж у підприємствах, що займаються квасолею у дещо більших питомих масштабах.

Таблиця 3.8

Виробництво квасолі в Україні за основними групами товаровиробників

	Роки						
	2014	2015	2016	2018	2019	2020	2020 у % до 2014
Площа, тис. га							
Усі категорії господарств	28,7	35,5	35,6	40,3	42,0	48,5	168,9
У т.ч. с.-г. підприємства	4,5	8,3	6,6	10,1	9,4	14,7	326,7
З них фермерські господарства	-	-	0,6	0,9	0,4	1,1	-
Господарства населення	24,2	27,2	29,0	30,2	32,6	33,8	139,7
Виробництво, тис. ц							
Усі категорії господарств	433,3	479,8	535,8	711,9	642,8	751,4	173,4
У т.ч. с.-г. підприємства	71,2	89,0	99,6	235,3	163,6	267,4	375,6
З них фермерські господарства	-	-	12,0	17,4	9,5	15,9	-
Господарства населення	362,1	390,8	436,2	476,6	479,2	484,0	133,7
Урожайність, ц/га							
Усі категорії господарств	15,1	13,5	15,0	17,7	15,3	15,5	102,6
У т.ч. с.-г. підприємства	15,7	10,7	14,7	23,3	17,7	18,4	117,2
З них фермерські господарства	-	-	16,5	19,3	18,7	14,6	-
Господарства населення	15,0	14,4	15,0	15,8	14,6	14,2	94,7

Джерело: за даними [157;494;496;447;555].

Проте дана структура є дуже динамічна. Розрахунки показують стрімке наростання частки підприємств у виробництві квасолі в країні – у 2014 році підприємства виробляли лише 16% квасолі на 16% площ.

В Україні квасоллю вирощують переважно в західній частині України (таблиця 3.9). Тут знаходиться 35-40% усіх посівних площ. Пояснюється це

кліматичними умовами та близькістю до кордону, адже 70% квасолі експортується саме до ЄС. Але, як видно із таблиці 3.9, вона поширена і у інших регіонах країни.

Таблиця 3.9

Топ-5 областей України за вирощуванням квасолі у всіх категоріях господарств, 2020 р.

	Площа зібрана, тис. га	Обсяг виробництва, тис. ц	Урожайність, ц з 1 га зібраної площі
Хмельницька область	6,5	132,6	20,5
Житомирська область	5,2	141,8	27,5
Івано-Франківська область	5,1	105,3	20,5
Черкаська область	4,7	52,3	11,2
Вінницька область	4,1	39,4	9,5

Джерело: за даними [501].

Серед виробників квасолі в Україні є підприємство «Геліос-1», що розташоване поблизу Каховки на Херсонщині, яке займається вирощуванням червоної квасолі, а у 2018 році стало навіть лідером за рівнем її врожайності. Господарство насамперед орієнтується на Європу: Польщу, Німеччину, Бельгію, Італію, Іспанію, Угорщину [558].

Розширення обсягів промислового виробництва квасолі обумовлене зростаючим попитом на неї на внутрішньому та світовому ринках. Але квасоля, вирощена у господарствах населення, не зовсім відповідає потребам комерційних компаній та відповідних переробних підприємств. На ринку потрібними є товарні партії, кратні так званим машинним нормам, тобто – від 4 і більше тонн кожна. При цьому, продукція має бути одного сорту, щоб бути однорідною щодо розміру, кольору, структурі тощо. Досягненню цього може сприяти промислове вирощування квасолі або організація її вирощування в особистих селянських господарствах шляхом створення обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів [482].

Для малого фермера бажано у сівозміні відводити 25-30% площ під

бобові, з яких частину віддавати на квасолію, а решту на сою. Водночас великі агрокомпанії також цікавляться цією культурою. Наприклад, значні площі під квасолію відводять у Сварог Вест Груп та АТК.

Одним з шляхів розвитку виробництва цієї бобової культури аграрій бачить об'єднання фермерів та господарств у Спілку виробників квасолі України [316].

Поки що не дуже популярний в Україні як серед виробників, так і серед споживачів є нут [98]. Це суто харчова культура, із якої роблять такі страви як хумус та фалафель. Нут – це гарне джерело рослинного білку і часто використовується у раціоні вегетаріанців та веганів [760]. У 2016 р. його посіви займали 7,3 тис. га, а у 2017 р. вони дещо збільшились, до 8-9 тис. га. Якщо під зернобобовими в цілому займається 2,5-3% сільгоспугідь, нутом засівається лише 0,5%. Окремі господарства досягають рівня урожайності в 2,5 т/га, при середній по країні 0,92 т/га [98].

Дані таблиці 3.10 свідчать про досить низьку врожайність нуту в більшості країн, де він займає значну площу, за винятком Мексики.

Таблиця 3.10

Країни- основні виробники нуту в світі

Країна	Площа посіву, тис. га				Урожайність, ц/га			
	2010 р.	2015 р.	2018 р.	2019 р.	2010 р.	2015 р.	2018 р.	2019 р.
Австралія	500,0	424,8	293,9	263,0	12,0	13,1	7,0	10,7
Росія	14,0	100,0	819,3	551,7	21,4	11,0	7,6	9,2
Туреччина	446,2	357,2	514,1	517,8	11,9	12,9	12,3	12,2
Мексика	89,2	80,4	194,4	95,8	14,8	17,1	18,1	21,2
Індія	8210,0	8190,0	10560,4	9547,0	9,1	9,6	10,8	10,4

Джерело: за даними [582, с. 26; 836].

В Індії вона поступово зростає, в Австралії в останні роки має місце широкомасштабне розширення як посівних площ, так і підвищення врожайності. У Канаді площі цієї культури різко зменшились. Мабуть, це пов'язано зі значною конкуренцією з боку сочевиці. Між тим попит на

продукцію вирощування цієї культури в найближчій перспективі буде значно зростати внаслідок процесів міграції населення у напрямку європейського континенту і відповідного розширення ринку збуту, оскільки жителі Центральної Азії, Південної Європи та арабських країн наразі споживають до 30-35 кг нуту на душу населення в рік.

Популярність нуту як нішевої культури в Україні наразі досить низька, що обумовлено наявністю досить широкого розмаїття як зернових, так і зернобобових культур, які стали більш традиційними для української кухні. Крім того, рівень урожайності нуту в середньому по країні значно нижчий від урожайності традиційних гороху та квасолі. Так урожайність нуту складає біля 14 ц/га, а урожайність гороху і квасолі – 26 ц/га та 16 ц/га, відповідно. В Україні найбільше продукції вирощування нуту виробляється у Харківській області (рис. 3.3).

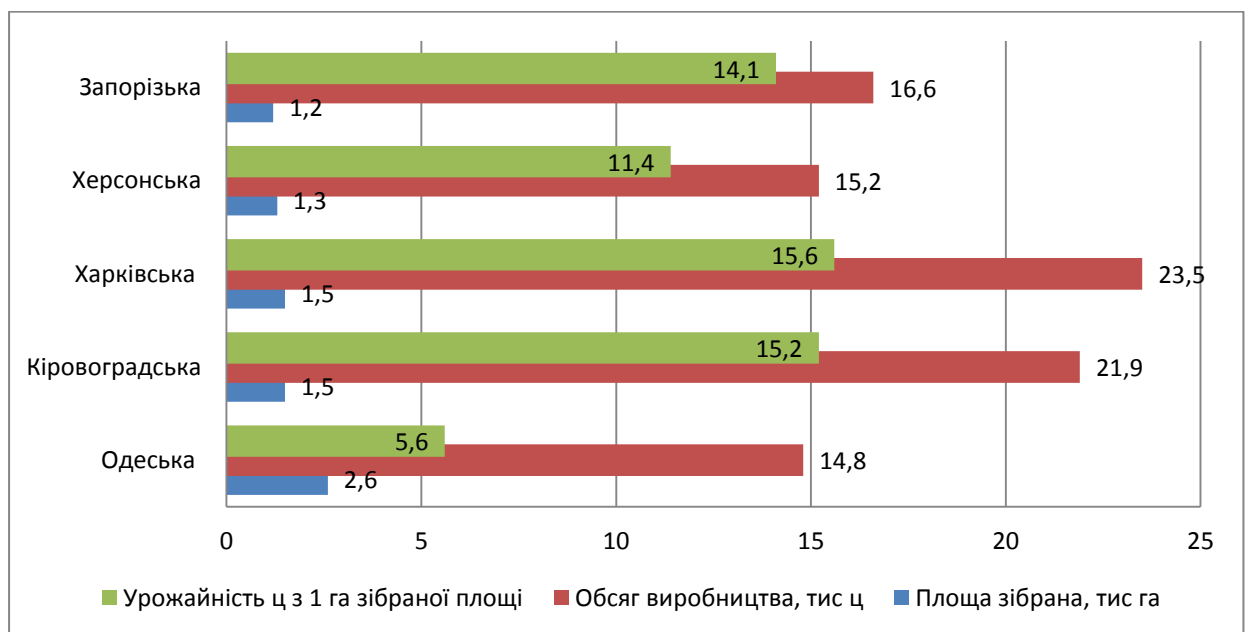

Рис. 3.3. Топ-5 областей України за вирощуванням нуту у всіх категоріях господарств, 2020 р.

Джерело: за даними [501].

З одного боку, висока ціна є надзвичайно привабливим маркером цієї культури для українських аграріїв, а з іншого боку – високий рівень волатильності світових цін (до 35,4%, за даними www.tridge.com) робить вирощування даної культури досить ризиковим. Причина в тому, що світова

ціна на нут здебільшого залежить від політики ключових гравців на його ринку – Індія, Пакистан, Австралія. При цьому Індія виступає як найбільший виробник (до 2/3 світового виробництва нуту), так і найбільший імпортер – 1/3 світового імпорту, в силу особливої популярності продукції вирощування цієї культури та її харчової цінності.

Таблиця 3.11

Виробництво нуту в Україні за основними групами товаровиробників

	Роки						
	2014	2015	2016	2018	2019	2020	2020 у % до 2014
Площа, тис. га							
Усі категорії господарств	4,9	6,0	7,1	45,0	30,4	11,4	232,6
У т.ч. с.-г. підприємства	4,5	5,8	7,0	44,9	29,7	10,5	233,3
З них фермерські господарства	-	-	1,3	9,3	6,5	2,0	-
Господарства населення	0,4	0,3	0,1	0,1	0,7	0,9	225,0
Виробництво, тис. ц							
Усі категорії господарств	60,3	62,6	64,9	535,6	412,1	142,2	235,8
У т.ч. с.-г. підприємства	55,8	60,4	63,8	534,5	399,1	129,5	231,5
З них фермерські господарства	-	-	12,4	115,1	81,7	23,2	-
Господарства населення	4,4	2,2	1,1	1,1	13,0	12,7	288,6
Урожайність, ц/га							
Усі категорії господарств	12,3	10,4	9,2	11,9	13,4	12,5	101,6
У т.ч. с.-г. підприємства	12,4	10,5	9,2	11,9	13,4	12,4	100,0
З них фермерські господарства	-	-	11,1	12,4	12,9	11,8	-
Господарства населення	11,1	8,7	9,9	11,0	15,7	13,7	123,4

Джерело: складено за даними [157;494;496;447;555].

Як видно з таблиці 3.11 господарства населення нутом взагалі майже не

займаються – практично всі посіви цієї нішевої культури зосереджені у підприємствах. За 2014–2018 рр. площі під нутом зросли у 9 разів, у підприємствах – в 10 разів. Але за останні три роки має місце скорочення площ і виробництва цієї культури – обсяг продукції у підприємствах зменшився більш як у 4 рази. Це зумовлено тим, що світова ціна на нут переважно залежить від політики ключових гравців на даному ринку – Індії, Пакистану, Австралії. Індія є найбільшим виробником нуту (до 2/3 світового виробництва нуту) і найбільшим його імпортером – 1/3 світового імпорту. Тому, коли в Індії у листопаді 2017 р. істотно збільшилось імпортне мито на нут з 0% до 40%, світовий ринок нуту істотно змінився. Різко впала ціна – до \$650-700/т, а в окремих країнах до \$400/т (Іран), що суттєво знизило закупівельні ціни на нуті в Україні – до \$ 430/т.

При цьому у господарствах населення обсяг виробництва нуту різко зріс що є наслідком знаходження ними своєї оптимальної ніші щодо даної культури на внутрішньому ринку.

Об'єктивною перевагою нуту є те, що його збирають переважно у серпні, коли зайнятість збиральної техніки є мінімальна – це сприяє перерозподілу навантаження на техніку протягом сезону.

Вирощування сочевиці все більш активізується і з кожним роком посівні площі цієї культури збільшуються. Так, серед зернобобових культур сочевиця займає четверте місце і найбільші світові площі зосереджені в таких країнах, як Канада, Індія, Туреччина, Бангладеш, Австралія, США, Непал, Сирія, Іран. За даними FAOstat, станом на 2010 р. сочевицю в світі вирощували на 4,33 млн га, зокрема на 51,6 тис. га в країнах Європейського союзу. У 2014 р. площі зайняті під культурою в світі збільшились на 0,19 млн га, зокрема на 26,6 тис. га в ЄС, що на 4,54 та 51,4% більше порівняно з попереднім періодом [508].

Сочевиця також має перевагу в тому, що може рости на не зовсім сприятливих для вирощування сільськогосподарських культур землях. Більше 62% її посівів розміщені в Індії та Канаді. При цьому з 6,6 млн га сочевиці, які

вона займає на нашій планеті, понад 2,0 млн га знаходяться в канадських провінціях Альберта і Саскачеван, і головним чином – в останній., яка знаходиться в дуже посушливій зоні Канади із середньорічною кількістю опадів до 400 мм. Канада є світовим лідером за обсягами виробництва та експорту сочевиці.

У найбільших виробників насіння сочевиці спостерігається досить стабільна врожайність. В Індії вона коливається навколо 7 ц/га, у Канаді в останні роки становить більше 15 ц/га.

Посівні площі сочевиці в Україні до 1941 р. становили 103,2 тис. га, а нині її вирощують на незначних площах. Так, площі під сочевицею протягом 2014-2018 рр. в Україні збільшилися в 49 раз у всіх категоріях господарств, а обсяги виробництва у 109 раз (таблиця 3.12). Більш як у 2 рази підвищився і рівень урожайності цієї нішевої культури. Причому вирощується вона в Україні практично виключно у підприємствах – господарства населення нею не займаються.

Таблиця 3.12

Виробництво сочевиці в Україні за основними групами товаровиробників

	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2018 р. до 2014 р.
Площа, тис. га						
Усі категорії господарств	0,5	0,3	1,5	8,3	24,5	У 49 р.
У т.ч. с.-г. підприємства	0,5	0,3	1,5	8,3	24,5	У 49 р.
З них фермерські господарства	-	-	0,2	0,5	1,5	-
Виробництво, тис. ц						
Усі категорії господарств	1,8	8,8	28,1	115,0	196,2	У 109 р.
У т.ч. с.-г. підприємства	1,8	8,8	28,1	115,0	196,2	У 109 р.
З них фермерські господарства	-	-	2,8	7,2	12,2	
Урожайність, ц/га						
Усі категорії господарств	3,6	29,8	16,7	14,0	8,0	222
У т.ч. с.-г. підприємства	3,6	29,8	16,7	14,0	8,0	222
З них фермерські господарства	-	-	16,1	11,0	8,1	-

Джерело: складено за даними [157;494;496;447;555].

Однак перспективи вирощування сочевиці в Україні є і посівні площі можуть збільшитися до 50–70 тис. га завдяки своїй прибутковості та інтересу до культури взагалі. Збільшення посівних площ як в загальносвітових, так і в Європейських масштабах, передусім відбувається за рахунок високої рентабельності та прибутковості культури, що становить близько 200%. Адже, в середньому, вартість української сочевиці становить 511 дол. США за тону, що на 320 дол. менше від цін на провідних агропромислових біржах [508]. Стрибок у розвитку виробництва сочевиці в Україні відбувся, починаючи з 2016 року, що було наслідком відкриття зовнішніх ринків збуту. При цьому, в самій Україні поки що присутня переважно закордонна сочевиця: зокрема, з Канади й Туреччини – червона, а з Росії – зелена.

У ході аналізу сочевиці по регіонах можна побачити, що в основними регіонами вирощування були у 2020 році Чернігівська область, Харківська, Запорізька, Одеська, Херсонська та Полтавська області (рис. 3.4).

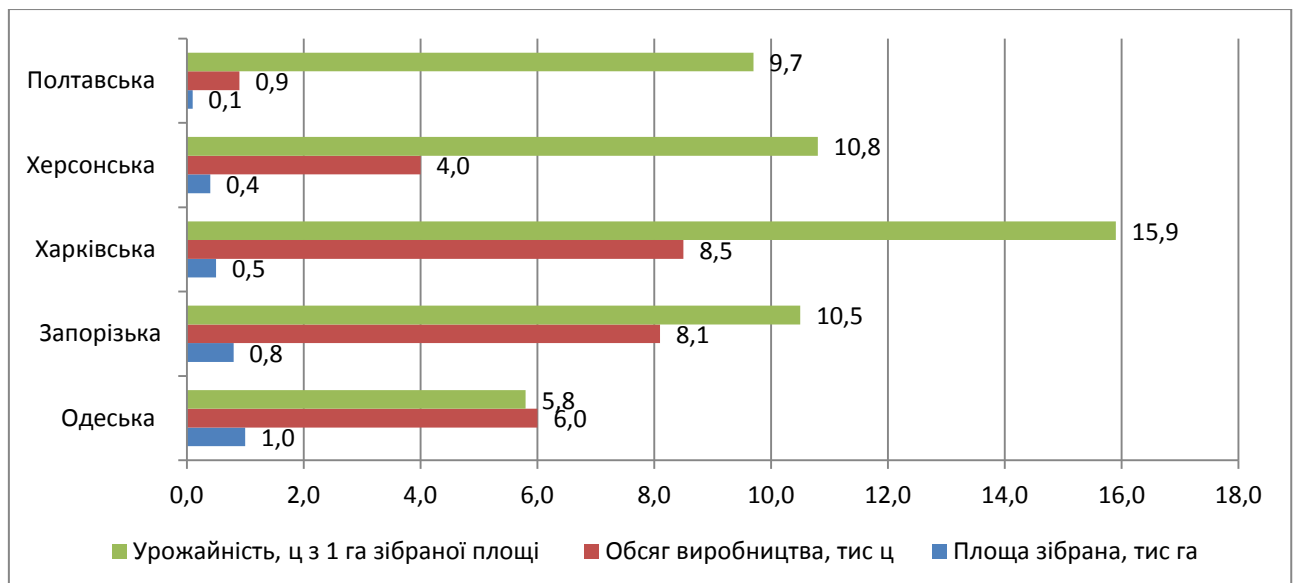

Рис. 3.4. Области України за виробництвом сочевиці у всіх категоріях господарств, 2020 р.

Джерело: за даними [501].

Основною проблемою для ефективного вирощування сочевиці в Україні є відсутність належної технології вирощування, що формує в якості основного завдання вдосконалення елементів цієї технології і підвищення економічної

ефективності процесу в цілому [508].

Бо наразі, за наявності сприятливих кліматичних умов для сочевиці, багато виробників припиняють її вирощувати вже з 3 року через власне брак можливостей витримати певні технологічні параметри, зокрема, через брак потрібних гербіцидів. Проте є і досить такі, що зменшують площі під посівами кукурудзи і соняшнику на користь сочевиці. За останні 7 років ціна на сочевицю є низька – близько 1000 \$/т. За прогнозами, вона буде збільшуватись. Але протягом останніх 10 років про неї досить мало згадували, що призвело до відсутності конкуренції і практично нульового досвіду [104].

В 40-х роках минулого століття сочевиця досить активно вирощувалась в Україні (до 100 тис. т щороку). За обсягами споживання вона була в Україні на другому місці після гороху. Зараз, на фоні росту зацікавленості в вирощуванні нішевих культур, відновлення вирощування сочевиці може стати досить прибутковою справою, адже конкуренція наразі практично відсутня (що характерно для більшості нішевих культур), а кліматичні умови у нас сприяють цій культурі.

Ще однією популярною посухостійкою нішевою культурою є сорго (табл. 3.13), яку часто сорго висівають замість більш вологолюбної кукурудзи, що гине від засухи.

Таблиця 3.13

Виробництво сорго в Україні за основними групами товаровиробників

	Роки						
	2014	2015	2016	2018	2019	2020	2020 до 2014
1	2	3	4	5	6	7	8
Площа, тис. га							
Усі категорії господарств	83,1	50,6	70,2	41,9	46,8	47,2	56,8
У т.ч. с.-г. підприємства	61,1	38,0	56,4	31,9	36,9	37,0	60,5
З них фермерські господарства	-	-	4,6	3,3	6,7	7,7	-
Господарства населення	22,0	12,6	13,8	10,5	9,9	10,2	46,3
Виробництво, тис. ц							
Усі категорії господарств	2242	1883	2737	1940	1920,3	1065,6	47,5

<i>Закінчення табл. 3.13</i>							
1	2	3	4	5	6	7	8
У т.ч. с.-г. підприємства	1812	1612	2327	1647	1677,4	879,4	53,9
З них фермерські господарства	-	-	158	163	270,3	126,2	-
Господарства населення	431	271	410	293	242,9	186,2	43,2
Урожайність, ц/га							
Усі категорії господарств	27,0	37,2	39,0	46,3	40,8	22,4	83,0
У т.ч. с.-г. підприємства	29,6	42,4	41,3	51,6	45,3	23,6	79,7
З них фермерські господарства	-	-	34,4	49,3	40,7	16,2	-
Господарства населення	19,6	21,5	29,7	27,9	24,1	18,4	93,9

Джерело: складено за даними [157;494;496;447;555].

Сорго в Україні вирощується переважно у найбільш посушливих областях (таблиця 3.14).

Таблиця 3.14

Топ-5 областей України за вирощуванням сорго у всіх категоріях господарств, 2020 р.

	Площа зібрана, тис. га	Обсяг виробництва, тис. ц	Урожайність, ц з 1 га зібраної площі
Одеська область	10,8	117,4	10,9
Кіровоградська область	6,1	132,7	21,7
Миколаївська область	5,4	100,2	18,5
Донецька область	5,3	133,7	25,3
Херсонська область	4,7	75,0	16,1

Джерело: за даними [501].

Сорго є сильною альтернативою і ячменю. Воно використовується у тваринництві (зелена масу і зерно), промисловості (із сухих стебел деяких видів сорго отримують червону фарбу для обробки шкіри) та у харчовій галузі (для виробництва спирту і крохмалю). Особливо рентабельним є сорго для аграріїв у степовій зоні або тих, що займаються тваринництвом [544].

Сьогодні в Україні 79% площ під сорго зосереджено у підприємствах. Вони ж виробляють 82,5 % продукції вирощування цієї культури.

Як видно із таблиці 3.14, площі під сорго досягли піку в Україні у 2016 р., у зв'язку із необхідністю пересіву загиблих озимих зернових культур.

Однак у 2017 р. вони знову зменшилися внаслідок особливостей технологій вирощування: складності при збиранні, реакція на зайву вологу або її нестачу. Поживність кукурудзи і поживність сорго є дуже схожі, але остання культура має нижчу вартість.

Важливою групою нішевих культур в Україні є олійні, які в статистиці простежуються у групі технічних. Власне найбільш поширеними нішевими культурами у цій групі в Україні є гірчиця та олійний льон (табл. 3.15), а також олійний мак. Як видно із даних табл. 3.15, як одна, так і друга культура вирощується переважно у підприємствах – 83,4% посівних площ гірчиці та 96% площ під олійним льоном знаходяться власне у них.

Таблиця 3.15

Виробництво основних олійних нішевих культур в Україні за основними групами товаровиробників

	Гірчиця				Льон олійний (кудряш)			
	2000 р.	2015 р.	2019 р.	2020 р.	2000 р.	2015 р.	2019 р.	2020 р.
Посівна площа, тис. га								
Господарства усіх категорій	27,2	66,9	49,6	24,7	2,3	62,2	16,1	13,8
Підприємства	26,6	63,8	45,3	20,6	2,3	60,5	15,6	13,2
у т.ч. фермерські господарства	1,7	7,6	11,1	3,9	0,0	10,4	3,5	0,6
Господарства населення	0,6	3,1	4,3	4,1	0,0	1,7	0,5	0,6
Виробництво, тис. т								
Господарства усіх категорій	6,9	43,6	39,5	14,1	1,2	68,6	15,2	15,6
Підприємства	6,7	42,0	37,2	11,6	1,2	67,0	14,7	15,0
у т.ч. фермерські господарства	0,3	7,3	9,2	2,5	0,0	10,5	3,0	2,8
Господарства населення	0,2	1,6	2,3	2,5	0,0	1,6	0,5	0,6
Урожайність, ц з 1 га площі, з якої зібрано врожай								
Господарства усіх категорій	3,5	7,4	8,2	6,0	5,4	11,0	9,4	11,2
Підприємства	3,6	7,5	8,5	6,0	5,4	11,1	9,5	11,3
у т.ч. фермерські господарства	3,1	8,3	8,6	6,3	6,3	10,5	8,7	9,6
Господарства населення	3,8	5,0	5,6	6,0	3,2	9,5	8,7	9,7

Джерело: складено за даними [157; 494; 496; 447; 555].

При цьому урожайність у підприємствах та господарствах населення по цих двох культурах є однакова. І якщо 20% площ під гірчицею від загальної площі під цією культурою у підприємствах знаходяться у фермерських господарствах, то олійним льоном ці господарства практично не займаються. Підприємства виробляють 94% гірчиці та практично 100% олійного льону. Середній рівень урожайності гірчиці є значно вищий, ніж у решті країн світу: сизої гірчиці (сарептської) від 1 до 1,2 т/га, білої гірчиці – від 1,5 до 2,5 т/га насіння і до 30 т/га – зеленої маси [140].

В попередні роки основними регіонами вирощування гірчиці були Крим, Луганська та Донецька області. Военні дії на сході країни і анексія Криму Росією змінили тенденції українського ринку.

Але погодно-кліматичні умови України дають змогу вирощувати гірчицю по всій території країни. Основні регіони вирощування гірчиці наведені у табл. 3.16.

Таблиця 3.16

Топ-5 областей України за вирощуванням гірчиці

Області	Валовий збір, тис т		Урожайність, ц/га	
	2019 р.	2020 р.	2019 р.	2020 р.
Херсонська область	9,5	3,7	7,9	5,8
Запорізька область	7,1	3,2	9,6	5,6
Донецька область	3,6	1,8	7,4	5,5
Луганська область	2,0	1,2	9,8	6,5
Харківська область	1,0	0,5	7,4	7,7

Джерело: складено за даними [157; 555].

Як видно із табл. 3.16, найбільше гірчиці в Україні виробляється господарствами у південних та південно-східних її регіонах.

У 2020 році посівні площі під гірчицею скоротилися проти 2010 року практично в 2 рази: з 49,6 до 25,2 тис. га, а це, своєю чергою, призвело до значного скорочення обсягів її виробництва.

Перш за все, чинником таких змін стали зниження ціни в кінці 2019

року практично на 45% в порівнянні з початком 2018 року, що сталося через надмірну пропозицію продукції на ринку. Додатковим фактором виявились несприятливі погодні умови – гірчиця є вологолюбною культурою, а навесні 2020 року на півдні України (основний регіон її вирощування) сталася посуха, через що багато виробників змушені були зменшити посіви під гірчицею з метою уникнення значних фінансових втрат.

Прибутковий і колись широко поширений технічний льон- довгунець через низку несприятливих чинників перестав цікавити українських аграріїв як джерело доходу [345]. Відповідно значно зменшилися посівні площі під льоном. Якщо в 2011 р. під цією культурою було 59 тис. га, то в 2020 р. – 14 тис. га [190]. По території країни його вирощування розміщується нерівномірно (рис. 3.5), хоча раніше ця культура була широко розповсюджена у західних областях. Відродити цю галузь наразі є дуже важко, оскільки вона потребує масштабів, інвестицій і відповідної переробки. Тут є надзвичайно широке поле для активності для крупних компаній, що шукають для себе незайнятої ніші.

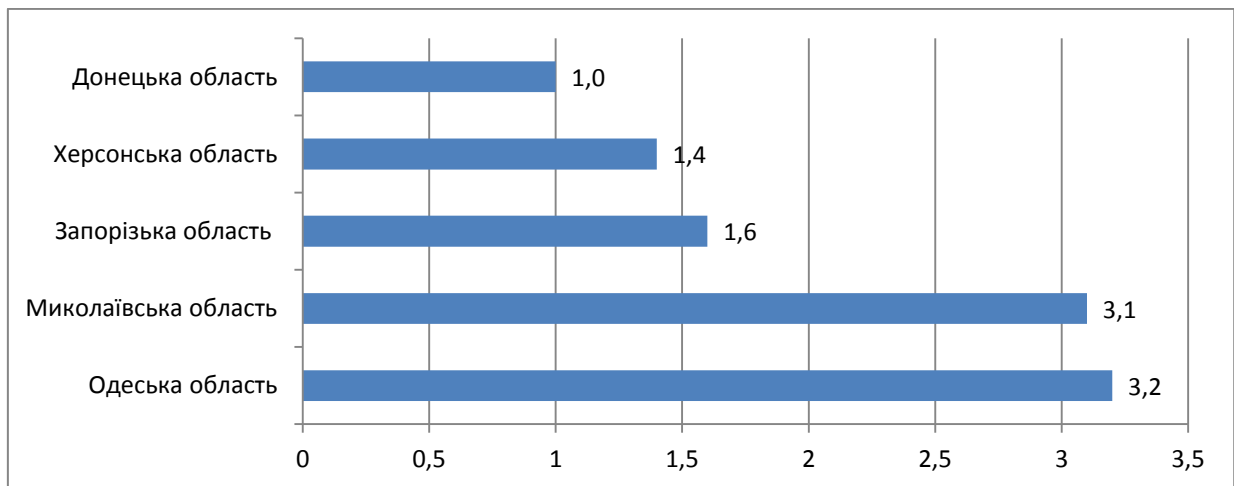

Рис. 3.5. Топ-5 областей України за розміром площі під льоном у всіх категоріях господарств, тис. га

Джерело: за даними [501].

Ляна олія актуальна у світі завдяки своїм унікальним цілющим властивостям. Наприклад, у Німеччині в хлібопекарській галузі застосовують

близько 60 тис. тонн насіння льону щороку, тобто майже 1 кг на людину. У Канаді насіння льону вже не є окремою харчовою складовою, а повноцінним продуктом харчування. Тут спеціальна Національна програма рекомендує включати до 12% насіння льону в хлібобулочні вироби. А у США рекомендується споживати не менше трьох порцій (трьох столових ложок) цільного зерна льону на день.

В Україні олійний мак раніше вирощувався на більш 10 тис. га. Як високоприбуткова культура, займаючи у 1965–1967 рр. біля 12% площі орних земель, він давав 22% грошових надходжень від суми грошової виручки від реалізації всієї продукції радгоспів, в т.ч. 33% – від рослинництва [621]. В силу того, що окремі сорти маку можуть містити наркотичні і навіть шкідливі речовини, в Україні є законодавчі обмеження щодо його вирощування – для нього потрібно одержати відповідну ліцензію, що відповідним чином впливає на його динаміку [97] (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Виробництво маку олійного в Україні

Роки	Господарства усіх категорій			Приватні підприємства		
	площа посівна, тис. га	обсяг виробництва, тис. ц	урожайність, ц /га зібраної площі	площа посівна уточнена, тис. га	обсяг виробництва, тис. ц	урожайність, ц / га зібраної площі
2020 р.	2,1	7,5	3,6	2,1	7,5	3,6
2019 р.	2,4	8,1	3,7	2,4	8,1	3,7
2018 р.	0,9	3,0	3,4	0,9	3,0	3,4
2017 р.	2,2	12,7	5,7	2,2	12,7	5,7
2016 р.	2,5	17,4	7,2	2,5	17,4	7,2
2015 р.	1,5	9,0	6,2	1,5	9,0	6,2
2014 р.	0,2	-	1,0	0,2	-	1,0
2013 р.	-	-	-	-	-	-

Джерело: розробка автора за даними [208-210].

У 2015 р. було створене спеціалізоване підприємство з вирощування кондитерського маку та виробництва продукції з маку – макової начинки та макової олії – ТОВ «Український мак». Площі посівів блакитного олійного

маку у цьому підприємстві з 2017 рік 120 га у 2017 р. зросли до 3094 га у 2021 р., тобто, основна площа посіви маку в Україні зосереджена власне у цьому підприємстві. А решта – це невеликі площі у приватних господарствах. Ціна, в залежності від умов реалізації та обсягу, становить 75-83 грн/кг. Зазначене підприємство 95% виробленого маку реалізує безпосередньо в Україні. Лідером у вирощуванні легалізованого маку у світі є Чехія, яка 80% його урожаю експортує, оскільки попит є високий. Ще одним стимулом для чехів є те, що ЄС не надав Чехії дозвільної квоти на її традиційний цукровий буряк, тому його місце тут зайняв мак.

До певної міри до груп олійних культур можна віднести і технічні коноплі. У цих рослинах вміст наркотичних речовин є мінімальний, тому нічого спільного з канабісом вона не має. Ця галузь на сьогодні в Україні є надміру зарегульована – для її вирощування також потрібна відповідна ліцензія. Свого часу Українська РСР мала площі посіви конопель в цілому 120 тис. га і 35 заводів з її переробки [628]. У 1961 році Єдина Конвенція про наркотичні засоби ООН внесла канабіс до списку нарковмісних рослин, і всі держави підпали під зобов'язання суворого контролю за її вирощуванням [333]. За Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 р. № 800 посіви і місця зберігання та переробки продукції вже не підлягають обов'язковій охороні, а до цього було найбільш затратною статтею, і також офіційно визначено поняття «технічні коноплі» – рослини, у яких вміст психоактивних речовин (тетрогідроканабіноїдів) є менший 0,08%. А з жовтня 2013 р. було знято обмеження щодо територіального розміщення посівів коноплі [507]. Але коноплярство – хоча й затратний, але й високомаржинальний і практично безвідходний бізнес. Станом на 2020 р. в Україні вже налічується 2,3 тис. га конопель, її вирощують у різних областях і обсяг постійно збільшується (рис. 3.6).

Але, оскільки переробних підприємств в Україні не вистачає, більше половини продукції вирощування конопель експортується, головним чином у Китай, Польщу, Нідерланди.

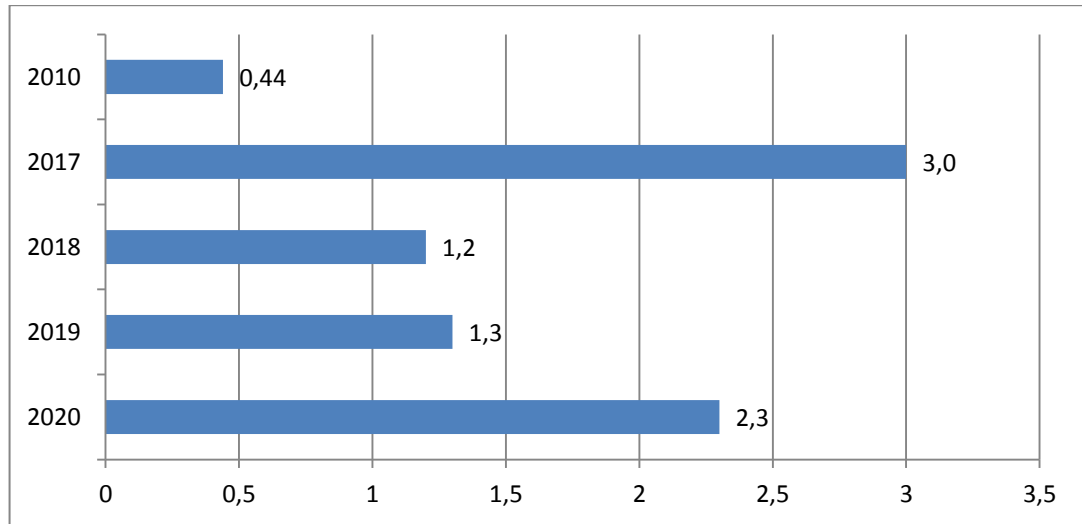

Рис. 3.6. Динаміка посівних площ технічних конопель у всіх категоріях господарств, тис. га

Джерело: за даними [491-493].

На даний час коноплярством в Україні займаються близько 30 компаній, а всього шість років тому їх було всього 3. Побудований за сприяння Асоціації «Технічні коноплі» у 2018 р. надсучасний завод первинної переробки технічних конопель на мобільній платформі суттєво підвищив рентабельність коноплярства у Західному регіоні України [790].

Таблиця 3.18

Вітчизняні підприємства з переробки та вирощування технічних конопель

Регіон (область)	Підприємства	Вид продукції і готових товарів
м. Київ	ПП «Alen Group»	Текстильні вироби, аксесуари
Київська обл.	ФГ «Кравець О.П.»	Олія, продукти харчування
Полтавська обл.	ТОВ «Агро-Ханф»	Текстильні вироби, аксесуари
Сумська обл.	ТОВ «Еліфібр»	Насіння, олія
м. Харків	Харківський канатний завод	Кручені вироби типу канатів
Харківська обл.	ПСП «Ватутіна»	Насіння
м. Київ	ТОВ «Івакан»	Насіння
Харківська обл.	ТОВ «Маковій»	Насіння
Житомирська обл.	ВАТ «Червоноармійський льонозавод»	Насіння й частково стеблова маса
Сумська обл.	ТОВ «Технологія ЛРМ»	Насіння й частково стеблова маса

Джерело: за даними [48].

Практично незайнятою нішею для українських виробників сьогодні і на найближчу перспективу виглядає вирощування хмелю. У колишньому СРСР

Україна була основним виробником хмелю, даючи майже 70% у загальносоюзному валовому його виробництві. У середині 80-х років ХХ ст. Україна за площею насаджень і валовим збором хмелю зайняла п'яте місце в світі після Німеччини, США, Китаю та Чехословаччини. Сьогодні галузь знаходиться у катастрофічному стані – кількість підприємств, що вирощують хміль, зменшилася більше як удвічі, його виробництво скоротилося відносно 1990 року більш як у 8 разів за рахунок зменшення площ практично у 9 разів [617, с. 30].

Але без практичного сприяння держави стан справ не покращиться – пивоварні підприємства світу відмовились від шикованого хмелю і використовують гранульований і у вигляді екстракту. Побудований ВАТ "Укрхміль" в Житомирі єдиний в Україні гранулятор проблему кардинально не вирішує.

Амарант – культура, яка може належати і до зернових, і до олійних, хоча її переважно вирощують як декоративні квіти. Амарант є відмінним харчовим продуктом, його олія і пророщене насіння мають надзвичайно цілющі властивості. У Японії амарант за поживністю його зелені прирівнюється до м'яса кальмара. Амарантом цікавиться все більше українських фермерів, бо рентабельність його вирощування є висока, а попит зовсім незадоволений, тобто. ця ніша наразі є цілком відкрита, бо площі його вирощування ще дуже незначні (рис. 3.7).

З перероблених зерен амаранту вихід олії тільки 3%, а все інше – це борошно і пластівці, які мають майже ті самі цінні якості. У амаранті основна діюча речовина – сквален, який при потраплянні в організм людини насичує його киснем. Одночасно можна отримувати комплекс продуктів із найнижчою собівартістю: олію із зародків; пластівці; шліфовану крупу; борошно із зародків. Вже проводяться переговори щодо масштабування виробничих потужностей як на території України, так і в Європі [652].

Рис. 3.7. Динаміка посівних площ амаранту, га

Джерело: за даними [254].

Дещо протилежною попереднім є ситуація із вирощуванням в Україні такої нішевої культури як гарбузи столові (табл. 3.19).

Таблиця 3.19

**Виробництво гарбузів столових в Україні за основними групами
товаровиробників**

	2015 р.	2016 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Площа, тис. га					
Усі категорії господарств	25,9	28,3	29,2	30,6	29,8
У т.ч. с.-г. підприємства	0,7	0,5	0,4	0,5	0,3
З них фермерські господарства	-	-	0,0	0,2	0,0
Господарства населення	25,2	27,8	28,8	30,1	29,5
Валовий збір, тис. ц					
Усі категорії господарств	5650,6	6137,5	6926,4	7129,7	6495,9
У т.ч. с.-г. підприємства	81,1	68,5	110,6	127,2	99,7
З них фермерські господарства	-	-	11,6	53,6	9,8
Господарства населення	5569,5	6069,0	6815,8	7002,5	6396,2
Урожайність, ц з 1 га					
Усі категорії господарств	218,0	216,1	234,8	232,6	217,6
У т.ч. с.-г. підприємства	123,3	111,4	192,7	194,9	181,5
З них фермерські господарства	-	-	132,7	225,2	161,4
Господарства населення	220,5	218,4	235,6	233,4	218,3

Джерело: складено за даними [157; 576, с. 103-104].

Як свою нішу цю культуру віднайшли для себе господарства населення – їх частка у посівній площі під цією культурою з 97% зросла до 98,5% і збільшилась у абсолютному відношенні на 4,3 тис. га. Валовий збір мав чітко виражену тенденцію до зростання до 2019 року, а у 2020 році має місце зменшення обсягів виробництва на 9%, у значній мірі через зниження урожайності (на 7%). Фактично агробізнесом із вирощування гарбузів на насіння переважно займаються в господарствах населення ще й тому, що тут основну їх частину – м'якуш – використовують також для годівлі тварин. Однак за останні роки гарбузами зацікавилися також окремі фермерські господарства і дещо більші сільськогосподарські підприємства, які почали використовувати відповідні високопродуктивні спеціалізовані сорти цієї культури.

Найбільше гарбузів висівають у Київській та Полтавській областях, де кліматичні умови особливо сприятливі для цієї культури (рис. 3.8).

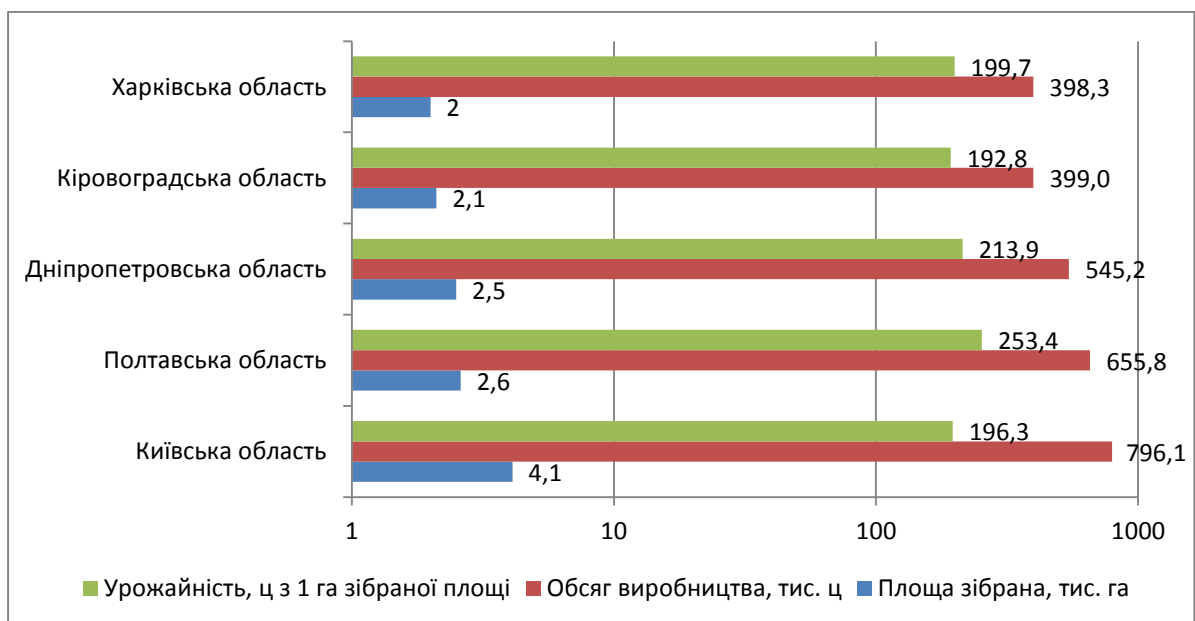

Рис. 3.8. Топ-5 областей України за вирощуванням гарбузів у всіх категоріях господарств, 2020 р.

Джерело: за даними [501].

Параметральна характеристика виробників гарбузів в Україні представлена на табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Виробничі показники підприємств-виробників гарбузових, 2020 р.

Групи	Кількість підприємств	Середній розмір, га	Площа, га	Обсяги виробництва, т	Урожайність, т/га
менше 0,1 га	11	0,03	0,61	28,1	46,1
від 0,1 до 0,5 га	8	0,25	2,54	37,4	14,7
більше 0,5 га	11	3,69	55,4	1343	24,2

Джерело: за даними [328]

Через недостатню кількість підприємств з переробки сировини та необхідність ручної праці в процесі вирощування наразі практично все насіння йде на експорт. Практично всі фермери продають вирощене насіння перекупникам, бо малому виробникові важко вийти на прямий збут на гарбузовому ринку, тим більше – за кордоном.

Традиційними лідерами українського ягідного ринку завжди були полуниця, малина й чорна смородина. Але сучасні господарства переважно зосереджуються на вирощуванні не цих лідерів ринку, а ягід, що є в нашій країні наразі нішевими: лохина, чорниця, , обліпіха, ожина, журавлина та ін. Це пояснюється тим, що в даних сегментах ринку поки що немає жорсткої конкуренції, тому новому виробнику легше завоювати собі позицію на ринку [543]. Ці культури в Україні найбільше відповідають категорії нішевих - не потребують великих площ для вирощування, забезпечують максимально високий вихід прибутку з одиниці площі вирощування, на ринку продукції їх вирощування ще немає високого рівня конкуренції (табл. 3.21).

За останні п'ять років найвищий рівень ємності ринку полуниці був у 2013 р. Наступні три роки обсяги споживання цієї ягоди постійно скорочувалися внаслідок відомих наслідків кризи.

Таблиця 3.21

Виробництво ягід в Україні, тис. т (у господарствах усіх категорій)

Культура	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Малина, ожина	30,8	30,4	31,9	34,2	35,2	35,5	35,3
Суниця, полуниця	66,9	64,0	61,9	55,0	62,3	62,6	55,2
Смородина	25,8	25,5	24,5	27,1	29,6	26,6	25,8
Агрис	6,8	6,6	6,6	7,8	8,2	8,1	8,1
Лохина	×	×	1,3	1,3	1,1	×	×
Чорноплідна горобина	×	×	×	0,5	0,9	×	×
Обліпіха	×	×	×	0,1	0,2	×	×
Шовковиця	×	×	×	0,4	×	×	×
Ягідні, всього	132,9	130,0	127,7	126,8	138,3	136,7	×

Джерело: за даними [323, с. 18; 576, с.109].

Відновлення полуничного напрямку почалося тільки у 2017 р. – за підсумками цього року зростання рівня ємності ринку цієї ягоди склало 11,3 %, порівняно з 2016 р. Основні регіони вирощування полуниці і суниці в Україні на сьогодні представлені у табл. 3.22, хоча умови дозволяють вирощувати їх на всій території країни, що означає наявність великої кількості ніш на полунично-суничному ринку.

Таблиця 3.22

Топ-5 областей України за вирощуванням суниці та полуниці у всіх категоріях господарств, 2020 р.

	Площа зібрана, тис. га	Обсяг виробництва, тис. ц	Урожайність, ц з 1 га зібраної площі
Київська область	0,8	0,7	56,7
Житомирська область	0,8	0,7	72,8
Дніпропетровська область	0,5	0,5	29,8
Вінницька область	0,5	0,4	22,7
Донецька область	0,5	0,5	29,7

Джерело: за даними [501].

Дещо менше вплинула криза на ринок малини, його обсяг перебував приблизно на одному рівні – 30-31 тис. т, вагаючись по роках в межах 3-4 % [543].

Смородина також належить до трійки основних лідерів ягідного ринку в Україні. Тут також мало місце поступове щорічне зниження обсягів виробництва продукції, починаючи з 2014 р. Проте, на відміну від полуниці, негативна тенденція не припинилася і у 2017 р., незважаючи на збільшення розміру посівних площ на 9 %, що пояснюється тим, що саджанці смородини за перший рік дають урожай наполовину менший, ніж у наступний [543]. Дані табл. 2.23 свідчать про наявність нішевого потенціалу для сільськогосподарських виробників у галузі вирощування смородини, оскільки умови для її вирощування є сприятливі по всіх регіонах країни.

Таблиця 3.23

Топ-5 областей України за вирощуванням смородини у всіх категоріях господарств, 2020 р.

	Площа насаджень, тис. га	Обсяг виробництва із загальної площі насаджень, тис. ц	Урожайність, ц з 1 га площі насаджень у плодоносному віці
Волинська область	0,7	0,5	13,7
Львівська область	0,4	0,4	19,6
Сумська область	0,3	0,3	6,5
Дніпропетровська область	0,3	0,3	34,3
Донецька область	0,2	0,2	22,3

Джерело: за даними [501].

Малоосвоєні ніші є на сьогодні досить перспективними для виходу на існуючий ринок нових ягідних виробників, тому фахівці з Pro-Consulting Group пропонують звернути увагу на таку досить перспективну ягоду, як ожина. Ця ягода не є наразі лідером ринку, тому конкуренція в цьому сегменті ще не є сильна. Вона лише набуває популярності на ринку і ще навіть не має окремої позиції в статистичному обліку – вона традиційно додається до малини. Хоча вони суттєво відрізняються між собою як нішеві комерційні

культури. Ожина у 2-3 рази продуктивніша малину, і її вирощування вже сьогодні здатне приносити непоганий дохід агропідприємству [107]. Крім того, ягоди ожини є набагато транспортабельніші за ягоди малини, тому існує можливість продавати її у свіжому вигляді навіть за кордоном.

Найбільш прибутковою культурою після марихуани у світі є журавлина. Приблизно 98% врожаю журавлини забезпечують лише дві країни – США і Канада. Лише одні США експортують більше 60% журавлини [2]. Україна у списку експортерів займає 9 місце, але в абсолютних величинах відстає від США у 1000 разів, що вимальовує значний потенціал вирощування цієї культури у нас. Журавлина є однією із найприбутковіших культур і в Україні, оскільки при правильній закладці плантації, ця рослина плодоносить понад 60 років. в Україні ще й досі не має жодної промислової плантації цієї культури, попри те, що на неї спостерігається стійкий попит з боку країн Євросоюзу, а вирощування журавлини не потребує надміру сил, часу і ручної праці. Ягода невимоглива до ґрунтів, а плантації не потребують особливого догляду. Вона може рости на непридатних для вирощування інших культур землях більшості українських регіонів. Урожайність цієї культури складає 20 тонн з га, при цьому ринкова вартість ягід журавлини стабільно висока навіть на опті. Перший товарний урожай можна отримати вже на третій рік. Стабільний попит, а також висока ринкова ціна на свіжі ягоди журавлини забезпечують підвищений інтерес до закладки ягідників невеликими плантаціями – від 20 соток до 3 га.

Сьогодні в Україні на присадибних ділянках активно висаджують бузину як бізнес-культуру на плантаціях по 5-10 арів, оскільки ніша вирощування цієї культури виявилась незаповненою. Закупівельні цини коливаються в межах 2-10 грн/кг. Наразі з ягід дрібні переробники виробляють крафтові варення, сиропи, медові суміші. Натуральний барвник насиченого чорного кольору з бузини ідеально підходить для напоїв та випічки. Цвіт бузини також необхідний фармацевтичній та парфумерній промисловості [68].

Найбільш маржинальною ягодою серед нішевих культур вважається жимолость, але поки що обсяг її ринку є дуже обмеженим (табл. 3.24).

Таблиця 3.24

Площі під основними малопоширеними нішевими плодово-ягідними рослинами, в т.ч., дикоросів, в Україні, 2018 р.

Культура	Площа, га	Урожайність		Тривалість товарного плодоношення, роки	Валовий збір за рік, т	Експорт
		1 рослини, кг	т/га			
Чорниця високоросла	2800,0	1,5-2,0	8-10	30	5700	3500 (3291")
Журавлина	252,0	0,8	15-20	>40	580	350
Шипшина	150,5	1-4,5	3	15-25	**	-
Жимолость голуба	120,0	2,5	5-10	20-25	400	-
Ожина	270,0*	9-12	20	18-20	5400*	320"*
Обліпіха	80,5*	8-13	10-15	20-25	550*	70*
Кизил справжній	46,5	40-80	38-40	>30	250	20
Аронія	40,0	4,5-10	15	40	200	40
Калина	22,0	9-12	15-18	20-30	160	120
Бузина	20,0	30	15	20-25	840	662''
Актинідія аргута і ківі	22,5	6-30	30	40	510	120
Черемха	10,2	20-40	2-4	>30	20	0,8
Шовковиця (біла, чорна)	3,4	20-30	6,5-8	40	20	5

Примітка. * – дані за 2019 рік; ** – промислові насадження не вступили в період товарного плодоношення; *** – промислових насаджень не виявлено; “ – сировина класу «органік».

Джерело: за даними [398, с. 63].

У Польщі під цю жимолость відведено вже 2 тис. га, а згідно інших оцінок – навіть до 3 тис. га. В Україні поки що цю ягоду культивують на площі лише близько 100 га [381].

За іншими оцінками, жимолостью в нашій країні засаджено приблизно 120 га (табл. 3.24). При цьому приблизно половина комерційного виробництва продукції вирощування цієї культури зосереджена в трьох господарствах [184].

Виробникам варто звернути увагу ще на такі ягідні культури, як агрус та порічки – червону смородину. Вони добре відомі українським споживачам, але все ще залишаються в групі нішевих [81].

Урожайність ягідних культур в Україні за досліджений період не виказує тенденції до зниження (табл. 3.25).

Таблиця 3.25

**Урожайність ягід в Україні, центнерів з 1 га площі насаджень у
плодоносному віці (господарства усіх категорій)**

Культура	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Малина, ожина	61,0	65,1	65,7	65,9	65,7	65,1
Суниця, полуниця	78,2	77,0	68,6	77,1	77,0	67,9
Смородина	56,6	51,8	57,7	64,6	64,6	67,3
Агрус	71,4	71,0	84,2	88,7	88,3	87,1
Чорноплідна горобина	×	×	11,3	19,3	19,8	24,5
Обліпіха	×	×	28,2	46,3	27,2	27,2
Шовковиця	×	×	30,4	×	42,7	44,2
Ягідні, всього	65,6	64,8	63,2	68,4	68,6	64,6

Джерело: розробка автора за даними [576, с. 109-110].

Обліпіха в Україні є наразі нішевою ягодою, вирощуванням якої займаються ще поки мало фермерів, тому це є ще одна ніша на ринку. Експерти настійливо радять українським виробникам збільшити обсяги вирощування обліпіхи, бо попит на культуру в світі зростає, а основний постачальник обліпіхи – Китай – не в стані задовольнити потреби через значний вік своїх плантацій. Існує і високий попит є на олію обліпіхи [656].

За останні роки за офіційними даними збільшуються посівні площі і продукція вирощування все більш популярної в Україні такої нішевої культури як лохина (табл. 3.26).

Таблиця 3.26

Динаміка виробництва лохини в Україні

	Роки				2019 р. у % до 2016 р.
	2016	2017	2018	2019	
Загальна площа, тис. га	0,5	0,6	0,5	0,9	180
Плодоносяча площа, тис. га	0,4	0,4	0,5	0,5	125
Валовий збір, тис. т	1,3	1,3	1,1	2,3	184
Середня врожайність, ц/га	31,5	33,0	22,4	46,4	147

Джерело: за даними [115, с. 34; 157].

Як видно з даних табл. 3.26, площі під цією культурою за 2016-2019 рр. збільшились у 1,8 раза, обсяг виробленої продукції – також у 1,8 раза. При цьому все виробництво продукції вирощування цієї культури сконцентровано у підприємствах. Найбільше її вирощується наразі у чотирьох областях (табл. 3.27).

Таблиця 3.27

Топ-області України за вирощуванням лохини у всіх категоріях господарств, 2020 р.

	Площа насаджень, тис. га	Обсяг виробництва із загальної площі насаджень, тис. ц	Урожайність, ц з 1 га площі насаджень у плодоносному віці
Житомирська область	0,5	0,4	9,2
Київська область	0,2	0,1	1,1
Івано-Франківська область	0,1	0,0	0,8
Вінницька область	0,1	0,0	0,8

Джерело: за даними [501].

На відміну від лохини, малина переважно зосереджена у господарствах населення – 82% загальної площі і 85% – плодоносної площі (табл. 3.28).

Таблиця 3.28

Динаміка виробництва малини в Україні

	Роки						2019 р. у % до 2010 р.
	2010	2012	2014	2016	2018	2019	
Загальна площа, тис. га	5,4	5,3	5,1	4,9	5,6	5,5	102
Плодоносяча площа, тис. га	5,1	5,0	4,9	4,6	4,9	5,2	102
Валовий збір, тис. т	25,7	30,3	30,8	31,9	35,2	35,5	138
Середня врожайність, ц/га	50,4	60,5	62,9	69,4	71,7	68,3	136

Джерело: за даними [157].

Цей сектор виробників забезпечує понад 90% обсягу виробництва продукції, хоча за досліджуваний період спостерігається тенденція до деякого зростання частки підприємств.

Результати розрахунків, представлені у табл. 3.28 свідчать про практичну стабільність площ під малиною за досліджуваний період – 2010-2019 рр. Врожайність за цей час зросла у 1,36 раза, хоча за останній з цього періоду рік вона знизилась на 5%.

Виробництво продукції вирощування ожини і малини розповсюджено по території всієї країни, але найбільше вони поширені у кількох областях (табл. 3.29), причому облік ведеться по малині і ожині разом, хоча в економічному плані ці культури кардинально між собою відрізняються.

Таблиця 3.29

Топ-області України за вирощуванням малини та ожини у всіх категоріях господарств, 2020 р.

	Площа насаджень, тис. га	Обсяг виробництва із загальної площі насаджень, тис. ц	Урожайність, ц з 1 га площі насаджень у плодоносному віці
Дніпропетровська область	0,6	25,9	48,1
Донецька область	0,5	28,1	56,1
Київська область	0,5	35,7	70,9
Львівська область	0,3	17,4	50,9
Вінницька область	0,3	23,1	69,9
Харківська область	0,3	22,8	80,0

Джерело: за даними [501].

За інформацією The International Nut and Dried Fruit Council Foundation (INC), обсяг світового виробництва горіхів показує високі темпи збільшення. Протягом 10 років обсяги виробництва фундука у світі збільшилося в 1,3 раза, мигдалю – у 2,7 раза, волоських горіхів – у 2,6 раза, а фісташок – у 3 рази, що є наслідком загальносвітової тенденції до споживання здорової їжі. Споживачами волоських горіхів, фундука, мигдалю й інших горіхів є близько 1 млрд чоловік, а за прогнозами експертів до 2030 року їх кількість досягне 2 млрд. До 2026 року світовий ринок фундука передбачається бути оціненим у \$12 млрд, з огляду на щорічні темпи зростання цього показника у 5,9% [133].

В Україні також є тенденція до значного збільшення площі горіхових садів з огляду на зростаючий попит на горіхи (рис. 3.9).

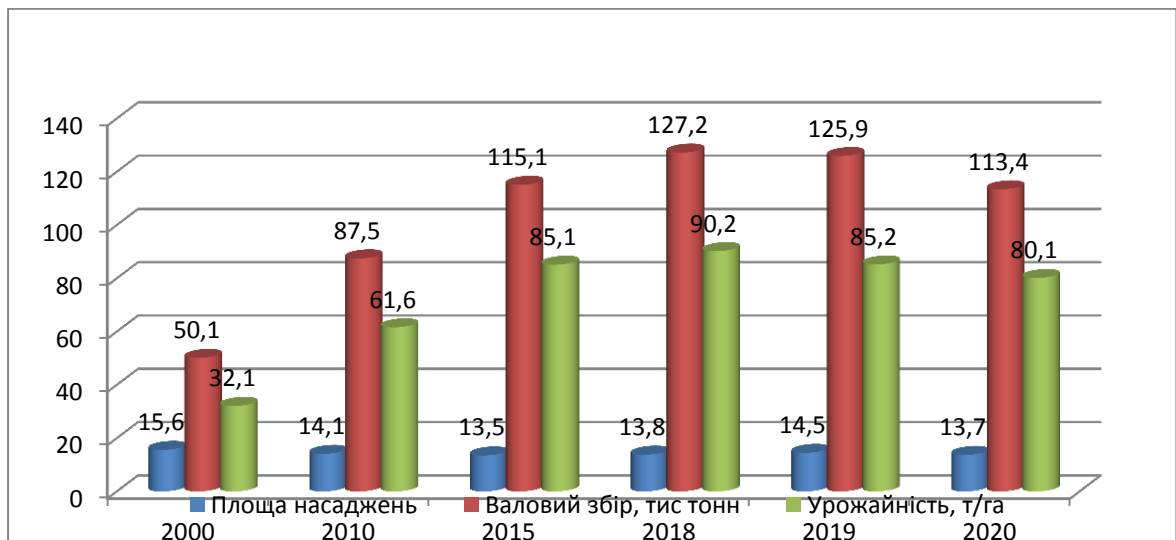

Рис. 3.9. Динаміка вирощування горіхів в Україні

Джерело: за даними [555].

За даними Української горіхової асоціації, місця у горіховому бізнесі розподіляються наступним чином: волоський горіх – фундук – мигдаль – арахіс – їстівний каштан – пекан [276]. Для їх вирощування придатними є майже всі українські ґрунти, а початку бізнесу вистачає мінімальної площі у 0,5 га. Деякі виробники навіть прирівнюють горіхові сади до нерухомості – вони живуть і дають продукцію 100-150 років [133]. Додатковим мотивуючим чинником для розвитку промислових горіхових садів є державна програма

компенсації вартості посадкового матеріалу. Частка промислових горіхових садів в Україні зараз складає практично половину площі всіх садів, закладених при допомозі державної підтримки: у 2018 році – 1917 га (49% від площі всіх садів), у 2019 році – 1877 га (45% від площі всіх садів в Україні). Найбільш поширені горіхові сади у наведених у табл.3.30 областях.

Таблиця 3.30

Топ-області України за вирощуванням горіхів у всіх категоріях господарств, 2020 р.

	Площа насаджень, тис.га	Обсяг виробництва із загальної площі насаджень, тис. ц	Урожайність, ц з 1 га площі насаджень у плодоносному віці
Чернівецька область	1,8	1,5	90,8
Миколаївська область	1,7	0,8	36,3
Закарпатська область	1,6	1,0	84,9
Одеська область	1,6	0,7	66,5
Вінницька область	1,3	1,0	56,7
Дніпропетровська область	1,3	0,9	82,3

Джерело: за даними [501].

Одна з найбільш перспективних нішевих культур в Україні – чуфу. Це традиційно-забута українська культура – земляний мигдаль або тигровий горіх, втричі поживніший за арахіс. У Херсонській області в 1930 р. для потреб Одеської кондитерської фабрики чуфа вирощувалась на близько 100 га. Наразі нею займаються лише дрібні фермери у Полтавській, Сумській, Тернопільській та Запорізькій областях [759].

У Беяївському районі Одещини можна побачити незвичайний сад з екзотичними рослинами – актинідіями. Головною причиною присутності цих міні-ківі на Одещині є вигідне розташування українського ринку, а також сприятливі кліматичні та ґрунтові умови [674].

Південь України незабаром може стати активним виробником пао-пао (від іспанського “парауа”, хоча до папаї вона взагалі не має жодного відношення) (або ще – азиміни). Смак їх плодів порівнюють до смаку

бананово-ванільного крему з легкими нотками цитруса. Екстракти рослини застосовують головним чином для поліпшення стану імунної та нервової систем людини [117].

Початківцям фермерам можна спробувати себе в і такому досить нетрадиційному для українського сільського господарства нішевому напрямку, як вирощування батату, який зараз активно завойовує український ринок, а на міжнародному ринку є відомий уже давно. Наразі значну частину пропозиції в Україні цього продукту складає імпортна продукція, яка в потенціалі може бути досить легко витіснена бататом місцевого виробництва за рахунок менших витрат на логістику [413].

В Україні почали вирощувати екзотичну бамію – овоча з Індії, добре знаного у США. В Україні він відомий мало, але його розведенню у нас сприяють відповідні зміни клімату, і тих, хто зайнявся цією нішею, з кожним роком стає більше [554]. Перш за все, бамія пригнічує поглинання холестерину і знижує рівень ліпідів і жиру в крові, є джерелом антиоксидантів, її екстракт знижує рівень глюкози, вона дуже корисна хворим на виразку шлунку і гастрит [654].

Перспективною нішевою культурою для виробників на півдні України може стати чорнушка посівна, відома ще як нігелла. Зазвичай вона вирощується як спеція, хоча вона має ще й лікарські, декоративні та ефіроолійні властивості і нескінченну безліч напрямків використання [3].

Традиційний набір основних видів овочів, які в силу незначних площ їх вирощування також можуть бути віднесені до нішевих, формує їх наступну структуру за видами (рис. 3.10).

В Україні є можливості для створення цілком вигідного окремого бізнесу на свіжій спаржі, салаті, броколі. За останні 5 років площі під спаржею в Україні зросли втричі, але цього поки що не помітно не тільки у світовому, але й у європейському просторі. На сьогодні українці вирощують спаржу на 70-80 га, а на частку комерційних проектів припадає всього 30-36 га [756]. Попит на спаржу на внутрішньому ринку України становить 1-2,5 тис. т і за

рахунок власного виробництва він задовольняється на 7-10%, а понад 90% – це імпорт з країн Європи та Китаю у свіжому вигляді і як напівфабрикати – пресерви та заморожена спаржа [590].

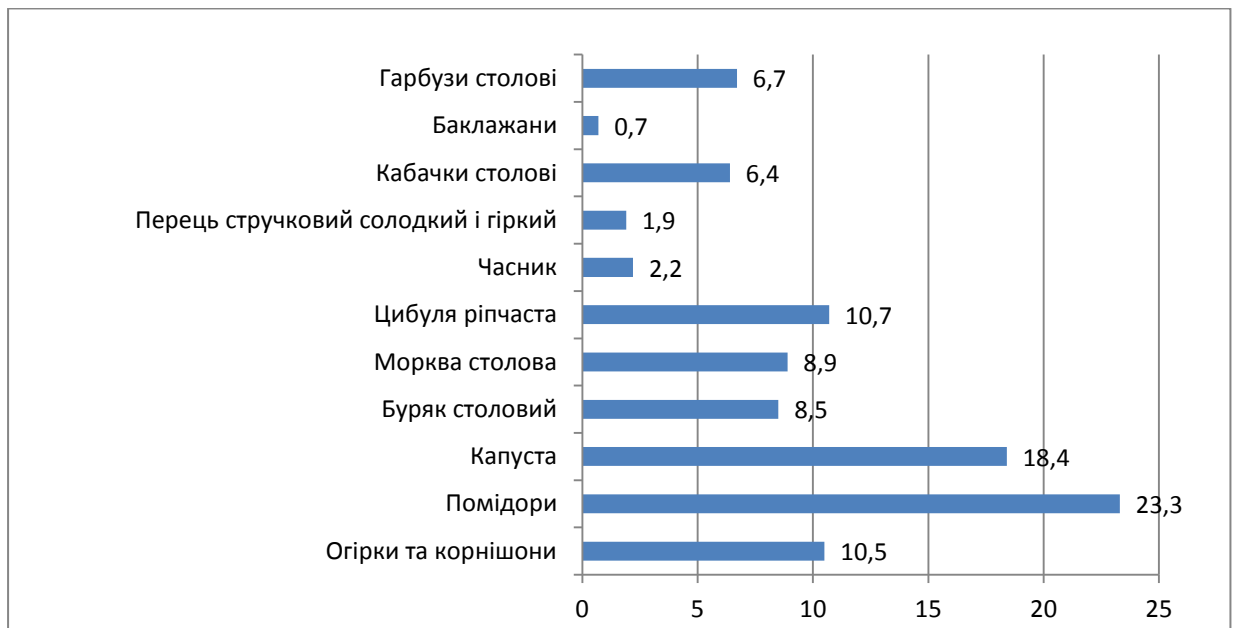

Рис. 3.10. Структура обсягів виробництва овочів за їх видами, 2020 р.

Джерело: за даними [555].

Розвиток внутрішнього ринку спаржі в Україні гальмується відсутністю тут потрібної культури її споживання. Більшість українців дуже мало знайомі зі спаржею і їх знання обмежуються переважно тим, що цей продукт є дуже корисний, але правильно його приготувати більшість населення не вміє.

Експерти обговорюють також економічні можливості промислового виробництва грибів в Україні [81]. В Західній Україні давно і успішно, хоча до певної міри незаконно збирають трюфель. Але цей «золотий» гриб цілком реально є виростити у власному саду і збирати його вже на 4-5 рік після посадки [3].

Специфіка вирощування м'ясистих грибів, схожих на печериці – ерінгів, пов'язана із необхідністю дотримання стерильності. Наразі єдиний промисловий виробник ерінгів в Україні та власник компанії ПП «Естетік

Фудс» Кирило Ветряков працює на Київ та Дніпро, а також продає ці гриби ресторанам [40].

Як альтернативний напрямок сільгоспвиробництва на малих площах фахівці запропонували такі сегменти, як культивування річкових раків, вермикультивування та бджолярство.

В Україні наростає інтерес до виробництва такої нішевої культури як шафран, який є не звичною для наших широт пряністю [410]. Він вважається найдорожчою спецією у світі, надає стравам унікального смаку та аромату та має лікувальні властивості. Перша партія його посадкового матеріалу в Україну прибула ще у 2015 році – 2 тонни цибулин крокусу *Sativus* [556]. Олег Демченко тоді посадив 0,5 т цих цибулин на 5 сотках у с. Любимівка Херсонської області і одержав свій перший урожай – всього 250 г (вартість 1 г спеції – \$5-\$10). Сьогодні фермер пропонує готову формулу: 20 соток угідь – 1 тонна цибулин крокусу *Sativus* [410]. Досить ефективно функціонує у Херсонській області і «Компанія ТОВ «Агро-Фокус» – тут збирають вже по 300 і більше г шафрану в рік (5 г – це вже оптова партія) [411].

Некорисні глобальні зміни клімату, які охоплюють і регіони України зумовлюють появу високої зацікавленості у нішевих культурах і у крупних аграрних підприємствах. Наприклад, з 2017 року компанія LNZ GROUP, крім основних культур, на своїх полях сіє ще й льон, коріандр, спельту, сочевицю та гірчицю [343]. До 10% посівних площ виділяє на нішеві культури Harv East Holding. –у цій компанії вирощують горох, сочевицю, нут [845].

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що в силу динамічних змін клімату та наростання напруженості у аграрному секторі економіки через його дуалізації і відповідну поляризацію на сектори малих і крупних виробників, власне малі суб'єкти економічної активності у сільських регіонах все більш активно включаються у пошуки можливості розвивати у своїх господарствах нові, так звані нішеві напрями господарювання шляхом впровадження вирощування нішевих культур у свою практику. Результати досліджень також свідчать про наявність тенденції до збільшення сектору нішевих культур у

абсолютному і, при практично стабільних площах сільськогосподарських угідь, у відносному вираженнях. Але темпи динаміки цих тенденцій є надто малі, щоб можна було побачити вже зараз якийсь виразний ефект від такої діяльності в масштабах цілої країни. Він наразі може спостерігатись лише в масштабах окремих сільських регіонів, де такі приклади подібної диверсифікації напрямів господарювання вже можуть демонструвати певну ефективність не лише для самих виробників – така ефективність досягається в першу чергу – але й ефективність для регіонів, у яких вони розвиваються. Найбільш вагомим чинником, який міг би пришвидшити динаміку розвитку нішевого сільського господарства в сучасних умовах могла б стати конкретна державна підтримка у вирішенні виробниками нішевої продукції проблем щодо забезпечення і обміну потрібною інформацією, підвищення рівня доступності для них кредитів, налагодження їх консультативно-інформаційного обслуговування і відповідного спрямування дорадництва, тобто, шляхом створення хоча б у якійсь мірі позитивно сприятливих умов. Адже будь-яке явище, нехай за своїм характером навіть дуже позитивне, для свого розвитку потребує наявності сукупності відповідних необхідних сприятливих умов.

3.2. Ефективність вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками та її чинники.

Про ефективність вирощування нішевих культур на рівні сільськогосподарських виробників найкраще судити, виходячи із обсягів і результатів реалізації цієї продукції, бо тільки таким шляхом рахований, наприклад, чистий дохід, стає реальним прибутком. Інтенсивне поширення нішевих культур у практиці господарювання сільськогосподарських виробників супроводжується нерівномірною в часі динамікою реалізації продукції їх вирощування, товарність якої переважно наближається до 100% (табл. 3.30).

З результатів розрахунків, показаних у табл. 3.31, видно, що динаміка обсягів реалізації продукції вирощування окремих нішевих культур є неоднозначна і має різну орієнтацію.

Таблиця 3.31

Реалізація нішевих культур сільськогосподарськими підприємствами,

Культури	2016 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2010 р. в % до 2016 р.
	тис. т				
Культури зернобобові сушені,	404,0	727,4	481,3	402,3	99,6
В т.ч. горох	369,7	652,3	413,1	338,6	91,6
Насіння гірчиці	24,5	14,2	25,4	14,2	57,
Насіння льону-довгунцю	6,1	2,5	1,8	0,3	3,5
Рослини ефіроолійні	8,5	7,0	3,7	3,3	38,8
Рослини лікарські	2,4	2,0	1,9	1,0	41,7
Гарбузи столові	2,8	5,9	3,9	4,3	153,6
Часник	0,2	0,5	0,5	1,4	7 р.

Джерело: за даними [533-536].

Якщо за вказаний період реалізація часнику збільшилась (хоча й дуже нерівномірно по роках) у 7 разів, гарбузів – більш як у 1,5 раза, то лондовгунець практично зійшов на нуль, а реалізація насіння гірчиці зменшилось майже у 2 рази. При цьому динаміка по окремих групах нішевих культур має подібний характер (табл. 3.32).

Дані табл. 3.32 показують, що в цілому обсяги реалізації продукції вирощування ягідних культур також знизилась (на більш як 37%).

При цьому динаміка середніх цін реалізації нішевих культур сільськогосподарськими виробниками (табл. 3.33) за досліджений період має дуже позитивний характер в розрізі таких культур як насіння гірчиці, льону довгунця, ефіроолійних культур, лікарських культур та столового гарбуза, що, безперечно вплинуло і на позитивний характер динаміки рівня ефективності виробництва цих культур.

Таблиця 3.32

Реалізація нішевих ягідних культур сільськогосподарськими підприємствами, тис. т

Культури	2016 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2020 р. у % до 2016 р.
Культури ягідні,	8,8	8,8	7,5	5,5	62,5
В т.ч. Малина та ожина	1,7	1,6	1,2	1,3	76,4
Суниці та полуниці	4,9	4,1	3,3	2,3	46,9
Смородина	1,2	1,8	1,0	0,9	75,0
Агрus	0,0	0,0	0,0	0,0	-
Журавлина	-	-	-	-	
Чорниця	0,0	0,1	к	к	-
Брусниця	-	-	-	-	-
Лохина	0,9	0,7	1,8	0,9	100

Джерело: за даними [533-536].

Децо подешевшав горох і дуже подешевшав часник. На динаміку цін на часник в значній мірі вплинуло вагоме збільшення обсягу імпорту цього продукту, переважно з Китаю.

Таблиця 3.33

Середні ціни реалізації нішевих культур сільськогосподарськими підприємствами, грн/т

Культури	2016 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2020 р. у % до 2016 р.
Культури зернобобові сушені,	6524,1	5394,5	5337,7	6224,1	95,4
В т.ч. горох	6442,4	5064,3	4914,4	5589,9	86,8
Насіння гірчиці	9565,3	16093,1	11568,3	13785,7	145,0
Насіння льону-довгунцю	6994,7	7953,0	8665,8	12510,3	178,8
Рослини ефіроолійні	7929,4	7770,7	9500,6	15199,9	210,2
Рослини лікарські	16025,1	24471,6	21467,3	26183,9	163,4
Гарбузи столові	2631,0	3302,3	3512,9	6864,2	260,9
Часник	43776,2	29823,5	26570,4	25103,7	57,3

Джерело: за даними [533-536].

Особливо вагомі темпи зростання цін реалізації нішевих культур в Україні відбулися за останній рік (табл. 3.34)

Таблиця 3.34

Обсяги та середні ціни продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами, 2020 р.

Нішева культура /продукція	Реалізовано		Середні ціни реалізації	
	тис.т	у % до 2019 р.	грн за т (тис.шт)	у % до 2019 р.
Культури зернові та зернобобові	42246,5	86,2	4794,1	124,0
з них				
ячмінь	3539,0	109,9	4352,7	110,7
жито	147,6	109,0	4594,3	107,4
овес	70,2	112,7	4649,6	108,0
гречка	27,2	41,1	14550,8	203,3
просо	96,9	176,0	5974,6	86,2
рис	25,3	87,9	8663,6	109,7
культури зернобобові сушені	402,3	83,6	6224,1	116,6
у тому числі горох	338,6	82,0	5589,9	113,7
Насіння культур олійних	14117,4	84,4	10852,9	130,4
з них				
боби сої	2243,0	69,9	10719,6	131,6
насіння льону-довгунцю	0,3	17,1	12510,3	144,4
насіння гірчиці	14,2	56,1	13785,7	119,2
насіння ріпаку й кользи	2170,4	77,7	10927,3	114,1
насіння соняшнику	9659,3	90,5	10860,0	135,4
Льон-довгунець (крім насіння)	к	к	к	к
Коноплі (крім насіння)	-	-	-	-
Прянощі необроблені	1,6	160,3	18536,1	129,0
Рослини ефіроолійні	3,3	88,6	15199,9	160,0
Рослини лікарські	1,0	53,3	26183,9	122,0
Тютюн необроблений	к	к	к	к
Шишки хмелю	0,1	к	134804,9	к

Джерело: за даними [533-536].

Середні ціни реалізації на продукцію вирощування нішевих ягідних культур також мають за досліджуваний період виражену позитивну динаміку (табл. 3.35), окрім цін на лохину, що за останній рік також в значній мірі є наслідком зростання обсягу пропозиції на ринку, але в даному випадку зниження цін є вже наслідком збільшення обсягів її вітчизняного виробництва, що підтверджує тези щодо можливого явища денішевізації у цьому секторі сільськогосподарського виробництва і можливого настання її відповідних наслідків.

Таблиця 3.35

Середні ціни реалізації нішевих ягідних культур сільськогосподарськими підприємствами, грн/т

Культури	2016 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2020 р. у % до 2016 р.
Культури ягідні,	29670,4	32823,1	48801,9	57496,4	193,8
В т.ч. Малина та ожина	26949,7	25567,3	46184,2	36324,7	34,8
Суниця та полуниця	17037,8	27447,7	37987,5	28923,6	169,8
Смородина	9219,9	9582,7	26536,6	13166,6	142,8
Агрис	19539,2	15671,8	38218,4	26526,8	-
Журавлина	-	-	-	-	-
Чорниця	108496,4	84795,6	к	к	-
Брусниця	-	-	-	-	--
Лохина	126845,9	149904,6	154485,9	116497,4	91,8

Джерело: за даними [533-536].

Лохина як нішева культура класично демонструє нестабільний характер ціноутворення на продукцію її вирощування навіть на протязі року.

Особливо спадають ціни реалізації на лохину у літні місяці, що об'єктивно пов'язано із коливаннями кон'юнктури на ринку лохини в залежності від співвідношення між попитом і пропозицією (рис. 3.11).

Рис. 3.11. Динаміка середніх цін на лохину

Джерело: за даними [472].

Такий ефектоутворюючий чинник як собівартість одиниці нішевої продукції за досліджений період, як видно із результатів проведених розрахунків, представлених на рис. 3.12, має дуже здиверсифіковані рівні значень. що й не дивно, оскільки кожен вид продукції кожної окремої для виробництва її одиниці має свої потреби у ресурсах тощо.

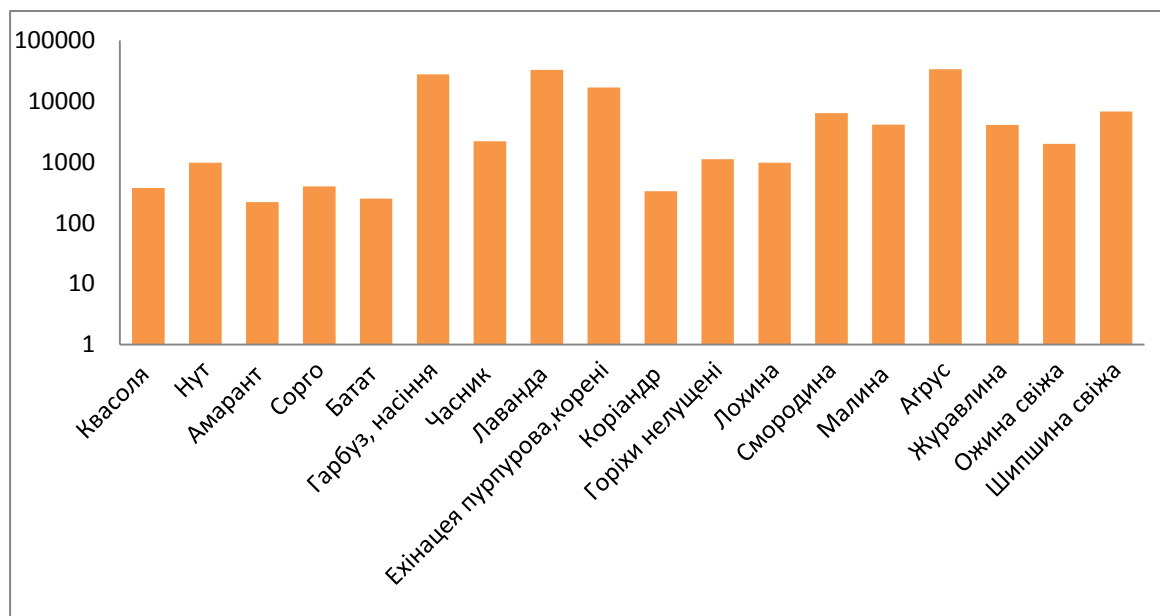

Рис. 3.12. Собівартість окремих нішевих культур, 2020 р., грн/ц
Джерело: сформовано авторкою.

При цьому структура цієї собівартості також по культурах відрізняється (табл. 3.36).

Таблиця 3.36

**Структура собівартості продукції вирощування нішевих культур у
сільськогосподарських підприємствах України, %, 2019 р.**

Нішеві культури	Всього витрат	Прямі матеріальні	У тому числі				Прямі витрати на оплату праці	Інші прямі витрати та загальнозаводничі витрати – усього	У тому числі				
			насіння та посадковий матеріал	мінеральні добрива	паливо і мастильні матеріали	решта матеріальних витрат			відрахування на соціальні заходи	амортизація	оплата послуг сторонніх організацій	прямі та загальнозаводничі витрати	
Жито	100,0	58,9	12,8	23,7	11,8	10,6	6,6	34,5	1,3	6,8	9,3	17,1	
Овес	100,0	56,0	11,5	18,5	14,8	11,2	9,0	35,0	2,0	7,4	4,8	20,8	
Гречка	100,0	50,2	11,2	14,8	14,0	10,2	7,7	42,1	1,7	7,2	5,6	27,6	
Просо	100,0	54,9	8,8	16,7	15,6	13,8	6,5	38,6	1,3	8,3	6,7	22,3	
Культури зернобобові сушені	100,0	55,0	15,6	12,9	11,2	15,3	6,4	38,6	1,7	8,4	8,5	20,0	
Насіння льону-довгунцю	100,0	64,7	11,6	35,9	11,4	5,8	3,3	32,0	0,7	4,8	9,5	17,0	
Шишки хмелю	100,0	43,3	0,6	6,5	14,8	21,4	34,1	22,6	7,0	3,4	2,8	9,4	
Культури овочеві відкритого ґрунту	100,0	54,5	16,2	12,2	7,0	19,1	13,3	32,2	3,0	8,7	5,1	15,4	
Культури овочеві закритого ґрунту	100,0	52,1	4,4	5,7	2,7	39,3	19,5	28,4	4,3	7,1	2,1	14,9	
Культури ягідні	100,0	36,9	1,4	18,0	6,9	10,6	29,6	33,5	6,1	16,7	4,8	5,9	
Культури плодові	100,0	37,0	0,9	10,9	6,5	18,7	19,7	43,3	4,3	14,4	10,6	14,0	
Виноград	100,0	39,0	0,1	10,7	11,8	2	16,4	27,3	33,7	5,9	10,2	3,4	14,2

Джерело: на основі даних [101; 157].

Результати аналізу результатів розрахунку структури собівартості продукції вирощування нішевих культур у сільськогосподарських підприємствах України (табл. 3.36) свідчать про переважаючу питому вагу у цій структурі прямих матеріальних витрат - їх частка по різних культурах від 36,9% (в структурі собівартості ягідних культур) до 55-60% (у структурі собівартості окремих нішевих зернових і зернобобових). Основними статтями витрат у зазначених прямих матеріальних витратах є витрати на насіння та посадковий матеріал і на мінеральні добрива. Частка прямих витрат на оплату праці у структурі собівартості є дуже здиверсифікована по різних культурах та

їх групах – від 3,3 у структурі собівартості льону-довгунця (якого вже майже не вирощують) до майже 30% у структурі собівартості ягідних культур, де потрібна жива праця при їх збиранні, а також – більше 34% по хмелю по тій же причині. Порівняно вища питома вага амортизаційних відрахувань у структурі собівартості нішевих культур групи ягідних і плодових може означати вищий рівень застосування тут інноваційних технологій та відповідних технічних засобів.

Як приклад наведемо розрахунок витрат на вирощування і ефективність такої нішевої овочевої культури як столовий гарбуз (табл. 3.37).

Таблиця 3.37

**Розрахунок витрат та економічної ефективності вирощування гарбуза
столового**

Стаття витрат	Звичайний гарбуз	Голонасінний гарбуз
Посівний матеріал, кг	\$7/кг	€19,5 – звичайні
Витрати на 1 га (за норми посіву 4/5 кг/га)	\$28-35	€78-90
Вихід насіння з 1 га	0,3-1,5 т	1-1,5 т
Витрати на посів, добрива та культивування, на 1 га	€400-450	€400-450
Витрати на механічний збір і сушку за наявності власної техніки	€300 на 1 т	€650 на 1 т
Закупівельна ціна насіння, т	\$1000	€2000-2500 (з логістикою)
Прибуток з 1 т	€300-400/т за умови використання вітчизняного обладнання	€500-800 т/га за наявності власного закордонного обладнання

Примітка: за даними операторів ринку
Джерело: за даними [437].

Результати розрахунків (табл. 3.37) свідчать, що за однакових обсягів витрат з розрахунку на 1 га на посів, внесення добрив і культивування вихід прибутку у голо насінного гарбуза є набагато вищий, ніж у звичайного. При

тому. що й урожайність (вихід насіння) є також вища у насіннєвого виду гарбузів.

Зрозуміло, що співвідношення цін і рівні собівартості на продукцію вирощування нішевих культур вплинуло певним чином на формування рівня рентабельності цієї продукції (рис. 3.13).

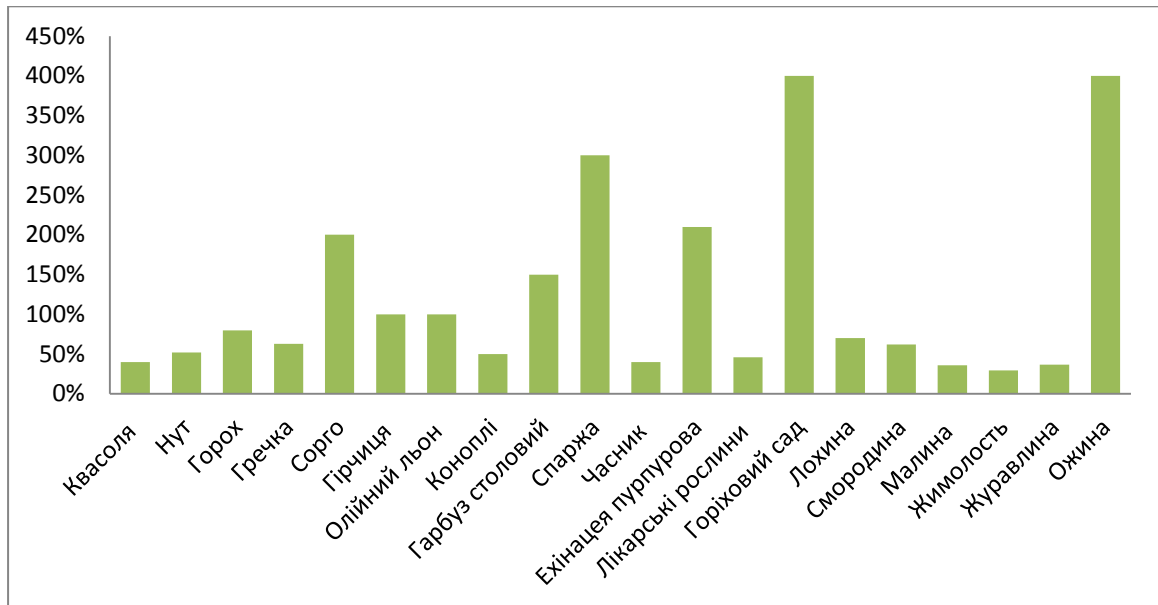

Рис. 3.13. Рентабельність виробництва окремих нішевих культур, 2020, %

Джерело: складено на основі розрахунків автора за матеріалами доступних джерел інформації

Як видно з результатів проведених розрахунків, що представлені на рис. 3.13, серед проаналізованих нішевих культур найбільш економічно ефективними за рівнем рентабельності є спаржа, сорго, ожина, горіхи, серед лікарських трав – ехінацея пурпурова. Інші нішеві культури також мають непогану рентабельність на рівні 40 і більше %.

В динаміці ефективність вирощування нішевих культур по різних нішевих культурах має диверсифікований характер, що є наслідком значної диверсифікації динаміки показників рівня середніх цін реалізації та собівартості одиниці продукції (табл. 3.38).

Результати аналізу динаміки рівнів рентабельності продукції вирощування нішевих культур ще раз підтверджують також високу нестабільність такого показника, як і всіх інших показників цієї ефективності,

що яскраво видно з даних табл. 3.38.

Таблиця 3.38

**Динаміка рівня рентабельності продукції вирощування нішевих культур
сільськогосподарськими виробниками в Україні, %**

Нішеві культури	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2020 р. ± до 2016 р., в.п.
Ягідні	104,0	85,9	19,5	19,8	54,1	-49,0
Плодові	12,0	27,3	3,4	0,2	12,4	0,4
Овочеві (закр. гр.)	7,7	1,7	8,5	-4,9	7,4	-0,3
Овочеві (відк. гр.)	19,7	15,6	16,7	7,0	8,3	
Картопля	-3,2	10,0	6,8	15,4	11,0	14,2
З-бобові (сушені).	-	22,4	-5,4	-11,5	-0,1	-
Льон-довгунець	10,1	-10,8	18,6	8,6	78,0	67,9
Виноград	74,6	51,6	22,6	-7,2	-16,2	-90,8
Просо	30,2	24,5	34,7	20,2	6,1	-24,1
Гречка	87,5	32,7	-17,2	6,6	54,7	-32,8
Овес	34,4	21,2	10,3	8,8	14,7	-19,7
Жито	24,6	20,2	-2,2	9,9	14,4	-10,2
Хміль (шишки)	100,4	17,7	60,9	9,0	-	-

Джерело: на основі даних [101; 157].

Офіційні дані з Державної служби статистики свідчать, що окремі нішеві культури у 2020 р. були навіть збитковими. Але при цьому слід враховувати, що офіційна статистика представляє дані лише по підприємствах, що займаються сільськогосподарським виробництвом і мають площу у 200 га сільськогосподарських угідь або площу закритого ґрунту на 5 га. Значна ж частина такої продукції виробляється у господарства з площею сільськогосподарських угідь до 100 га, включаючи і господарства населення, але по таких категоріях господарств Державна служба статистики обліку не здійснює, тому аналізувати досліджувану проблему є вкрай важко..

Проведені розрахунки свідчать також про досить суттєво вищий рівень рентабельності продукції вирощування нішевих культур у фермерських господарствах, ніж у інших їх категоріях (табл. 3.39). Це в першу чергу

стосується ягідних та плодових нішевих культур, а також сушеної продукції зернобобових і окремих зернових культур, за винятком гречки.

Таблиця 3.39

Порівняння рівня рентабельності продукції вирощування нішевих культур всіма категоріями сільськогосподарських виробників та фермерських господарств України, 2020 р.,%

Нішеві культури	В господарствах усіх категорій	в т.ч. у фермерських господарствах.	Рівень рентабельності нішевих культур у фермерських господарствах до господарств усіх категорій, ± в.п.
Ягідні	54,1	89,3	35,2
Плодові	12,4	35,0	22,6
Овочеві (закр. гр.)	7,4	3,7	-3,7
Овочеві (відк. гр.)	8,3	7,7	-0,6
Картопля	11,0	29,5	18,5
З-бобові (сушені).	-0,1	8,5	8,6
Льон-довгунець	78,0	74,8	-3,2
Виноград	-16,2	-8,6	7,6
Просо	6,1	15,7	9,6
Гречка	54,7	44,9	-9,8
Овес	14,7	22,5	7,8
Жито	14,4	27,1	12,7
Хміль (шишки)	-	24,4	-

Джерело: на основі даних [101; 157].

Високу ефективність вирощування нішевих культур як у випадку реалізації її продукції на внутрішньому ринку, якщо на цю продукцію є внутрішній попит, так і у випадку її реалізації за кордон, тобто – на експорт засвідчують практика зарубіжних країн і вже існуюча в Україні. Це підтверджують і проведені вітчизняними дослідниками розрахунки. На нішевих культурах при умові дотримання вимог відповідної технології та адекватної орієнтації у кон'юнктурі ринку можна отримати не менший обсяг прибутку, ніж у випадку вирощування соняшнику чи ріпаку [272]. У багатьох випадках від вирощування нішевих культур прибуток одержується вищий, ніж з такої ж площі від вирощування конвенційних культур. Аналітична компанія

Pro-Consulting, засвідчує, що вирощування нуту може окупитися на протязі менше, ніж 2 роки [98]. «Важливо, щоб сьогодні всі почули, що нішеві продукти мають велику маржинальність. На сьогоднішній день рентабельність аспарагуса, наприклад, сягає 300%» [220]. На думку аналітиків, знайомий усім фундук дає можливість одержати урожай до 2 т/га, а з них – 1т очищених ядер на суму майже \$6 тис. на оптовому ринку, при тому що в Європі тримається постійний попит на український фундук [413].

Економічна ефективність вирощування нішевих культур в цілому і головним чином характеризується двома важливими показниками – рівнем витрат та рівнем рентабельності виробництва. Але не менш, а дедалі більше – більш важливим на сьогодні, в умовах необхідності швидкого реагування на зміни кон'юнктури ринку, стає показник терміну окупності здійснених інвестицій, що особливо важливо, коли перехід на нову нішеву культуру пов'язаний з необхідністю у кількох роках до отримання першого урожаю.

За інформацією дайджесту на Kurkul.com., в Україні основними прибутковими нішевими напрямками сільського господарства на сьогодні є:

вирощування мікрогрину – виробники, що займаються вирощуванням мікрогрину у відносних промислових масштабах (у цій галузі це вже від 0,01 га), свідчать, що тут можна заробляти мільйони гривень. Основною умовою є наявність постійного ринку збуту, добре налагоджена технологія та активний маркетинг продукції через усі доступні канали комунікації;

вирощування спаржі – промислове вирощування спаржі в Україні стає все більш популярним бізнесом: прибуток може складати €20-25 тис./га/рік;

вирощування павлонії – дерево, що має приріст 3-5 м на рік дуже атракційний біологічний та економічний потенціал. Головною умовою ефективного бізнесу з павлонією є правильний підбір посадкового матеріалу, технологію вирощування та знайти надійний ринок збуту. Планація павлонії розміром в 5 га обійдеться у суму інвестицій біля €45000. Однак прибуток від продажу продукції – «кругляка» – з такої плантації може бути досягнутий в сумі €186 000. Ця енергетична рослина має низку позитивних ознак:

порівняно швидко росте, має високі показники тепловіддачі, може використовувати для виробництва паливних брикетів та пелет, може вирощуватися на бідних і забруднених ґрунтах за інтенсивними технологіями, здатність поглинати значну кількість CO₂ та ефективно запобігати ерозії ґрунту [269];

вирощування амаранту – культура поступово повертається до наших полів завдяки своїй високій стійкості до дефіциту вологи, відносно простій технології вирощування та харчової і кормової цінності;

закладка горіхового саду – це добре фінансове забезпечення для майбутніх поколінь,, хоча й справа не з дешевих, а одержувати прибуток можна буде лише років через 5. Але вже через 10-15 років обсяг прибутку зросте у 10 разів за умови уникнення помилок під час посадки та в період догляду за насадженнями;

бізнес на пасіці з 50 вуликів – забезпечить прибуток не лише від продажу меду та різної продукції, виробленої з нього, а й підвищить рівень врожайності квітоносних культур на полях через запилення їх бджолами, що сформує додатковий дохід [415; 256].

Крім павловнії гарні можливості для освоєння сільськогосподарськими виробниками має так енергетична культура як міскантус (слонова трава), хоча наразі він користується попитом в. основному за кордоном, куди експортується у формі пелет або січки за ціною у €50-60/т. Його урожайність може бути на рівні 15-20 т/га там, де, наприклад, кукурудза дає всього 3-4 т [197]. За рік з 1 га можна отримати 20 т біомаси вологістю на рівні 12-15%. Кожен 1 га міскантусу може дати по \$700 прибутку щороку. А сума інвестицій в 1-гектарну плантацію становить \$2 500 [227].

У 2018 р. серед проаналізованих нішевих культур найбільш витратним виявилось виробництво гречки та зернобобових – собівартість 1 ц виробництва гречки у сільськогосподарських підприємствах України піднялась до 814,9 грн, а 1 ц зернобобових – 432,3 грн. Можливо, через це у 2020-2021 рр. гречка ще в більшій мірі стала в Україні нішевою, бо її посіви

скоротились із 600 тис. га до всього 60 га, тобто у 10 разів, внаслідок зниження її конкурентоспроможності у порівнянні із імпортною – російською, що заповнила український ринок цієї продукції і продаються тут навіть із китайськими етикетками. Найменш витратними нішевими сільськогосподарськими культурами стали жито та овес, середня собівартість виробництва 1 ц продукції зерна яких, відповідно, становила 256,6 та 245,8 грн. Високоприбутковими є просо та зернобобові культури [615].

У світовому сільському господарстві культури зернобобової групи за посівними площами та валовими зборами займають друге місце після зернових. Така ж структура має місце і на рівні нішевих культур даної групи. Вони є потужним і повсякденним джерелом високоякісного білка у раціоні харчування людей та годівлі сільськогосподарських тварин. Корисною властивістю зернобобових рослин є те, що вони здатні витягувати азот із атмосфери і використовувати його для створення своєї продуктивності та залишати його частину для наступних сільськогосподарських культур у сівозміні. Горох, квасоля, нут, соя, сочевиця, з розрахунку на 1 га зв'язують 90–180 кг екологічно чистого азоту це 80–90% обсягу азоту, що необхідний для одержання високого рівня врожаю. До того ж, ці нішеві культури перетворюють досить важко розчинні фосфорні сполуки у форми, набагато більш доступні для більшості культур. Тому вирощування зернобобових у значних об'ємах дає відповідно змогу досить суттєво зменшити обсяг використання мінеральних добрив без відчутного зниження рівня урожайності і при цьому суттєво покращити родючість ґрунту. Значить, впровадження нішевих зернобобових культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції є не особливо капіталомістким способом для покращення ґрунту, тим самим, здійснюючи екологізацію сільського господарства. Важливою позитивною рисою зернобобових культур є їх рівень посухостійкості, що має особливо важливе економічне значення в умовах динамічної інтенсифікації процесів глобального потепління, бо впровадження гороху, квасолі, нуту, сочевиці та інших зернобобових з їх високим рівнем

посушливості дозволяє суттєво зменшити обсяги втрат продукції у посушливі сезони і при цьому суттєво заощадити витрати на зрошення.

Вирощуванню бобових культур властиві певні відмінні переваги також і екологічного характеру (рис. 3.14)

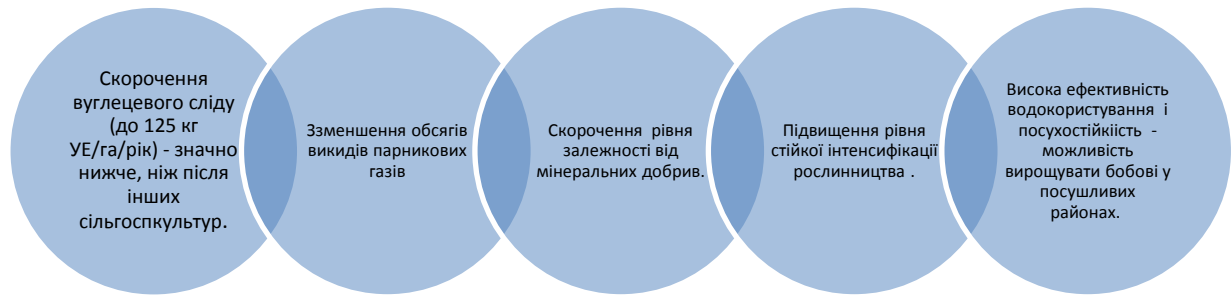

Рис. 3.14. Переваги вирощування нішевих зернобобових культур

Джерело: сформовано за даними [761].

Отже, бобові нішеві культури є ефективним вибором в плані їх кліматичної оптимізації у практиці господарювання виробників.

Крім того, ця ніша є перспективною ще й тому, що попит на продукцію їх вирощування у світі постійно зростає, бо вона відноситься до healthy-продукції, а кількість населення світу зростає незворотно, при цьому зростає і кількість прихильників здорового способу харчування.

В економічному плані, ціни на продукцію вирощування нішевих зернобобових культур за останні роки зростали досить стабільно і залишаються достатньо високими, у порівнянні із традиційними зерновими, щоб забезпечити їм достатній рівень рентабельності. Тому зазначені чинники зумовили підвищення інтересу вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції до розширення розміру посівних площ під цими нішевими зернобобовими культурами, оскільки цей бізнес є порівняно найбільш перспективним для малих та середніх за розмірами виробників сільськогосподарської продукції. Окрім того, нішеві зернобобові культури реально дозволяють одержати вищий рівень прибутковості у порівнянні з

окремими навіть високоліквідними зернобобовими культурами. У продовольчому відношенні найбільш цінною серед нішевих зернобобових культур вважається квасоля [482]

Жителі країн Центральної Азії, Південної Європи та більшості арабських країн наразі в рік в середньому споживають до 30-35 кг нуту на особу. Нут – це гарне джерело цінного рослинного білку, тому досить поширений у раціоні вегетаріанців та веганів [760]. Це суто харчова культура, із неї роблять такі смачні страви як хумус та фалафель. Попит на продукцію вирощування цієї культури у світі буде надалі зростати внаслідок посилення процесів міграції населення, що здійснюється у напрямку європейського континенту і супутнього процесу відповідного розширення ринку збуту. Але, якщо планувати експортувати нут до Європи, потрібно звернути увагу на чітку необхідність дотримання певних вимог, зокрема щодо стандартизованого розміру насіння, його відповідного калібрування через зростаючі вимоги на зарубіжних ринках до якості бо, наприклад, в Німеччині платять за тонну до €10 тис лише у випадку відповідності існуючим вимогам щодо якісних параметрів.

В Україні, на думку експертів, є умови для створення цілком вигідного бізнесу на свіжій спаржі, салаті, броколі.

Спаржа – це досить близька біологічна родичка цибулі, але вона відноситься до роду аспарагусів, у якому нараховується близько 600 видів, з яких найбільш розповсюджений – *Asparagus officinalis* L, відомий в Україні як «заячий холодок». У Європі 50% спаржі споживається як свіжа, 20% – як консерви, 20% – як заморожена, 10% – у вигляді порошку. У Німеччині у свіжому вигляді споживається 97% спаржі, в Іспанії 77% спаржі переробляється. В Європі під спаржею постійно збільшуються і перевищують вже 60 тис. га, підвищується і її урожайність – польські виробники щорічно збирають її по 12-15 т/га.

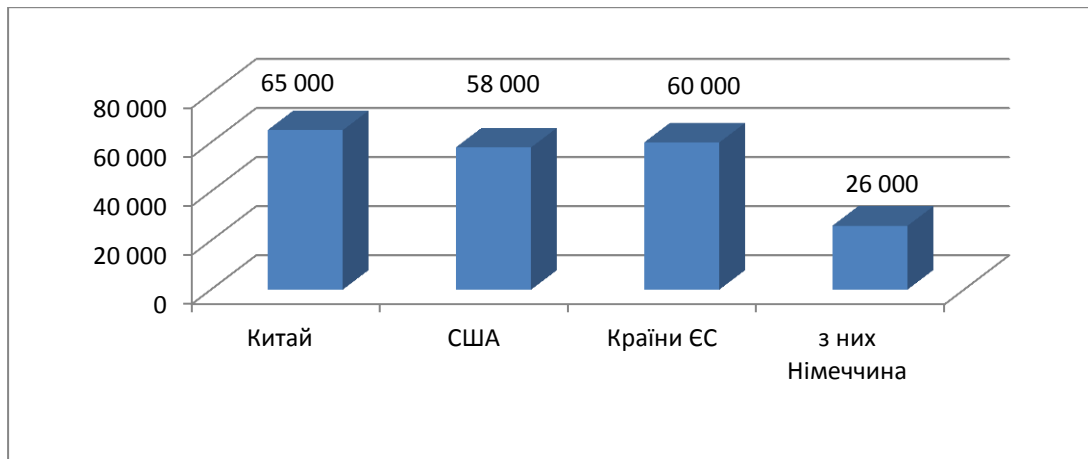

Рис. 3.15. Світові лідери у вирощуванні спаржі

Джерело: за даними [590].

Гектар спаржі в Україні дає по мінімуму 400 тис. грн (а гектар кукурудзи – максимум лише 10 тис. грн). Імпортна спаржа в Україні сьогодні коштує 350–380 грн/кг, а українську спаржу продають за 150–180 грн. Але термін реалізації спаржі дуже короткий – до п'яти діб, тому в більшості випадків у магазині імпортна спаржа – це вже не спаржа [669]. Компанія «Розетта Агро» привозять до України посадковий матеріал спаржі з Нідерландів, де при закладанні гектара спаржі витрати на це складають понад €3 тис., але вже на четвертий рік вирощування чистий прибуток досягне понад €25 тис. Ціна реалізації 1 кг спаржі у Нідерландах становить €6. В Україні також сам матеріал для закладання спаржі є найдорожчим і обходиться у €8 тис., формуючи найвагомішу статтю витрат. В цілому закладання 1 га спаржі обходиться майже у €12 тис., тоді собівартість одиниці продукту орієнтовно буде на рівні €0,93/кг [589]. З огляду на високу прибутковість спаржі її популярність серед українських виробників зростає з року в рік досить швидко. Для цього є і кілька додаткових чинників. Перш за все, мова йде про відносно невисоку собівартість одиниці цієї продукції та відносно високі ціни у роздрібній мережі. Крім того, експерти плодоовочевого ринку України вважають, що спаржа має один з найвищих експортних потенціалів у цій галузі і наша має досить добрі перспективи у завоюванні ринку ЄС – нетто-імпортера спаржі: при постійних темпах зростання обсягів внутрішнього

виробництва спаржі, ЄС щорічно закуповує майже 100 тис. т. спаржі. Головна економічна перевага України в цьому бізнесі полягає в порівняно дешевшій робочій силі, а вирощування спаржі залежить у значній мірі від можливості використання ручної праці. Така ситуація робить вирощування спаржі в українських реаліях досить економічно атракційним, а саму продукцію – достатньо конкурентоспроможною на європейському ринку по цінах [633]. Але, хоча за останні 5 років розмір площі під спаржею в Україні потроївся, тим не менш, поки що цього не помітно не лише у світовому, але й у європейському масштабі. За оцінками експертів, на сьогодні українські виробники вирощують спаржу на близько 70-80 га, у комерційних проектах зайнято лише 30-36 га [756]. Зустрічаються оцінки цієї площі і у 100 га. Вся проблема у відсутності належного обліку в статистиці. Попит на спаржу на внутрішнього ринку України – від 1 до 2,5 тис. т/рік. Українські виробники задовольняють 7-10%. Все інше – це імпорт з країн Європи та Китаю, у свіжому вигляді і у вигляді напівфабрикатів – пресервів та у замороженому вигляді [588]. Недостатня розвиненість внутрішнього ринку – наслідок недостатньої культури її споживання. Більшість українців мають поняття про корисність спаржі у раціоні харчування, але правильно її готувати вміють одиниці. Багато виробників, закладаючи плантації під спаржею, не особливо заглиблюються в усі нюанси маркетингу цієї продукції, тому часто у розпал сезону на оптових ринках з'являється багато спаржі у такому стані, що її у більшій мірі можна назвати вже сировиною ніж продуктом [756]. Аналітики і практики відзначають наявність значної проблеми із якісною розсадою спаржі вітчизняного виробництва. А імпортна розсада спаржі – дуже дорога. Тому спаржевим бізнесом на сьогодні займається в Україні лише поодинокі фермери, які мають налагоджений надійний і швидкий її збут [756]. Підраховали, що закладка плантації спаржі у розмірі 5 га в цілому обійдеться фермеру у €61875. Протягом наступних п'яти років буде потрібно €16 275 на обслуговування і догляд. А загальний 5-річний цикл плантації вимагатиме інвестицій на суму близько €143 тис. При цьому орієнтовний рівень

собівартості 1 кг спаржі у перший рік вирощування рівний приблизно €3, а вже на четвертий рік він знижується до €1. Загалом чистий прибуток від продажу спаржі із 5 га становитиме €125 тис. за 5 років, що складає біля €24-25 тис. у середньому за рік [590], що підтверджується відповідними розрахунками (табл. 3.40).

Таблиця 3.40

Розрахунок економічної ефективності вирощування спаржі з розрахунку на 1 га, €

Стаття витрат	0	1	2	3	4	5
Саджанці	8000					
Оренда землі	115	115	115	115	115	115
Підготовка ґрунту	540					
Формування гряди та культивування	510	-	-	-	-	-
Посадка саджанців	270	-	-	-	-	-
Система зрошення	1800	-	-	-	-	-
Полив (1 раз на тиждень)	140	140	140	140	140	140
ЗЗР та добрива	500	500	500	500	500	500
Прополювання	500	500	500	500	500	500
Ручне збирання: Постійні робітники	-	400	400	400	400	400
Тимчасові робітники	-	1600	1600	1600	1600	1600
витрати	12 375	3255	3255	3255	3255	3255
Вихід (кг\га)		600	1200	1400	1600	1600
прибуток		1800	5400	5600	6 000	6 000
Всього витрат						28 640
Прибуток						24 00

Джерело: розраховано на основі [590].

На 1 га спаржі працюють в середньому 6-10 осіб, в залежності від виконуваної операції: під час обприскування та зрошення – 2 людини, збирання – 10 осіб, тому в теплі дні збирають урожай двічі на день, бо спаржа

досить швидко відростає. Робочий день у таку пору триває близько 10 годин [590].

Результати SWOT – аналізу вирощування спаржі представлені у табл. 3.41.

Таблиця 3.41

SWOT – аналіз вирощування спаржі

Сильні сторони	Можливості
Сприятливі умови для вирощування спаржі по всіх регіонах України	Можливість вирощування спаржу і як посадковий матеріал
Урожай з ділянки можна збирати упродовж 10-12 років.	Молоді пагони культури позиціонуються як органічна та екологічно безпечна продукція,
Спаржевий бізнес сприятливо впливає на підвищення рівня зайнятості	Відкритість ринків збуту, як вітчизняних, так і світових, зростаючий попит
Невибагливість до ґрунтів	Можливість вирощування як у відкритому, так і закритому ґрунті
Низька конкуренція на внутрішньому ринку продукції	Можливість розвитку виробничої та споживчої кооперації.
Спаржа - багаторічна, витривала і морозостійка культура	З насаджень спаржі можна отримати врожай на рівні 4-6 т/га і вище.
Слабкі сторони	Загрози
Земельну ділянку для закладання багаторічних насаджень потрібно готувати за рік до посадки; період виходу на повну прибутковість є тривалий	Проблема з дотриманням стану свіжості товару
Немає офіційно зареєстрованих пестицидів	Неякісний вітчизняний посадковий матеріал і ризик потрапляння у залежність до закордонних виробників посадкового матеріалу
Немає відповідної культури споживання спаржі	Вимушений експорт продукції
Відсутність достатньо кваліфікованих працівників і досвіду; високі затрати ручної праці	Відсутність (втрата) ринку збуту

Джерело: сформовано авторкою за матеріалами доступних джерел інформації

Найдорожчою спецією у світі по праву вважається шафран. Разом з тим в Україні шафран є класичною суперприбутковою нішевою культурою.

Шафран має лікувальні властивості і надає стравам унікального смаку та аромату. Збирають з метою одержання спеції рильця з квіток, причому – вручну. Починаючи з 4-го року з 1 га можна отримати 10 кг спеції, і так протягом 5-6 років [70]. Перша партія посадкового матеріалу цієї культури в Україну прибула ще у 2015 році у розмірі 2 т цибулин крокусу *Sativus* [556]. Олег Демченко, який тоді відважився посадити 0,5 т цих цибулин на 5 сотках у с. Любимівка Херсонської області, одержав свій перший урожай в обсязі всього 250 г. Якщо врахувати, що вартість 1 г спеції коливається від \$5 до \$10, результат з 5 соток вийшов непоганий. Але для експорту потрібна партія хоча б у 10 кг спеції [556]. Сьогодні фермер для створення шафранового бізнесу пропонує свою практичну формулу: 20 соток угідь – 1 т цибулин крокусу *Sativus* (\$7 тис.). Зібрати квіти з поля площею 20 соток можуть 2 робітника. З 25 квіток можна реально отримати до 1 г шафрану. За 3 роки площа поля під шафраном збільшується до 1 га на виключно власному посівному матеріалі. Починаючи з 4-го року з 1 га посівів отримують 10 кг спеції, і продовжується ще протягом 5-6 років. До того, можна продавати цибулини. Шафран довго зберігається і при цьому зберігає свої корисні властивості, а шафран трирічної витримки є навіть цінніший, ніж свіжий [60]. За словами одного із перших в Україні практика у сфері шафрану Олега Демченко, термін окупності інвестицій в культуру становить 2 роки [410]. Успішно функціонує у сфері шафранного бізнесу у Херсонській області і «Компанія ТОВ «Агро-Фокус»», засновницею якої є Лариса Боден – тут збирають вже по 300 і більше г шафрану в рік [411].

Все більше українських фермерів цікавляться такою рослиною як амарант. Рентабельність його вирощування є доволі висока, а попит наразі набагато перевищує існуючу пропозицію. Переробні підприємства в Україні вже зараз укладають угоди на викуп 100% врожаю. При середній рівні урожайності в 20 ц/га та ціні товарного насіння 25 тис. грн/т з 1 гектара можна отримати від 50 тис. грн. А органічний амарант ціниться ще дорожче – 35 тис. грн/т [771]. Врожайність амаранту досягає 50 ц/га, і це не є верхня межа.

Окрім насіння, є значний попит на олію з амаранту, на шліфовану крупу, на борошно і навіть на макуху із зародків [771].

В Україні суттєво збільшуються площі під горіховими садами з огляду на зростаючий попит на горіхи. [623]. Рентабельність вирощування такої продукції оцінюють у 400-450%. Рентабельність інвестицій у переробку складає майже 300%, тобто один вкладений долар повертає три. Капіталовкладення на 1 га горіхового саду становлять від \$10 тис. і це не враховуючи можливість участі в Державній програмі компенсації вартості саджанців [623]. З 10 га насаджень горіха за 10 років можна отримати близько мільйона гривень [133].

Перевагою горіхового бізнесу є можливість низького інвестиційного старту і добра збереженість продукції, що не змушує виробників швидко реалізовувати горіхи одразу після збору. Експерти наголошують, що урожайність фундука можна зробити стабільною і прогнозованою, що дозволить навіть невеликим господарствам отримувати прибуток на рівні €6-8 тис./га протягом тривалих десятиріч. Для посадки 1 га фундука потрібно біля \$3-3,5 тис. За наступні 3 роки потрібно буде ще близько \$500 вкладень. Тобто, в сумі за 4 роки інвестиційного періоду з розрахунку на 1 га потрібно інвестувати в \$3,5-4 тис. У період плодоношення насаджень і збору урожаю з розрахунку на 1 га потрібно здійснити витрати на суму біля \$1500. При середньому рівні урожайності у 2140 кг/га і ціні горіхів у \$2 кг та при витратах на рівні \$1500/га чистий дохід становив \$2500/га.

Як свідчать польські джерела, (треба врахувати, що ціни на паливо і заробітна плата плати у нас є суттєво нижчі), при врожайності 3 т/га валовий дохід з 1 га становитиме \$7500 тис. При витратах на рівні \$1500 (включаючи амортизацію прямих витрат у інвестиційний період), чистий прибуток складе \$6000/га/рік. Це засвідчує високу маржинальність фундука навіть в умовах невеликих на площі господарств у 5-20 га [133].

Непогані показники ефективності вирощування демонструє горіх пекан, який також може бути вигідним і в умовах невеликих господарств. За період

останніх 5 років горіхи pekanу оцінювались у \$0,50-\$2,00 за фунт (тобто \$1,25-5/кг [137]).

До групи горіхових відноситься також чуфа – так званий земляний мигдаль (тигровий горіх) [559]. Наразі цією культурою займаються малі за розмірами фермери у регіонах Полтавської, Сумської, Тернопільської та Запорізької областях. Поживність чуфи у три рази більша за поживність арахісу і вона дуже добре використовується у виробництві тортів та інших солодоців. Агротехніка вирощування чуфи подібна на агротехніку вирощування картоплі. Вартість посадкового матеріалу у вигляді бульб для у приватних виробників становить 30-100 г (170 грн за 180 штук). Для використання як їжі чуфа продається за ціною 85 грн/200 грн упаковка [559].

Вигідніше, ніж соняшник, як виявляється, є вирощувати льон, що переконливо демонструє досвід «Баришівської зернової компанії» – ціна насіння соняшника восени – 8000 грн/т, а льону – 7000 грн/т, але 1 га соняшнику дає 11 тис. грн прибутку, льону – на 25-30% більше. Середня рентабельність соняшнику досягає 80%, а льону – навіть 150% [185] при середній урожайності навіть у 1,5 т/га, яка може сягати і до 2–2,5 т/га [56]. У Житомирській області вже зараз функціонують декілька підприємств, які поступово відновлюють цю індустрію. Експорт льону та вироблених з нього тканин або й готового одягу у Європу обіцяє бути вигідною справою. А лляної олії потребують Тайвань, Гонконг та Шанхай у зв'язку із їхніми традиціями та смаковими уподобаннями [760]. Але для льняного бізнесу, за інформацією керівника Пулинського льнозаводу В. Свириденка, потрібно, як мінімум, 150 га угідь [421].

В Україні дуже наразі вузькою нішою є вирощування лікарських трав та відповідних ефіроолійних культур, серед яких найбільш популярними є розторопша плямиста, м'ята перцева, череда трироздільна, шавлія лікарська, ехінацея пурпурова та лаванда [571]. Сімейна ферма на площі 0,5-2 га із малою механізацією за рік може заробити 30-250 тис. грн (а на зрошенні - ще більше). Одна сотка землі може дати 20-35 кг коренів валеріани (при ціні 90-

120 грн/кг), 30-40 кг ехінацеї-трави (12-15 грн/кг), 15-20 кг ехінацеї-коренів (130-190 грн/кг), 40-60 кг трави череди (по 18-21 грн/кг), 40 кг алтеї-трави (15-20 грн/кг) та до 25 кг алтеї-коренів (35-50 грн/кг). Таким чином, один га поля може дати за сировину, зібрану з нього, від 50 тис. грн (у випадку 500 кг ромашки/га) до 300 тис. грн (у випадку 3,5 т сухого кореня валеріани). При цьому витрати можуть бути на рівні 25 тис. грн/га у випадку ромашки та 170 тис. грн у випадку валеріани [201].

Діяльність в цій галузі може варіюватись – від виробництва сировини до виробництва ефіру. Галузь не потребує величезних вкладень – для старту проекту вистачить \$70 тис. Закладка 1 га лавандової плантації окупиться за два роки [874]. Прибуток від вирощування лаванди на 1 га, може становити €8000 [571]. Рівень рентабельності вирощеної лаванди у перший рік – 36,4%, що означає, що з кожного \$1 витрат можна буде отримати понад 36 центів прибутку, а через 5 років рентабельність інвестицій може досягнути 200% [874].

Згідно результатів розрахунків аналітичної компанії Pro-Consulting, створення в Україні підприємства з виробництва ефірної олії окупиться в Україні за 20-36 місяців, за умови, що щомісяця підприємством вироблятиметься 338 л олії, з якої 51,3% – лавандової, 43,6% – м'ятної, 5,1% – мелісової, відзначаючи, що ця ніша в Україні практично вільна. Бізнес-план такого проекту передбачає тривалість монтажу і підготовки такого комплексу у 4 місяці. Наразі обсяг виробництва в Україні – біля 500 т, і він є дуже нестабільний в часі. Єдине, що стабільно зростає це – експорт ефірної олії – за 2017 рік він збільшився на 54% в натуральному і в 1,7 разів – у грошовому вираженні [232]. Обсяг експорту лікарських рослин з України вже у 2014-2016 рр. збільшився на 24,4% і став більшим за обсяг імпорту у 2,5 рази [874].

Компанія «Добротрав» декларує, що вирощування кульбаби вже через два роки може давати прибуток у розмірі €8340/га, а рівень рентабельності становитиме 121%, для чого потрібні мінімальні інвестиції у €5100/1га, або €47 850/5га. При цьому на закупівлю техніки при малих масштабах бізнесу

потрібно €4950, на 3 кг насіння – €150. На 5 га витрати на техніку будуть більшими – на рівні €47100, бо в такому варіанті потрібно більше спеціалізованої техніки, наприклад, спеціальний комбайн за €8 тис. Врожайність кульбаби досягається у 5-8 ц/га сухого листа і 16-22 ц/га сухого кореня на другий рік вирощування. В ЄС ціна на суху сировину кульбаби лікарської – €1,5-1,9/кг листя і €3-4/кг сухого кореня [807].

В рамках такого передбачення аналітиками розроблено розгорнутий бізнес-план сучасного господарства, яке може займатись вирощуванням нуту на площі 200 га, загальна вартість якого є на рівні €430 тис. передбачуваний виробничий комплекс містить зерносковище на 400 м² для зберігання 550 тонн бобів нуту, гараж для техніки и устаткування, паливо мастильних матеріалів та запчастин на 200 м², склади на 50 м² для різних матеріалів і комплектуючих; резервуари для зберігання зрідженого газу (10 м³) і палива (до 10 т). Комплекс буде в стані реалізовувати нут до 400 т щороку на суму €300 тис., а здійснені інвестиції з врахуванням дисконту зможуть окупитись за 21 місяць [98].

Собівартість вирощування 1 кг батату в Україні становить близько \$0,3, а вартість його реалізації в Україні – на рівні 70-90 грн/кг. Дослідники дійшли обґрунтованого висновку, що урожайність батату у Херсонській, Миколаївській, Одеській і Запорізькій областях може сягати 100 т/га [34]. Вже в першій рік вирощування рівень рентабельності виробництва батату може становити 180%. А роздрібні ціни на батат на ринках України нерідко можуть сягати 160 грн/кг, але при цьому значну кількість пропозиції на ринках складає імпортна продукція, 50% якої іде до нас із США і яка в принципі може бути витіснена бататом місцевого виробництва за рахунок об'єктивно менших витрат на логістику [632].

Ефективність вирощування стевії невеликими виробниками в Україні формується внаслідок того, що тут у стевії немає ні шкідників, ні хвороб, за винятком чорної ніжки, яка дійсно може знищити сходи. Рідкий екстракт стевії українського виробництва реалізується за ціною 211 грн за 100 мл, а 300

шт. таблеток стевії – за 102,50 грн. Ціна на 7-20 шт насінин стевії коливається у діапазоні 10-45 грн. [938].

Малоосвоєні ніші є досить перспективними для здійснення виходу на ринок нових ягідних господарств, тому фахівці з Pro-Consulting пропонують звернути увагу на таку перспективну ягоду, як ожина, яка не є лідером ринку і конкуренція на її ринку поки є не надто сильна. Вона навіть не фігурує самостійно у статистичному обліку, де традиційно додається малини, хоча за рівнем продуктивності у 2-3 рази випереджає малину [107]. Вкладені в ожиновий проєкт кошти (\$ 312 тис. – техніка, 10 га площі угідь, складське приміщення на 400 м² і паркан довжиною 4,2 км) окупляться вже трохи більше як через три роки (40,7 місяців) [107]. Найбільш привабливі зони продажу свіжої ожини в Україні – курортні [381].

При належній підготовці до реалізації таких проєктів у нішевому ягідництві рівень рентабельності виробництва, наприклад, малини та суниці може перевищувати 40-45%, гороху – 55-70%, а часнику –87%, при тому, що рівень рентабельність, приміром, зернових в середньому по Україні – лише 40-37% [421]. Стартових інвестицій подібні проєкти, як правило, потребують відносно невеликих. Мінімальні суми, з яких є зміст починати нішеву справу, становлять від декількох сотень тисяч гривень аж до 10-15 млн грн. На закладку плантації дуже популярної зараз серед виробників і споживачів лохини, достатньо всього до 900 тис. грн (рис. 3.16).

Виходячи із результатів проведених розрахунків, найбільш інвестиційно місткими із нішевих культур у питомому розрахунку є ягідні (як багаторічні насадження, особливо – ожина і лохина), лікарські (лаванда тощо). Розмір обсягу питомих початкових інвестицій має значний вплив на загальну ефективність проєкту.

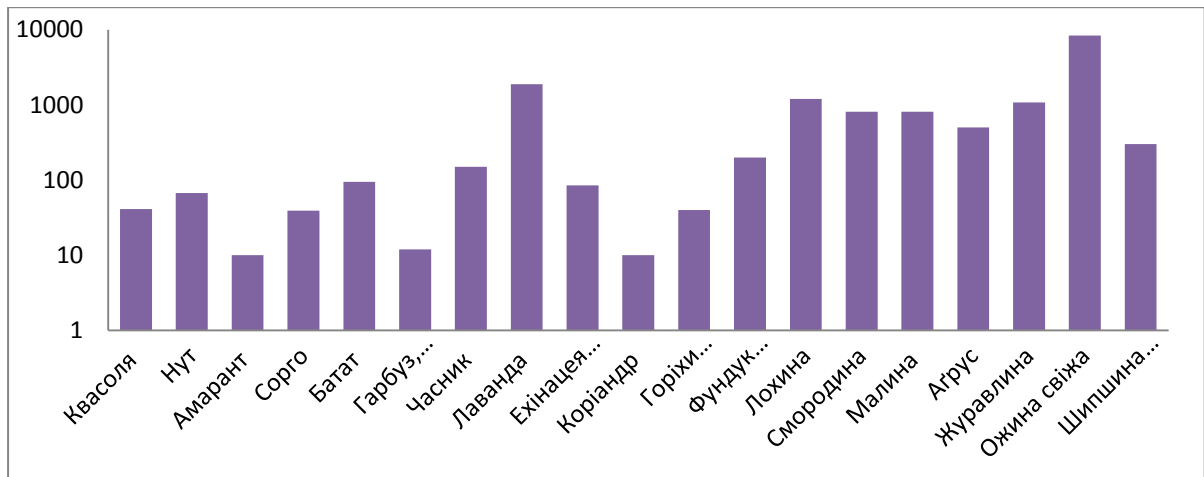

Рис.3.16. Початкові інвестиції з розрахунку на 1 га в розрізі різних нішевих культур, тис. грн

Джерело: складено на основі розрахунків автора за матеріалами доступних джерел інформації

А починати бізнес з виробництва малини та суниці радять зі стартових інвестицій в сумі біля 6,3 млн/грн [421]. В цьому плані ефективність започаткування вирощування в тому чи іншому господарств нішевих культур залежить від можливості врахування переваг та недоліків цих культур (Додаток К).

Найбільш прибутковою культурою після марихуани, вважається у світі, є журавлина, біля 98% врожаю якої забезпечують США і Канада. Якщо в Україні збирають приблизно 400 т ягоди в рік, то в Канаді – 176 тис. т, а США – 381 тис. т [755]. Вирощування журавлини переважно не потребує надміру сил, часу і ручної праці, ягода є невимоглива і її плантації не потребують якогось особливого догляду.

Найбільш маржинальною ягідною нішевою культурою насправді є жимолость, але наразі обсяг її ринку є дуже незнаний. Польща під жимолость віділила вже, за різними оцінками, від 2 до 3 тис. га, а Україна – лише 100 га [381]. За іншими оцінками – 120 га, з яких половина комерційного виробництва зосереджена в руках лише трьох господарств [184].

На півдні України поширюється вирощування пао-пао (від іспанського “парауа”, хоча до папаї вона не має жодного відношення) (або азиміна) –

екзотичний фрукт, про який уже добре відомий в Одесі [117]. Смак плодів схожий із смаком з бананово-ванільного крему з легкими нотами цитруса. Екстракти рослини є цінними як засіб для поліпшення стану імунної системи і нервової систем. На інтернет-сайтах 1 кг свіжих плодів азіміни коштує від \$45, а заморожених – від \$15 за 900 г, що свідчить, що промислове вирощування азіміни є досить економічно вигідним. В Україні саджанці азіміни пропонує ДП ДГ «Новокаховське» Інституту рису Національної академії аграрних наук України за ціною від 200 до 1500 грн за один саджанець, в залежності від віку [117].

Через 5 років від початку існування першого в Україні кизилового саду його власник – фермер Сергій Ольшанський – передбачає отримувати ягід кизилу по 38-40 т/га, оскільки кущ кизилу дає 15-80 кг ягід на рік., що в сумі дасть 10 т ягідного врожаю. Сума інвестицій (на посадковий матеріал, буріння свердловини, налагодження системи зрошення) становили біля 2 млн грн, а термін окупності передбачається у 10 років. Конкуренції на ринку цієї продукції в Україні поки що немає [275].

В Україні вже вирощується екзотична бамія – овоч родом з Індії, добре знаний вже тривалий час у США. В Україні його розведенню сприяє зміна клімату, і його вирощують все більше виробників [32]. Але наразі в Україні бамія – «нішевий» екзотичний і незвичний для широкого загалу продукт. Смак стручків бамії нагадує щось середнє між смаком спаржі квасолею і кабачками, використовуються широко як добавка до салатів, желеподібний сік з її плодів йде на медичні та промислові цілі, а її насіння може бути використане в якості замітника кави. Але бамія в першу чергу ціниться як «здоровий» продукт, який позитивно впливає на рівень холестерину і жиру в крові, є потужним джерелом антиоксидантів, її екстракт інтенсивно знижує рівень глюкози, а значна кількість слизових речовин у плодах дуже корисна тим, хто хворіє на виразку шлунку і гастрит. Як мінімум, бамія буде цікава для прихильників органічних продуктів, а її вирощування є досить рентабельним - консервована бамія вагою у 2800 г коштує у нас 120

грн, свіжа бамія продається за ціною 380 грн/кг при цьому ціна насіння знаходиться у діапазоні 3-9 грн. (в залежності від сорту і кількості) [32].

Маржинальність нішевого напрямку аграрного бізнесу, на перший погляд, є навіть дуже висока. Площі земельної ділянки для започаткування, наприклад, лохинового чи трюфельного нішевого бізнесу іноді достатньо всього 1 га. Для досягнення бажаного рівня рентабельності досвідчені практики радять мати в розпорядженні площу у декілька раз більшу [421]. Але мінімальна тривалість періоду окупності інвестицій в типові нішеві проекти є на рівні 3-4 років. Лише в наступні роки вони поступово стають прибутковими. До «ранньостиглих» ніш фахівці зараховують виробництво ягід, овочів та спецій. А, наприклад, плодові проекти стають прибутковими переважно аж на 7 році їх здійснення. Вирощування ж льону чи трюфелів стає прибутковим лише з 8-10 року, але в даному випадку надалі щорічно є надія отримувати по 0,2-1,5 млн грн прибутку з кожного 1 га угідь. Дещо детальніша інформація щодо інвестиційних потреб та рентабельності нішевого бізнесу за окремими культурами наведена у таблиці 3.42.

Таблиця 3.42

Показники ефективності типових нішевих проектів

Культура	Інвестиції, млн грн	Площа, га	Тривалість періоду окупності інвестицій, років	Розрахунковий прибуток за 5 років, млн грн
Малина/суниця	6,3/10,5	11/20	4/3	7/14
Горіхи волоські	0,5	5	6-8	0 (по 0,6-1,5 щороку після окупності інвестицій)
Лохина	0,35	1	2-3	1,4
Часник	2,4	5	4	1,9
Льон	15	150	7	0 (від 2,2 щороку після окупності інвестицій)
Трюфель	0,15	1	9	0 (1,3 через 20 років)

Джерело: за даними «Органік бізнес-школи», «Української горіхової асоціації», «Укрсадвинпрому», «УкрАП», «Асоціації розвитку льонарства і коноплярства України», «Мікосенергії» [421].

Як видно із даних (табл. 3.42), досить вагому роль у формуванні ефективності проектів щодо вирощування нішевих культур має період досягнення ними окупності (порогу рентабельності) у їх реалізації.

Не дивлячись на відсутність офіційної інформації Державної служби статистики, автору вдалося знайти узагальнені дані по окремих нішевих культурах щодо ефективності їх вирощування у сільськогосподарських підприємствах, які дають можливість передбачити показники цієї ефективності в розрізі цих культур (табл. 3.43).

Таблиця 3.43

Зведені середні прогнозні показники рівня економічної ефективності ведення нішевого агробізнесу за його окремими напрямками, 2021 р.

Показники	Нут	Горох	Сорго
Витрати на 1 га, грн	21338,9	15585,3	15145,9
Середня планова врожайність, т/га	2,8	2,5	4,0
Собівартість виробництва, грн/т	7621,0	6234,1	3786,5
Середня ціна реалізації 1 т, 278 грн	20 000,0	10 000,0	5500,0
Прибуток на 1 т, грн	12379,0	3765,9	1713,5
Рівень рентабельності,%	162,4	60,4	45,3

Джерело: за даними [274].

Розрахунки також підтверджують високий рівень ефективності вирощування наведених нішевих культур, що підвищує їх атракційність як напрямків переорієнтації спеціалізації сільськогосподарських виробників з метою підвищення ефективності функціонування своїх господарств. Аналогічні висновки підтверджуються і результатами розрахунків по окремих нішевих культурах у додатках Г.1; Д.1;Е.1.

Таким чином, вирощування нішевих культур як шлях до підвищення ефективності функціонування дрібних виробників сільськогосподарської продукції в сільських регіонах України нині має стратегічно важливе значення у здійсненні диверсифікації напрямів діяльності багатьох малих та середніх

сільськогосподарських виробників, оскільки з крупними підприємствами типу агрохолдингів у здійсненні виробництва традиційних видів сільськогосподарської продукції – зерна, насіння соняшнику, кукурудзи, сої, ріпаку тощо їм конкурувати об'єктивно немає змісту. Власне нішеві культури та продукти, завдяки їх високій питомій прибутковості, можливості здійснювати виробництво на малих площах, низьких питомих інвестиціях та низькій конкуренції на ринках продукції їх вирощування реально дозволяють невеликим і малим виробникам та домогосподарствам завоювати і утримувати непогані позиції на ринках. Хоча ці особливості зовсім не усувають можливості цього шляху розвитку і для великих підприємств типу агрохолдингів, які в силу змін у середовищі їх функціонування (кліматичних та економічних) також можуть шукати шляхів вирішення своїх проблем через переорієнтацію на нішеві культури – жито, овес, гречку, просо, сорго, квасолю, горох, ягідні, овочеві, горіхоплідні та плодові культури тощо.

Чинниками, що знижують ефективність вирощування нішевих культур в Україні і тим самим гальмують розвиток нішевого сільського господарства тут є низка труднощів, з якими зустрічаються виробники такої нішевої продукції на шляху розвитку цього бізнесу і які стосуються головним чином відсутності у вітчизняних виробників такої продукції потрібного досвіду і обмеженості можливостей його пізнання, оскільки за цим або потрібно їхати за кордон, або шукати контактів в Україні, а обмін такою інформацією є досить утрудненим через власне брак і несистемність та несистематизованість такої інформації. Публікації на цю тему мають в основному «інтернетного» інформаційно-констатуючий характер і є досить розрізнені. Фундаментального обширного аналізу чи так потрібного моніторингу стану нішевого виробництва у сільських регіонах практично не здійснюється. Дорадча служба також в цьому напрямку практично не працює (що характерно і для інших напрямів!). Тим більше проблематично наразі є щось говорити хоча б про якусь кооперацію у виробництві нішевої продукції чи у формуванні експортної торгівлі нішевою через відсутність власне цієї

кооперації і відсутність навіть сприятливих умов для її можливого розвитку. До цього додаються також поважні проблеми з пошуком споживачів в умовах наявної нерозвиненості попиту на таку продукцію і відповідної культури її споживання, брак спеціальних приміщень для правильного і безпечного зберігання продукції, необхідність додаткових коштів для підтримки бізнесу на період проходження своєрідного лагу освоєння нового нішевого виду виробництва (спаржа починає окупатись лише на 2-3-й рік від часу посадки). Проблемою є і дорожнеча імпортного насіння нішевих культур та відсутність його вітчизняного виробництва.

3.3. Експорт продукції вирощування нішевих культур та динаміка його потенціалу

Україна має досить потужний аграрний сектор, загальний обсяг експортного потенціалу якого ще не є настільки вичерпаним, як у інших традиційних учасників міжнародного ринку аграрної продукції (в Канади, США, країн-членів Європейського Союзу). Незважаючи на проблеми, пов'язані із серйозною економічною кризою, воєнними діями на сході країни і анексією частини її території, сільське господарство як одна з головних системних галузей України не лише змогла достойно зберегти свої позиції, але й навіть дещо їх зміцнити. Частка агропромислового комплексу у формуванні ВВП України у 2018 р. становила 20%, що передбачає відповідне збільшення впливу аграрної сфери економіки на формування державних фінансів та відповідне збільшення надходжень до бюджету. Динаміка виробництва продукції сільського господарства, в т.ч. і переважної більшості продукції вирощування нішевих культур, за останні роки демонструє в цілому позитивний характер.

Сільськогосподарське виробництво в цілому залишається в зоні уваги українського уряду, особливо – з огляду на укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і імплементацію Угоди щодо поглибленої та всеосяжної

зони вільної торгівлі з ЄС. З часу підписання Угоди про асоціацію обсяг експорту аграрної продукції до ЄС збільшився більше, ніж на третину (на 37%). За даними Європейської Комісії, за період з листопада 2018 року по жовтень 2019 року Україна посіла третє місце серед найбільших постачальників продукції аграрного сектору до країн Євросоюзу, досягнувши обсягу експорту на суму €7,3 млрд. А за час дії зони вільної торгівлі Україні вдалося отримати додаткові преференційні квоти на мед, виноградний сік, оброблені томати, ячмінну крупу, овес, пшеницю, ячмінь і кукурудзу. Наприкінці 2019 року Європарламент ухвалив рішення щодо загального збільшення квот на безмитне ввезення Україною до 70 тис. тонн курятини на рік до 2021 року. У 2019 році вітчизняні експортери повністю закрили квоти на мед, цукор, ячмінну крупу і борошно, оброблений крохмаль, консервовані томати, яблучний і виноградний соки, кукурудзу (основна і додаткова), пшеницю, м'ясо птиці, вершкове масло, оброблену продукцію з зернових та крохмаль [573].

В цілому у формуванні експортного потенціалу на сьогодні задіяно тільки до однієї третини від аграрних продуктивних ресурсів країни. Але вже в даний час суб'єкти аграрного сектора її економіки забезпечують майже третину обсягу товарного експорту країни. При створенні належних умов для відтворення українська земля може ефективно нагодувати 145-150 млн осіб, а експорт сільськогосподарської продукції може дорівнювати \$16-18 млрд. Експортний потенціал підприємств, що функціонують у агропромисловому виробництві, може бути реалізований повною мірою або за умови самостійного виходу підприємств на зовнішні ринки, що ускладнюються конкурентною побудовою ринків, несприятливою для такого шляху структурою систем ринкового розподілу продукції та низьким рівнем ринкового впливу підприємств аграрного сектора, або шляхом безпосередньої співпраці з експортерами, що також не є вповні типовим для вітчизняного ринку. Тому підприємства змушені використовувати досить довгі канали ринкового розподілу своєї продукції шляхом співпраці з посередниками з

нижчих рівнів маркетингової інфраструктури відповідних ринків сільськогосподарської продукції.

Але поки що обмежене число українських операторів зовнішніх ринків може реалізовувати на ньому продукцію. Наразі таких експортерів є дві основні категорії – агрохолдинги і трейдери. Перші у більшості випадків самостійно займаються реалізацією на експорт виробленої сільськогосподарської продукції, а трейдери – безпосередньо здійснюють посередницькі функції, закупаючи сільськогосподарську продукцію і експортують її за кордон. Агрохолдинги вже давно зрозуміли вагому важливість експортної складової у формуванні обсягів їх продажів, а практично з 2015 року вони свої маркетингової стратегії відкрито спрямовують на інтенсивне нарощування обсягів експорту. Але це стосується головним чином продукції вирощування традиційних для агрохолдингів експортноорієнтованих культур – пшениці, кукурудзи, соняшнику, ріпаку, сої. Експортуванням же продукції вирощування нішевих культур в більшості випадків займаються трейдери як посередники у здійсненні трансакцій між виробниками цієї продукції та закордонними ринками, формуючи при цьому необхідні оптові ринкові партії продукції. При цьому, на сьогодні у експортованій продукції вирощування нішевих культур є дуже низька частка доданої вартості в експорті.

Підвищити попит та рівень цін на продукцію, що експортується, в значній мірі зможе екологізація технологічних процесів та виробництво продукції вирощування нішевих культур як органічної, хоча в такому випадку слід враховувати додаткові витрати на сертифікацію цієї продукції та проблеми, із цим пов'язані.

Україна міцно утвердилась на світових ринках як провідний і досить надійний постачальник сільськогосподарської продукції, в т.ч. і продукції вирощування нішевих культур, оскільки має сприятливі кліматичні умови для її виробництва, відносно вигідне географічне положення, традиційні ринки збуту і все більше намагається адаптується до сучасних вимог іноземних

споживачів [196] Тому динаміка обсягів експорту такої продукції має позитивний характер (табл. 3.44). Цим самим покращується баланс торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Таблиця 3.44

Динаміка обсягів експорту аграрної продукції України, млн дол. США

Показник	Роки						
	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2020 у % до 2010
Обсяг експорту	17 880	16 668	15 282	18613	22144	22199	223,4
Темпи росту	1,39	0,98	1,05	1,05	1,19	1,00	-0,39

Джерело: за даними [196, с. 23].

Тенденція до нарощування обсягів експорту сільськогосподарської продукції з України є чітко зростаючою (табл. 3.44). Відповідно і частка продукції АПК у структурі українського експорту також зростає (табл. 3.45).

Таблиця 3.45

Частка продукції АПК в структурі українського експорту, %

	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2020 р. ± до 2018 р., в.п.
Продукція АПК та харчової промисловості	39,3	44,2	45,1	5,8
Продукція металургійного комплексу	24,6	20,5	18,3	-6,3
Продукція машинобудування	11,6	11,0	11,0	-0,6
Мінеральні продукти	9,2	9,7	10,8	1,6
Продукція хімічної промисловості	5,4	5,3	5,5	0,1
Деревина та паперова маса	4,3	3,7	3,7	-0,6
Різні промислові товари	3,1	3,2	3,4	0,3
Продукція легкої промисловості	2,6	2,4	2,2	-0,4

Джерело: за даними [241-243].

Обсяг експорту аграрної продукції, як видно з даних табл. 3.45, займає все більш провідну роль в формуванні загального обсягу експорту з України, становлячи вже понад 45% від нього. Хоча вагомим чинником такої динаміки є певне погіршення стану справ у інших галузях економіки.

Загальна структура експорту сільськогосподарської продукції в період 2010-2019 рр. має динамічний характер (табл. 3.46). При цьому частка продуктів рослинного походження має практично чітко виражену тенденцію до збільшення і у 2019 р. зайняла більше 58%.

Таблиця 3.46

Товарна структура експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції, %

Назва товарів згідно з УКТЗЕД	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р.± до 2010 р.
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	0,0
Продукти рослинного походження	40,0	54,7	52,9	51,8	53,1	58,3	18,3
Жири та олії тваринного або рослинного походження	26,3	22,6	25,9	25,9	24,1	21,3	-5,0
Готові харчові продукти	25,9	16,9	16,0	15,6	16,2	14,5	-11,4

Джерело: за даними [576].

Негативним моментом даної динаміки є суттєво помітна стабільно спадаюча частка готових харчових продуктів у структурі експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції (табл. 3.46). При цьому основними видами продукції нішевого характеру, за якими спостерігається найбільший ріст обсягу експорту, у 2020 р. є мед, плоди, горіхи, які входять до складу групи Топ-15 товарів, обсяг експорту яких збільшився з 2018 по 2020 рр. (табл. 3.47).

Таблиця 3.47

**ТОП-15 товарів, обсяг експорту яких збільшився з 2018 по 2020 рр.
в Україні, млн дол. США**

Продукція	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Олія соняшникова	-326,5	+375,3 (2 місце)	+256,7 (1 місце)
Насіння соняшнику		-	+33,2 (5 місце)
Пшениця		-139,0 (1 місце)	+30,2 (9 місце)
Олія соєва		+42,1 (8 місце)	+29,4 (10 місце)
Мед натуральний	-20,3 (11 місце)	-	+27,3 (12 місце)
Плоди та горіхи		-	+26,9 (13 місце)
Кукурудза	+498,3 (1 місце)	+496,2 (1 місце)	-816,1(1 місце)
Насіння свиріпи	+175,3 (4 місце)	+326,9 (3 місце)	271,3(4місце)
Макуха		+76,5 (4 місце)	-
Ячмінь	-19,2 (12 місце)	+50,4 (6 місце)	-56,8 (13 місце)
Соєві боби	- 109,5 (2 місце)	+48,4 (7 місце)	-48,7 (14 місце)
Соки з плодів	- 16,2 (14 місце)		

Джерело: за даними [241, с. 10].

За іншими даними, які охоплюють дещо ширший асортимент нішевої продукції і орієнтують не на Топ-15, а на Топ -10, а також є представлені у іншій формі та за ширший часовий період, в частині нішевої продукції можна говорити про найбільший ріст експорту практично тих же зазначених вище товарів (табл. 3.48).

Таблиця 3.48

Топ-10 експортних товарів із найбільшим ростом, \$ млн

Культура	2010 р.	2019 р.
Кукурудза	786	5218
Пшениця і суміш пшениці та жита	906	3658
Соєві боби	174	1166
Субпродукти та м'ясо птиці	41	578
Макуха та інші тверді відходи	1,7	305
Олія соєва	40	241
Олія свиріпова, ріпакова або гірчична	0,2	119
Яйця птахів	28	112
Мед натуральний	20	119
Борошно пшеничне, суміші пшениці та жита	22	93
Цукор	0,2	85
Масло вершкове та інші жири	5,3	77
ВРХ, жива	0,8	54
Інші продукти рослинного походження	0,1	51
М'ясо ВРХ	0,7	44

Джерело: розробка автора за даними [7, с. 5].

За дев'ять років обсяг доходу від експорту продукції сектору АПК збільшився на 123% (до \$12,2 млрд), що показує найбільше зростання обсягів експорту серед інших видів товару [7, с. 5]. На сьогодні серед продукції вирощування культур із високим попитом за кордоном за кордоном вирізняється продукція вирощування таких нішевих культур, як сорго, нут, льон, коноплі, гірчиця і квасоля. За останній час окрім горіхів, українські аграрії, відповідно до потреб зростаючого попиту, продовжують нарощувати обсяги експорту заморожених ягід. Раніше експорт такої продукції відбувався переважно через посередників, але тепер ситуація поступово змінюється, оскільки ринок продукції вирощування нішевих культур стає більш прибутковим, тому кількість учасників на ньому її надалі буде зростати [544].

Нішеві сільськогосподарські культури, особливо зернобобові, за останні роки формують значний економічний інтерес для представників малого та середнього аграрного бізнесу, бо вони створюють важливу конкурентну перевагу на ринку за рахунок ціни реалізації та собівартості вирощування (табл. 3.49).

Таблиця 3.49

Експорт нішевих маржинальних зернобобових культур в Україні, 2017 р.

Найменування продукту	Кількість, кг	Вартість, тис. дол. США	Ціна за 1 кг, тис. дол. США
Турецький горох (нут)	7507756,7	5684,78	0,7572
Квасоля звичайна, включаючи білу дрібну фасоль	112699615,0	6568,93	0,5829
Сочевиця	1843939,0	1070,04	0,5803

Джерело: за даними [482].

Високі експортні ціни на таку продукцію впливають і на відповідний їх рівень на ринку в країні. Це зменшує економічні ризики для аграріїв і дозволяє покривати витрати та отримати прибуток, достатній для розвитку

господарства і, як наслідок, посівні площі під цими культурами щороку збільшуються [482].

Україна заробляє на експорті за кордон бобових (без урахування сої, експортна позиція якої є четвертою і експорт якої дає понад \$1 млрд) на 42% більше, ніж від експорту всіх молокопродуктів. У 2017 року саме бобові культури вперше увійшли в топ-10 головних експортних товарів АПК України [224].

Географія експорту продукції сільського господарства з України є досить диверсифікована (табл. 3.50).

Таблиця 3.50

Основні торговельні партнери України в експорті товарів

Назва країни	Обсяг експорту товарів, млн дол.		
	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Країни ЄС	20 158,5	20 750,7	18 612,1
Росія	3 654,1	3 242,8	2 706,0
Туреччина	2 352,4	2 619,0	2 436,3
Китай	2 200,3	3 593,1	7 112,7
Індія	2 175,9	2 024,1	1 972,1
Єгипет	1 557,1	2 254,1	1 618,2
Білорусь	1 304,5	1 549,8	1 335,3
США	1 111,5	978,6	983,9
Молдова	789,3	726,6	679,7
Саудівська Аравія	749,1	744,4	735,6

Джерело: за даними [241-243].

Як видно із даних табл. 3.50, серед торгових партнерів України за 2018-2010 р. особливо зростає позиція Китаю.

Більшість нішевих продуктів мають порівняно досить високий рівень рентабельності власне тому, що в силу існування високого попиту на цю продукцію здебільшого утримується і дійсно висока закупівельна ціна, що зумовлено переважно географією їх збуту – більшість видів нішевих продуктів постачається переважно на закордонні ринки. Тобто, висока

ефективність продукції вирощування нішевих культур проявляється також і через експорт цієї продукції – ціна 1 т за експортною товарною позицією 713200000 – турецький горох (нут) у 2018 році становила \$829,8, за позицією 713400000 – сочевиця – \$387,1, 708200000 – квасоля – 1023,86 120400000 – насіння подрібнене – \$466, а найменша ціна 1 т була за експортною товарною позицією 100700000 – сорго зернове – \$153,2 [272]. Як наслідок, обсяг експортної виручки постачальників продукції таких товарних груп як сушені бобові за 10 місяців 2019 року, за даними Державної фіскальної служби, був на рівні \$128,6 млн, а горіхи сирі, варені і морожені – \$53,5 млн. Виручка від експорту багатьох нішевих продуктів у 2019 р. були вищі 12-місячних показників за 2016 р. – експорт бобових зріс на \$45,9 млн.

До того ж, Україна протягом року показала найвищий приріст обсягів експорту продукції в ЄС – 41% (€2,1 млрд).

Що ж до конкретних культур, які забезпечили найбільше зростання експортних доходів постачальникам, то такий рейтинг очолюють наступні 5 товарних позицій: горох свіжий та сушений, сорго зернове, насіння гірчиці, сочевиця та нут (табл. 3.51).

Таблиця 3.51

**Експорт продукції вирощування нішевих культур в Україні
у 2018-2019 рр., млн \$**

Продукція	2018 р.	2019 р.
1	2	3
Горох (сушений)	174,4	176
Сорго	19,5	20
Гірчиця (насіння)	14,1	15
Нут	2,9	11
Льон кудряш (насіння)	5,9	7,3
Сочевиця	2,6	4,3
Тритикале	-	2,5
Вишня, черешня	3,0 вишня	0,4
Ягоди	-	0,07
Квасоля	8,0	0,01
Коренеплоди	-	1,2
Морква та ріпа	0,2	0,1
Слива, терен	-	0,2
Баклажани	-	0,02
Гарбузи, кабачки	0,5 гарбузи	0,5

Закінчення табл. 3.51

1	2	3
Капуста	1,9	3,1
Часник	1,0	0,9
Гречка	-	0,5
Груша	0,2	0,03
Абрикос	-	0,004
Цибуля	-	3,8
Перець стручковий	0,4	0,2
Рис	-	4,5
Персик	-	0,003
Помідори	-	5,3
Суниці та полуниці	7,2	-
Печериці	1,2	-
Смородина	0,1	-

Джерело: розробка авторки за даними [7, с.18; 8, с.21].

Особливо вражаючим є збільшення експорту перших двох із наведених культур – відповідно на \$21 млн та \$11 млн у порівнянні з відповідним періодом попереднього року. І це при тому, що, наприклад, свіжий горох (на відміну від сушеного), а також свіжі сливи та дикорос – терен ще у 2016 році Україна практично зовсім не постачала на зовнішні ринки.

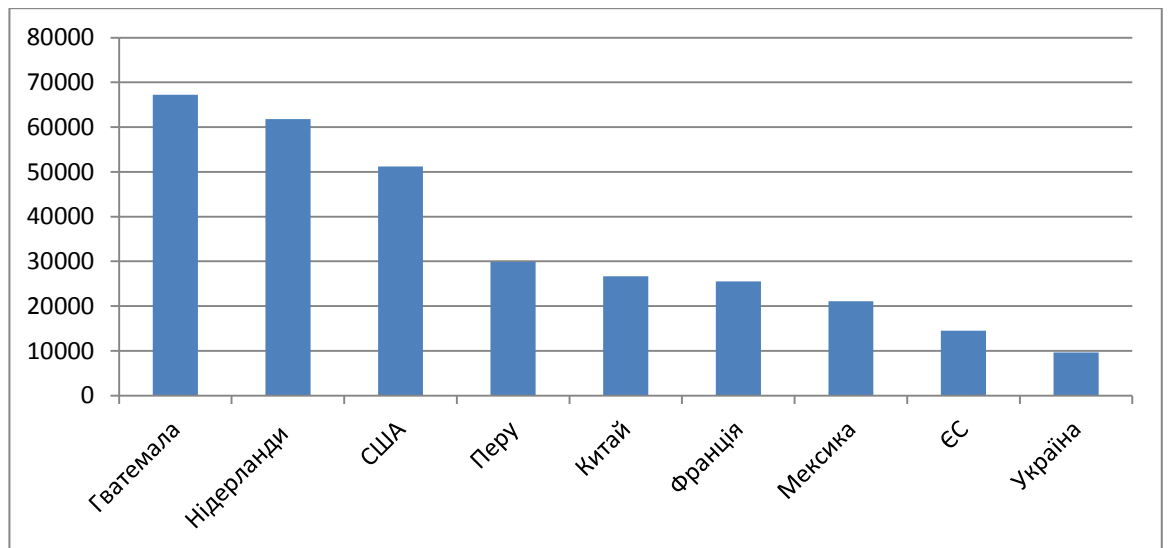

Рис. 3.17. Провідні експортери гороху у світі, 2019 р., тис. дол. США

Джерело: розробка авторки за даними [956].

Як видно із рис. 3.17, Україна внесена до країн, що вважаються провідними експортерами гороху у світі.

Україна заробляє на експорті бобових (без урахування сої, що є взагалі четвертою найбільшою експортною позицією з експортною виручкою понад 1 мільярд дол США) на 42% більше, ніж на експорті всіх молокопродуктів. Саме бобові культури за підсумками 2017 року вперше увійшли в топ-10 головних експортних товарів АПК України! [224]

Через те, що в Україні рівень споживання квасолі населенням є на низькому рівні, її виробники змушені орієнтуватись на експорт. Україна зайняла позицію ключового експортера цієї культури серед країн Чорноморського регіону і значну позицію серед екпортуєчих квасоллю інших країн. Зростання експортних поставок квасолі відбулося завдяки стабільному зростанню обсягів виробництва квасолі (рис. 3.18).

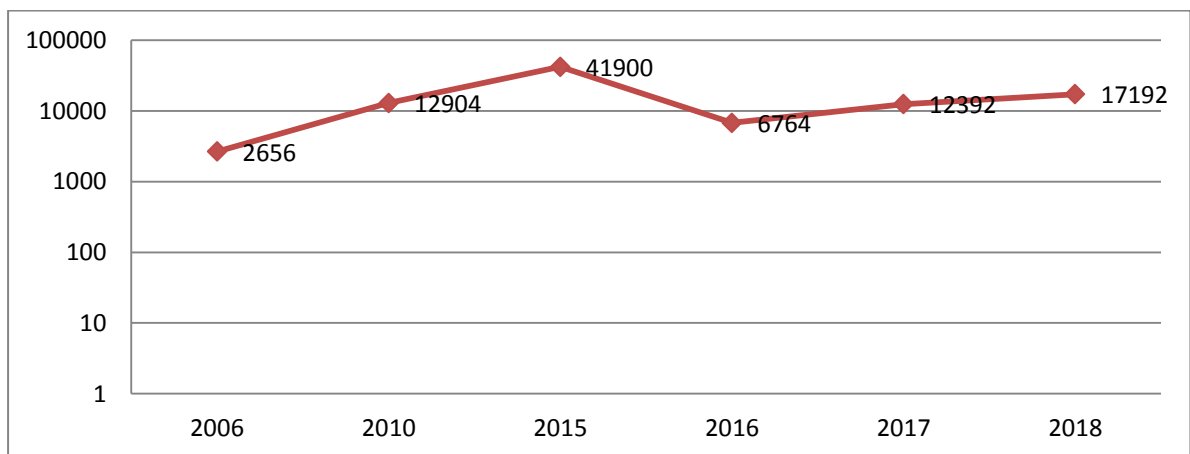

Рис. 3.18. Експорт квасолі (очищеної або без лушпиння) з України, кг

Джерело: за даними [948].

Протягом двох останніх років Україна значно збільшила обсяги квасолі на експорт, проте поки що у світовому рейтингу її експортерів вона не входить навіть до 50 найбільших [544].

Найближчим та найкращим ринком збуту для української квасолі сьогодні виступають країни ЄС, бо їм власного виробництва для задоволення попиту не вистачає, хоча споживання її тут також низьке, порівняно з Китаєм та країнами Південної і Північної Америки. Україна для ЄС стала одним з найбажаніших партнерів на заміну Китаю, експорт з якого сюди квасолі впав

більше ніж на 50% через торгові війни з США, завдяки близькому розташуванню, а отже мінімальним витратам на логістику.

Світовий імпорт сушеної квасолі на протязі останніх п'яти років зменшився на 8,7%. Основними імпортерами сьогодні виступають Бразилія, Індія та Італія. Дві останні збільшили обсяг імпорту сушеної квасолі за на 51,3% та 10,2% відповідно і є надалі досить перспективними ринками для України. За 2019 рік виробники реалізували 831,3 тис. тонн, що перевищило рекорд 2017 р., який становив 789 тис. тонн [482].

Бразилія є лідером світового виробництва квасолі. але при цьому взагалі майже не експортує врожай - всі його 70-80 тис. т. споживаються всередині країни і квасоля додатково імпортується, в т.ч. з США, Аргентини а також з України. [92]

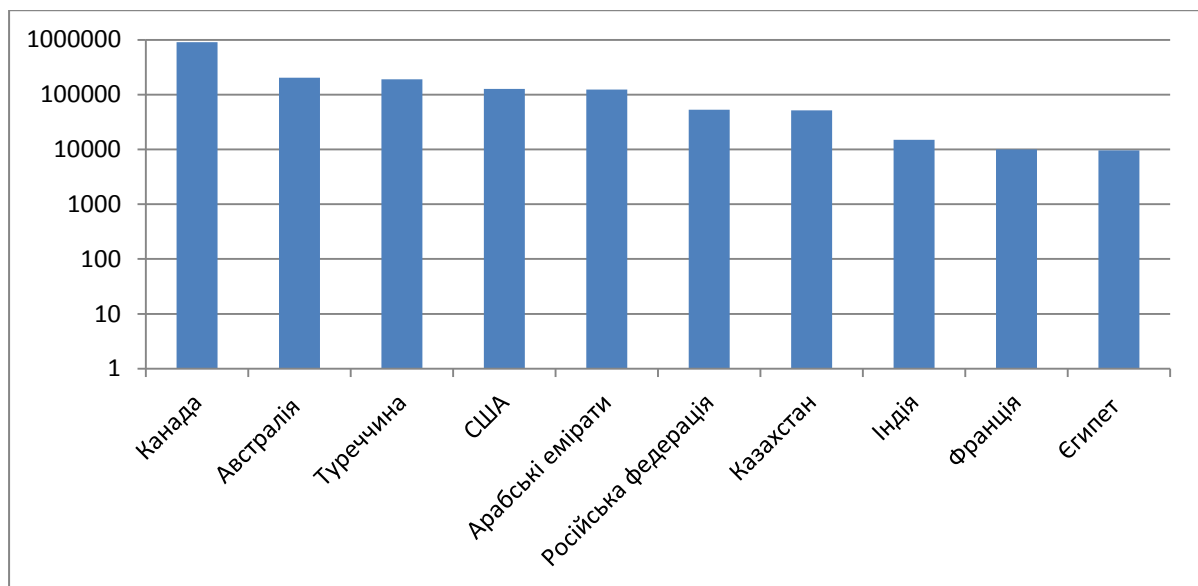

Рис. 3.19. Провідні Топ-10 експортери сочевиці у світі, 2019 р., тис. дол. США

Джерело: за даними [958].

Провідними експортерами популярної сьогодні у світі сочевиці сьогодні є Канада, Австралія, Туреччина та США (рис. 3.19). Загальна тенденція експорту сочевиці з України має зростаючий характер (рис. 3.20)., але у 2020 р. Україна експортувала сочевиці на 71% менше, ніж в порівнянні з 2019 р. [222].

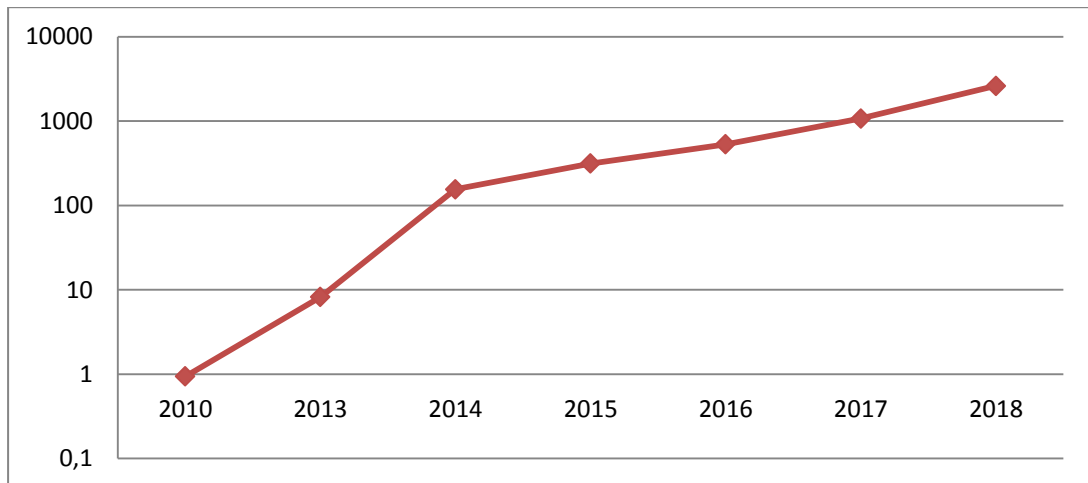

Рис. 3.20. Динаміка експорту сочевиці з України, тис. дол. США
Джерело: за даними [951].

Стати гарною нішею для українського виробника потенційно може сорго. В т.ч. і як сировина для біопалива (біоетанолу). Найбільшим виробником продукції його вирощування та його основним споживачем є США та Нігерія. Можливості збуту для українських виробників знаходяться на африканському континенті, зокрема – на ринку Субсахарської Африки (Гана, Кот-д'Івуар). Вже сьогодні Україна входить до грона найбільших експортерів сорго у світі (рис. 3.21).

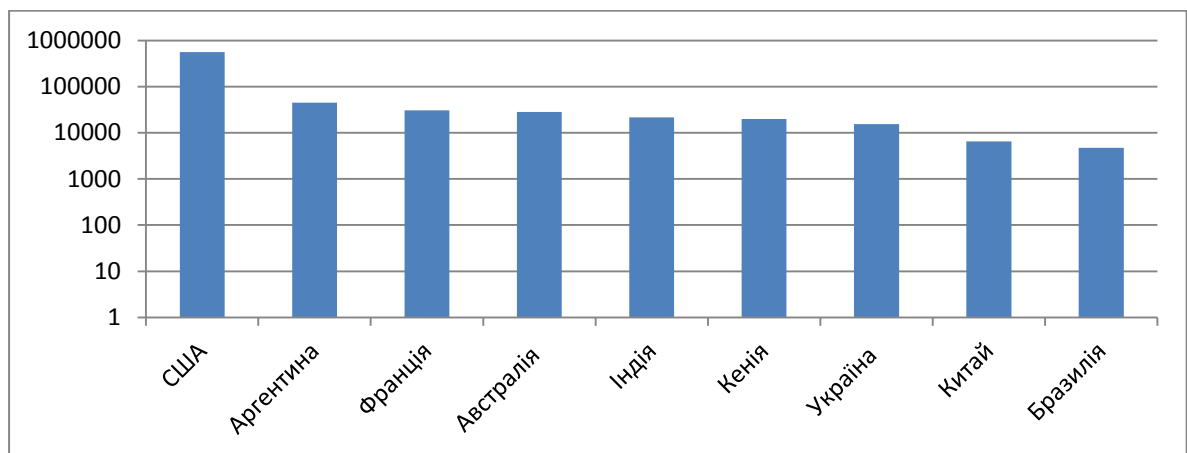

Рис. 3.21. Провідні експортери сорго у світі, 2019 р., тис. дол. США
Джерело: за даними [805].

Але експорт сорго з України має дуже нестабільну і нерівномірну тенденцію, особливо за останні роки (рис. 3.22).

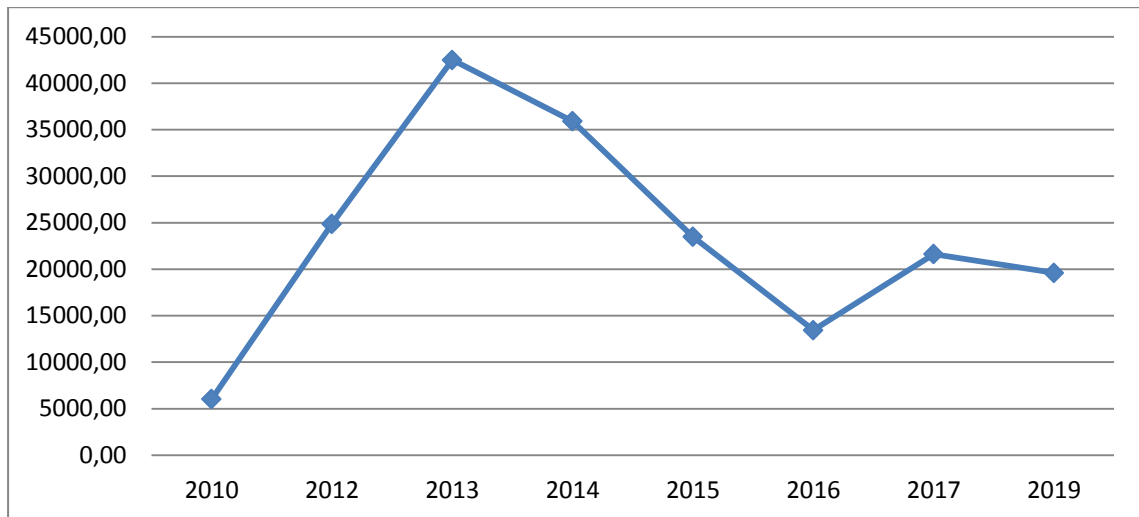

Рис. 3.22. Динаміка експорту сорго з України, тис. дол. США

Джерело: за даними [947].

Хоча досягнутий Україною обсяг експорту сорго у 2019 році значно перевищує його обсяг у 2010 році. При експортуванні треба пам'ятати про логістику, бо ціни на продукцію вирощування сорго не бувають надто високі і якщо на логістику потрібно більше 25% ціни, то експорт не має змісту.

Нутом, як харчовою нішевою культурою, в Україні займається більше виробників, аніж сорго. Продукція з нуту особливо популярна на Близькому Сході, але її споживання збільшується і у країнах ЄС, де з кожним роком стає все більше мігрантів зі Сходу, і вони власне впливають на формування високого попиту на нут у Європі. Крім того, цікавими в плані експортування туди експорту є Марокко і Алжир, а от Єгипет вирощує його сам та й місцеві боби там є значно дрібніші і український нут може не бути конкурентоспроможним. Не має для України перспектив і ринок Саудівської Аравії, яка також вирощує його багато і багато закупає у Австралії, бо шейхи мають там свою землю.

Основними експортерами нуту у світі є наведені на рис. 3.23.

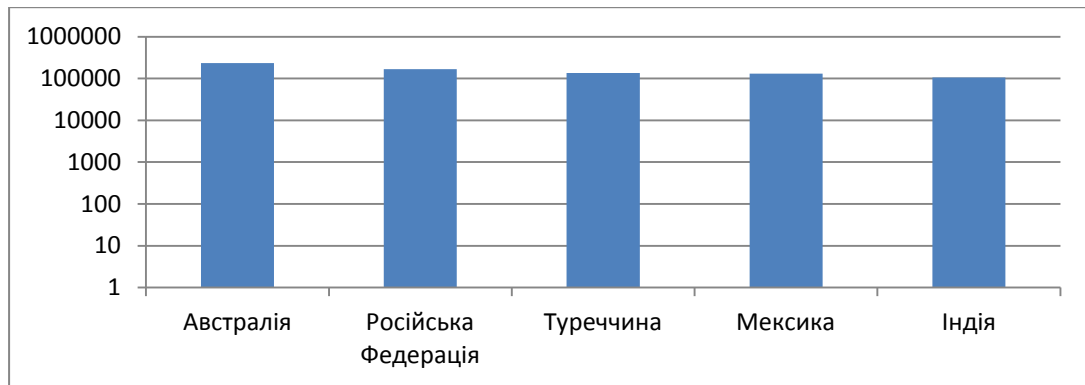

Рис. 3.23. Провідні топ – 5 експортерів нуту у світі, 2019 р., тис. дол. США

Джерело: за даними [959].

Експорт нуту з України за останні 15 років є досить стабільний з невеликою тенденцією до зростання обсягів (рис. 3.24).

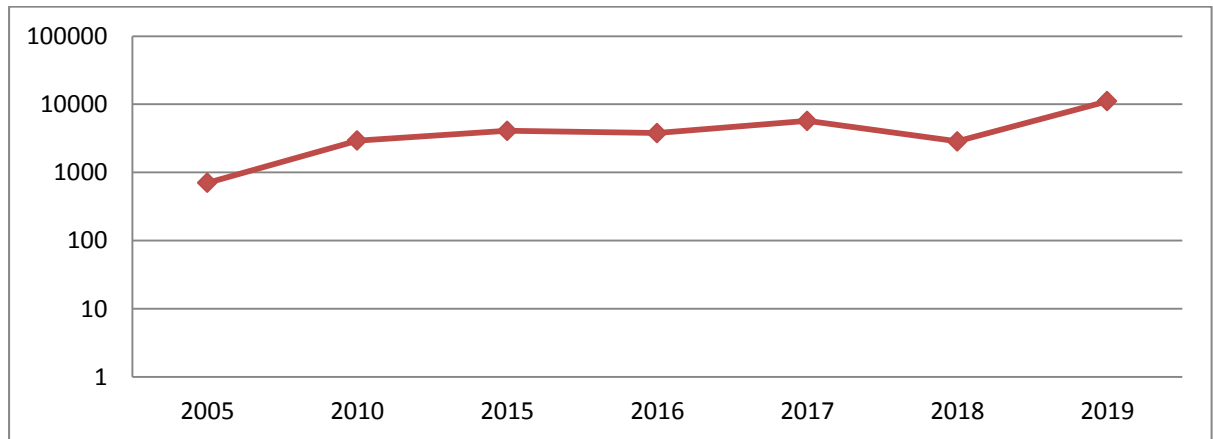

Рис. 3.24. Динаміка експорту нуту з України, тис. дол. США

Джерело: за даними [952].

Головним чином виробниками з України експортується саме насіння нуту. З готовими продуктами з нуту чи з напівфабрикатами зайти на ринок кінцевого споживача вдається максимум 2 із 10 українських виробників, які до цього серйозно і довго готуються.

Дуже перспективною з позицій сьогодення для виробників в Україні є експорт льону-довгунця для виробництва тканин, який на сьогодні активно купляють Польща, Болгарія та інші країни (рис. 3.25).

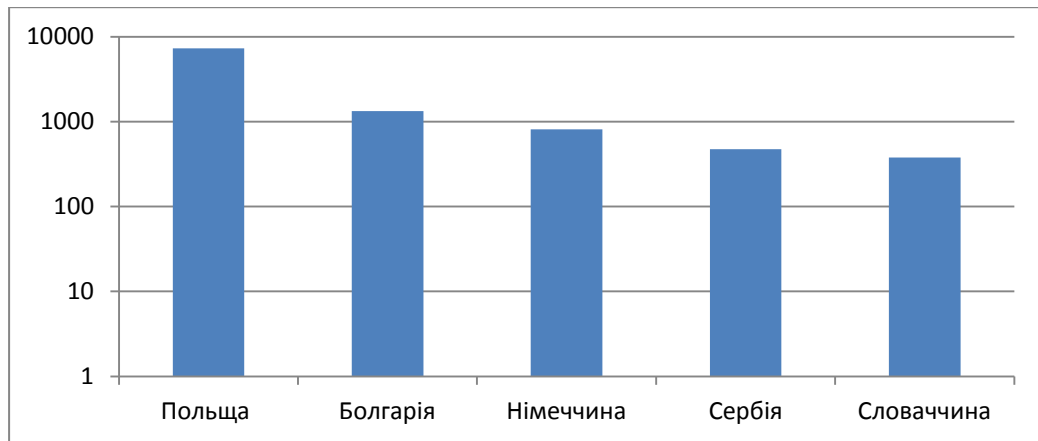

Рис. 3.25. Провідні Топ-5 експортерів насіння льону з України, 2019 р., тис. дол. США

Джерело: за даними [953].

Експорт льону з України на протязі досліджуваного періоду також має відносно стабільний характер (рис. 3.26).

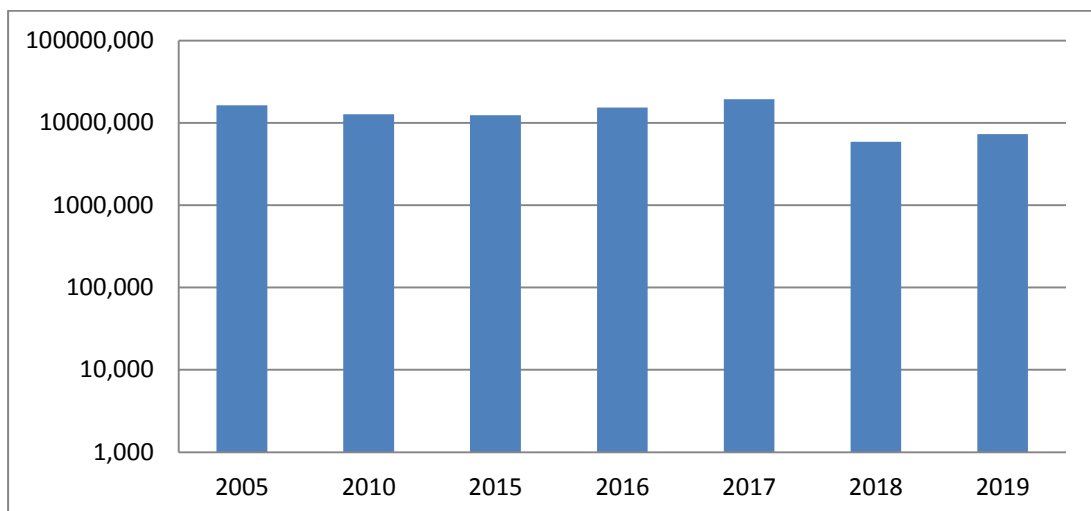

Рис. 3.26. Експорт насіння льону з України, тис. дол. США

Джерело: за даними [959].

Поки що лише у Житомирській області декілька виробників відновлюють цю індустрію. Тому це не є зайнята ніша на цих ринках. Те ж стосується конопель і виробленої з них продукції. Одяг та канатні вироби з технічних конопель є довговічними і мають високу експортну ціну.

Іншим варіантом експортної «ніші» є гірчиця (рис. 3.27).

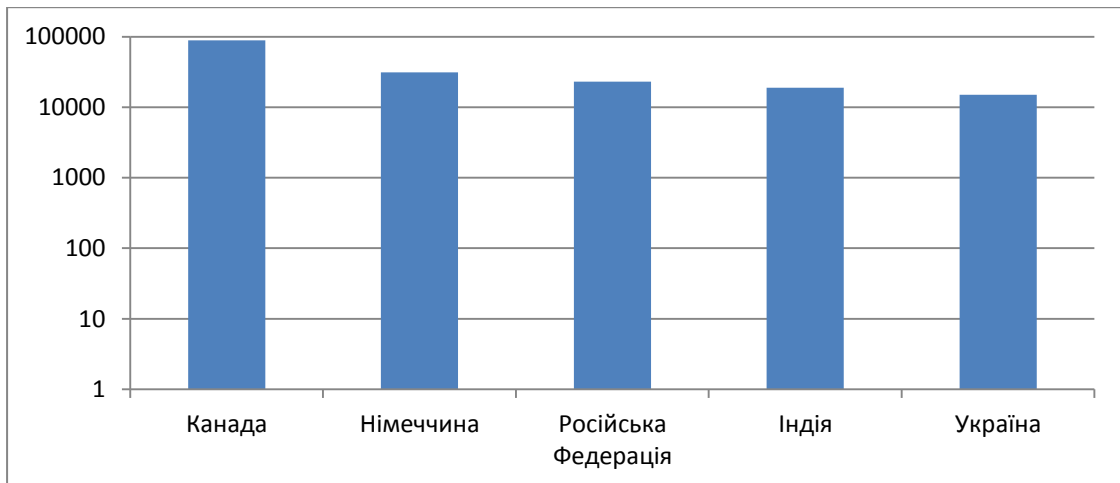

Рис. 3.27. Провідні Топ-5 експортерів насіння гірчиці у світі, 2019 р., тис. дол. США

Джерело: за даними [953].

Найбільшим експортером гірчиці у світі є Канада і Німеччина. Причому, Німеччина є потужним експортером гірчиці для України (рис. 3.28).

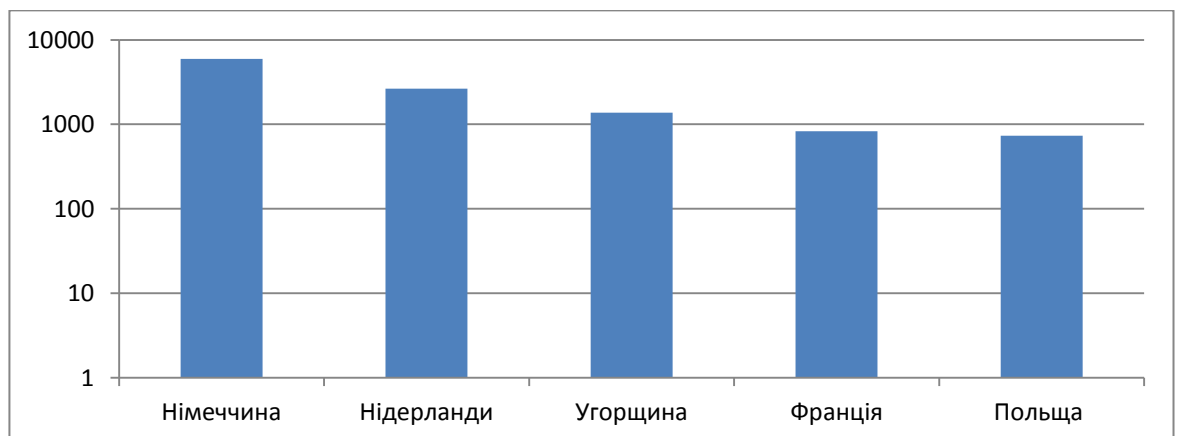

Рис. 3.28. Провідні Топ-5 експортерів насіння гірчиці з України, 2019 р., тис. дол. США

Джерело: за даними [953].

До найбільших експортерів коріандру у світі відносяться Індія та ЄС (рис. 3.29).

При наявних обсягах виробництва коріандру в Україні цей напрямок також може стати перспективним у плані експорту його продукції за умови її високої якості та кооперації виробників з метою здешевлення здійснення зовнішньоторгових операцій та формування експортних партій.

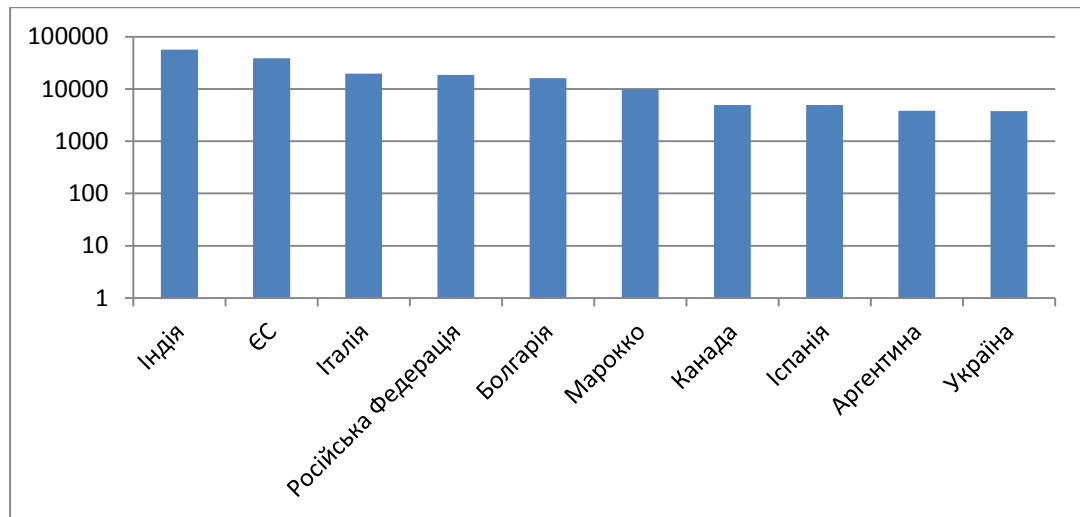

Рис. 3.29. Провідні Топ -10 експортерів насіння коріандру у світі, 2019 р., тис. дол. США

Джерело: за даними [936].

Україна має досить непогані перспективи щодо того, щоб заявити про себе на зовнішньому ринку батату, зокрема також і на ринку ЄС. Наразі майже половина усього обсягу імпортованого до Євросоюзу батату припадає на США. Українські виробники, оцінюючи ситуацію, вже в недалекому майбутньому може витіснити значну частину американської продукції з ринку Європи за рахунок менших витрат на здійснення логістики [632].

Клімат України практично по всій території країни дозволяє вирощувати спаржу. Вона має один з найвищих експортних потенціалів цієї галузі і навіть досить непогані перспективи у завоюванні ринку ЄС, попит на якому постійно зростає при стабільних темпах зростання обсягів внутрішнього виробництва – ЄС щороку закуповує її на зовнішньому ринку майже 100 тис. т. Головна перевага України в даному випадку полягає в порівняно дешевій робочій силі, бо спаржа – трудомістка культура [632].

Не менш оптимістичними виглядають сьогодні наявні тенденції у експорті вітчизняних ягідних культур, які склалися протягом останніх п'яти років. Обсяги цього експорту зростають досить стабільно (рис. 3.30).

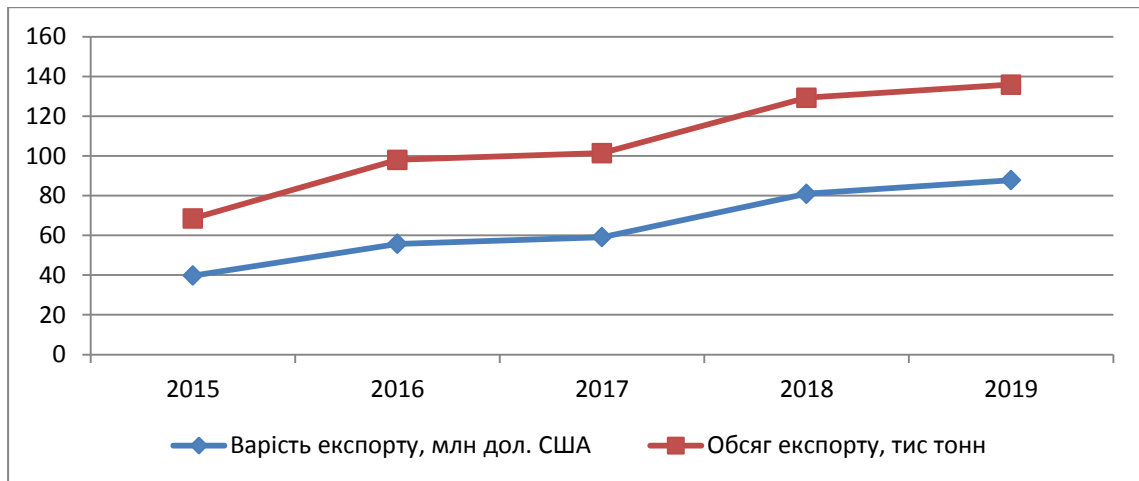

Рис. 3.30. Обсяг експорту ягідних культур з України

Джерело: за даними [213].

Найбільшими імпортерами українських ягід за останній час є країни Прибалтики, Велика Британія та Польща (рис. 3.31).

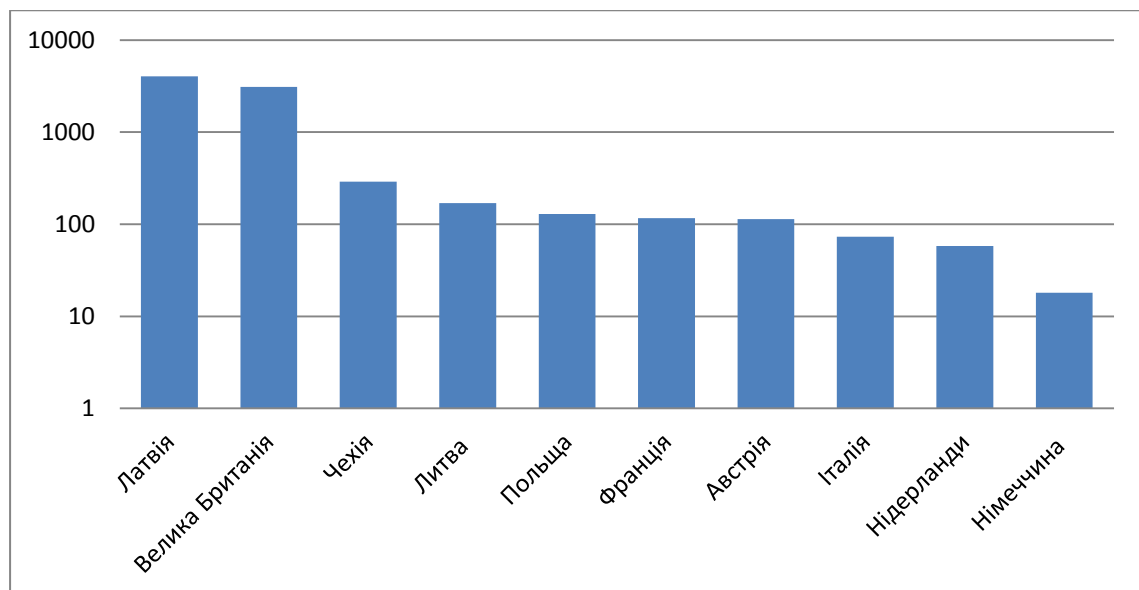

Рис. 3.31. Провідні імпортери українських ягід

Джерело: за даними [213].

Польським імпортери надають перевагу нашим малині, ожині та чорниці, питома вага яких у імпорті українських свіжих ягід становить 40% від загалу. 36% обсягу усього українського ягідного експорту купує Білорусь, надаючи переваги суниці і чорниці. У Молдові любляють нашу смородину. Велика Британія і Нідерланди – чорницю.

Українські експортери продукції вирощування нішевих ягідних культур

навіть в умовах пандемії коронавірусу продовжують розширювати поставки і асортимент продукції по всьому світу, закріплюючи поступово свою присутність на світових ринках сировини і при цьому – в сегментах товарів з доданою вартістю.

Але ситуація виглядає так, що на найближчу перспективу прогнозується зберігання тенденції до зменшення обсягів збору урожаю ягід у зв'язку із інтенсивним відтоком робочої сили, спрямованої за кордон у пошуках кращих умов праці і її оплати, тому ціни внутрішнього ринку на плодово-ягідну продукцію можуть підвищуватись через проблеми із нарощуванням експорту (наприклад, із сертифікацією тощо). Але потенційно висока рентабельність цієї продукції і надалі може приваблювати іноземних інвесторів, а це може позитивно вплинути на розвиток відповідної бази для переробки ягідної сировини у зв'язку із підвищенням попиту за кордоном на готову для споживання продукцію (мова йде, наприклад, про фруктові закуски без жодних добавок, попит на які зростає у Китаї) а також на ягоди у замороженому стані.

З рис. 3.32 видно бачимо, що обсяги продажів ягід зросли вдвічі, причому, прогнози на найближчі п'ять років є ще більш оптимістичні.

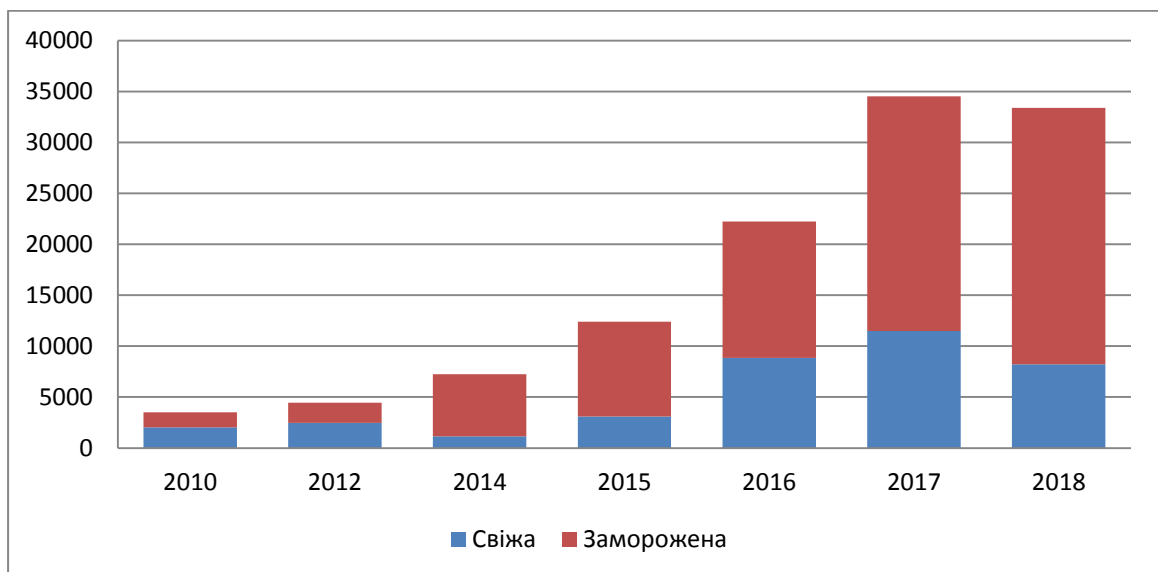

Рис. 3.32. Експорт свіжої та замороженої ягідної продукції за 2010-2018 рр., тис дол. США

Джерело: за даними [44].

На сьогоднішній день Україна вже займає 3-є місце в світі у експорті заморожених ягід на міжнародний ринок, і його потенціал ще далеко не вичерпаний. Але проблема полягає у браку модернізованого обладнання для заморозки ягід [44].

Найвищим попитом у світі у найближчій перспективі будуть користуватися малина, чорниця і лохина. Попит на полуницю обіцяє залишитись досить стабільним. Надзвичайно високий попит очікується на жимолость, що пов'язано із з її цінністю і великою потребою на неї у фармакологічній та у харчовій галузях.

Зростають, хоча й повільно, обсяги поставок за кордон замороженої ягідної продукції. У 2019 р. в замороженому вигляді було продано майже 15 тис. т малини, ожини, смородини й агрусу на загальну суму у близько \$19 млн, цей експорт виріс на 12% у натурі та на понад 5% у грошовому виразі. Біля 4 тис. т заморожених українських суниці й полуниці реалізовано за кордоном на суму понад \$6 млн., експорт збільшився в натурі на 23% та на 25% у грошах. Основними гравцями на мапі експортних ринків українських заморожених ягід є такі країни, як Польща – купує 53% від обсягу цих поставок, Чеська Республіка – 10%, Литва і Франція – відповідно по 5%, Нідерланди – 2% [323]

Україна стрімко розвиває експорт лохини, поки що відстаючи від світових лідерів експорту лохини – Перу, Чилі, Іспанії, США і Марокко, але вже у 2019 р. увійшла у Топ-20 країн-експортерів лохини, забезпечивши темпи приросту експорту лохини на рівні другого місця серед всіх країн світу і поступаючись лише Перу. А середній темп приросту лохини у нас за останні п'ять років склав 26,5%/рік, що обіцяє і надалі розширення експорту продукції вирощування цієї культури [472], за умови дотримання вимог щодо її якості та оптовості партій поставок. Наразі баланс торгівлі лохиною має виражений позитивний для України характер (рис. 3.33).

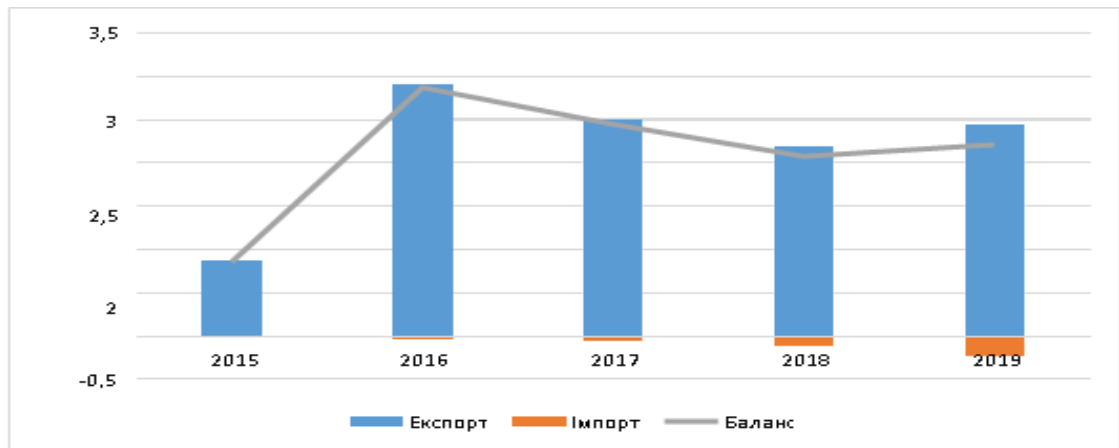

Рис. 3.33. Баланс міжнародної торгівлі лохиною в Україні
Джерело: за даними [115;157].

Відслідкувати, які саме конкретно обсяги лохини експортувались є практично неможливо, оскільки офіційна статистика міжнародної торгівлі в Україні не поділяє МН ЗЕД 081040 на окремі підгрупи. Крім лохини, МН ЗЕД 081040 включає ще брусницю, чорницю та журавлину, які у свіжому вигляді практично не експортуються, можна резюмувати, що як мінімум 80% обсягів складає безпосередньо сама лохина. Але така ситуація в статистиці спричиняє існування тіньової складової ринку продукції.

Саме лохина є найбільш експортно орієнтованою ягодою із тих, що вирощуються в Україні. Її експорт вже має свою історію, бо почався ще у 2015 році у Польщу та Велику Британію (остання є на 4-му місці серед споживачів української лохини вже протягом останніх трьох років).

Всього українська лохина експортується більш ніж у 20 країн, з них на ринки 14 країн відвантажується більш ніж 1 т. (Додаток І). Дані свідчать, що географія експорту лохини з України є, напевно, найширшою з усіх нішевих культур, які тут вирощуються. Але в більшість із наведених країн обсяги поставок є дуже малі і мають непостійний характер.

Україна лохини майже не імпортує, бо в період міжсезоння вона для українського споживача є занадто дорога.

Серед проблем розвитку вирощування лохини в Україні: низький рівень застосування нових технологій і проблеми із стандартизацією продукції.

Значна частина ягід вирощується в домогосподарствах, а така продукція не є цікава для міжнародних ринків. Крім того, дана продукція не відображається в статистиці, що призводить до існування тіньової складової ринку [472].

На сьогоднішній день до нішових культур можна сміливо віднести вишню. Підставою для цього є те, що в останні роки суттєво зменшилася частка професійних її виробників. Комерційного характеру господарства націлені на збут врожаю переважно на свіжому ринку, а тут попит на вишню з кожним роком падає. В той же час вишню все більше потребує переробна сфера, насамперед – «шокова» заморозка. Україна наразі вимушена щорічно імпортувати що найменше 2 тис. тонн замороженої вишні. Тобто, вишнева ніша має перспективи в Україні в першу чергу в плані задоволення внутрішніх потреб [633].

Україна має значні потенційні конкурентні переваги на світовому ринку продукції амаранту, який користується високим рівнем попиту за кордоном. Ціни на експортований амарант складають €1300 – €2000/т. В недалекій перспективі, завдяки своїм споживчим якостям, амарант стане такою ж популярною у споживачів культурою, як, наприклад, гречка або просо. Компанія УкрБіоЛенд (Дніпровська область) відправила уже в Європу партію українського органічного амаранту [76]. Наразі активно експортують амарантову олія, борошно і макуху – це разом складає 80% всього амарантового експорту. Україна може також експортувати амарантову крупу, пластівці, трав'яні гранули, цукерки та амарантові макарони.

Як це не дивно, але давно відомі українському споживачу і досі залишається нішевою культурою. Щорічний валовий збір груш в Україні становить близько лише 150-170 тис. т, причому на частку професійних виробників припадає лише 4-5 тис. т. Тому, як правило, вже у другій половині кожного сезону нестача пропозиції груш спричиняє не тільки стрімке зростання цін, але й імпорт вказаної продукції. Вже взимку ціни на груші є мінімум удвічі вищі, ніж на яблука [633]. Тобто, це є також перспективна ніша для виробників на внутрішньому ринку.

Не менш знані порічка та чорна смородина також залишаються нішевіми. Останнім часом, правда, вирощування смородини в Україні розширюється. Але, якщо зацікавленість садоводів чорною смородиною зумовлена зростаючим попитом з боку переробних підприємств, як і у випадку вишні, то зростання виробництва порічки є наслідком підвищення попиту на неї на свіжому ринку. До того ж, вже найближчим часом порічка буде спроможна вибороти собі місце у ТОП-5 ягідних культур в Україні разом із суницею, малиною та лохиною. Тим більше, що за обсягами валового збору чорна смородина вже посіла місце у п'ятірці лідерів. Перевагами порічки в Україні є її висока врожайність та рівномірне дозрівання, що дозволяє зібрати одночасно товарну партію продукції. При умові дотримання вимог післязбиральної доробки, термін збереження ягоди може сягати 6 місяців. Вже у 2016 р. перші партії цієї ягоди були експортовані до Польщі через ОРСП Шувар, хоча до цього до країн ЄС дана продукція не експортувалася. Наразі головним покупцем порічки залишається Білорусь [633]. Основні обсяги ж чорної смородини реалізуються на переробку й готова продукція експортується вже у замороженому вигляді.

Лідером серед імпортерів української смородини була і залишається Молдова (табл. 3.52).

Імпорту смородини Україна майже не має – не більше 20 т/рік, в основному у осінньо-зимовий період для підтримки асортименту у мережах супермаркетів та задовільнення потреб HoReCa, традиційно – з Нідерландів [115, с. 53].

З 2015 р. Україна почала експортувати малину, головним чином – як сировина для подальшої переробки, а не для потреб свіжого ринку. У 2016 р. українські виробники одержали змогу значно розширити експорт малини у переважно замороженому вигляді через раптовий сніг серед літа у Польщі і Сербії, що звільнило відповідну нішу на зовнішньому ринку. Головним споживачем наразі є

Таблиця 3.52

**Динаміка і географічна структура обсягів експорту смородини
з України, т**

	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Молдова	-	-	-	244,3	68,0
Польща	0,0	0,5	-	-	57,6
Білорусь	-	78,5	217,2	60,2	11,0
Ірландія	-	-	-	0,0	0,0
Грузія	-	-	0,0	0,0	-
ПАР	0,0	-	-	-	-
Нідерланди	0,0	0,0	-	-	0,0
Португалія	0,0	0,0	-	-	-
Греція	-	-	0,0	-	-
Бельгія	-	0,0	-	-	-
Чилі	0,0	0,0	-	-	-
Італія	-	-	-	-	0,0
Кіпр	-	0,0	-	-	-
Всього, тонн	0,0	79,1	217,2	304,5	136,6

Джерело: за даними [115, с.53;157].

Польща – її частка становить щонайменше 75% експорту української малини.

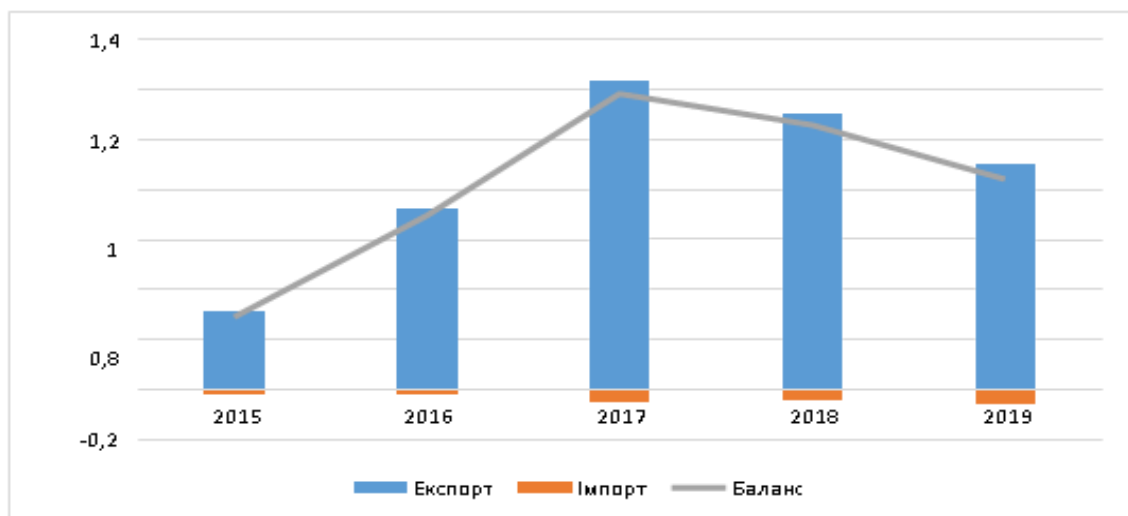

Рис. 3.34. Баланс міжнародної торгівлі малиною в Україні

Джерело: за даними [115, с.51;157].

Починаючи з 2018 року знижується обсяг експорту свіжої малини, але активно зростає експорт замороженої малини. Географія експорту малини з України є дуже широка і розширюється і далі (Додаток М.1).

Україна малини майже не імпортує – не більше 100 т/рік, у період міжсезоння, Основними покупцями виступають мережі супермаркетів – для підтримки асортименту та HoReCa.

Баланс міжнародної торгівлі суницею садовою, яка в Україні також є нішевою культурою, має за останні роки позитивний для України характер (рис. 3.35).

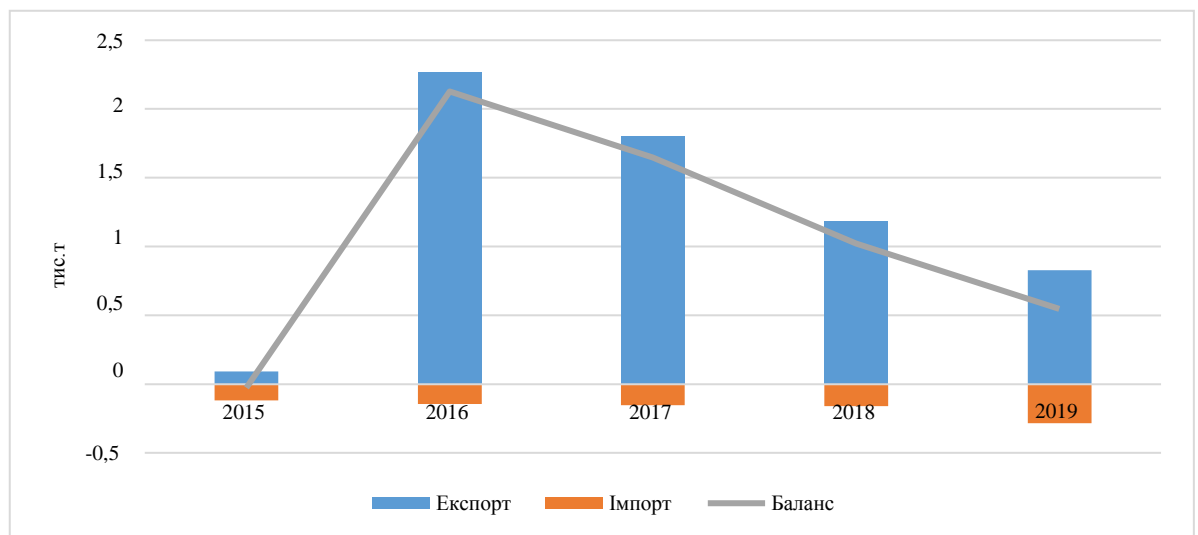

Рис. 3.35. Баланс міжнародної торгівлі суницею садовою в Україні

Джерело: за даними [115, с.49; 157].

До 2016 року Україна практично не експортувала суницю садову у свіжому вигляді. Поступове щорічне зниження цін на внутрішньому ринку через зростання пропозиції та не вигідність умов з боку переробки вимусили виробників шукати нові канали збуту. Тому у 2016 році Україна збільшила обсяги поставок на експорт суни цієї садової більш ніж у 25 разів! Цьому сприяло і зменшення її виробництва у Польщі. Але через скорочення площ під культурою всередині країни і несприятливі кліматичні умови у 2019 році експорт суниці садової впав до 0,8 тис. т. Ягода експортується до 20 країн, до 4 з яких обсяг поставок перевищує 1 т. Головним же споживачем традиційно є

Білорусь з часткою у 51% від усього експорту.

Наразі одержані доходи від експорту плодово-ягідної продукції вже у першому кварталі 2021 року були на рівні \$64 млн – практично на рівні першого кварталу 2020 року. Основну частку надходжень тут традиційно формують волоські горіхи (\$35 млн), заморожені фрукти (\$24 млн), яблука і груші (близько \$4 млн). Експорт заморожений плодів і ягід зріс до 11 тис. т (+ 7 %) [221].

Тенденція до нарощування в Україні виробництва та експорту горіхів є практично незмінною. Але майже 90% усіх насаджень горіхів плодоносного зосереджено у господарствах населення, а це набагато утруднює експорт горіхоплідної продукції. При цьому обсяг цього експорту за 2014-2018 рр. зріс в 1,3 рази, а валютна виручка від нього зросла на 136% [271, с.46]. У світі найбільшим и експортерами горіхів є США, Мексика, Китай та Чілі (рис. 3.36).

Продукція вирощування горіхоплідних культур за навіть незначних обсягів експорту забезпечує значні обсяги валютної виручки на рівні з готовою продукцією, а очищені й перероблені горіхи є також і гарним джерелом доданої вартості.

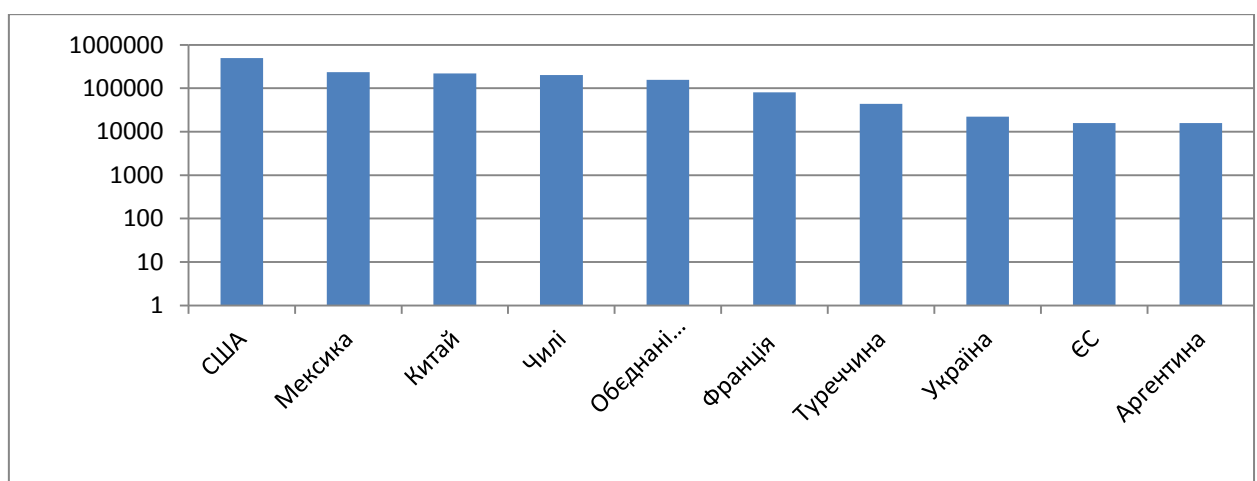

Рис. 3.36. Провідні Топ-10 експортерів волоських горіхів (свіжих або сушених) в шкарлупі у світі, 2019 р., тис. дол. США

Джерело: за даними [892].

Дані на рис. 3.37 свідчать про відносне зростання на зовнішніх ринках попиту на горіхи без шкаралупи і відносно швидше зростанні обсягів експорту власне цієї продукції.

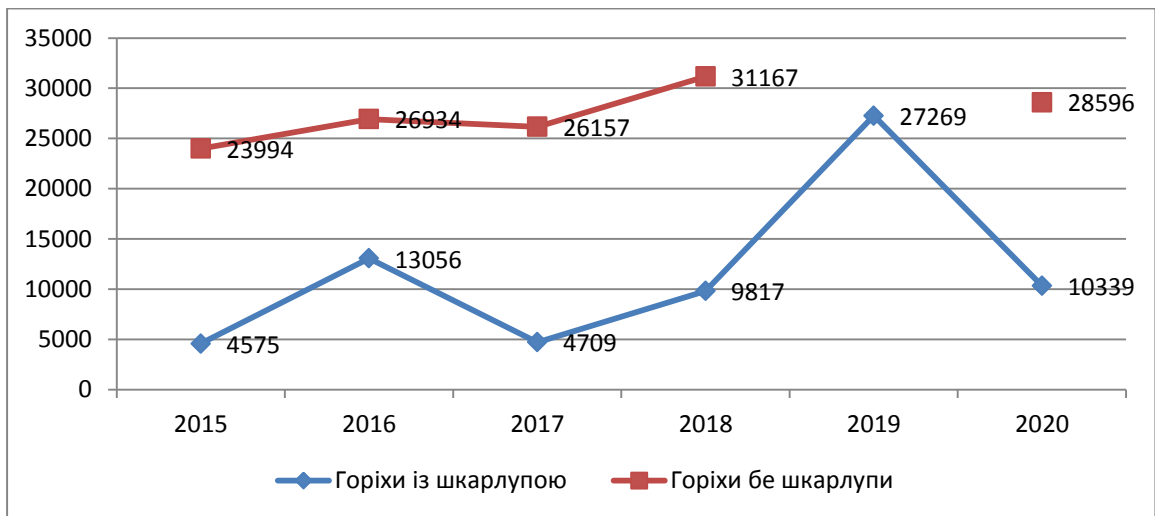

Рис. 3.37. Динаміка експорту горіхів з України за 2015-2020 рр.

Джерело: за даними [29].

Очевидно, в значній мірі на це вплинула динаміка цін на реалізацію цих видів продукції (рис. 3.38).

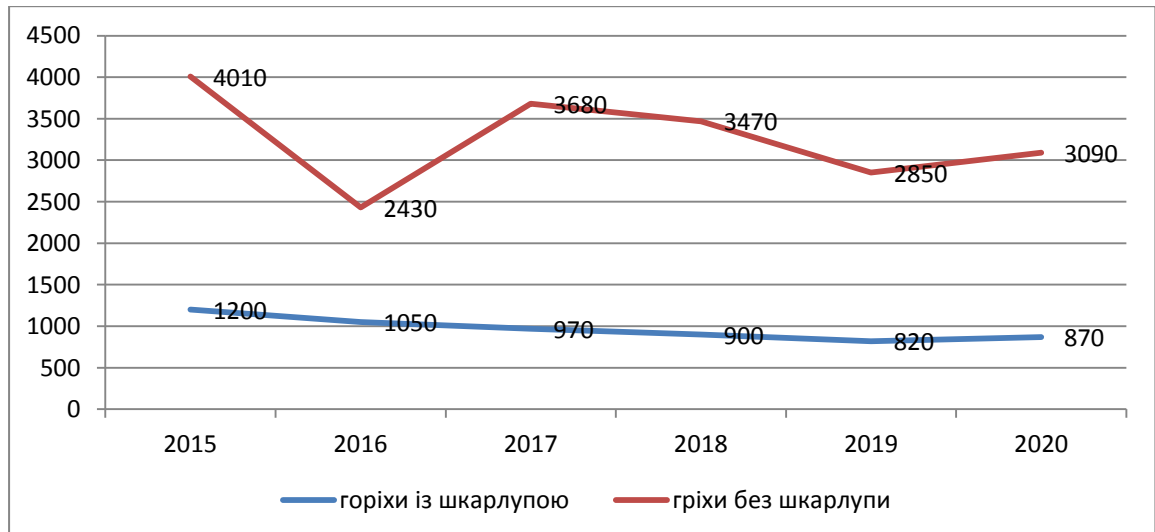

Рис. 3.38. Динаміка цін реалізації горіха грецького в Україні, \$/т

Найбільший обсяг експорту волоського горіху здійснюється на європейський і азійський ринки, а також до країн СНД. Основними країнами-імпортерами вітчизняного волоського горіха у Європі є Франція (2697,1 т), Греція (2237,7 т), Болгарія (1277,5 т), Австрія (1011,0 т). Другим за обсягами

експорту горіхів є ринок країн Азії, де найбільші потоки експорту горіхів спрямовані до Туреччини (11830,7 т), Іраку (3585,0 т), Грузії (1227 т) і Лівану (1035,6 т). Середньозважена експортна ціна горіхів на цьому напрямку становить \$2,01/кг. Серед країн СНД традиційно Азербайджан (3432,2 т) і Білорусь (1903,1 т) купували найбільший обсяг українських волоських горіхів. На світовому ринку горіх користуються досить стабільним попитом, і тут ціна є менш залежна від його кон'юнктури, а це робить горіховий напрямок експорту особливо привабливим для українських виробників.

За останні роки помітно зріст обсяг експорту з України арахісу, який за 2014–2016 рр. не перевищував 30–40 кг/рік, а за 2017р. і 2018 рр. досяг 50 і 23 відповідно т. За нинішніх змін кліматичних умов цілком можливе є збільшення обсягів виробництва арахісу в Україні, що зробить цей напрям здійснення експорту також досить економічно вигідним як для самих виробників, так і для держави.

Це ж стосується і фундука, збільшення розміру площ насаджень якого також зменшить рівень залежності країни від його імпорту і відчутно сприятиме розвитку експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур [271]. Сьогодні монополістом ринку фундука є Туреччина, де виробляється понад 75% цього горіха. Великі плантації фундука є і у США та в Канаді. Туреччина активно придивляється до українських плантацій фундука з тим, щоб їх по можливості викупити і таким чином елімінувати можливого конкурента на європейському ринку [375].

Гарбуз як культура відомий українцям з давніх давен. Проте, вона залишається нішевою, а обсяги її внутрішнього споживання, на жаль, доволі незначними. При цьому гарбуз є доволі перспективною нішевою культурою з огляду на експорт продукції її вирощування. На сьогоднішній день Україна вже має певний досвід успішного постачання цієї продукції на європейські ринки, наприклад, у Великобританію. Компанія «Грін Тім» (Херсонська область) вже на протязі трьох років екпортує гарбузи у цьому напрямку, тобто можна казати про системний експорт. Але варто врахувати, що на ринку ЄС

особливим попитом користуються гарбузи преміум-сегменту, у яких вага плоду не є більша 1 кг, як, наприклад, сорту Butternut squash мускатний гарбуз [632]. Незважаючи на Брекзйт Україна у 2020 році знову різко наростила експорт гарбуза – він виріс на 76% до майже 2 тис. т.

За останніх 5 років обсяг експорту українського гарбуза виріс у 12 разів, що у грошовому еквіваленті становило \$783,6 тис. виручки, з яких близько \$0,5 млн – від експорту до Великобританії, яка імпортувала біля половини всього українського експортованого гарбуза – 972 т, а обсяги експорту його сюди збільшилися за рік на 20% у натуральному вимірі.

Рис. 3.39. Динаміка експорту гарбуза з України за 2016-2020 рр., тонн

Джерело: за даними [188].

При цьому частка України у британському імпорті гарбуза ледь перевищує 1%, тобто цей напрямок розвитку експорту ще далеко себе не вичерпав, що створює дуже привабливу нішу для українських виробників цієї продукції.

У 2020 року Україна збільшила експорт свіжого гарбуза більш ніж в 4 рази до Румунії, що становило вже більше 31% всього гарбузового українського експорту, проти 13% у 2019 р.

Надію на подальше розширення експортного ринку для України створює також прецедент поставки в 2020 р українського гарбуза до ОАЕ. Значно збільшився і обсяг експорту української гарбуза до Молдови і Болгарії,

досягнувши 145 т і 112 т, відповідно. У 2019 р. Молдова імпортувала лише 15 тонн цієї продукції, а в Болгарію взагалі гарбуз з України не постачався. Серед інших напрямків експортних українських поставок виділяються і Нідерланди, куди Україна експортувала 59 т цієї продукції. Тобто, експорт гарбуза є одним з найбільш швидкозростаючих сегментів українського експорту нішевих продуктів [188].

В Україні продається гарбуз під брендом «Гарбузяка» – продукція підприємства Organic-D із селища Сутиски Вінницької області, але більша частина такої продукції експортується через компанію з Хмельницького, яка займається сушкою та поставкою готового продукту до Європи. А ТОВ «Роздольне», що на Херсонщині у 2019 році імпортувало в Німеччину 500 т замороженого гарбуза [680].

Китай, як світовий лідер у виробництві і експорті часнику (70%), є головним постачальником часнику на український ринок і формує тут 73% імпортних поставок (рис. 3.40).

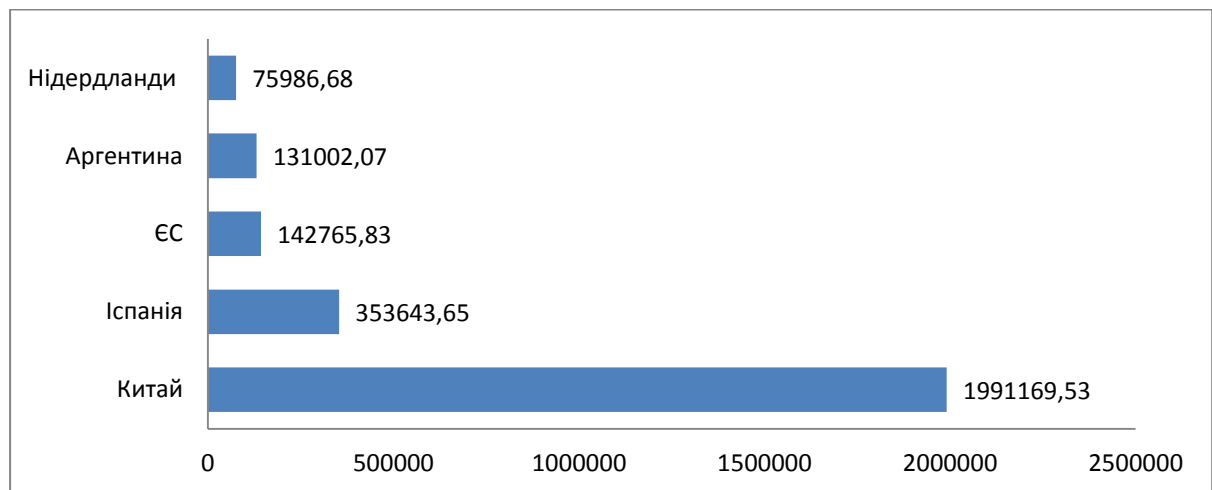

Рис. 3.40. Основні експортери часнику у світі, 2019 р., тис. дол. США

Джерело: за даними [957].

Україна займає 10-ту позицію у світовому рейтингу виробників часнику із обсягом у 215 тис. т вирощеного у 2019 році часнику. Однак 99% обсягів виробництва часнику в Україні зосереджені в домогосподарствах населення.

Лише 1% виробляється у господарствах дрібних виробників [651]. Найбільше цього продукту виробляється у Вінницькій області (рис. 3.41).

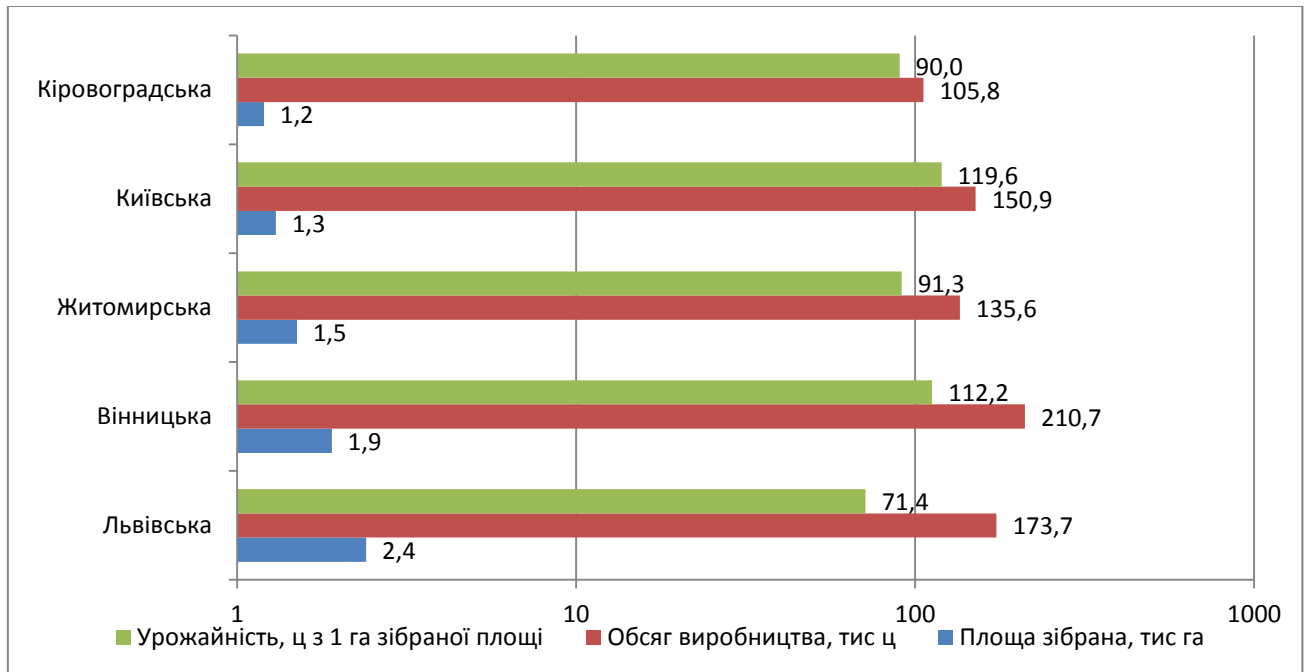

Рис. 3.41. Топ-5 областей України за виробництвом часнику

Джерело: за даними [501].

Україні скласти конкуренцію і збільшити динаміку обсягів експорту часнику (рис. 3.42) може допомогти орієнтація на стрілкуючі сорти (hard neck), найбільш популярні за кордоном.

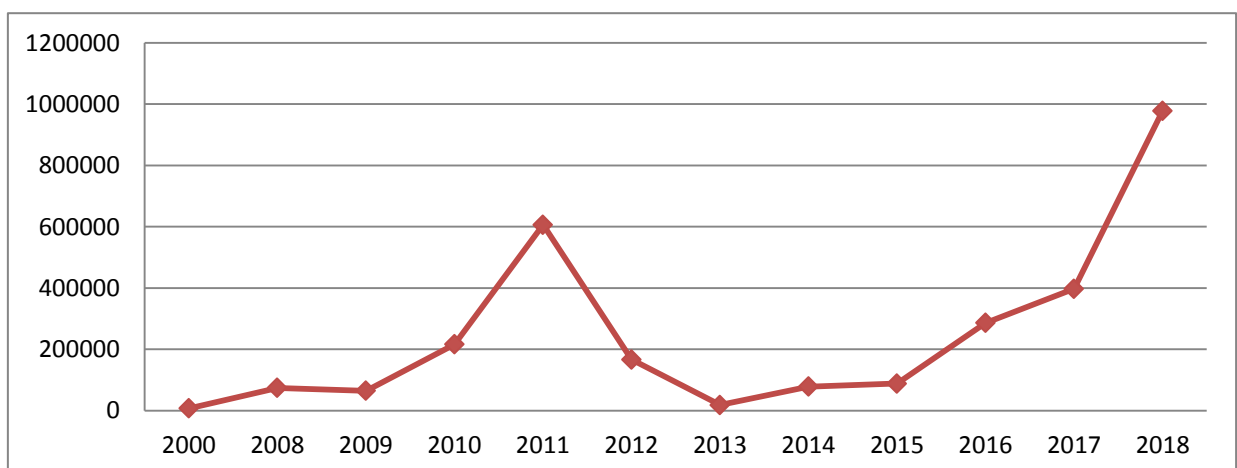

Рис. 3.42. Динаміка експорту часнику з України, дол. США

Джерело: за даними [946].

Перспективним напрямом вирощування часнику з метою здешевлення його продукції є вирощування його способом *in vitro*, що дозволяє довести рівень товарності продукції до 1000% і цим сприяти формуванню потужного експортного потенціалу цієї нішевої культури, конкурентоздатного на зовнішніх ринках за рахунок ціни.

Експорт лікарської сировини з України протягом 2017-2019 рр. зріс на 35%, а виручка від цього – більш, ніж удвічі. Сьогодні Україна експортує втричі більший обсяг лікарських рослин, ніж споживає, і обсяги експорту цієї продукції продовжують зростати (рис. 3.43).

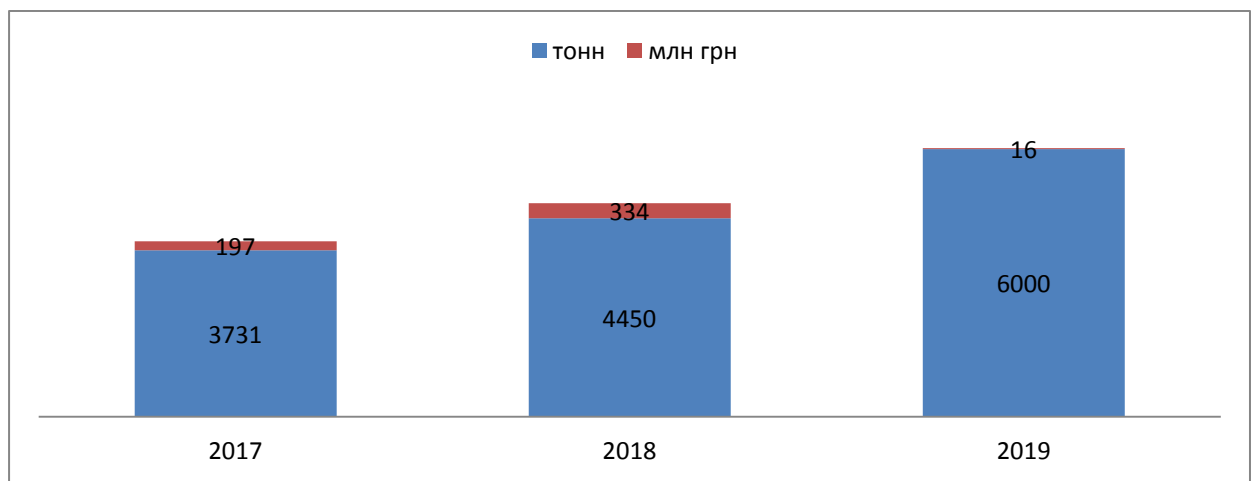

Рис. 3.43. Динаміка експорту продукції вирощування лікарських рослин з України

Джерело: розробка автора за даними [119].

Середня вартість 1 кг експортної сировини з України (\$2,79/кг) є дещо нижча, ніж, наприклад, з Болгарії (\$3,47/кг) чи Польщі (\$4,28/кг). При цьому обсяг споживання цієї продукції в Україні становить приблизно всього 1,5-2 тис. т [668, с. 4].

50-60% українського експорту лікарських рослин забезпечують лише 10-12 компаній, у яких промислово вирощуються рослини на площі розміром до 2 тис. га. Понад 90% обсягу експорту становлять дикорослі рослини. Експорт органічної продукції цього сектору наразі практично відсутній – це, як і лікарських рослин взагалі є ще одна ніша у експортному потенціалі нішевих культур [119; 658]. (табл. 3.53).

Таблиця 3.53

Лікарські культури, перспективні для експорту

Назва культури і продукції	Ціна у 2020 р., грн
Аїру – корені	60-65
Алтея лікарська – лист, корені	35, 45кор
Арніка монтана - цвіт	500-600
Безсмертник - цвіт	65-70
Берези – листя	22-24
Бузина чорна - цвіт	70-80
Вахта - лист	120-140
Валеріана лікарська – корені	70-80
Волошка - пелюстки	600
Дикий часник - лист	100
Соняшник - пелюстка	150-170
Подорожник - лист	50-60
Живокосту - корені	60-65
Звіробій - трава	27
Ехінацея лікарська – корені, трава	115кор, 16
Калгану - корені	120-140
Каштан - плоди	20-22
Кропива дводомна – лист, корені	35, 45кор
Кропива глуха (яснотка) – цвіт, трава	1110, 45
Крушина - кора	25
Кульбаба – лист, корені	35, 90кор
Липа - цвіт	180-200
Лопуха - корені	50-60
Мох ісландський	95-100
Чорниця - ягоди	400-500

Джерело: за даними [668, с. 5].

Нішеві лікарські рослини в силу своїх технологічних особливостей можуть представляти інтерес для великих агрохолдингів.

Передбачається, що обсяг експорту лікарських рослин з України в 2023 р. становитиме \$25-30 млн [668, с. 4].

Не можна не оминати увагою особливостей здійснення експортних трансакцій під час пандемії. Проблеми у 2020 році з експортом сільськогосподарської продукції, в т.ч. і продукції вирощування нішевих культур, пов'язані не стільки з самою пандемією, а скоріше з браком пропозиції продукції потрібної якості, бо в багатьох випадках виробники не мали елементарної змоги запропонувати необхідні обсяги внаслідок складних погодних умов протягом періоду вегетації рослин. Окремі виробники скоротили обсяг експорту через те, що їх задовольнила цінова ситуація на внутрішньому ринку а експорт вимагає більш складного підходу до реалізації і є доволі ризикованим в період карантину [115, с.71].

Одним з найбільших мінусів співпраці в умовах пандемії є також відсутність можливості продемонструвати зразки продукції. Здійснення пертрактацій віч-на віч також є більш результативними, ніж у режимі онлайн. Особливо це стосується нав'язання контактів із новими партнерами. Слід відзначити і проблеми із логістикою через черги та додаткові перевірки на кордоні що збільшило час та витрати на транспортування. [115, с.71].

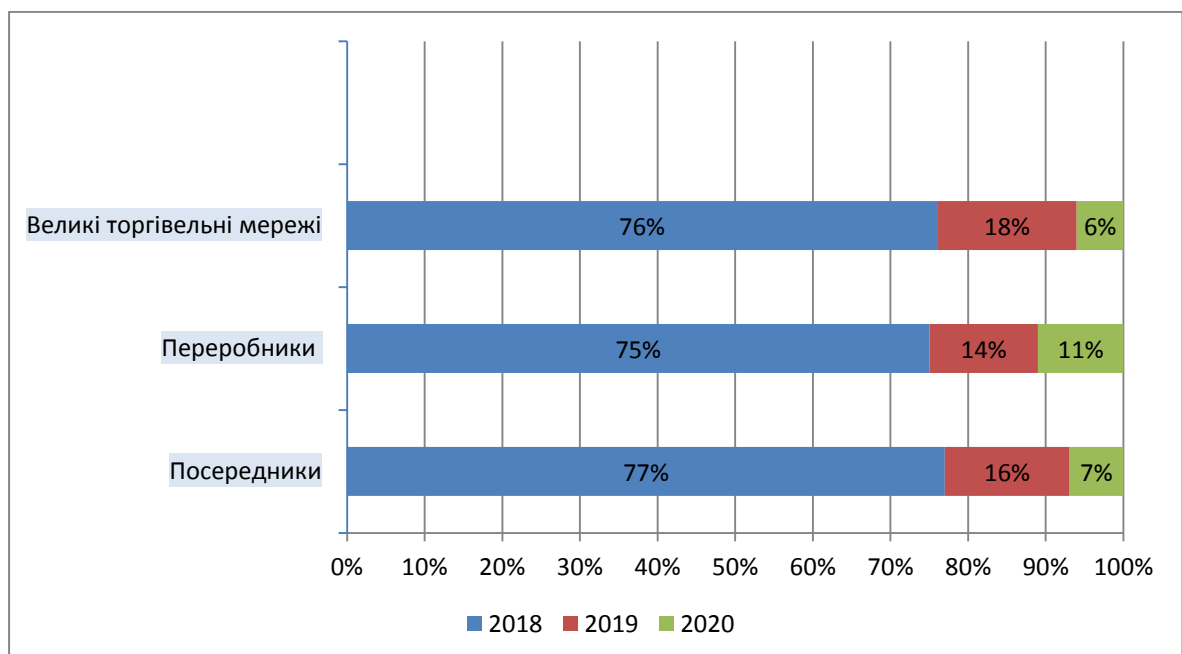

Рис. 3.44. Розподіл основних каналів збуту при експорті з України у 2018-2020 роках

Примітка: джерело АЯУ
Джерело: за даними [115, с. 71].

Щодо географії експорту і каналів реалізації продукції в експорті сільськогосподарської продукції, то ситуація суттєво не змінилася стосовно минулих років. Головним імпортером по більшості груп товарів надалі виступає Білорусь, але досить активно відбувався експорт й до країн Євросоюзу - Польщі, Великобританії, Німеччини та Нідерландів. Безумовним лідером азійського напрямку експорту залишаються ОАЕ, що зовсім не є дивно, бо саме ця країна є своєрідним хабом, який дає можливість вийти на ринки інших азійських країн.

Проведені дослідження дозволили сформувати схему основних чинників, що впливають на обсяг експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур (рис. 3.45).

Рис. 3.45. Чинники формування показників експорту продукції вирощування нішевих культур з України у 2020 році

Джерело: за даними [241, с. 4].

У сукупності даних чинників є частина таких, що їх можуть використати самі виробники нішевої продукції. Мова йде про, наприклад, використання у експортних трансакціях посередників – ефективною альтернативою цілком може бути розвиток кооперативних зв'язків між виробниками однорідної або спорідненої за певними рисами продукції.

Займаючись консалтингом виробників нішевої сільськогосподарської продукції щодо проблем з виходом на зовнішні ринки, відповідні експерти сформулювали 5 основних типових їх помилок (табл. 3.54).

Таблиця 3.54

П'ять основних типових помилок виробників при виході на зовнішній ринок

	Сфера помилок	Помилки
1.	Вибір країни і ринку	Відсутній ґрунтовний і системний попередній аналіз доцільності вибору країни-ринку
		Хибна думка про вирішальну роль географічної близькості до України
		Нехтування ринками невеликих країн
2.	Адаптація продукції	Нехтуваннями культурними і національними та регіональними традиціями у уподобаннях щодо споживання
		Нехтування преференціями до величини упаковок товару у магазинах
3.	Подача продукту	Нехтування необхідністю обережного підходу до промоції продукції під власним брендом чи маркою
4.	Фінанси	Надія на отримання швидкого прибутку. Нехтування потребою в інвестуванні в розвиток продукту на ринку; можливостями страхівки.
5.	Гнучкість компанії	Надія на вирішальну роль сертифікату Недооцінка або переоцінка власних ресурсних можливостей та можливостей господарства щодо обсягів виробництва та якості продукції

Джерело: розробка автора за даними [687].

Врахування таких помилок та передбачення можливості їх недопущення з врахуванням необхідності розробки і вживання заходів щодо елімінації дії чинників, гальмуючих, є важливим напрямком створення умов для здійснення ефективної експортної діяльності на ринках продукції вирощування нішевих

культур. Експортний потенціал продукції вирощування нішевих культур має виражену і досить чітко сформовану тенденцію до зростання у кількісному і у якісному відношеннях. Основними чинниками, що гальмують процес формування належного потенціалу експорту продукції вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками в Україні є відсутність достатнього рівня культури правильного споживання цієї продукції в країні, відсутність необхідного рівня розвитку переробки нішевої продукції як сировини та відповідного ланцюга доведення її до кінцевого споживача і формування в цьому процесі високої частки доданої вартості, а також високий і перманентно зростаючий попит на цю продукцію за кордоном.

Висновки до третього розділу

1. Результати проведених досліджень свідчать, що загальна площа, яка, в силу обставин, може бути, а виходячи і сучасної ситуації – повинна би бути використана для вирощування сільськогосподарських нішевих культур в Україні, становить в сумі майже 10 млн га, тобто – майже 25% всіх сільськогосподарських угідь країни. Сюди входить частка угідь господарств з розміром площі до 500 га (в середньому це становить 100 га на 1 господарство) – до 20%, тобто, практично майже п'ята частина всіх використовуваних даними суб'єктами господарювання угідь, а також більш як 5 млн. га сільськогосподарських угідь дрібноконтурної конфігурації господарств населення, середній розмір площі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва у яких становить 0,7 га, але ще приблизно така ж площа виділяється для ведення особистого селянського господарства.

2. Наразі посівні площі під основними нішевими сільськогосподарськими культурами в Україні у 2021 році сягали понад 800 тис. га, що становить майже 2% у структурі посівних площ всіх сільськогосподарських культур суб'єктів господарської діяльності,

включаючи особисті селянські господарства комерційного характеру. Результати досліджень також свідчать про наявність тенденції до збільшення сектору нішевих культур у абсолютному і, при практично стабільних площах сільськогосподарських угідь, у відносному вираженнях.

3. Результати досліджень також свідчать про наявність тенденції до збільшення сектору нішевих культур у абсолютному і, при практично стабільних площах сільськогосподарських угідь, у відносному вираженнях. За період 2014-2010 рр. в Україні зросло виробництво продукції таких нішевих культур як горох (на 52%), квасоля (на 70%), нуту (у 2,3 р.), сочевиці (у 49 р.), амаранту (у 12 р.), гарбуза (на 13%), ягід (в середньому на 15%), хоча власне за 2020 р. спостерігається певне зниження обсягів виробництва цієї продукції, що пов'язується із впливом пандемії коронавірусу, несприятливими погодними умовами тощо. Нерівномірність динаміки обсягів виробництва має місце по сорго, гірчиці, льону олійному, олійному маку, горіхах, овочах. Хоча загальна спрямованість цих тенденцій має також позитивний характер.

4. В силу дії відповідних чинників, рівень ефективності вирощування окремих видів нішевих культур має дуже диференційований за значенням характер в розрізі цих культур. В значній мірі на формування рівня значень показників цієї ефективності впливає розмір необхідних для реалізації відповідного проєкту початкових інвестицій.

5. Загалом має місце позитивна тенденція до збільшення площ під нішевими культурами, обсягів виробництва вирощеної на ній продукції та ефективності її виробництва, що у вирішальній мірі впливає на формування її експортного потенціалу. Але темпи динаміки цих тенденцій є надто малі, щоб можна було побачити вже зараз якийсь виразний ефект від такої діяльності в масштабах цілої країни. Він наразі може спостерігатись лише в масштабах окремих сільських регіонів, де такі приклади подібної диверсифікації напрямів господарювання вже можуть демонструвати певну ефективність не лише для самих виробників – така ефективність досягається в першу чергу – але й ефективність для регіонів, у яких вони розвиваються.

6. Україна має досить потужний аграрний сектор, загальний обсяг експортного потенціалу якого ще не є настільки вичерпаним, як у інших традиційних учасників міжнародного ринку аграрної продукції (в Канади, США, країн – членів Європейського Союзу). В цілому у формуванні експортного потенціалу на сьогодні задіяно тільки до однієї третини від аграрних продуктивних ресурсів країни. Але вже в даний час суб'єкти аграрного сектора її економіки забезпечують майже третину обсягу товарного експорту країни. При створенні належних умов для відтворення українська земля може ефективно нагодувати 145-150 млн осіб, а експорт сільськогосподарської продукції може дорівнювати \$16-18 млрд.

7. Наразі лише обмежене число українських операторів зовнішніх ринків може реалізовувати на ньому продукцію. Наразі таких експортерів є дві основні категорії – агрохолдинги й трейдери. Експортуванням же продукції вирощування нішевих культур в більшості випадків займаються трейдери як посередники у здійсненні трансакцій між виробниками цієї продукції та закордонними ринками, формуючи при цьому необхідні оптові ринкові партії продукції. При цьому, на сьогодні у експортованій продукції вирощування нішевих культур є дуже низька частка доданої вартості.

8. Україна міцно утвердилась на світових ринках як провідний і досить надійний постачальник сільськогосподарської продукції, в т.ч. і продукції вирощування нішевих культур, оскільки має сприятливі кліматичні умови для її виробництва, відносно вигідне географічне положення, традиційні ринки збуту і все більше намагається адаптується до сучасних вимог іноземних споживачів. Україна протягом 2019 року показала найвищий приріст обсягів експорту продукції в ЄС - 41% (€2,1 млрд.). Продукція АПК та харчової промисловості у структурі українського експорту перевищила 45%. Хоча при цьому вагомим чинником такої динаміки може бути певне погіршення стану справ у інших галузях економіки.

9. Висока ефективність продукції вирощування нішевих культур проявляється також і через експорт цієї продукції. Основними видами

продукції нішевого характеру, що мають найбільший ріст обсягу експорту є мед, плоди, горіхи, які входять до складу групи Топ-15 товарів, обсяг експорту яких збільшився з 2018 по 2020 рр. Україна заробляє на експорті за кордон бобових (без урахування сої, експортна позиція якої є четвертою і експорт якої дає понад \$1 млрд.) на 42% більше, ніж від експорту всіх молокопродуктів. Наразі одержані доходи від експорту, наприклад, всієї плодово-ягідної продукції вже у першому кварталі 2021 року були на рівні \$64 млн., що перевищує рівень 2010 р. більш як удвічі. Основну частку надходжень тут традиційно формують волоські горіхи (\$35 млн), заморожені фрукти (\$24 млн), яблука і груші (близько \$4 млн). Україна стрімко розвиває експорт лохини, а середній темп приросту лохини у нас за останні п'ять років склав 26,5% рік, що дозволяє прогнозувати і надалі розширення експорту продукції вирощування цієї культури. Наразі саме лохина є найбільш експортно орієнтованою ягодою із тих, що вирощуються в Україні. Україна вже займає 3-є місце в світі у експорті заморожених ягід на міжнародний ринок, і його потенціал ще далеко не вичерпаний. Починаючи з 2018 року знижується обсяг експорту свіжої малини, але активно зростає експорт замороженої малини. Обсяг експорту горіхів за 2014-2018 рр. зріс в 1,3 рази, а валютна виручка від нього зросла на 136%. За останніх 5 років у 12 разів виріс обсяг експорту українського гарбуза, що у грошовому еквіваленті становить \$783,6 тис.

10. Українські виробники, оцінюючи ситуацію, вже в недалекому майбутньому може витіснити значну частину американського батату з ринку Європи за рахунок менших витрат на здійснення логістики. Один з найвищих експортних потенціалів навіть досить непогані перспективи у завоюванні ринку ЄС має спаржа, попит на неї на якому постійно зростає при стабільних темпах зростання обсягів внутрішнього виробництва – ЄС щороку закуповує її на зовнішньому ринку майже 100 тис. т. Головна перевага України в даному випадку полягає у порівняно дешевій робочій силі, бо спаржа – трудомістка культура.

11. Україна має значні потенційні конкурентні переваги на світовому ринку продукції вирощування амаранту, який користується високим рівнем попиту за кордоном. Наразі активно експортують амарантову олія, борошно і макуху – це разом складає 80% всього амарантового експорту, є можливості для експорту амарантової крупи, пластівців, трав'яні гранул. амарантових макаронів.

12. Чинниками, що розвиток нішевого сільського господарства в Україні є низка труднощів, з якими зустрічаються виробники такої нішевої продукції на шляху розвитку цього бізнесу і які стосуються головним чином відсутності у вітчизняних виробників такої продукції потрібного досвіду і обмеженості можливостей його пізнання, а обмін такою інформацією є досить утрудненим через власне її брак і несистематизованість. Проблемою, гальмуючою розвиток сектора, є також дорожнеча імпортного насіння нішевих культур та відсутність його вітчизняного виробництва і брак технологій їх вирощування, а також відповідної підтримки держави і відсутність розвинутої кооперації.

Результати дослідження, за цим розділом, опубліковано у працях автора: [702; 707; 709; 721; 726; 728; 739; 741; 748; 749; 750].

РОЗДІЛ 4

ЕФЕКТИВНІСТЬ І ЕКСПОРТ ПРОДУКЦІЇ ВИРОЩУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ НІШЕВИХ КУЛЬТУР СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ ВИРОБНИКАМИ

4.1. Розвиток та ефективність виробництва і експорту органічної нішевої продукції

Розвиток органічного нішевого напрямку сільськогосподарського виробництва пов'язаний із намаганнями усього цивілізованого світу знайти ефективні шляхи виходу із катастрофічної ситуації, пов'язаної із загостренням проблеми конфронтації результатів діяльності людини і асимілятивною здатністю навколишнього природного середовища. Одним із напрямів цього пошуку є розвиток достатньо екологічного безпечного сільського господарства як галузі, що знаходиться у найбільш безпосередній дотичності до використання природних ресурсів. Основою екологічного сільського господарства безперечно є власне органічне сільське господарство, толерантне по відношенню до навколишнього природного середовища [354, с. 13]. Дослідженню проблем розвитку природокористування у аграрній сфері економіки, її екологізації присвячено праці таких відомих вчених, як О. Балацький, В. Борисова, С. Дорогунцов, Л. Гринів, О. Попова, В. Трегобчук, М. Федоров, О. Царенко та низка інших. Безпосередньо органічним землеробством як основою екологічної аграрної економіки займаються В. Артиш, Т. Глушко, М. Кобець, М. Кропивко, С. Милованов, М. Михно, В. Писаренко, П. Писаренко та низка інших. Зокрема, А. Н. Берлач визначає органічне сільське господарство як відповідним чином сертифіковану систему управління процесом ведення галузі, яка використовує ресурсоощадливі технології і базується на мінімальному рівні використання механічного обробітку ґрунту та різних синтетичних речовин і генетично модифікованих організмів [39, с. 226]. В. І. Артиш зазначає, що «органічне

сільське господарство є багатофункціональною агроекологічною моделлю виробництва» [24], що не відзначається конкретністю.. Більш конкретно його визначає А. Н. Лук'янова як такий метод його ведення, за якого захист рослин здійснюється переважно натуральними препаратами, з використанням органічних добрив і без застосування отрутохімікатів та стимуляторів росту рослин, гормонів і антибіотиків [342, с. 22]. Про толерантність до природного середовища йдеться у розумінні сутності органічного сільського господарства Міжнародною федерацією органічного руху Organic Agriculture (International Federation of Organic Agriculture Movements – IFOAM) [169, с. 121]. Франція, Італія, Португалія, Швейцарія, Австрія та країни Бенілюксу використовують термін «біологічне сільське господарство» (Biological Farming), Данія, Німеччина, Швеція, Норвегія та іспаномовні країни – «екологічне сільське господарство» (Ecological Farming), а у відповідній Директиві ЄС 2092/91 від 24.06.1991 року використовуються всі три терміни («органічний», «екологічний», «біологічний») і вони вживаються у всіх офіційних документах Європейського Союзу стосовно органічного сільського господарства [445, с. 42]. Тобто, можна констатувати, що у світі розуміння сутності органічного сільського господарства мають відповідний рівень вирішення.

Органічне сільське господарство само по собі є особливою нішею для виробників сільськогосподарської продукції і на сьогодні є реальним шляхом їх розвитку і покращення позиції малих за розмірами виробників у протистоянні крупним сільськогосподарським виробникам типу агрохолдингів. Але на сьогодні ця ніша поступово стає привабливою і для крупних підприємств і навіть цілих компаній – у вирощування органічної продукції вже інтенсивно інвестують такі компанії як Kellogg's, Pepsico, Heinz, Coca-Cola, Kraft,. При цьому вони виступають під назвами викуплених екологічних фірм, – Heinz, для прикладу, купив їх аж 19. В Європі у цю сферу інвестують Tesco і Carrefour [921].

У світовій практиці екологічне сільське господарство може мати кілька видів проявів:

- органічне (біологічне, екологічне) виробництво, що здійснюється на основі застосування біологічних шляхів та обмеження рівня інтенсифікації технологій виробництва продукції [789, с. 26];
- компромісне виробництво, що здійснюється на основі використання низькозатратних і адаптивних підходів типу LISA (low-input/sustainable agriculture – низько затратне зрівноважене сільське господарство) [928], біоінтенсивне міні-землеробство (Biointensive Mini-Farming), біодинамічне землеробство (Biodynamic Agriculture), ЕМ-технології (Effective Microorganism Technologies) [279];
- сільськогосподарське виробництво, що здійснюється на основі Кодексу Кращої (BAP – Best Agricultural Practice) та Кодексу Доброї сільськогосподарської практики (CGAP – Code of Good Agricultural Practice) (згідно Директиви ЄС 1782/2003/ЕЕС), Спільних стандартів Доброї фермерської практики (згідно Директиви ЄС 1257/1999/ЕЕС) та ін.;
- поєднання сільськогосподарських процесів із природоохоронними [285, с. 106].

Спільним для наведених проявів екологічності сільського господарства є максимальне збільшення його «органічності» (від – *органічний*) за рахунок зниження рівня його «хімічності».

Концепція «зрівноваженого розвитку» (англ. – *sustainable development*) в стосунку до сільського господарства у вигляді концепції «сталого і зрівноваженого сільського господарства» (англ. – *sustainable agriculture*) [870, с. 49] передбачає: виражену орієнтацію сільськогосподарської праці на виробництво продукції як чинник реалізації місії сільського господарства; раціональне використання природних ресурсів; відповідальне етичне і естетичне ставлення до праці; обмеження обсягів виробництва місткістю екосистем; збереження всіх функцій ґрунтів як основи забезпечення функціонування сільського господарства; ціноутворення на

сільськогосподарську продукцію з врахуванням економічної і екологічної її цінності [850, с. 4]. «Екологічне сільське господарство означає ... посилення зв'язку процесу господарювання із силами та енергією природи, розвиток рослинництва і тваринництва на природній основі» [789, с. 28]. «Екологічне сільське господарство емансипує сільське господарство від поширених у вжитку доктрин про збільшення застосування у сільському господарстві зовнішніх витрат енергії, хімії та техніки...» [960, с.16].

Як особлива нішева галузь органічне сільське господарство має свої особливості, які мають переважно негативний характер: набагато нижча урожайність сільськогосподарських культур [896], потреба у більшій площі угідь для виробництва того ж обсягу продукції [891], більша часопрацємісткість продукції (тому воно економічно справджується більше у менших за розмірами господарствах), менша доступність через високі ціни, менш привабливий зовнішній вигляд [961]. Через дорожнечу більше 80% органічної продукції з України експортується. У США органічна продукція є на 5-7% дорожча від традиційної, а вже у магазинах ця різниця є на рівні більш ніж на 30%, що робить її виробництво вигідним економічно [896; 897]. Сьогодні лише 1% сільськогосподарських культур є «еко», а якщо обсяги органічної продукції відчутно збільшаться, вона втратить свою цінову перевагу над звичайними, як це має місце у окремих інших країнах. У Польщі третина громадян вже виражають готовність платити за органічну продукцію у 2-3 рази дорожче, тому темпи зростання ринку органічної сільськогосподарської продукції тут на рівні 20-30% на рік, що є наслідком державної і приватної промоції органічної продукції як «здорової» [921].

Окремі джерела також говорять про можливість органічного землеробства більше забруднювати підземні води відомими азотними сполуками [919]. Польща, наприклад, спричиняє прогресуючу евтрофікацію і деградацію Балтійського моря у значній мірі внаслідок сільського господарства [932].

У Європі екологічне сільське господарство розвивається ще з 70-х років ХХ століття. У 1985 році у 15 країнах Європейського Союзу на 100,3 тис. га у відповідності із засадами екологічного сільського господарства працювало біля 6,3 тис. сільськогосподарських виробників. А вже у 1990 році площі екологічного сільського господарства зросли в сумі до 312, 5 тис. га, кількість виробників у цій сфері збільшилась практично у два рази – до 14,8 тис. [870, с.50]. Прийняття у 2004 році 10-ти нових країн у члени ЄС вплинуло на дальше збільшення площі екологічного сільського господарства ще на тобто на 13,1%, тобто – на 692,9 га, а кількість залучених сюди господарств зросла на 7,2% (на 10,4 тис.), тому у 2006 році площа цієї галузі становила 6,7 млн га, – у 17 разів більше обсягу 1990 роком, кількість відповідних виробників – 176 тис. – у 10 разів більше [870, с. 51]. За останні 10 років площа органічного землеробства в Європі зросла майже на 66% – з 8,3 млн га в 2009 р. до 13,8 млн га в 2019 р. (UE-27) у порівнянні з 13 млн га у 2018 р. [6], чому в значній мірі сприяє Міжнародна федерація сільськогосподарського органічного руху (IFOAM), яка на сьогодні об'єднує понад 750 організацій більш ніж 100 країн світу [486, с.142].

В рисунку 4.1 представлено світових лідерів за розмірами площі органічних сільськогосподарських угідь за 2019 р. [100].

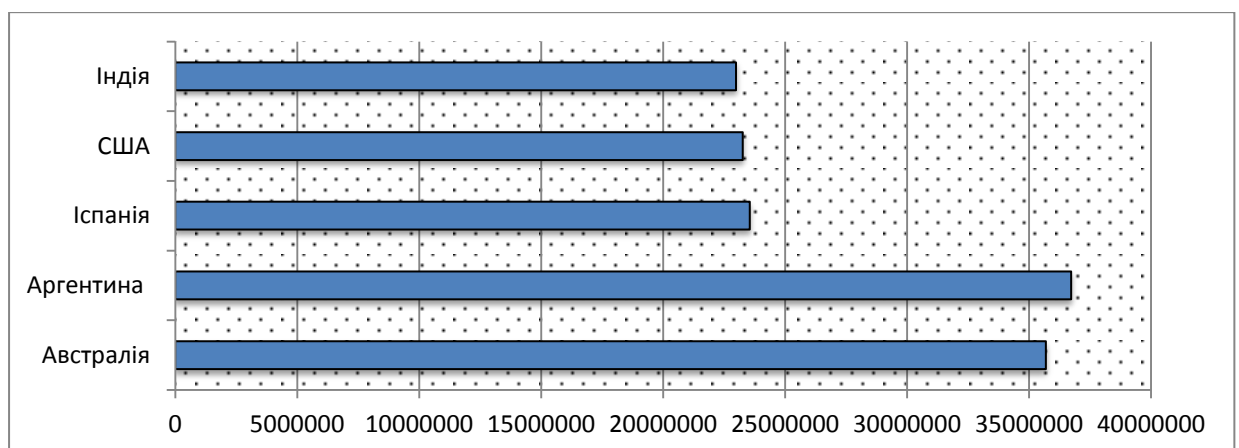

Рис. 4.1. Топ 5 світових лідерів 2019 року за площею органічних сільськогосподарських угідь

Джерело: за даними [100; 837].

За товарообігом органічного ринку лідером є США – € 44,7 млрд, далі йдуть Німеччина – €12 млрд та Франція – €11,3 млрд. Світовий ринок органічної їжі досяг у 2019 р. €106 млрд. Хоча кожен європеєць в середньому витрачає близько 84€ на рік на органічні продукти, щорічне споживання органічних продуктів на душу населення значно відрізняється між державами-членами – від €344 до €1 [806]. Попит на органічні продукти в США продовжує перевершувати пропозицію імпортованих органічних продуктів харчування, що ввозяться сюди в тому числі й з України [5]. Дві третини канадських покупців продовольчих товарів купують органіку щотижня [367].

В Україні виробники сільськогосподарської продукції розпочали усвідомлено займатись органічним виробництвом з 1997 року, в першу чергу завдяки попиту з боку трейдерів ЄС і переробників органічного зерна, олійних, бобових культур і дикоросів [319], що, порівняно з розвинутими країнами світу є на 15-20 років пізніше. На першому етапі (1991-2001 рр.) спостерігається зародження органічного сільського господарства в Україні, закладання правових засад органічного агровиробництва, укладання перших міжнародних договорів про співпрацю, здійснення перших поставок органічної продукції на світовий ринок. Другий етап (2002-2012 рр.) характеризується становленням органічного ринку в Україні і масштабуванням виробництва органічної сільськогосподарської продукції, переважно зернових, бобових та технічних культур з метою подальшого експорту продукції їх вирощування. Перші виробники плодоовочевої органічної продукції почали з'являтися в Україні з 2007 року. Окрім яблунь, із групи зерняткових плодівих культур українські виробники також почали вирощувати органічну грушу та аронію. З групи кісточкових – сливу, черешню, вишню, кизил, але це все у рамках поодиноких випадків та у незначних обсягах. Зросла зацікавленість органічними горіхоплідними, з 2007 року також почали органічно вирощувати перші овочеві культури з «борщової групи»: картоплю, капусту, моркву та столовий буряк [167, с. 17]. У 2002 році з метою захисту інтересів виробників органічної продукції була створена

Асоціація учасників біовиробництва «БІОЛан Україна». У 2005 році була створена Федерація органічного руху України, яка мала на меті всебічну пропаганду та підвищення ефективності органічного сільськогосподарського виробництва. У 2007 році на внутрішньому ринку розширився асортимент органічних продуктів: з'явилися органічний хліб, молоко, ковбаси, фрукти, овочі, соки, напої, сиропи, джеми, мед та крупи. З тих пір спостерігається позитивна тенденція розвитку внутрішнього споживчого ринку органічних продуктів в Україні, що згідно дослідження Федерації органічного руху України має наступні показники: у 2007 р. – €500 тис., у 2010 р. – €2,4 млн, а в 2012 р. – €7,9 млн [319]. Другий етап фактично завершується ухваленням Верховною Радою України Закону «Про органічне виробництво» в 2011 році. Починаючи з 2012 року зафункціонували перші ягідні органічні проекти, хоча у 2012-2014 роках навіть ринку збуту для органічної ягідної продукції як такого ще не було. З 2015 року сформувався незадоволений попит на органічну ягідну продукцію, зокрема – на заморожену малину, органічні ягідні проекти в Україні починають розвиватися масово, стосуючись власне органічних малини, лохини, суниці садової, агрусу, чорної і червоної смородини, жимолості, дерези (ягід годжі), органічного гарбуза. Кілька господарств зайнялись органічними кавунами і динями [167, с.18]. Третій етап становлення органічного ринку умовно можна розпочати з 2013 року з різкого, стрибку у розмірах органічних площ (на 44,2%) та кількості виробників. Найбільшим досягненням організаційно-інституційного характеру цього етапу стало прийняття у 2018 р. нового Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». В динаміці за період 2009-2019 рр. площа органічних земель в Україні збільшилася більш як удвічі. – з 242 тис. га до 421 тис. га [16]. За даними FiBL та IFOAM це є 11-й показник в Європі [16]. За розмірами площі органічних сільськогосподарських земель Україна наразі займає 23 місце серед 191 країни [945, с. 39-40], але, на жаль, поки що вона не входить у 16 країн, де частка органічних сільськогосподарських угідь у загальній їх

площі становить мінімально 10% [945, с.42] і у загальному рейтингу по цьому показнику займає аж 80-те місце із його значенням у 0,7% [945, с. 43].

Таблиця 4.1

Динаміка основних показників розвитку органічного сільського господарства в Україні

	Роки							2019 р. у % до 2010 р.
	2010	2012	2014	2016	2017	2018	2019	
Площа угідь, сертифікованих для органічного виробництва, тис. га	270,2	278,8	400,8	411,2	420,0	429,1	468,0	173,2
Кількість сертифікованих органічних господарств в Україні	142	164	182	360	375	510	597	420,4
Обсяг ринку органічної продукції в Україні, млн євро	2,4	7,9	14,5	21,2	29,4	33,0	36,0	15 разів

Джерело: побудовано за даними [451].

Орієнтуватись на структуру площ за основними органічними культурами в Україні можна на основі даних на рисунку 4.2.

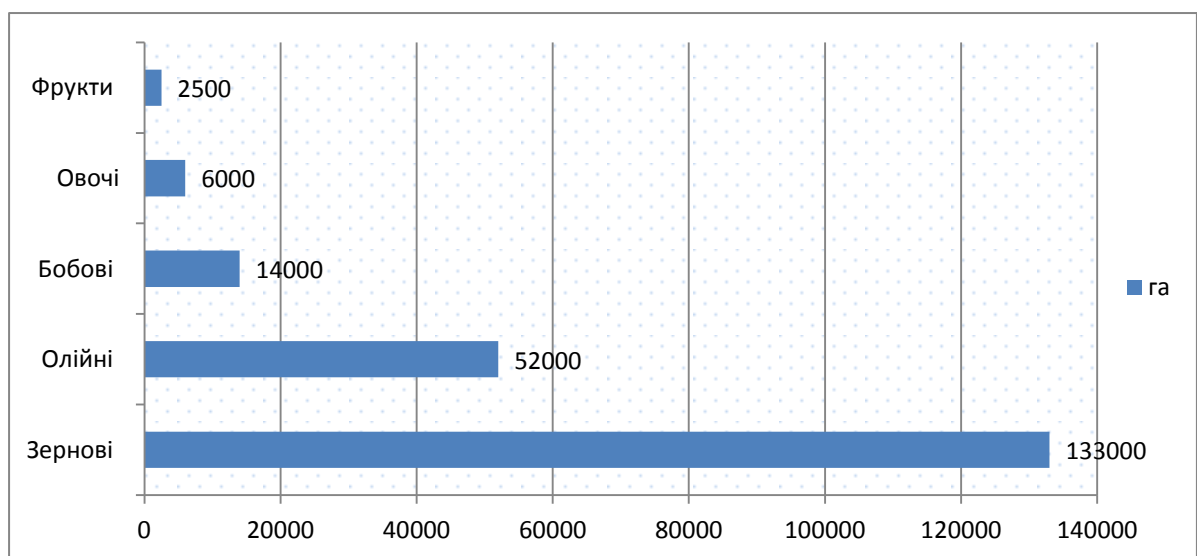

Рис. 4.2. Сільськогосподарські землі під органічним виробництвом в Україні

Джерело: за даними [573].

Частка виробників органічної продукції в Україні становить лише 0,01% від загальної їх кількості у світі [945, с.63]. Найбільші з них представлені у таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Топ-10 компаній України за органічною площею, тис. га, 2019 р.

№	Назва компаній	2019 р.
1	ГК «Арніка»	15,0
2	ГК «Галекс-Агро»	13,4
3	«СВК «Родина»	10,0
4	ПП «Агроекологія»	6,9
5	ГК «All in foody»	6,7
6	СК ім. Леніна	6,3
7	ТОВ «Святовит-еко»	5,8
8	ТОВ «Агроінвест-Натуральні Продукти»	5,3
9	ТОВ «Біокоре Органік»	5,1
10	ТОВ «Рос Агро»	4,9

Джерело: за даними [7, с.19].

З огляду на процес зростання кількості дрібних органічних господарств, їх спеціалізація акцентується, в першу чергу, на вирощуванні плодоовочевої та ягідної продукції, хоча, як видно із прикладів у таблиці 4.3, чим більшим за розмірами є господарство, тим в більшій мірі воно займається і органічними зерновими, круп'яними та бобовими культурами (табл. 4.3).

Згідно досліджень FiBL та IFOAM, в Україні наразі сертифіковано 16 видів органічних продуктів: крупи зернових і зернобобових культур, олійні, овочі, кавуни, дині, гарбузи, фрукти, ягоди, виноград, ефірні олійні культури, м'ясо, молоко, гриби, горіхи і мед. До сертифікованих продуктів переробки включено: зерна, пластівці, джеми, сиропи, соки, масла, борошно і консервовані овочі [531, с. 3].

Таблиця 4.3

**Приклади диверсифікованості напрямів господарювання окремих
агрокомпаній України – виробників органічної продукції**

Назва	Дата заснування і сертифікація	Земельний банк, га	Напрямок (вид органічної продукції)	Країни - імпортери	Особливості
1	2	3	4	5	6
Агрофірма «Поле», Черкаська область	2007 EU 834/07, EU 889/08, FSSC 22 000	9000	пшоно, органічна макаронна крупа з твердої пшениці; широкий асортимент зернових, бобових та олійних культур: ячмінь, жито, сочевиця, нут, горох, соя, гірчиця, соняшник, льон	Нідерланди, Німеччина, Австрія, Велика Британія, Італія, Бельгія, Австралія, Малайзія, Польща, Чехія, Франція	Контроль якості здійснюється власною атестованою виробничою лабораторією, а також авторитетними європейськими лабораторіями. Компанія має органічний елеваторний комплекс на 5 000 тонн для зберігання органічного проса, Два представництва компанії в Чехії та в Польщі для сприяння експорту до ЄС та зручності клієнтів
“Арніка Органік“, Полтавська область	2000 EU, Bio Suisse, NOP USDA	6 313, у перехідному періоді — 9 460	сочевиця зелена, нут, продовольча пшениця, соя, кукурудза, промислові коноплі, льон олійний, соняшник олійний	Швейцарія, Німеччина, Нідерланди, Австрія та Нова Зеландія	Найбільший в Україні експортер органічної продукції до Швейцарії. Система контролю дотримання органічних стандартів. Органічний елеватор на 20,5 тис. т, термінали з відвантаження, завантаження морських контейнерів.
“Дунайський аграрій”, Одеська область	2003 UA-BIO, NOP, Bio Suisse	2 000	кавун, ріпак, пшениця, нут, ячмінь, горох, просо, персик соняшник, сочевиця, тверда пшениця, зелений горох	Австрія, Німеччина, Румунія, Велика Британія	Єдине в Україні підприємство, яке виробляє сертифікований органічний кавун.
Small Fruit, Київська область	2011 EU 834/07, EU 889/08	300	малина, ожина, полуниця	Німеччина, Франція, Данія, Польща, Швейцарія, Норвегія, США і Японія	У 2014 році на базі компанії був створений сільськогосподарський обслуговуючий кооператив “Київський”, фермерів органічного землеробства. З 2016 р. почала поширювати першу в Європі й єдину в Україні франшизу з вирощування органічної малини

<i>Закінчення табл.4.3</i>					
1	2	3	4	5	6
Famberry, Запорізь ка область	2013 EU 834/07, EU 889/08	14	кизил		Єдиний в Україні промисловий виробник кизилю, має найбільший в Європі кизилловий сад. Власна переробка ягід: варення, сухофрукти, соуси, морс, заморожена ягода.

Джерело: за даними [453].

Проблемою є те, що в Україні відсутня розвинута мережа спецмагазинів, які б спеціалізувались виключно на органічній продукції, а в наявних кількох закладах подібного типу представлено продукцію переважно іноземного походження, та ще й переважно – несертифікованих [389, с.16].

Українські виробники органічних овочів продають продукцію переважно на внутрішньому ринку через мережі супермаркетів «Сільпо», «Ашан», Good Wine, WineTime, невеликі спеціалізовані магазини («Натур Бутік», «Еко Лавка»), через торгівлю в мережі Інтернет, прямі поставки кінцевим споживачам. А займатись просуванням органічних продуктів харчування в Україні зараз практично немає кому – громадські організації не мають для цього достатніх коштів.

Найбільше серед органічної продукції Україна вирощує нішевих і ненішевих зернових, проте набирає популярності вирощування інших нішевих культур, зокрема ягід, хоча наразі, за даними Organic Standard, в Україні сертифіковано тільки 154 виробники органічних ягід, 39 виробників овочів і 31 виробник фруктів. Площа органічних садів становить приблизно 2500 га – лише 7% від загальних площ насаджень [452;455].

Одним із перспективних напрямів органічного сільського господарства є вирощування органічних конопель. ФГ Павла Тізеша «Біо» у Вінницькій області на кожному гектарі с поля збирає втричі менші, ніж на традиційних полях, урожаї – всього до 300 кг насіння, ціна на світових біржах продукції досягає €6,45/1 кг. Цю продукцію повністю викупувають компанії Швейцарії, Німеччини та Угорщини [238].

Виробникам органічної плодоовочевої продукції доцільно орієнтуватися

не лише на закордонний, а й на вітчизняний органічний ринок через нерозкриті ще можливості внутрішнього ринку органічних продуктів [167, с.18]. Група ягідних культур є найбільшою у секторі органічного плодоовочевого виробництва України за кількістю виробників, площею та обсягами (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Виробництво органічної ягідної продукції в Україні (2018 рік)

Область	Кількість операторів	Органічні площі, га				Обсяги виробництва, т			
		Малина	Суниця	Лохина	Інші	Малина	Суниця	Лохина	Інші
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вінницька	14	55,7	1,9		3	475	18,5		29
Волинська	7	41,8	1		6	133			
Дніпропетровська	5	41,2	6,9		4	99	8		
Житомирська	8	46,7	16,8	0,3		137	175	0,3	5
Закарпатська	3	13,5				31			
Івано-Франківська	1	7			8,1	70			2
Київська	28	175,3	36,2	100,3	16,6	752	253,4	30,8	54
Кропивницька	2	3		0,3		20		0,45	
Львівська	5	25,5				184			
Миколаївська	1	32							
Одеська	1				50				127
Полтавська	3	19,8				27			
Рівненська	4	20,5				260	99,2		
Сумська	3	10,5				74			
Тернопільська	1	1,1				13			
Харківська	8	30,1			6	109	2	4	8
Херсонська	1				4,4				44
Хмельницька	2	4,5				13,5			
Черкаська	4	36		2,2		295			
Чернігівська	5	17,5			1,4	193			1
Всього	106	581,8	75,5	106	100	2883	556	32	270

Примітка: Дані ТОВ «Органік Стандарт»

Примітка: Обсяги виробництва є не фактичними, а пановитими на 2018 рік відповідно до інформації, наданої самими виробниками під час вегетаційного періоду

Джерело: за даними [167, с.18-19].

Станом на 2018 р., згідно даних «Органік Стандарт», тут зафіксовано 106 виробників органічної ягідної продукції: 86 із них вирощують малину на

площі 582 га; 14 вирощують органічну лохину на площі 106 га; 23 оператори вирощують суницю на площі 75,5 га; 22 оператори вирощують інші культури – агрус, чорну і червону смородину, жимолость, ягоди годжі – на площі близько 100 га земель; 25 операторів вирощують одночасно дві та більше ягідних культур [167, с.18-19].

Збільшуються органічні площі під горіхами (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Виробництво органічних горіхів в Україні, 2018 р.

Область	Кількість операторів	Органічні площі, га	Обсяги виробництва, т
Дніпропетровська	2	18	-
Житомирська	2	52	-
Львівська	2	8	-
Миколаївська	1	103	346
Одеська	3	2	8
Харківська	3	5	-
Хмельницька	2	3	0,3
Черкаська	1	1	-

Примітка: Дані ТОВ «Органік Стандарт»

Примітка: Обсяги виробництва є не фактичними, а плановими на 2018 рік відповідно до інформації, наданої самими виробниками під час вегетаційного періоду.

Джерело: за даними [167, с. 19-20].

У 2018 році органічний горіх волоський вирощувався на площі 192 га. Варто зазначити, що у цій категорії також спостерігаються позитивна тенденція до збільшення площ насаджень горіхів – площі вирости у 2 рази за короткий проміжок 2017–2018 рр.

В сумі станом на 2018 рік вирощуванням органічної овочевої продукції в Україні займалися 39 виробників. Відповідно, вироблялися у невеликих обсягах та вирощувались на площі до 1 га 3 категорії овочевих культур: зелень та прянощі, культури салатної групи, капуста. На дещо більших площах органічно вирощувались огірки, помідори, перець, баклажани, коренеплоди та бульбоплоди, цибуля і часник. Своєрідним лідером за

обсягами виробництва є баштанні культури: гарбуз, кавун та диня.

У 2020 році в органічному овочівництві мали місце структурні зміни за рахунок розширення сегменту органічних гарбузових, які стали займати 59 га. Збільшилися площі насаджень цибулі та часнику – до 18 га, що пов'язано з реалізацією одиничних проєктів. Салат і зелень зайняли 5 га, бобові – 8 га, томати – 2,4 га, огірки – 4 га. Площі органічних бобових, зелені та салатів, томатів, коренеплодів у 2020 р. зменшились. У 2019 р. було органічних томатів зібрано 270 т, огірків – 145 т, салатів і зелені – 362 т, цибулі та часнику – 88,6 т.

За результатами 2020 р. в Україні вироблено всього 2945 тонн органічної овочевої продукції, майже 50% – це гарбузи, кабачки та інші баштанні культури (рис. 4.3).

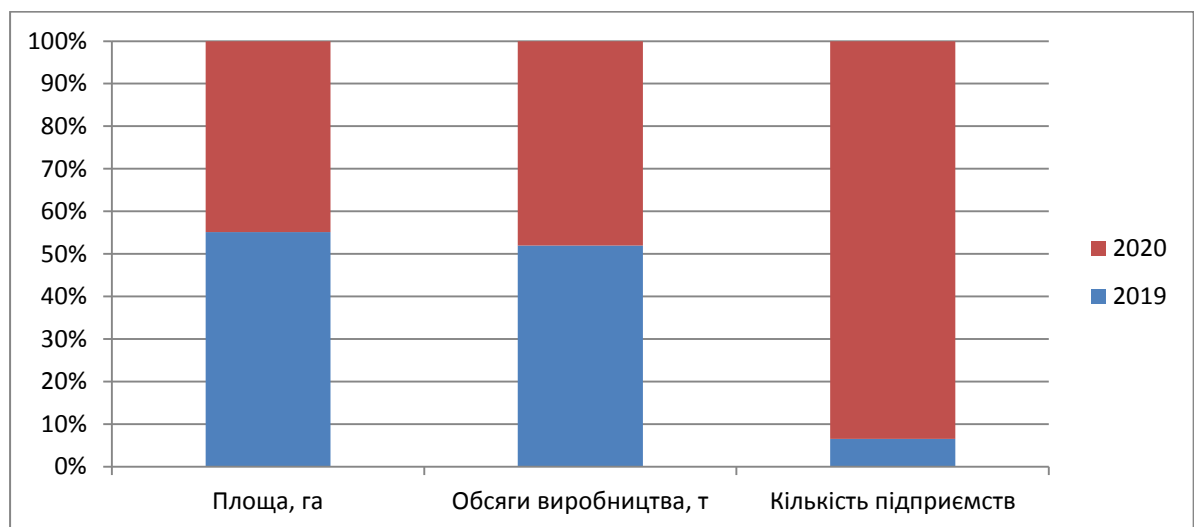

Рис.4.3. Динаміка органічного виробництва 2019-2020 рр.

Джерело: за даними [328].

Значну частку в органічному овочівництві, а саме 24%, займає так званий борщовий набір: картопля, морква, буряк та інші коренеплоди. Близько 10% складають цибуля та часник, частка яких зросла порівняно з 2019 р. у два рази. Всі інші овочі та зелень складають разом менше 15%.

В Україні налічується трохи більше 10 підприємств, які займаються виробництвом овочів закритого ґрунту. Здебільшого це невеликі

господарства, що переважно мають площі до 0,1 га під органічними огірками та томатами та забезпечують четверту частину їх виробництва в Україні [630].

В останні роки за рахунок налагодження власної переробки органічної сировини спостерігається тенденція активного наповнення внутрішнього ринку відповідною вітчизняною органічною продукцією. Відповідно до результатів досліджень Федерації органічного руху України, з початку 2000-х років в країні спостерігається стабільне щорічне зростання внутрішнього споживчого ринку органічних продуктів. За даними ТОВ «Органік Стандарт» та FiBL (Швейцарія) у 2019 році на внутрішньому ринку реалізовано 7350 тонн органічної продукції на суму близько 575 млн грн (еквівалент \$24.3 млн за курсом НБУ на 31.12.2019 р.) [113]. За даними ГС «Органічна Україна», станом на 2019 рік 60 переробних підприємств в Україні виробляють кінцеву фасовану органічну продукцію для потреб внутрішнього ринку [531, с. 3].

Але залишається фактом експортна орієнтація виробників, особливо зернобобових культур та ягід. Експортери органічної продукції з України користуються перевагами Угоди про асоціацію, підписаної у червні 2014 року між ЄС та Україною. З січня 2016 року ЄС та Україна застосовують Поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі, що є частиною Угоди про асоціацію. Тобто, розвиваючи внутрішній ринок, Україна все більше заявляє про себе й на міжнародному ринку органічної продукції, входячи за площами сільськогосподарських угідь, задіяних під її вирощування, до світових лідерів, збільшуючи асортимент пропонованої продукції та географію поставок.

У 2019 році Україна посіла перше місце у Європі за обсягами експортованої органічної продукції та друге місце у світі зі 123 країн, піднявшись на дві сходинки порівняно з 2018 роком [214].

Протягом 2019 року до ЄС ввезено 3,24 млн т органічної агропродовольчої продукції, більше 10% з якої – українська [457]. Україна – найбільший експортер макухи, фруктових соків та овочів [113].

Згідно даних «Органік Стандарт», основна українська експортна органічна продукція – зернові, олійні та бобові культури, овес і продукти з

вівса (вівсяні пластівці та вівсяна крупа), спельта, дикорослі ягоди, заморожені ягоди, яблука й яблучний сік (концентрат), березовий сік, гриби, горіхи та лікарські трави та інші продукти [167, с. 22-23].

Таблиця 4.6

**Топ-5 експортованих нішевих культур з України в ЄС та Швейцарію
(за обсягами)**

	Обсяг, тис. т		
	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Спельта	8	9	5
Яблука/яблучний сік	5	7	10
Пшоно/просо	4	5	4
Чорниця (заморожена, дикоросла)	4	-	5
Горох	-	4	-

Примітка: Аналітичні дані ТОВ «Органік Стандарт» (можлива похибка в межах 10 %).
Джерело: за даними [167, с. 22-23].

Органічні яблука з України призначені переважно для подальшої переробки в країні, до якої вони експортуються. Серед баштанних органічних культур виокремлюється гарбуз голонасінний для подальшого його експорту (головним чином до Австрії).

У 2017 р. вперше було експортовано український органічний мед, а обсяги його експорту в 2018 р. склали вже 300 т.

Всього у 2018 р. Україна поставила понад 70 різних органічних товарів [167]. При цьому вартість органічного експорту з України в ЄС та Швейцарію у 2018 році склала близько 100 мільйонів євро.

За даними органу сертифікації «Органік Стандарт» у 2016-2018 роках головними країнами-імпортерами (за обсягом) української органічної продукції (від експортерів, що сертифіковані всіма органами сертифікації) були Нідерланди, Німеччина, США, Швейцарія, Італія, Великобританія, Австрія, Польща, Чехія, Франція, Угорщина, Румунія, Бельгія, Болгарія, Литва, Канада та Данія.

Українські виробники також експортують свою органічну продукцію до Австралії та деяких країн Азії. Понад 200 компаній з 12 країн імпортують органічну продукцію з України [454;455] (таблиця 4.7)

Таблиця 4.7

Топ країн-імпортерів української органічної продукції, тис. тонн

	2018 р.	2019 р.
Нідерланди	105,0	141,0
Швейцарія	55,8	59,5
США	53,0	50,0
Німеччина	31,0	42,0
Литва	29,3	47,0
Італія	26,2	8,6
Австрія	20,0	16,8
Грузія	12,0	-
Франція	11,0	-
Великобританія	8,7	36,8
Польща	-	13,7
Данія	-	10,0

Джерело: за даними [416].

За даними ТОВ «Органік Стандарт», найбільші обсяги експортованої продукції має заморожена чорниця (5 тис. т) та свіжі яблука (4,4 тис. т) [167, С. 24].

Крім культурної органічної плодово-ягідної продукції – малини, суниці садової, аронії), українські оператори експортують також і продукцію дикоросів: чорниці, ожини, брусниці, журавлини, бузини, аронії, терену, шипшини, обліпихи, горобини, лісової суниці, яблук, горіхів тощо (табл. 4.8).

Загалом близько 20 українських операторів експортують ці дикорослі ягоди.

Таблиця 4.8

Обсяг експорту органічних фруктів із України до ЄС у 2018 р.

Продукція	Обсяг, т	Частка від загального імпорту, %
Чорниця заморожена	5 000	38,6
Бузина заморожена	800	6,2
Малина заморожена	470	3,6
Ожина заморожена	420	3,2
Журавлина заморожена	380	2,9
Шипшина заморожена	300	2,3
Горобина чорноплідна заморожена	280	2,2
Брусниця заморожена	270	2,1
Ядра горіха волоського	330	2,6
Інші	4705	36,4
Всього	12 955	100

Примітка: аналітичні дані ТОВ «Органік Стандарт» (можлива похибка в межах 10 %).
Джерело: за даними [167, с. 24]

У 2018 році 8 експортерів поставляли органічну малину в ЄС, вирощену 28 українськими виробниками (табл. 4.9).

Таблиця 4.9

Динаміка обсягів експорту української органічної малини в розрізі країн та обсягів

Рік	Країна-імпортер	Обсяг, т
2016	Чехія	10
	Франція	23
2017	Польща	175
	Німеччина	75
	Франція	58
	Чехія	43
2018	Польща	201,4
	Німеччина	94
	Чехія	60,7
	Франція	37
	Швейцарія	22,6
	Італія	20,8
	Сербія	5
Великобританія	2	

Примітка: дані ТОВ «Органік Стандарт»
Джерело: за даними [167, с. 25].

З даних таблиці 4.9 видно, що щороку географія експорту української органічної малини збільшується.

Географія експорту суниці за останні роки також розширилась – у 2018 році були здійснені продажі органічної суниці в Німеччину, Великобританію, Чехію та Польщу (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Динаміка експорту української органічної суниці в розрізі країн та його обсягів

Рік	Країна-імпортер	Обсяг, т
2016	Польща	25
2017	Польща	7,3
2018	Німеччина	21,2
	Великобританія	5
	Чехія	1,9
	Польща	0,6

Примітка: дані ТОВ «Органік Стандарт»

Джерело: за даними [167, С. 26].

В Україні різниця в цінах на органічну і неорганічну продукцію сільського господарства складає 50-250%, а в країнах ЄС амплітуда коливань значень цього показника є значно нижча – до 60%, оскільки ступінь розвитку органічного ринку там є значно вищий.

Проведені дослідження показали, що різниця в ціні зростає кількаразово в процесі роздрібного способу реалізації органічної продукції, а закупівельні ціни на органічну продукцію відрізняються від цін на традиційну лише на 30-50% в середньому. За інформацією від комерційної служби Посольства США в Україні, середній рівень окупності інвестицій, здійснених в українське органічне сільське господарство, становить близько 300%, що робить його одним із найпривабливіших напрямів для інвестицій в Україну [16].

Україна, яка має значний потенціал для виробництва нішевої органічної сільськогосподарської продукції, її експорту, споживання на внутрішньому ринку, досягла вже певних результатів щодо розвитку власного органічного

виробництва і демонструє протягом останніх років досить стійку позитивну динаміку зростання розмірів площ сільгоспугідь під сертифікованим органічним виробництвом, стабільне зростання як кількості операторів органічного ринку, так і обсягів споживання органічної продукції в Україні, чому сприяє тенденція до активного наповнення внутрішнього ринку власною органічною продукцією за рахунок налагодження переробки органічної сировини. Наразі операторам органічної продукції є зміст орієнтуватися насамперед на експортні ринки, але слід мати на увазі, що й внутрішній ринок України є ненаповненим і структурно є нішевим. Темпи розвитку органічного сільського господарства, в т.ч. і нішевих культур є значно нижчі, ніж в країнах Європи, внаслідок відсутності достатньої підтримки держави, браку досвіду у виробників, відсутності кооперації у органічному секторі сільського господарства, складності і дорожнечі процедури сертифікації, неналагодженості належного обліку і статистики щодо органічного сектору сільського господарства, тим більше – щодо нішевого його сегменту.

4.2. Ефективність вирощування та експорту нішевих лікарських культур сільськогосподарськими виробниками

В силу існуючих масштабів вирощування лікарських культур в Україні, частки площ, зайнятих ними та рівня їх прибутковості їх впевнено можна віднести до групи нішевих. В останні роки пандемія внесла свої відчутні корективи у різні сфери життєдіяльності людей на нашій планеті, які почали більше звертати увагу на своє здоров'я, орієнтуватись на здоровий спосіб життя, і брати до уваги на рослини довкола нас, що підвищило популярність рослин-імуностимуляторів, які мають свої ніші в аграрному секторі економіки і є інвестиційно привабливими [286]. Але на вибір сільгоспвиробниками вирощування нішевих лікарських культур як напрям їх розвитку вплинула не лише пандемія COVID-19, але також і глобальні кліматичні зміни і зміни у суспільно-економічному середовищі функціонування сільськогосподарських

виробників, що змусило останніх шукати шляхів адаптації до нових умов господарювання і знайти їх у розвитку вирощування нішевих культур, до яких є всі підстави віднести і лікарські культури. Оскільки їх призначення і завдання, що вирішуються таким чином, мають певну специфіку, що відрізняє їх від інших нішевих культур, вони в даному дослідженні ввійшли у склад групи спеціальних нішевих культур.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, на сьогодні близько 80% жителів планети використовують лікарські рослини, біологічно-активні добавки рослинного походження в цілях лікування та профілактики різних захворювань. Понад 52 тис. видів рослин у світі використовуються як лікарські[211].

Донедавна захоплення лікарськими рослинами було характерне переважно для споживачів, але зараз і на державному рівні обговорюються можливості ухвалення довгострокових заходів з популяризації здорового харчування і заохочення фермерів до забезпечення ринку здоровими продуктами та сировиною для системи охорони здоров'я, виробництва продовольства та сільського господарства [286]. І в цій діяльності важливе місце має вирощування нішевих лікарських рослин, чинником чого є і спільна для всіх країн тенденція до зниження кількості заготівельників лікарських трав як дикоросів. Трав'яний бізнес має дуже специфічний нішевий характер. Постійний протягом року попит на продукцію вирощування лікарських рослин дає додатковий шанс для виробників продукції вирощування культивованих лікарських рослин, тим більше, що ринок такої продукції наразі ще не є в Україні висококонкурентний і має є багато незайнятих ніш. А високий попит на лікарську рослинну сировину за кордоном – у країнах Європи, і Китаї, країнах Азії – ще більше підвищує рівень атракційності вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками в Україні.

У значній мірі лікувальний ефект лікарських трав досягається за рахунок високого вмісту у них різних ефірних олій, тому розширена назва

групи цих культур звучить як «лікарські та ефіроолійні культури». Напрями використання лікарських рослин на різні потреби є надзвичайно диверсифіковані (рис. 4.4).

Рис. 4.4. Основні напрями використання лікарських та ефіроолійних культур

Джерело: складено авторкою за даними [668, с. 4].

Сьогодні лікарську рослинну сировину в Україні постачають фермери, лісові господарства, приватні особи. Останні диверсифікують на сьогодні напрями своєї діяльності в даному секторі шляхом виробництва цілющих чаїв, що особливо розповсюджено в сільських і гірських регіонах Закарпаття. Найбільшими споживачами лікарської рослинної сировини в Україні є підприємства харчової промисловості, виробники чаїв, фармацевтичні компанії, косметологічні фірми та ін. Власне така диверсифікація напрямів використання лікарських рослин як нішевих культур у агробізнесі забезпечує постійний високий попит на продукцію їх вирощування.

Серед країн світу найбільшими виробниками лікарських рослин є (рис. 4.5).

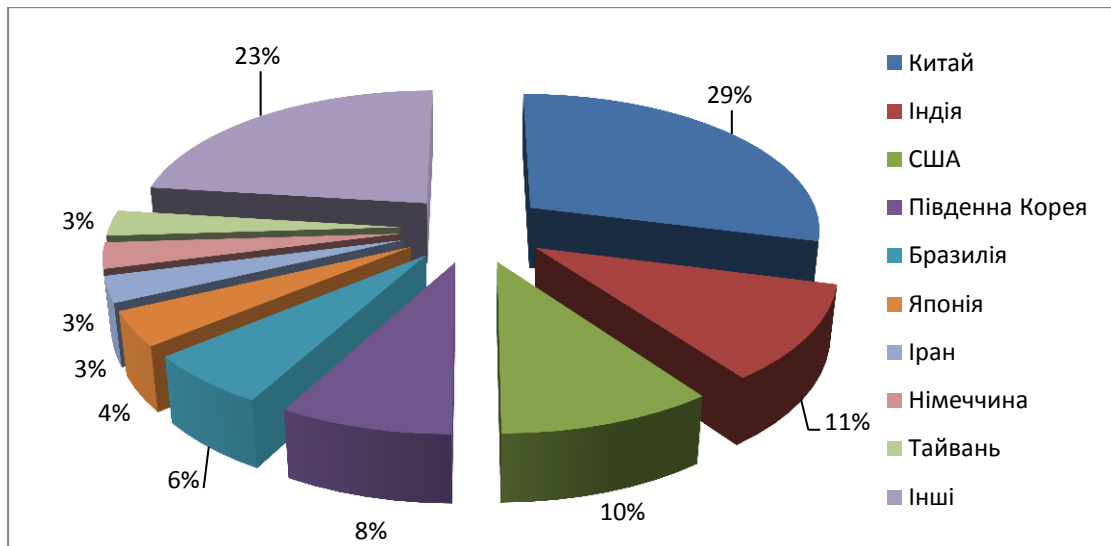

Рис. 4.5. Країни - найбільші виробники лікарських рослин у світі

Джерело: складено авторкою за даними [916].

Понад 58% лікарських рослин за період останніх 10 років вийшли з материкового Китаю, Індії, США та Південної Кореї (рис. 4.5), що може бути відображенням сильних традицій лікарських рослин в Азії та домінуючої присутності США як міжнародного споживача лікарської рослинної продукції. Регіони Східної Азії – Китай, Японія, Південна Корея з Тайванем продукують більше 55% загальної кількості лікарських рослин [838].

В Україні з 2219 видів лікарських рослин, що використовуються у сфері гуманної ветеринарної і народної медицини. 244 (10%) – це культивовані види, решта – дикорослі. З культивованих рослин сільськогосподарськими культурами є 32 види, 29 – плодово-ягідними; 150 видів рослин вирощуються в цілях одержання лікарської сировини; решта ростуть у садах, приватних колекціях та у парках [211].

У світі більше 90% урожаю лікарських трав збирають дикоросами і завжди попит на дикорослі трави є вищий, ніж на культивовані рослини, але дикоросла продукція має і певні недоліки. Звичайно, наприклад, набагато легше скошити звіробій в дикому полі, аніж вирощувати його і очікувати 2-5 років повернення інвестицій. Але скошений в дикому полі звіробій потрібно відсортувати від решти рослин. А це – додаткові затрати робочого часу і живої праці, що відповідно відбивається на ціні. Різниця є і в урожайності.

Лікарські культури, як правило, перший урожай дозволяють збирати мінімум на другий рік вирощування. Практика свідчить про потребу у інвестиціях у перший рік розвитку трав'яного бізнесу у 50-250 тис. на га в залежності від конкретної культури і розраховувати на одержання відчутного прибутку хіба на 3-5-й роки. При цьому доцільно уникати таких помилок, які часом допускають підприємці і виробники, що приходять у трав'яний бізнес із крупномасштабного, наприклад – зернового і прагнуть одразу закладати плантації по 100 і більше гектарів, не знаючи, при цьому, що 1 га плантацій лікарських трав може потребувати затрат живої праці як 100 і більше га зернових, де ці процеси повністю механізовані і автоматизовані. Гарний врожай з гектара цілющих трав дозволяє отримати дохід у \$20 тисяч – в 10-30 разів більше, ніж від пшениці. З гектара поля під лікарськими рослинами щороку можна збирати сировину на суму від 50 тис. (0,5 т квітів ромашки) до 300 тис. грн (3,5 т сухого кореня валеріани [95]).

Найбільші площі в Україні наразі займають такі лікарські рослини як м'ята перцева, котяча м'ята справжня, меліса лікарська, нагідки лікарські, розторопша плямиста, ехінацея пурпурова, ромашка лікарська, шавлія лікарська, череда трироздільна, валеріана лікарська, алтея лікарська, чебрець звичайний, материнка звичайна. Найбільшим попитом в Україні користуються лікарські культури – шипшина, глід, корінь алтею, лист кропиви, цвіт та ягоди бузини, корені лопуха та ехінацеї. Найбільш поширеною серед цілющих українських трав є м'ята, якої у нас нараховується 18 видів та 56 сортів, до того ж ця культура входить в п'ятірку так званих великотоннажних рослин [374].

У світі існує 42 види м'яти, є ще й також гібриди. Близько 70% обсягів виробництва м'яти у світі належить США. В Україні поки що культивування м'яти освоєне лише на 10%. Вирощування м'яти в Україні може бути дуже вигідним капіталовкладенням – для початку м'ятного підприємства вистачає 1 га. Основні суми коштів та ресурсів припадають на перший рік, а в наступні роки вкладення будуть вже не потрібні і виробник вже зможе отримувати

чистий прибуток. Розмір інвестицій залежить від способу вирощування – у закритому чи у відкритому ґрунті. Ринок м'яти не є перенасичений, тому каналів реалізації цього продукту є безліч: овочеві та фруктові магазини; супермаркети; ресторани і кафе; кондитерські; салони краси, SPA-салони; агентства з ландшафтного дизайну; квіткові салони; переробники на фармацевтичну речовину [174]. При урожайності наземної частини перцевої м'яти в сухому вигляді на рівні 15-20 ц/га сукупний дохід від її реалізації складе 60-80 тис. грн з одного гектара. Витрати на її вирощування в перший рік можуть бути на рівні до 50-60 тис. грн залежно від площі вирощування, але в наступні роки вони зменшаться вдвічі [464].

Лаванда широко використовується у виробництві ароматизаторів для мила, для туалетних вод, а також у препаратах від молі [847]. Ріст популярності таких культур пов'язаний також і з можливістю починати трав'яний бізнес на відносно невеликих площах та відповідно невисоких інвестиціях [894]. Глобальний попит на лавандову олію збільшується більш ніж на 6% в рік і, за прогнозами, до 2024 року обсяг його ринку перевищить \$124 млн [17]. Щорічний ріст цього ринку – 7,2% або \$82 млн [417]. Persistence Market Research прогнозує грошовий обсяг міжнародного ринку лавандової олії на 2024 р. у \$124,2 млн, що на 63% більше обсягу 2016 р. Для здійснення проекту вирощування лаванди на площі в 1 га потрібно інвестувати \$73 тис. Окупність витрат – 1,5 року від початку продажів лавандової сировини, і вона починає давати максимальний дохід вже на третій рік після посадки та робить це протягом 20 років за умови періодичного омолодження [327]. З 1 га насаджень за сезон виробляють лише 60-70 кг олії. Але ринкова ціна 1 л лавандової олії досягає 34 тис. грн, а гідролату – 1300 грн/л. У випадку продажу винятково сировини з 1 га лаванди валовий дохід складе 250 тис. грн на рік при ціні по 45 грн/кг. Якщо ж переробляти лаванду на ефірну олію, а з кожного гектара лаванди можна отримати 60-70 кг ефірної олії, при її вартості на ринку \$100/л- \$270/л, то з 1 га насаджень можна мати біля 500 тис. грн [135]. Серед регіонів України за розміром площ вирощування

лаванди лідирують Київська, Черкаська та Житомирська області. Наразі обсяг світового ринку лаванди та продукції з цієї запашної рослини щороку зростає на 7,2% або на 82 млн доларів [417]. На Закарпатті на сімейній фермі біля містечка Перечин виробляють понад 100 найменувань продукції із лаванди, яку вирощують органічним способом. Площа вирощування – 8 га. Основна маса лаванди в цьому ж господарстві переробляється на готову продукцію – три види чаю, лавандовий конфітюр та лавандовий сироп із ягодами чорниці – хороший засобом від кашлю, бомбочки для ванни та мило, тоніки, креми для обличчя, печуть різне печиво, лавандові мішечки та пучки сушеної лаванди, корисні для нервової системи, лавандову приправу до м'яса, до печива та до чаю, лавандовий антисептик для рук [405].

Подібні кліматичні умови є сприятливі для вирощування багатьох інших видів трав: кропиви, хвощу польового, ромашки, алтею, мальви, шавлії, календули, меліси, деревію, базиліку, чебрецю, материнки, любистку, коріандру, валеріани, дягелю, волошки, фіолетового бузку, лікарської вербени, зубровки, мідниці, які широко використовуються у харчуванні, косметичі та у фармацевтичній промисловості, тому особливих проблем із їх продажем за вигідною ринковою ціною немає, за умови відповідної якості продукції. При більших площах вирощування потрібною стає сушильня. У будь-якому випадку лікарські трави вимагають багато ручної праці, особливо при закладанні плантації та збиранні врожаю. Але стабільний попит і високі ціни дозволяють значно підвищити дохідність кожного господарства, тобто – вирішити основне завдання нішевих культур. Ріст популярності таких культур пов'язаний також і з можливістю починати трав'яний бізнес на відносно невеликих площах та відповідно невисоких інвестиціях

Культивовані лікарські трави в Україні вирощують 10 компаній, що спеціалізуються на вирощуванні та заготівлі високоякісної лікарської рослинної сировини - квіти і ягоди бузини, цвіт липи, листя кропиви, корінь алтеї, корінь лопуха, корінь і трава ехінацеї, корінь і лист кульбаби, ягоди обліпихи, лист берези, лист мати-й-мачухи, лист подорожнику, розторопша

п'ямиста, череда трироздільна, шавлія лікарська, м'ята перцева, лаванда [126] (рис. 4.6).

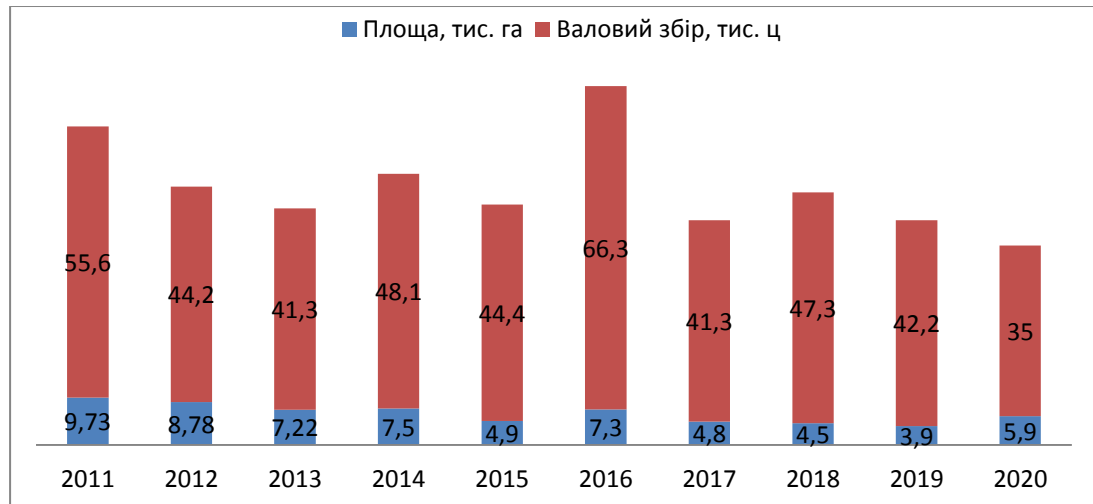

Рис. 4.6. Динаміка вирощування лікарських рослин в Україні у 2011–2020 рр., тис. т

Джерело: складено автором за даними [157].

У 2020 р. площі лікарських рослин в Україні становили 5,9 тис. га, а ефіроолійних – 4,9 тис. га, тоді як у 2019 р. ці площі були однакові – по 3,9 тис. га [172] (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

Вирощування окремих видів лікарських рослин в Україні у розрізі різних категорій виробників

Лікарські рослини	Господарства усіх категорій		Сільськогосподарські підприємства		Господарства населення	
	Посівна площа, тис. га	Обсяг виробництва тис. ц/га	Посівна площа, тис. га	Обсяг виробництва тис. ц/га	Посівна площа, тис. га	Обсяг виробництва тис. ц/га
1	2	3	4	5	6	7
2016 рік						
Рослини лікарські, у т.ч.:	7,3	66,3	7,3	62,4	0,0	3,9
Ромашка	0,4	2,3	0,4	2,3	0,0	0,0
Валеріана	0,0	1,7	0,0	1,7	0,0	0,0
Шипшина	0,0	0,1	-	-	0,0	0,1
Насіння гарбуза	3,2	29,4	3,2	29,3	0,0	0,1
Нагідки	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0

<i>Закінчення табл. 4.11</i>						
1	2	3	4	5	6	7
Собача кропива	0,0	0,4	0,0	0,4	0,0	-
2017 рік						
Рослини лікарські, у т.ч.:	4,8	41,3	4,8	37,4	0,0	3,9
Ромашка	0,5	4,5	0,5	4,5	0,0	0,0
Валеріана	0,0	1,3	0,0	1,3	0,0	0,0
Шипшина	0,0	1,3	0,0	0,1	0,0	0,1
Насіння гарбуза	3,2	20,1	3,2	20,1	0,0	0,1
Рослини лікарські інші	1,0	14,9	1,0	14,9	0,0	3,5
2019 рік						
Рослини лікарські, у т.ч.:	3,9	42,2	3,8	41,3	0,1	0,9
Ромашка	0,3	3,2	0,3	3,2	0,0	0,0
Валеріана	0,0	0,2	к	к	к	к
Шипшина	0,0	0,1	-	-	0,0	0,1
Насіння гарбуза	2,4	27,1	2,4	26,8	0,0	0,3
Рослини лікарські інші	1,0	11,0	1,0	10,6	0,0	0,4
2020 р.						
Рослини лікарські, у т.ч.:	5,9	35,0	5,8	34,3	0,1	0,7
Ромашка	0,1	0,9	0,1	0,8	0,0	0,1
Валеріана	0,0	0,2	к	к	к	к
Шипшина	к	к	к	к	-	-
Насіння гарбуза	3,7	18,6	3,7	18,3	0,0	0,3
Рослини лікарські інші	1,6	14,8	1,6	14,5	0,0	0,3

Примітка: символ (к) – дані не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України "Про державну статистику" щодо конфіденційності статистичної інформації. /

Джерело: складено авторкою за даними [466, с. 85; 501].

Дані таблиці 4.11 свідчать також про те, що за останні роки і господарства населення проявили поширений інтерес до вирощування лікарських рослин як до ніші у своєму бізнесі.

Лікарське рослинництво в Україні не виділяється в окрему галузь, що значно ускладнює проведення досліджень у цьому секторі та відповідний аналіз розвитку і перспектив галузі. Вся інформація стосовно лікарських рослин у статистичних збірниках Державної служби статистики відображена у розділі «Технічні культури». Лише з 2016 р. Державна служба статистики України почала відображати певні дані в розрізі окремих видів лікарських культур, а до цього таке розмежування мало місце лише на такі групи, як лікарські рослини, ефіроолійні культури та коріандр, що взагалі не мало якоїсь логіки, бо, наприклад, коріандр – це і ефіроолійна і одночасно – лікарська і пряна рослина. З 2016 р. статистична інформація в Україні розширилась відомостями про виробництво прямих культур та лікарських рослин у розрізі їх окремих культур (табл. 4.12).

Таблиця 4.12

Динаміка виробництва лікарських культур (всього, включаючи пряні, ефіроолійні культури та коріандр) в усіх категоріях господарств в Україні

Культура	Посівна площа, тис. га	Зібрана площа, тис. га	Обсяг виробництва, тис. т	Урожайність, ц / га зібраної площі
1	2	3	4	5
2014 р.				
Лікарські рослини	7,5	х	48,1	х
Ефіроолійні культури посівів поточного та минулих років, усього	7,1	х	79,8	х
Коріандр	6,0	6,0	63,0	10,5
2015 р.				
Лікарські рослини	5,0	х	44,9	х
Ефіроолійні культури посівів поточного та минулих років, усього	22,5	х	229,4	х
Коріандр	21,5	20,9	206,0	9,9
2016 р.				
Лікарські рослини	х	66,3	х	7,3
Ефіроолійні культури посівів поточного та минулих років, усього	х	264,0	х	22,4
Пряні культури	1,3	х	21,5	х
Коріандр	1,3	12,3	9,5	0,9
2017 р.				
Лікарські рослини	4,8	х	41,3	х
Ефіроолійні культури посівів поточного та минулих років, усього	8,6	х	54,3	х
Коріандр	10,6	10,4	66,5	6,4

<i>Закінчення табл. 4.12</i>				
1	2	3	4	5
2019 р.				
Лікарські рослини	3,9	х	54,4	х
Ефіроолійні культури посівів поточного та минулих років, усього	3,9	х	42,2	х

Примітка: дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

Джерело: складено автором [157; 391, с.64].

Найбільшими виробниками лікарської рослинної сировини є підприємства, що знаходяться у Полтавській, Херсонській, Рівненській, Одеській, Чернігівській, Черкаській, Донецькій областях (табл. 4.13), площі під посівами лікарських рослин яких займають майже 1200 га.

Таблиця 4.13

Найбільші підприємства в Україні, що вирощують лікарську рослинну сировину

Область	Підприємство
Вінницька	ТОВ «Фотосвіт ЛТД»
Сумська	ТОВ «Сумифітофармація»
Полтавська	ТОВ «Полтава-сад»
Херсонська	ТОВ «Дніпро-Білогір'я»
Донецька	ПП «Дон Івко І С»
Чернігівська	ТОВ «Прогрес»
Рівненська	ТОВ «Поліський стандарт»
Одеська	ТОВ «Південьагропереробка»
Черкаська	ФГ «Восход»

Джерело: складено автором за даними [466, с.83].

У табл. 4.13 у розрізі областей наведено найбільші підприємства України, що займаються вирощуванням лікарської рослинної сировини [466, с. 83]. Події 2014 р. спричинили втрату Україною одного із найбільших виробників лікарських трав Фіторадгосп «Райдуга», розташований у Криму. Обсяг щорічної заготівлі лікарських рослин становив тут близько 1 тис. т лікарської сировини. Початок воєнних дій на сході України також суттєво вплинув на обсяги виробництва сировини з лікарських рослин. В цілому ці

чинники негативно позначились на динаміці обсягів виробництва лікарських рослин. Але вже у 2015–2016 рр. ситуація почала поступово вирівнюватися, бо наявний постійний високий попит стимулює операторів Західної та Центральної України все більше нарощувати обсяги вирощування і заготівлі лікарської сировини. Сьогодні лідером в Україні у сфері виробництва готових лікарських засобів на основі використання матеріалів з екстракції рослинної лікарської сировини на сьогодні є ВАТ «Галичфарм». Ще одним потужним виробником лікарської сировини в Україні сьогодні є компанія ТОВ «Фітосвіт ЛТД», основним напрямком діяльністю якої є вирощування та оптовий продаж лікарських трав, рослин та насіння а також сировину дикорослих лікарських рослин під замовлення. Заслуговує на увагу також один із найбільших виробників лікарських засобів з рослинної сировини компанія ЗАТ «Ліктрави» (Житомир), що займається виробництвом фітопрепаратів, фіточаїв, речовин для профілактичних і оздоровчих фітованн. Виробництво тут налічує близько 90 оригінальних лікарських засобів. Підприємство на сході країни ТОВ «Сумифітофармація» займається вирощуванням, збиранням, переробкою, виробництвом і постачанням сировини для чаю. Також виробляє готову продукцію або напівфабрикати для споживання [466, с.83].

Протягом періоду 2006–2017 рр. внутрішній ринок лікарської рослинної сировини в Україні характеризувався найвищим рівнем у 2008 р. (4,9 тис. т), а найнижчий було зафіксовано у 2015 р. (1,5 тис. т) (рис. 4.6).

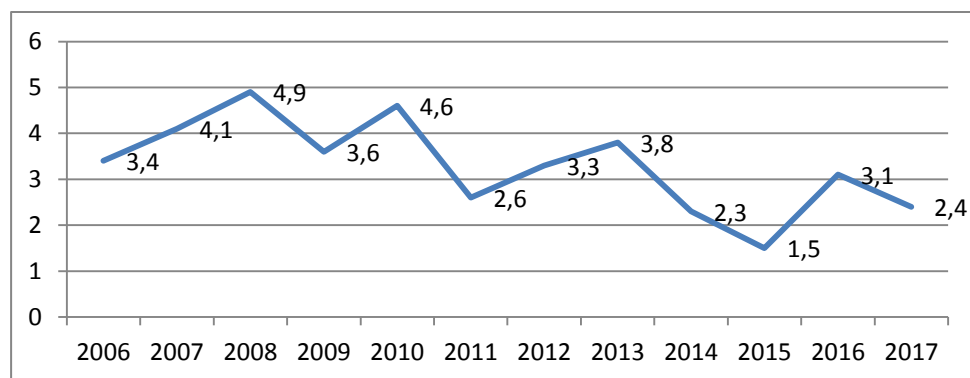

Рис. 4.6. Динаміка обсягу внутрішнього ринку лікарської рослинної сировини в Україні у 2007–2017 рр., тис. т

Джерело: за даними [391, с. 65].

Нерівномірний характер діаграми на рис. 4.6 засвідчує високий рівень нестабільності ринку нішевих лікарських рослин в Україні, що, до речі, є характерною рисою більшості нішевих культур як таких.

Існуючий на сьогодні рівень цін на лікарські рослини та існуючі тенденції розвитку цієї галузі дозволяють спрогнозувати на найближчу перспективу як найбільш перспективні наступні нішеві лікарські культури (табл. 4.14).

Таблиця 4.14

Перспективні нішеві лікарські культури для вирощування в Україні

Назва культури	Ціна 2020 р. грн/кг
Алтея лікарська – трава, лист, корені	17-20 трава, 35 листя, 45 корені
Арніка монтани - цвіт	500-600
Кмин – плоди	40-50
Безсмертник-цвіт	65-70
М'ята перцева – листя	50-60
Меліса - трава	40-45
Ромашка - цвіт	80-90
Валеріана лікарська - корені	70-80
Волошка – пелюстки	600
Соняшник – пелюстка	150-170
Подорожник - лист	50-60
Звіробій - трава	27
Ехінацея лікарська – корені, трава	115кор, 16
Лаванда – цвіт	200-250
Липа – цвіт	200
Розторопши - насіння	22-24
Кропива дводомна – лист, корені	35,45кор
Кропива глуха - цвіт	1100.
Нагідки – квіти, пелюстки	80,160пел
Кульбаба – лис, корені	35,90кор
Лопухи, корені	50-60
Чебрець, трава	35
Мох ісландський	100
Шавлія, лист	60-80

Джерело: складено автором за [668, с. 6; 540].

Дуже перспективним є напрямок вирощування відносно рідких видів лікарських рослин на гідропоніці. Наприклад, привабливу ціну має родіола рожева – її корінь зростає на гідропоніці 4-5 років, а в природі цієї рослини зустрічається все менше. Добру ціну може мати і синюха блакитна, але потрібно знайти для неї збут, бо це не є масовий продукт. Чебрець – це чудова культура, поширена серед населення, але продати її в Україні є дуже важко, бо сортовий чебрець купує тільки АТ «Галичфарм», на ринок якого є не так просто зайти. Арніка гірська – має дуже дорогу сировину, бо її квіти швидко перетворюються на пух, подібно як у кульбаби. Така сама ситуація і з волошкою – її пелюстки дуже швидко біліють. Вирощувати цю рослину не є важко, а головне – вміти вчасно і швидко зібрати сировину. Один гектар волошкового поля потребує аж 30-35 робітників, обривання пелюсток відбувається вручну.

Календулу також збирають руками, для чого потрібно 12-16 робітників на гектар. Це дуже добрий продукт, але має нестабільні ціни – від 50-60 грн/кг до 100 і більше грн/кг при собівартості у 70-80 грн. Якщо ціна календули стане від 150 грн/ кг то з'явиться сенс її вирощувати. Але попит в Україні на якісну календулу обмежується обсягом у 5-10 т, що формує мотив до її експорту. Основним компонентом меліси є її ефірна олія – з 1 га її можна отримати до 35 кг при рівні врожайності 220-250 ц/га сирої маси, або ж це буде 35-40 ц/га маси сухої трави. Врожайність меліси в наступні після першого роки зростає приблизно на третину. Ціна її ефірної олії на ринку – до \$8000 /1 ц сухої маси, тому вигідність її вирощування є очевидна.

Добрі ґрунти у господарстві дозволяють займатися кульбабою. За кордоном корінь кульбаби у 2019 році коштував 180-190 грн/кг, в Україні – 120-130 грн, що пов'язано із коливаннями співвідношення попиту і пропозиції на її ринку [374]. Урожайність кульбаби лікарської (сухого кореня) може бути до 2 т/га і навіть більше, в залежності від ґрунту, рівня розвитку агротехніки та системи догляду. За потреби сухе листя кульбаби також збирають – по 3 т/га і більше. Його ціна є дещо нижча, ніж кореня кульбаби – біля 40-60

грн/кг. Значна частина української кульбаби у різному вигляді йде на експорт [91].

В Україні є і малі виробники, які кульбабу лікарську вирощують для отримання кореня. До них можна віднести кількох виробників в Чернівецькій області та на Волині, площа плантацій у яких не перевищує 50 гектарів [307].

Якісна ромашка лікарська може коштувати і \$10/кг, але якщо вирощувати те, що потребує ринок. Тому завжди потрібна якісна інформація щодо потреб ринку і щодо вирощуваних трав. Тому галузь вирощування нішевих лікарських рослин є галуззю високоінтелектуальною і має виражений новаційний характер. Не потребуючи значних затрат (25-35 тис. грн/га) і будучи невибагливою до ґрунтів, ромашка має урожайність до 10 ц/га сухих суцвіть. Але особливо вигідно її продавати за кордон, бо трейдери можуть купувати її за ціною до 200 грн/кг [464].

Основним цінним елементом валеріани є її корінь – у перший рік вирощування урожайність його становить в середньому 7-9 ц/га, а далі вона зростає до 15-20 ц/га. В країнах Європи фермери мають врожайність на рівні 30-40 ц/га. За 1 ц готового продукту на ринку українські виробники можуть отримати дохід до 240 тис. грн. Основними конкурентами України у вирощуванні валеріани є Польща, Болгарія і Франція.

У такому трав'яному бізнесі завжди потрібно знати і про динаміку трендів продукції, особливо, якщо йдеться про харчовий напрямок використання сировини із лікарських трав. Наприклад, у 2020 році різко збільшилось споживання плодів шипшини, глоду, горобини, аронії, обліпихи, бузини, які все більше використовують для виробництва екстрактів, бо у світі зростає споживання соків, різних комбінованих напоїв і відповідно зменшується інтерес до трав'яних чаїв. Потрібно добре і завжди знати, де саме і що саме росте в регіоні і в інших регіонах, орієнтуватися на кліматичні зміни і перспективи і пам'ятати про вузькість ринку лікарських рослин, де всі виробники однакової продукції добре знають один одного.

Проблематичним у вирощуванні лікарських трав є якість насіння. Воно є

дуже дрібне і потребує дуже прецизійного поводження і відповідного рівня знань, його потрібно сіяти на дуже маленьку глибину, де є надзвичайно мало вологи і це створює відповідні проблеми. Розсада дає кращі результати, але такий варіант є набагато дорожчий.

Ще однією специфічною проблемою у цьому секторі є бур'яни. Лікарські рослини, як правило, дуже повільно розвиваються в часі (навіть досвідчені аграрії не завжди мають можливість взагалі отримати сходи), тому використання гербіцидів у лікарських травах не має сенсу. У світі існує значний попит на органічні трави, але це потребує дуже значних коштів, бо пов'язано із значними затратами на підготовку площі для вирощування, тобто мова йде про порівняно «довгі» інвестиції. Вирощування – трудомістке, потребує спеціального обладнання, яке можна купити лише за кордоном.

У експорті продукції вирощування нішевих лікарських культур є проблеми, пов'язані із необхідністю здійснювати діяльність через посередників-трейдерів, що працюють з оптовими партіями – від 500 кг. Переважно – за низьку ціну. Дорожче можуть заплатити компанії, що роблять з сировини лікарських рослин кінцевий продукт. Вийти на співпрацю з ними є складніше і вони потребують більше документів, а гроші вони готові віддати пізніше – через 30-180 днів. Європейські партнери розрахунок надсилають через 1-1,5 місяці, американські – через 3-4 місяці. Є можливість самому фасувати свою продукцію дрібнішими партіями, наприклад – по 100-200 г, і самотійно здійснювати роздрібну торгівлю, наприклад, на сайтах olx.ua, prom.ua чи agro-ukraine.com, де ціни є в рази вищі, але обсяги продажу є в рази менші. Вроздріб доцільно продавати переважно дорогі трави (їх є сотні видів), які не можна купити в аптеці і яких пересилка буде вигідна покупцю. Яскравим прикладом може бути женьшень, на корінь якого, до речі, як і на корені інших лікарських рослин, попит є відносно стабільний

Існують також сезонні коливання на продукцію вирощування лікарських рослин – у серпні зібране має одну ціну, а в січні – вже іншу [374].

Класичним прикладом лікарської комерційної нішевої рослини є ехінацея. У 2020 році попит на ехінацею пурпурову різко зріс внаслідок пандемії, бо ця рослина є ефективним імуномодулятором. Ціна трави ехінацеї пурпурової у 2020 р. збільшилась у 2 рази проти 2019 р. з 20-25 грн/кг до 40-45 грн/кг, кореню - з 120грн/кг до 150 грн/кг. При цьому вона має таку перевагу, що її легше вирощувати, ніж, наприклад, валеріану [61]. Урожайність повітряно-сухої сировини ехінацеї досягає 92,8 ц/га, кореневищ та коріння – 23,1 ц/га, насіння – 3,5 ц/га. У сівозміні поле під посівами ехінацеї займає не менше два роки [668, с.27].

Результати розрахунків (табл. 4.15) свідчать, що основні затрати на вирощування ехінацеї приходяться на перший рік: затрати праці займають 74,5-75,1% від затрат на весь технологічний цикл, а загальні витрати – 66,1-81,4%. Головним чином це пов'язано із декількома ручними прополками, бо без них не буде високого урожаю на наступний рік.

Таблиця 4.15

Оцінка рівня ефективності вирощування ехінацеї пурпурової

Показники	Основна продукція		
	Кореневища з коренями (свіжі)	Надземна маса (трава свіжа)	Насіння
Урожайність, ц/га	40,0	170,0	4,8
Прямі затрати на 1 га, грн	25556,9	25508,7	25004,6
Реалізаційна ціна 1 ц, грн	1500,0	300,0	15000,0
Собівартість 1 ц, грн	1089,8	260,9	8966,2
Затрати праці на 1 га, люд.-год.	423,2	422,0	425,4
Чистий дохід з 1 га, грн	34443,1	25491,3	46995,4
Рівень рентабельності, %	134,8	99,9	187,9

Джерело: складено автором за даними [668, с. 66].

При правильному догляді та дотриманні технологічних урожайність уже в перший сезон може становити до 2 т сухої трави і до 4 т коренів з 1 га.

Прибуток від вирощування може сягати до 80 тис. грн з 1 га по траві і до 200 тис. грн по коренях.

Таблиця 4.16

**Аналіз розподілу затрат ресурсів під час вирощування ехінацеї
пурпурової (%)**

	Насіння		Трава		Кореневища	
	Затрати праці, люд. год	Загальні витрати, грн	Затрати праці, люд.-год	Загальні витрати, грн	Затрати праці, люд.-год	Загальні витрати, грн
Перший рік вегетації						
Основний обробіток ґрунту та внесення добрив	0,5	31,7	0,5	34,3	0,5	27,8
Передпосівний обробіток ґрунту та сівба	0,4	7,9	0,4	8,6	0,4	6,9
Догляд за посівами	73,6	35,7	74,2	38,5	74,0	31,3
Всього за перший рік, %	74,5	75,3	75,1	81,4	74,9	66,1
Другий рік вегетації						
Догляд за посівами	24,6	15,4	24,8	16,6	24,7	13,5
Збирання урожаю	0,9	9,3	0,1	2,0	0,4	20,4
Всього за другий рік, %	25,5	24,7	24,9	18,6	25,1	33,9
Разом, %	100	100	100	100	100	100

Джерело: складено автором за даними [668, с. 67].

При тому, що в Україні є незліченна кількість лікарських трав можна сказати «під ногами», доводиться значні їх кількості імпортувати з-за кордону. 85% лікарських та ароматичних рослин в Україні є імпортованою продукцією, причому вона в кінцевому підсумку виходить дешевшою, ніж вітчизняна.

Іноземні імпортери щороку в середньому експортують траву, коріння і квіти, вирощені, заготовлені та скуплені в Україні, зокрема дикороси в сумі на \$32 млн. Водночас вони імпортують сюди продукції майже на \$900 млн. [248]. Така ситуація є наслідком того, що у нас лікарські трави вирощують тільки невеличкі приватні підприємства, ми не маємо достатньої інфраструктури, наукового, освітнього та інформаційного забезпечення, достатньої державної підтримки. За часів Радянського Союзу, вона була на достатньому рівні, а в Україні було аж 16 підприємств, які займалися вирощуванням та заготівлею

лікарських рослин, чого немає зараз.

Ринок продукції вирощування лікарських рослин в Україні є недостатньо розвинутий, бо на ньому в достатній кількості немає що продавати, бо немає сировини у великих обсягах.

Для прикладу, в Україні ростуть багато верб і є певний попит на кору верби, але цієї сировини в Україні немає. Аналогічно – росте у нас біла шовковиця, існує попит на листя білої шовковиці, але такої сировини немає в Україні. Або заготівельники не знають про такий попит, або ті, що продають таку сировину, не знають, як вийти на цих заготівельників. Проблемою є і відсутність у українських виробників певних документів щодо їх сертифікації, що впливає на вирішення труднощів із експортом продукції та з її ціною на зовнішніх ринках. Не вистачає, належним чином освічених, кваліфікованих і досвідчених фахівців. В цілому, Україна, маючи величезний потенціал для вирощування лікарських рослин, має наразі дуже слабкий експорт. Принаймі його обсяг є у 7 разів менший польського [540]. Більш того, Україна імпортує іноземну лікарську сировину та відповідно посідає 68 місце у рейтингу серед імпортерів та 35 місце – серед експортерів. Якщо врахувати, що у 2017 р. і обсяг експорту сировини лікарських рослин з України зріс у порівнянні до 2016 р. на 8%, у 2018 р. до 2017 р. – на 19%, у 2020 р. до 2019 р. – на 13%, то у 2023 році при збереженні існуючих тенденцій обсяг експорту у цьому секторі сягне до \$25-30 млн. Тобто, зросте від 4450 т. у 2018 році до 8200 т. у 2023 р.

Однак, незважаючи на ці проблеми, останнім зростає інтерес до України зі сторони Албанії, Болгарії, Польщі, Сербії. Ці країни раніше вирощували і збирали сировину самостійно, а тепер порахували за вигідніше для них скуповувати сировину в Україні, що ще раз свідчить про низький рівень розвитку внутрішнього ринку продукції вирощування нішевих лікарських рослин сільськогосподарськими виробниками і у певній мірі пояснює подорожчання сировини в Україні.

В силу вже згадуваних причин слід зазначити існування вже щораз більш виражену тенденцію до збільшення зацікавленості агрохолдингів

напрямок вирощування лікарських трав [645], тому що в силу несприятливих кліматичних змін ситуація вимагає пошуку можливостей відповідно диверсифікувати асортимент вироблюваної продукції, щоб позиціонувати певну нішу на сучасних ринках, а вирощування лікарських рослин в силу своєї специфіки може бути певним чином масштабовані і, відповідно, певним чином механізовані, а крупніші обсяги виробництва продукції дадуть змогу сформувати її оптові партії для здійснення експорту за кордон, де попит на лікарські трави (особливо – органічні, типу дикоросів) є наразі зростаючий і практично необмежений.

Таким чином, впровадження у практику господарювання сільськогосподарських виробників таких спеціальних нішевих культур як лікарські дає можливість, попри всі наявні труднощі у здійсненні трав'яного бізнесу, значно підвищити рівень ефективності функціонування сільськогосподарських виробників як основи економічної сфери сільських регіонів і чинника здійснення зрівноваженого розвитку у сільських регіонах з метою покращення рівня якості продовольчої безпеки країни та зростання рівня добробуту її населення.

4.3. Енергетичні нішеві культури та експорт продукції їх вирощування сільськогосподарськими виробниками.

Серед усієї різноманітності можливих напрямів розвитку сільського господарства заслуговує особливої уваги розвиток вирощування нішевих культур. Оскільки нішеві енергетичні культури за своїм призначенням і характером завдань, що вирішуються з їх допомогою, відрізняються від інших нішевих культур, у даному дисертаційному дослідженні енергетичні нішеві культури включені у групу спеціальних. Причому, у цій групі вони мають, серед інших, таку ж специфічну рису, як і група органічних нішевих культур – вони охоплюють не лише нішеві, але й традиційні культури типу ріпаку, бо рідке екологічне паливо типу біодизеля отримують власне з нього. Це ж

стосується і інших зернових. В т.ч. кукурудзи. Якщо всю різноманітність напрямів розвитку нішевого сільського господарства розділити на групи у найбільш загальному вигляді на продовольчі і непродовольчі, то енергетичні нішеві культури з впевненістю можна віднести до останньої із цих груп.

Вивченням особливостей ефективності вирощування енергетичних культур для виробництва біопалива займається низка вітчизняних вчених, серед них Г. Г. Гелетуха, Т. А. Железна, Г. М. Калетнік, В. І. Ладика, С. В. Перебора, Н. М. Попадинець, М. В. Роїк, І. П., Соловій, А. М. Ткаченко, А. В. Фурса, О. М. Шпичак, В. М. Якубів та ін.

Вирощування енергетичних нішевих культур виробниками сільськогосподарської продукції дозволяє вирішувати досить широкий комплекс завдань: підвищити ефективність функціонування виробників сільськогосподарської продукції як основи економічної сфери сільських регіонів, рівень зайнятості сільського населення, рівень енергетичної незалежності сільських регіонів; сприяти екологізації енергетики і сільських регіонів шляхом заміщення традиційних видів палива продукцією вирощування енергетичних культур у господарствах сільськогосподарських виробників, зменшенням шкідливих викидів у навколишнє середовище та використання земель гіршої якості, що в комплексі дозволяє підвищити рівень ефективності реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів як основи покращення якості продовольчої безпеки країни та підвищення рівня добробуту її населення.

Отже, якщо раніше в агробізнесі переважно займалися сільськогосподарським виробництвом, який передбачав випуск продукції, призначеної здебільшого для продовольчих, кормових чи технічних цілей, то нині до нього все більш інтенсивно долучається також і енергетичний напрямок. Останній досить часто власне і пов'язують саме із вирощуванням енергетичних культур, які вважаються нішевими в силу унікальності характеру ніші у цілій низці проблем, які вирішуються за їх допомогою, а також з використанням енергії та вітру, органічної біомаси з дикоросів. Тобто,

енергетичний напрямок вирощування нішевих культур в Україні є особливим напрямом нішевізації сільського господарства

Вирощування нішевих енергетичних культур в дуже значній мірі може сприяти ефективному формуванню належного рівня енергетичної незалежності практично всіх сільських регіонів, оскільки в Україні по всій її території функціонують сільськогосподарські виробники. Одного лише газу Україна купує 70% від загального обсягу його споживання [458]. А середній вік існування об'єктів теплової генерації наразі становить 48 років [166]. При тому, що прийнята Енергетична стратегія "Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність" серед усього іншого передбачає збільшення обсягів використання відновлюваних джерел енергії в Україні за період до 2035 року у розмірі до 25% від обсягів загального первинного постачання всієї енергії, логічно буде дійти висновку про досить особливу актуальність вирішення проблеми підвищення рівня енергетичної незалежності країни шляхом розширення вже існуючої практики використання з цією метою відновлюваних джерел енергії, в першу чергу – шляхом розширення площ під енергетичними культурами. Тим більше, що наразі частка енергії з використовуваних відновлюваних джерел (ВДЕ) в Україні становить поки що лише близько 2% всієї її генерації, а її вартість займає всього майже 9% обороту на загальному ринку електроенергії [166]. Крім того, традиційні джерела видобутку енергії мають обмежений характер: запасів нафти ледве вистачить до 2040 р., газ повністю вичерпається до 2060 р., а поклади кам'яного вугілля взагалі зникнуть до 2200 р. [309].

Безпосередньо у сільських регіонах найбільш дешевим відновлюваним джерелом для одержання потрібної енергії об'єктивно виявляється біомаса сільськогосподарського походження, яка включає як одержані відходи тваринництва і рослинництва, так і напрямок цілеспрямованого вирощування спеціальних енергетичних культур. Для переробки на енергетичні цілі відходів тваринництва також потрібне досить дороге спеціальне устаткування. Тому об'єктивно практично єдиним відносно дешевим шляхом ефективного і

екологічно безпечного вирішення проблеми у сільських регіонах є вирощування власне енергетичних нішевих культур – швидко зростаючих багаторічних кущів і спеціальних однорічних рослин з достатньо високим вмістом сухої маси, придатної для використання її як палива [229]. До них відносять, зокрема, досить швидкоростучі дерева та кушові рослини (плантації різних видів верби і тополі, павловнію) або інші види спеціальних рослин (сорго, міскантус) [269]. Біопаливо в Україні займає наразі найбільшу частку – майже 80% [551].

Енергетичні культури є важливою складовою всього біоенергетичного сектора країн Європи [791]. За даними європейської біоенергетичної асоціації (АЕВІОМ) загальний потенціал енергетичних культур у цих країнах становить 44-47 млн т н.е./рік, а площа під лігноцелюлозними енергетичними культурами у Європі складає десь близько 130-140 тис. га (табл. 4.17) [831].

Таблиця 4.17

Площі під енергетичними культурами в ЄС, га

Країни	Види енергетичних культур				
	Верба	Тополя	Міскантус	Прутоподібне просо	Двокісточник тростиноподібний
Польща	5000-9000	300	-	-	-
Румунія	-	-	-	50000	-
Німеччина	4000	5000	2000	-	-
Бельгія	60		100	-	-
Австрія	220-1100	880-1100	800	-	-
Англія	1500-23000	-	10000-11000	-	-
Данія	5697	2807	64	-	19
Франція	2300		2000-3000	-	-
Ірландія	930	-	2200	-	-
Італія	670	5490	50-100	-	-
Фінляндія		-	-	-	18700
Литва	550	-	-	-	-
Нідерланди		-	90	-	-
Швеція	11000	550	450	-	780

Джерело: за даними Біоенергетичної асоціації України [130].

Приблизно 37% площі ЄС під енергетичними культурами знаходиться в Румунії і зайнято під просом прутоподібним. Під двокісточником тростиноподібним зайняті досить значні площі у Фінляндії (19 тис. га), під міскантусом – в Англії (10-11 тис. га), під вербою – у Польщі та Швеції (5-9 тис. га і 11 тис. га відповідно). У країнах Європейського Союзу у 2030 р для вирощування енергетичних культур може бути використано близько 26,2 млн га [831].

Серед відновлюваних джерел енергії в Україні наразі найбільшу частку займає біопаливо – майже 80%. До основних переваг біомаси рослин як джерела одержання енергії можна віднести високий рівень екологічної чистоти викидів у порівнянні з викидами від викопних видів палива, відсутність негативного впливу на оптимальний баланс вуглекислого газу в атмосфері. Під час згорання біопалива на основі біомаси рослин в атмосферу викидається менше вуглекислого газу, ніж його поглинається рослинами в процесі здійснення фотосинтезу, утворюється у 20–30 разів менше оксиду сірки у порівнянні з вугіллям [551].

Розвиток нішевого виробництва, яке в найбільш загальному вигляді може бути класифіковане на продовольче та непродовольче, заслуговує особливої уваги серед усієї різноманітності всіх можливих напрямів подальшого розвитку українського сільського господарства ще й з огляду на те, що вирощування нішевих енергетичних рослин може ефективно сприяти вирішенню одразу кількох проблем: згаданій вже диверсифікації напрямів здійснення сільськогосподарського виробництва і їх урізноманітнення; підвищення рівня можливої здатності малих сільськогосподарських виробників до здійснення економічного виживання у все більш гостріших умовах конкуренції; підвищення рівня екологічності як галузі енергетики, так навколишнього природного середовища; формування достатнього рівня енергетичної незалежності сільських регіонів, а на цій основі – підвищення якості життя на селі за рахунок досягнення вищого рівня зрівноваженості розвитку сільського регіону та підвищення рівня енергетичної незалежності

країни. Не менш важливим є також створення при цьому можливості для ефективної утилізації відходів у процесі здійснення їх використання у якості біомаси для одержання теплової та електричної енергії. Зазначений напрям розвитку сільського господарства реально дозволяє вирішувати низку взаємопов'язаних проблем загального розвитку сільських регіонів: економічні – шляхом покращення можливості для розвитку сільськогосподарських виробників та власників сільськогосподарських земель та переробників сільськогосподарської енергетичної сировини; соціальні – створення можливостей для одержання додаткових доходів і підвищення рівня зайнятості місцевого населення та на цій основі зростання рівня їх добробуту; енергетичні та екологічні – забезпечення енергетичних потреб екологічно безпечними альтернативними видами палива.

Особливо малі і середні сільгоспвиробники зацікавлені у тому, щоб на відносно невеликій ділянці мати можливість вирощувати максимально рентабельні культури. Варто зазначити, що в Україні, згідно офіційних даних, налічується біля 20 тис. малих сільськогосподарських підприємств із середнім розміром земельного банку до 100 га, для яких найголовніше — це вибір напряму спеціалізації свого виробництва, а вирощування нішевих культур власне відкриває перед ними безліч атракційних перспектив. Вибір конкретного характеру і виду нішевої культури для вирощування залежить від конкретних умов виробника та його преференцій – продовольчої чи непродовольчої, енергетичної чи технічної і т.п. Критерієм оптимальності здійснення такого вибору в кінцевому підсумку є кінцевий розмір одержуваного ефекту у розрахунку на одиницю задіяної площі, який залежить також від вміння і реальних можливостей виробника ефективно розпорядитись одержаним ним результатом. В умовах процесу здорожчання традиційних джерел енергії якраз власне біоенергетичний напрямок як високоефективна і екологічно безпечна ніша розвитку сільського господарства на базі малих виробників сільськогосподарської продукції може допомогти вирішити низку проблем як самих виробників зазначеної

біосировини, її переробників на безпосередній енергетичний ресурс у вигляді палива, так і його споживачів. В Україні є досить значний потенціал одержання енергії з енергетичних рослин – завдяки ним за рік можна замінити майже 20 млрд. м³ газу, що рівне річному обсягу його видобутку в країні [229]. Уже сьогодні в Україні є і малі, і навіть великі окремі господарства, які обрали нішеві біоенергетичні культури за перспективний напрям розвитку свого бізнесу.

Підходи до трактування ролі нішевих культур в Україні в цілому з боку різних авторів є певним чином досить диверсифіковані, що свідчить про неоднозначність оцінки ними цієї важливої ролі, що відповідно формує потребу у здійсненні більш глибокого аналізу ситуації та ґрунтового узагальнення існуючої інформації з метою представлення зацікавленим у цьому виробникам прикладів ефективного нішевого виробництва з метою їх кращої орієнтації на вибір найбільш оптимального у їх конкретних умовах і ефективного варіанту ведення цього бізнесу [737].

Всього на сьогодні в наших умовах відомо близько 20 видів швидкоростучих рослин, що їх можна вирощувати для отримання рослинної біомаси на енергетичні потреби – верба, евкалипт, тополя, світчґрас, міскантус та інші. Зібрана з них біомаса як продукт вирощування енергетичних рослин використовується для ефективного виробництва теплової та електричної енергії і може бути сировиною для виробництва твердого біопалива у формі паливних гранул і брикетів [229].

Продукцію їх вирощування можна ефективно використовувати для одержання енергії шляхом або безпосереднього спалювання як органічного палива, а можна відповідно піддавати процесові переробки шляхом здійснення її подрібнення і наступного пресування чи брикетування і вже у такій формі – спалювання. Наприклад, країни ЄС приділяють найбільше уваги підтримці саме цього сектора, коли продукція вирощування енергетичних культур піддається спалюванню у формі пелет. Адже спалювання біоджерел енергії дозволяє не залежати від погоди і часу доби, та виробляти

електроенергію стабільно на потрібному рівні [176]. Крім того, у такому концентрованому вигляді біомаса має вищий рівень питомої тепловіддачі.

Ці культури за умови дотримання вимог чіткої технології та досягненні відповідного рівня урожайності реально дозволяють забезпечити досить високий вихід одержаної енергії із 1 га земельних угідь, а основна їх додаткова конкурентна перевага перед традиційними сільськогосподарськими культурами саме в тому, що для їх вирощування не обов'язково використовувати продуктивні сільськогосподарські угіддя, зайняті під вирощуванням продукції на продовольчі цілі, тому не виникає жодних проблем для сучасного розвитку такої біоенергетичної галузі, бо немає прямої безпосередньої загрози продовольчій безпеці через надмірне розширення площ використання земельних угідь, на яких раніше вирощували продовольчі сільськогосподарські культури, тому за певних умов нішеві енергетичні культури є набагато доцільніше сьогодні вирощувати з метою одержати біопаливо, ніж традиційні сільськогосподарські культури [269]. А в Україні є близько 4 млн. га малородючих земель сільгосппризначення. Вони є розпайовані, але здійснювати на них традиційне сільське господарство не є вигідно, тому більшість із таких площ якнайкраще підходять для вирощування власне енергетичних культур - верби, тополі, міскантусу, світчграсу та інших [597].

В плані здійснення оцінки ефективності запровадження різних екологічно безпечних технологій переробки біомаси відходів і спеціалізованого вирощування рослин для подальшої їх трансформації у кінцевий продукт у вигляді енергії у перерахунку на ГДж/га, досить перспективним є використання на біоенергетичні цілі цукрового сорго (його зерна й зеленої маси), світчграсу, міскантусу.

Цукрове сорго – це досить високорослі рослини, які сягають у висоту до 4-5 м. Один гектар може дати 90-100 тонн цукроносною біомаси. Використання досить диверсифіковане (рис. 4.7).

З одержаної біомаси можна отримати 40-50 т/га соку і до 25-30 т/га сухої маси, яку можна використати для виробництва етанолу, бутанолу та біогазу. Віджата зелена маса використовується для отримання брикетів та пелет.

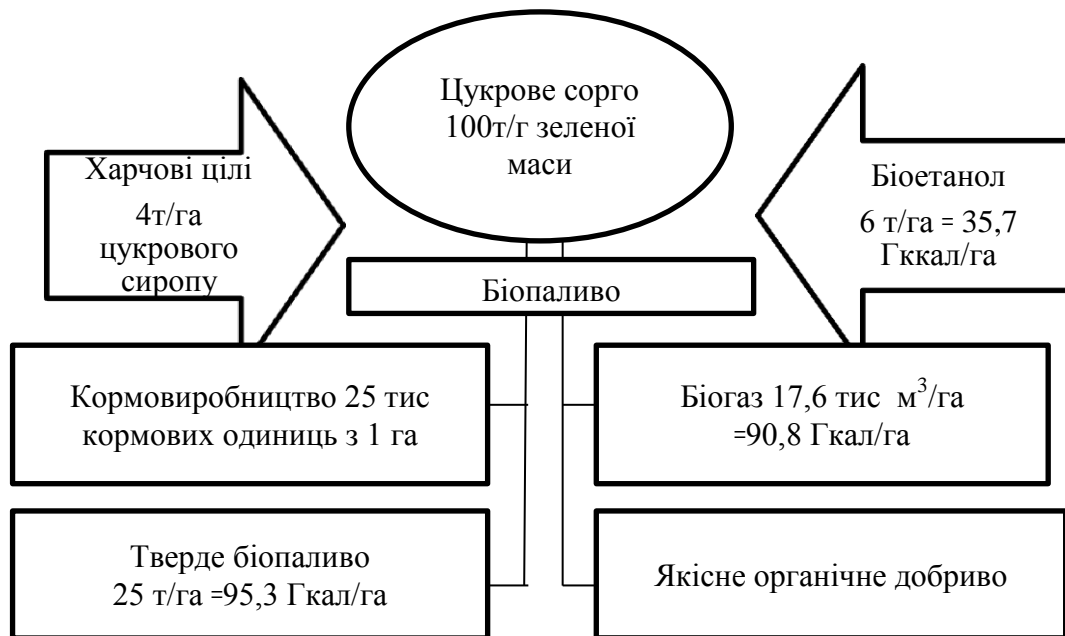

Рис. 4.7. Напрями використання сировини цукрового сорго
Джерело: за даними [192].

Ринок енергетичних рослин в Україні почав розвиватися лише протягом останніх років, тому відшукати їх посівний матеріал є ще доволі складно [269]. Найбільш відомим в Україні виробником насінневого і посадкового матеріалу енергетичних рослин є Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків. Посівний матеріал міскантусу може пропонувати компанія «Енерго-Аграр», де середня ціна насінневих ризомів міскантуса становить 350 грн. за 100 шт. Від приватних виробників на ринку пропонуються сьогодні саджанці-живці енергетичної швидкоростучої верби («шведської») для вирощування на цілі одержання палива у вигляді дров, паливної тріски та для виробництва брикетів і пелет, ціна яких – близько 120 грн за 100 шт.

В Україні досить стрімко зростає ринок павловнії – ще однієї популярної енергетичної культури. Ціна на саджанці становить 150 грн у роздріб та 60 грн – оптом (за 100 шт.) В середньому на 1 га потрібно близько

600-1500 грн на саджанці. СФГ «Орфей, розташоване у Миколаївській області, вже збільшує площі під павловнією з 1 га до 2 га. Посадковий матеріал вони зазвичай замовляють у компанії «Павловнія Груп Україна». Окремі постачальники замість оригінальних саджанців продають саме насіння, а вже виробники мають самі виростити посадковий матеріал. В таких випадках вони частенько зазнають невдач [459].

Вітчизняними науковцями із Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків за результатами проведених ними досліджень здійснено порівняльну енергетичну оцінку нових видів сільськогосподарських культур та енергетичних рослин із традиційними за рівнем виходу енергії із розрахунку на 1 га (Додаток Н). Аналізу результатів розрахунків дає можливість дещо конкретизувати розуміння проблеми і скласти відповідну діаграму (рис. 4.8).

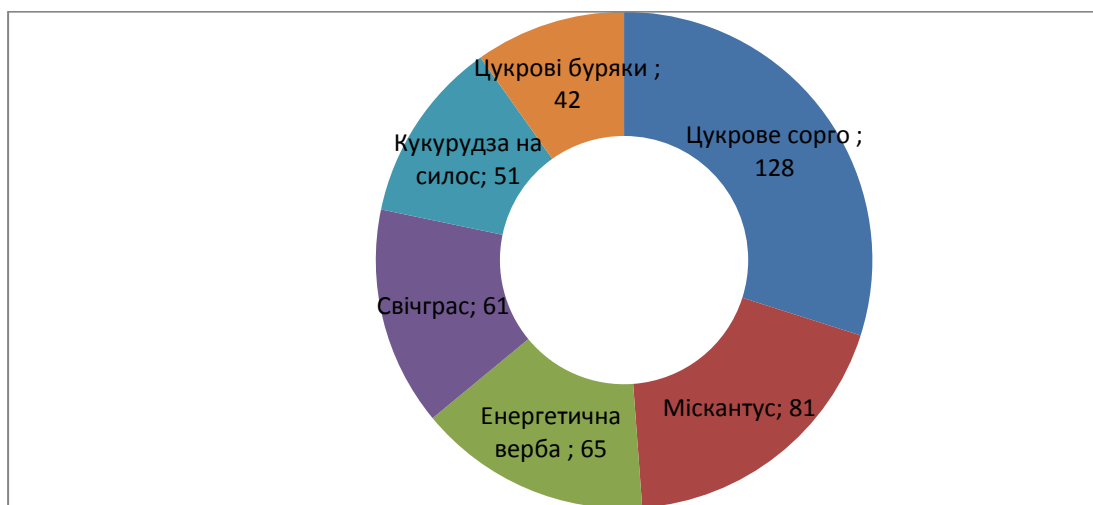

Рис. 4.8. Вихід енергії з різних культур (гкал/га)

Джерело: за даними [192].

Швидкоростуча енергетична культура міскантус (або: слонова трава) є однією із найбільш популярних енергетичних рослин в країнах європейської кліматичної зони. Він є однією з найефективніших рослин для виробництва біопалива [618]. Одна тонна сухої маси міскантусу є еквівалентна 4 ц сирої нафти, 1,7 т деревини, або 515 м³ природного газу чи 620 кг кам'яного вугілля. Урожайність – 15-20 т/га сухої маси. Стебла міскантусу можуть виростати

заввишки до 4 м і містити 64–71% целюлози, що обумовлює його високий рівень енергетичної цінності [778]. = Тривалість використання плантації міскантусу становить близько 20 років, а термін її комерційного вирощування – 15 років. Але на жаль, при наявності сприятливих кліматичних умовах для вирощування в Україні, ця ніша є практично незаповнена.

Перспективною енергетичною культурою для умов України є також просо прутоподібне або ще – свічграс (*Panicum virgatum*), що належить до багаторічних злакових культур, які здавна вирощуються в Україні і сировина з якої ефективно може використовуватись для виробництва твердого біопалива, а також для цілей целюлозної промисловості [778]. За умови хорошого її догляду можна збирати урожай протягом усіх 15 років.

Як основна культура для виробництва твердого біопалива на сьогоднішній день, у світі широко використовується енергетична верба. Біомаса її використовується як основна сировина в процесі виробництва чистої енергії на теплових станціях таких країн як Австрія, Англія, Бельгія, Польща, Данія, Фінляндія, Німеччина, та ін.

Успішний тривалий досвід вирощування енергетичної верби є у Швеції, яка вже десятиліттями займається виробництвом біомаси із даної культури. Шведські фахівці у 80-х – на початку 90-х років ще минулого століття запропонували для використання промислової технології виробництва біомаси з енергетичної верби для зростаючих потреб теплопостачання, яка швидко розповсюдилась у Англії, Ірландії, Данії, Польщі, США та інших країнах [110]. Поширення цієї культури зумовлене також наявністю сприятливих кліматичних умов для її вирощування, в першу чергу – кількості опадів на рівні 550-600 мм на рік [15, с. 121].

Фермери, щодо вирощують енергетичну вербу у Швеції мають потужну підтримку держави: €500/га під час закладки плантацій. Тому то Швеція наразі має лідерство у цьому секторі біоенергетики. Протягом досить короткого періоду країна змінила структуру споживання у себе енергоносіїв, це дало можливість створити нові робочі місця.

У Великобританії енергетична верба вирощується на площі близько 4000 га. Її щепу використовують переважно як біопаливо на ТЕЦ, для чого на законодавчому рівні тут створені відповідні умови поширення енергетичних плантацій безпосередньо у Англії зумовили обмеженість лісових ресурсів і також потужна державна підтримка фермерів: £800–£1000/га (як відшкодування частини витрат у період закладання плантації).

Данія, попри свою незначну територію, також успішно розвиває біоенергетичний напрям шляхом вирощування енергетичної верби, яка тут вирощується на площі більше 3000 га. Пропозиція енергетичної верби на внутрішньому ринку зумовлюється високими цінами на неї, що, у свою чергу, є ключовим стимулом для фермерів.

У Польщі енергетичною вербою засаджено більше 6000 га. Основний попит на таку біомасу в Польщі створюють ТЕС, які виробляють тут 90% електроенергії, і вони зобов'язані це робити у відповідності із польським законодавством у сфері енергетики з метою зменшення викидів CO₂ у навколишнє середовище, Розвитку такого напрямку біоенергетики сприяє також наявність в країні значної кількості малопродуктивних земель, особливо на її північному заході і на заході [601].

Спільним для наведених та інших країн Європи є те, що з метою розвитку енергетичного напрямку вирощування нішевих культур уряди цих держав його стимулюють. В рамках Єдиної сільськогосподарської політики (ЄСП) ЄС (Common Agrarian Policy – CAP) [803] – «Програми розвитку сільських територій» – у країнах-членах ЄС практикується інвестиційна підтримка виробників при закладанні ними плантацій деревоподібних і трав'яних енергетичних культур (деревоподібних і трав'яних).

У межах ЄСП фермери країн-членів ЄС протягом 2003-2009 рр. отримували субсидію на виробництво енергетичних культур у розмірі 45€/га. У 2010 р. таку субсидію скасували, але країни запровадили свої механізми стимулювання. А з 2013 р. ЄСП зобов'язує фермерів, що володіють більше, ніж 15 га ріллі, виділяти на екологічні потреби не менше 5% цієї площі (у

формі, наприклад, чистого пару). На цій площі вони можуть вирощувати енергетичні культури, але без застосування хімічних засобів [849]. У багатьох країнах ЄС застосовують свої інструменти стимулювання вирощування енергетичних культур та сприяння використанню енергетичних культур у виробництві енергії (табл. 4.18).

Таблиця 4.18

**Особливості системи стимулювання вирощування енергетичних культур
в країнах Європи**

Країни	Стимули для розвитку	Способи реалізації стимулів
Австрія	Велика ємність ринку біомаси., в т.ч. пелет і гранул	«Зелений» тариф на електроенергію з біомаси/біогазу. З 2008 року введена додаткова доплата: 4 євроцента/кВт год для електроенергії, одержаної з енергетичних культур
Англія	Обмежені ресурси біомаси дерев	Субсидія на закладку плантацій енергетичних культур – £800-1000 /га (верба, міскантус, тополя та ін.). Сертифікати за використання ВДЕ
Данія	Висока ціна на біомасу	
Іспанія	Значний потенціал площ земель для вирощування енергетичних культур	Регульований тариф на електроенергію з енергетичних культур.
Італія	Реформа цукрової галузі і її наслідки	«Зелений» тариф на електроенергію з біомаси/ біогазу
Німеччина	Державне стимулювання виробництва біогазу і біопалив 2-го покоління.	«Зелений» тариф на електроенергію з біомаси/ біогазу
Польща	Законодавство щодо зобов'язання виробництва електроенергії з біомаси	
Румунія	Значний потенціал площ земель для вирощування енергетичних культур.	
Фінляндія	Велика ємність ринку біомаси.	Субсидія на закладання плантацій та на вирощування двокісточника тростиноподібного: €500-700/га/рік.
Франція	Фонд для реформи цукрової галузі (64 млн. євро).	
Швеція	Податок на викиди CO ₂ . Велика ємність ринку біомаси.	Субсидія на закладання плантацій енергетичної верби: €500/га

Джерело: розробка автора на основі [130; 833].

Як бачимо, з таблиці 4.18 основними інструментами стимулювання вирощування енергетичних культур в країнах ЄС є «зелений» тариф на електроенергію з біомаси/біогазу та субсидія на 1 гектар площі під цими культурами.

Енергетичний потенціал біомаси України, сформований за участю біомаси нішевих енергетичних культур, (табл. 4.19). становить у 2018 р. 19,31 т. н. е. На енергетичні культури припадає 4,88 млн т н.е.

Таблиця 4.19

Енергетичний потенціал біомаси України

Вид біомаси	Розрахунковий потенціал, млн т	Економічний потенціал	
		Частка розрахункового потенціалу, %	млн т н. е.
Солома зернових культур	32,8	30	3,36
Солома ріпаку	4,9	40	0,68
Побічні продукти вирощування кукурудзи на зерно (стебла, стрижні)	46,5	40	3,56
Побічні продукти вирощування соняшника (стебла, корзинки)	26,9	40	1,54
Вторинні відходи (лушпиння соняшника)	2,4	100	1
Деревна біомаса (дрова, порубкові залишки, відходи деревообробки)	8,8	96	2,06
Деревна біомаса (сухостій, деревина захисних лісосмуг)	8,8	45	1,02
Біодизель з ріпаку	-		0,39
Біоетанол з кукурудзи і цукрового буряка	-		0,82
Енергетичні культури: - верба, тополя, міскантус (1 млн га)*	11,5	100	4,88
Всього	-	-	19,31

Примітка: за умови використання 1 млн. га незадіяних наразі сільськогосподарських земель

Джерело: розробка авторки за даними [110].

Використання наявного біоенергетичного потенціалу дозволить задовольнити близько 12-15% потреб України у первинній енергії.

Найбільш перспективною енергетичною культурою в Україні для отримання твердого біопалива є енергетична верба, яка може зростати на

маргінальних землях [778], яких лише в північних і західних регіонах нараховується сотні тисяч гектарів.

Прикладом досить рентабельної організації оригінально вертикально інтегрованого кластера з вирощування енергетичної верби, її промислової переробки в пелети та брикети і відповідного використання цього палива у сучасних біопаливних котлах (спалювання) є закладка 150 га вербових плантацій і також будівництво трьох біопаливних котелень у районному центрі – селищі Іваничі у Волинській області, реалізоване агроенергетичною компанією Salix Energy спільно з «Аванті-Девелопмент». Реалізація проекту дозволила повністю від'єднати від зовнішнього газопостачання комунальні підприємства цього населеного пункту з населенням в кількості близько 7000 осіб.

Найбільші площі вирощування енергетичних культур, зокрема верби, є у Волинській та Львівській областях (табл. 4.20).

Таблиця 4.20

Площі енергетичних культур в окремих областях України

Енергетичні культури	Площа, га	Область
Верба	1700	Волинська, Львівська
Міскантус, верба, тополя	110	Житомирська
Верба, міскантус	380	Київська
Верба	67	Рівненська

Джерело: сформовано авторкою за даними [157; 514; 131].

З огляду на значні площі земель, що можуть бути використані з метою вирощування енергетичних культур, розміри їх промислових посадок є ще досить незначними. Виробництвом енергетичних культур в Україні у промислових масштабах займаються компанії «Укртепло», «Салікс Енерджі», «Енерго Аграр», та ін. Окремі фермерські господарства вирощують енергетичні культури на невеликих площах. Близько 1700 га плантації енергетичної верби агроенергетичної компанії «Салікс Енерджі» знаходиться

у Волинській області є лідером на теренах цілої Східної Європи у виробництві енергетичної верби, [110].

У Київській області площі під енергетичною вербою компанії «Украгроенерго» (із групи компаній «Укртепло») становлять 600 га, з них 380 га – під міскантусом. На території Рівненської, Житомирської та Чернігівської областей розташовані окремі плантації, площа яких від 1 до 50 га, які або є експериментальними чи дослідними і використовуються для перевірки певних видів енергетичних культур на доцільність вирощування в умовах даної території, або ж це є землі приватних підприємств та фізичних осіб, які використовують біомасу енергетичних культур для власних потреб [673].

Вирощування енергетичної верби, як і інших енергетичних культур, за умови дотримання необхідних оптимальних параметрів технології в залежності від конкретного регіону, є досить ефективним напрямом діяльності сільськогосподарських виробників (табл. 4.21).

Таблиця 4.21

Показники ефективності реалізації інвестиційного проєкту з розрахунку на площу у 200 га, при дворічному циклі виробництва

Показник	Значення
Ставка дисконтування (WACC), %	20
Період окупності (PP), роки	5
Дисконтований період окупності (DPB), роки	13
Середня норма рентабельності (ARR), %	55
Чистий приведений дохід (NPV), тис. грн.	5860
Індекс прибутковості (PI), %	30
Внутрішня норма рентабельності (IRR), %	23

Джерело: власні розрахунки авторки.

Звичайний термін окупності інвестицій у проєкт становить 5 років. Дисконтований період окупності – 13 років. Проєкт можна вважати інвестиційно привабливим, бо $IRR > WACC = 26\% > 20\%$, тобто вкладений в

інвестиційний проєкт капітал дає можливість створювати дохідність дещо вищу, ніж вартість вкладеного капіталу. Вирощування енергетичної верби на площі 200 га дасть змогу забезпечити 5 робочих місць для механізаторів та 32 робочих місця для інших працівників, зайнятих у процесі вирощування енергетичної верби та реалізації продукції її вирощування.

В будь-якому випадку треба бути добре готовим до «довгих» за характером інвестицій. Оскільки здебільшого досліджувані енергетичні рослини забезпечують можливість одержувати урожай не один рік, мінімальні терміни окупності здійснених інвестицій у типові проєкти сягають біля 2–4 років. Лише пізніше, за умов виконання вимог відповідної технології та дотримання правильного догляду за їх насадженнями, вони стають достатньо прибутковими. Перевагою енергетичної верби є те, що збирати урожай з однієї її плантації можна як мінімум 25 років, витрачаючись при цьому лише на сам цей збір, бо ці культури переважно не потребують додаткових затрат на здійснення досушування, а склади для її нормального зберігання не потребують якихось особливих вимог і витрат [269].

А вдаючись до розвитку кооперації у сфері матеріально-технічного забезпечення та збуті продукції, господарства цього сектору цілком об'єктивно можуть мати свої ефективні ніші на ринку і навіть експортувати цю продукцію [701].

Темпи розвитку вирощування нішевих енергетичних культур, порівнюючи із Європою, в Україні на сьогодні ще не є відчутно високі. Основні чинники, що на сьогодні явно гальмують розвиток нішевого енергетичного напряму агробізнесу в Україні, є ті ж, що й для інших нішевих культур. Ринок збуту для енергетичних культур є практично відкритий, оскільки споживачі такої біоенергетичної маси вже існують. Крім того, виробники продукції вирощування нішевих енергетичних культур є переважно розрізнені, територіально віддалені один від одного, не маючи у достатніх обсягах інформації про наявні успіхи у подібній діяльності від більш успішних співвітчизників. Експортний потенціал продукції

вирощування нішевих енергетичних культур наразі є практично нереалізований через високу ємкість внутрішнього ринку цієї продукції і через недоцільність здійснення експорту сировини в силу значних трансакційних і логістичних коштів у такому варіанті. Доцільним може стати варіант налагодження потужної переробки сировини енергетичних культур і виробництва з неї брикетів та пелет і гранул, насичення ними потреб внутрішнього ринку і тоді стане можливим розгорнутий експортний варіант.

Висновки до четвертого розділу

1. До нішевих культур є всі підстави віднести, органічні, лікарські та енергетичні культури. Оскільки їх призначення і завдання, що вирішуються за їх допомогою, мають певну специфіку, яка відрізняє їх від інших нішевих культур, вони в даному дослідженні ввійшли у склад окремої групи спеціальних нішевих культур.

2. Специфікою безпосередньо органічних нішевих культур є те, що вони утворюють специфічну нішу культур, куди можуть бути віднесені і конвенційні культури, які вирощуються органічним способом. Тобто, в даному випадку нішевість має специфіку і може бути характерною не лише для малих, але й для крупніших господарств.

3. В динаміці за період 2009-2019 рр. площа органічних угідь в Україні збільшилася більш як удвічі. За розмірами площі органічних сільськогосподарських земель Україна наразі займає 23 місце серед 191 країни. На жаль, поки що вона не входить у 16 країн, де частка органічних сільськогосподарських угідь у загальній їх площі становить мінімально 10%, і у загальному рейтингу по цьому показнику займає аж 80-те місце із його значенням у 0,7%. Залишаються поки що незадіяними для виробництва органічної продукції ще понад 7 млн га. екологічно чистих земель.

4. В структурі органічних угідь найбільшу частку займають власне зернові, оскільки їх висока питома вага характерна для структури посівних площ України в цілому. Частка виробників органічної продукції в Україні

становить лише 0,01% від загальної їх кількості у світі. В Україні наразі сертифіковано 16 видів органічних продуктів: крупи зернових і зернобобових культур, олійні, овочі, кавуни, дині, гарбузи, фрукти, ягоди, виноград, ефірні олійні культури, м'ясо, молоко, гриби, горіхи і мед. До сертифікованих продуктів переробки включено: зерна, пластівці, джеми, сиропи, соки, масла, борошно і консервовані овочі. В Україні сертифіковано тільки 154 виробники органічних ягід, 39 виробників овочів і 31 виробник фруктів. Площа органічних садів становить приблизно 2500 га – лише 7% від загальних площ їх насаджень.

5. Обсяг виробленої в Україні у 2020 р. органічної продукції вирощування овочів становив лише 2945 т. Половину цього обсягу сформували баштанні культури. 24% цього обсягу становлять коренеплоди з борщового набору, тобто буряк, морква, картопля та інші. Частка цибулі та часнику в зазначеному обсязі продукції органічного овочівництва становить 10%, що удвічі більше, ніж у 2019 р. Органічні овочі у закритому ґрунті, переважно огірки і помідори, вирощують 10 спеціалізованих підприємств. Розміри їх є досить малі – до 0,1 га, але для органічного овочівництва закритого ґрунту це характерно і ці підприємства виробляють 25% обсягу цієї продукції в Україні. Переробляючи вітчизняну органічну сировину, понад 60 підприємств на внутрішньому українському ринку продають органічну продукцію у фасованому вигляді кінцевим споживачам.

6. У 2019 році Україна посіла перше місце у Європі за обсягами експортованої органічної продукції. У світовому рейтингу серед 123 країн за цим показником вона зайняла друге місце (проти четвертого у 2018 р.) У 2019 р. країни ЄС імпортували органічного продовольства в обсязі понад 3,2 млн т., і понад 10% обсягу цього імпорту було здійснено з України. Найбільші обсяги експорту має заморожена органічна чорниця (5 тис. т) та свіжі яблука (4,4 тис. т), яблучний сік (5 тис. т.), яблучних вижимок (170 т). Має місце також експорт ядер волоського горіху та заморожених ягід переважно дикорослих, але і культивованих культур – бузини, малини, ожини, журавлини, шипшини,

аронії та брусниці. Серед органічних фруктів – заморожені та сушені ягоди терену, обліпихи, суниці садової і лісової, кавуни та ін.

7. Операторам органічної плодоовочевої продукції є зміст орієнтуватися насамперед на експортні ринки, але слід мати на увазі, що й внутрішній ринок України є ненаповненим і створює можливості для реалізації ефективних проєктів.

8. Лікарську рослинну сировину в Україні постачають фермери, лісові господарства, приватні особи. Останні диверсифікують на сьогодні напрями своєї діяльності в даному секторі шляхом виробництва цілющих чаїв, що особливо розповсюджено в сільських і гірських регіонах Карпат і Закарпаття. Попит на продукцію вирощування лікарських рослин є постійний протягом року як на внутрішньому ринку, так і за кордоном – у країнах Європи, і Китаї, країнах Азії, завдяки значній диверсифікації напрямів використання лікарських рослин як нішевих культур – у харчовій промисловості, у фармацевтиці, косметології та ін. Ринок такої продукції наразі ще не є в Україні високо конкурентний і має є багато незайнятих ніш.

9. Практика свідчить про потребу у інвестиціях у перший рік розвитку трав'яного бізнесу у 50-250 тис./га в залежності від конкретної культури, а розраховувати на одержання відчутного прибутку можна хіба на 3-5-й роки. З 1 гектара поля під лікарськими рослинами щороку можна збирати сировину на суму від 50 тис. (0,5 т квітів ромашки) до 300 тис. грн (3,5 т сухого кореня валеріани).

10. У 2020 р. площі лікарських рослин в Україні становили 5,9 тис. га, а ефіроолійних – 4,9 тис. га, тоді як у 2019 р. ці площі були однакові – по 3,9 тис. га. Культивовані лікарські трави в Україні у промислових масштабах вирощують 10 компаній, що спеціалізуються на вирощуванні та заготівлі високоякісної лікарської рослинної сировини. За останні роки і господарства населення виявили поширений інтерес до вирощування лікарських рослин як до ніші у своєму бізнесі.

11. У експорті продукції вирощування нішевих лікарських культур є проблеми, пов'язані із необхідністю здійснювати діяльність через посередників-трейдерів, що працюють з оптовими партіями – від 500 кг. Вийти на співпрацю з компаніями, що роблять з сировини лікарських рослин кінцевий продукт, є складніше і вони потребують більше документів, а гроші віддають пізніше – через 30-180 днів (європейські партнери – через 1-1,5 місяці, американські – через 3-4 місяці). Можна самому фасувати свою продукцію дрібнішими партіями – по 100-200 г, і самостійно здійснювати роздрібну торгівлю, де ціни є в рази вищі, але обсяги продажу – в рази менші. Вроздріб доцільно продавати переважно дорогі трави (їх є сотні видів), які не можна купити в аптеці і яких пересилка буде вигідна покупцю (наприклад, женьшень). Існують також значні сезонні коливання на продукцію вирощування лікарських рослин.

12. Прийнята в Україні Енергетична стратегія "Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність" серед усього іншого передбачає збільшення обсягів використання відновлюваних джерел енергії в Україні до 2035 року у розмірі до 25% від обсягів загального первинного постачання всієї енергії, логічно буде дійти висновку про досить особливу актуальність вирішення проблеми підвищення рівня енергетичної незалежності країни шляхом збільшення площ під енергетичними культурами, які в Україні поки також є нішевими.

13. В Україні є досить значний потенціал одержання енергії з енергетичних рослин – завдяки ним за рік можна замінити майже 20 млрд м³ газу – річний обсяг його видобутку в країні. В Україні є близько 4 млн га малородючих земель сільгосппризначення і більшість із придатні для вирощування власне енергетичних культур – верби, тополі, міскантусу, павловнії, світчграсу, цукрового сорго та інших. На частку нішевих енергетичних культур в енергетичному потенціалі біомаси України припадає 25%.

14. Експортний потенціал продукції вирощування нішевих енергетичних культур наразі є практично нереалізований через високу ємкість внутрішнього ринку цієї продукції і через недоцільність здійснення експорту сировини в силу значних трансакційних і логістичних коштів у такому варіанті. Доцільним може стати варіант налагодження потужної переробки сировини енергетичних культур і виробництва з неї брикетів та пелет і гранул, насичення ними потреб внутрішнього ринку і тоді стане можливим розгорнутий експортний варіант.

Результати дослідження за цим розділом опубліковано у працях автора: [704; 706; 710; 712; 720; 749; 748; 750].

РОЗДІЛ 5

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ ВИРОЩУВАННЯ НІШЕВИХ КУЛЬТУР ТА ФОРМУВАННЯ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЙОГО ПРОДУКЦІЇ ТА ШЛЯХИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

5.1. Розвиток кооперації виробників продукції вирощування нішевих сільськогосподарських культур

Ефективним шляхом розвитку сільського господарства в умовах його дуалізації є вирощування нішевих культур та виробництво нішевих продуктів, що є актуальним для господарств з невеликими розмірами земельної площі. Але не менш актуальним такий напрям диверсифікації став і для крупних виробників типу агрохолдингів, оскільки значні зміни клімату змушують і їх задумуватись над можливими варіантами диверсифікації напрямів своєї господарської діяльності, в т.ч. і за рахунок впровадження нішевих культур у практику господарювання. В ході дослідження проблем із впровадженням нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції та формування їх потенціалу встановлено, що ефективність цього процесу та його масштаби в значній мірі гальмуються відсутністю кооперативних зв'язків між зазначеними виробниками. Тому потужним організаційно-економічним засобом підвищення ефективності функціонування агропромислового комплексу України повинно стати вдосконалення системи економічних взаємовідносин між усіма учасниками єдиного ланцюга виготовлення і доведення до безпосереднього споживача кінцевого продукту цієї сфери економіки шляхом всемірного розширення практики кооперації. "Становлення ефективної аграрної економіки потребує розвитку повноцінного інституту сільськогосподарської кооперації", справедливо зазначає О. В. Скидан [595].

Об'єктивність змін кліматичних умов, що вже в значній мірі стосуються південних регіонів України, не залишає агрохолдингам можливості для інших

маневрів, як тільки зміна набору культур і заміна традиційних іншими, більш придатними для вирощування у нових кліматичних умовах, які переважно є гіршими через зниження можливості для рослин одержувати достатню кількість вологи. Справедливість цієї тези підтверджується вже певною фактичною практикою діяльності окремих агрохолдингів. Наприклад, значні площі під квасоллю відводять у Сварог Вест Груп та АТК. Крім основних культур, з 2017 року на своїх полях сіє ще й льон, коріандр, спельту, сочевицю та гірчицю компанія LNZ GROUP [343]. HarvEastHolding до 10% посівних площ виділяє на нішеві культури і вирощує горох, сочевицю, нут [845].

Кооперація об'єктивно є важливою умовою успішного розвитку нішевого виробництва у сільському господарстві, оскільки вона реально дозволяє виробникам нішевої продукції консолідувати свої зусилля відповідно до спеціалізації хоча б у сфері реалізації цієї продукції та виході на зовнішні ринки, не кажучи вже про вирішення інших проблем: пошук надійних ринків збуту продукції, здійснення її передпродажної підготовки, формування оптових партій продукції для її реалізації за кордоном, забезпечення можливості зберігання продукції, її транспортування, вантаження і розвантаження, сприяння у забезпеченні матеріально-технічними ресурсами, пошук і придбання необхідних технологій, створення можливостей для одержання необхідної інформації і консультацій щодо застосування потрібних технологій, пошук можливостей для одержання доступу до досвіду інших виробників аналогічної продукції і можливостей щодо його опанування, налагодження мережі пунктів роздрібною реалізації цієї продукції або продукції її переробки як сировини, сертифікація органічної продукції. Основні причини та мотиви розвитку кооперативних зв'язків у сфері вирощування продукції нішевих культур та формування їх експортного потенціалу систематизовані та представлені у вигляді відповідної схеми на рис. 5.1.

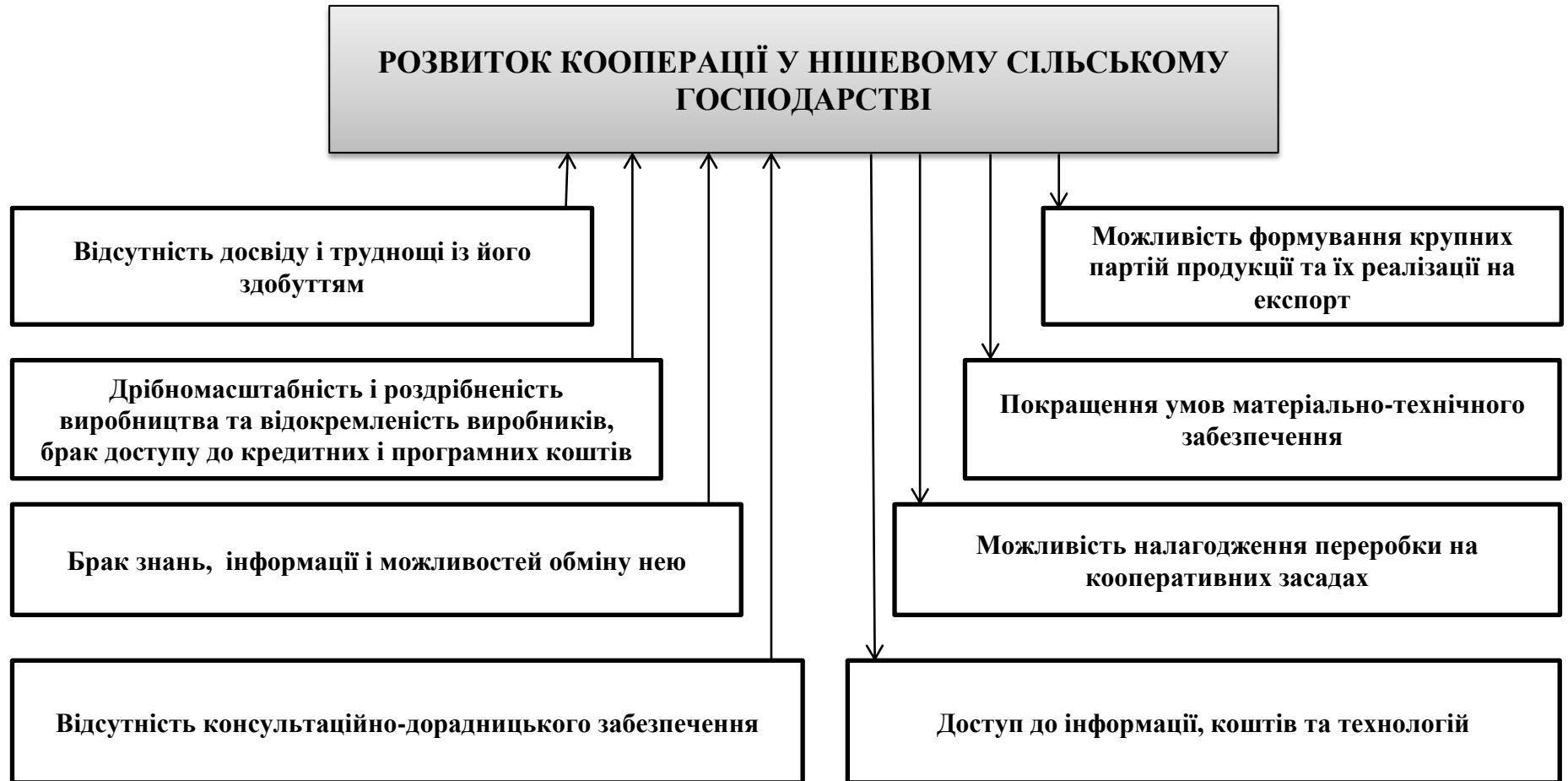

Рис. 5.1. Чинниково-логічна схема мотивації розвитку кооперативних зв'язків між виробниками продукції вирощування нішевих культур

Джерело: розробка авторки.

Кооперація як явище і як процес має свою вже кількавікову історію і супроводжується розвитком її теорії, збагаченої результатами досліджень класиків цього напряму науки таких як: Р. Оуен, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, В. Кінг, О. Чаянов, а також українських вчених таких як: В. Збарський, В. Зіновчук, О. Крисальний, Ю. Лопатинський, Ю. Лузан, М. Малік, Л. Молдаван, О. Скидан, М. Туган-Барановський, В. Шобанін, В. Ясиновський і інші.

Пояснюючи суть кооперації, О. В. Чаянов писав, що майже завжди виявляється можливим досить легко, не порушуючи роботи решти частин господарства і не руйнуючи трудового сімейного господарства, виділити окремі роботи і поєднати їх спільно з сусідами в одну загальну справу [692, с. 6]. Тобто, при оцінці мотиваційних переваг кооперативної організації економічних взаємовідносин слід виходити з того, що: переваги великих підприємств над малими є об'єктивні і полягають хоча б у ефекті масштабу; укрупнювати своє господарство і нарощувати свої масштаби виробництва неможливо безмежно; досягнути укрупнення сфери господарювання без порушення різних обмежень можна, «виносячи» цей напрям діяльності за межі цього господарства і об'єднуючи в цьому напрямку зусилля із зусиллями інших подібних виробників. Тому кооперативний рух у світі виник цілком об'єктивно в ході інтенсифікації розвитку економіки, в першу чергу – аграрної, в силу її специфіки, яка полягає у особливому характері розподілу праці у сільському господарстві та пов'язаних із ним у технологічному ланцюгу виготовлення кінцевої продукції сфер.

Значний вклад у еволюцію теорії кооперації здійснений професором В.В. Зіновчуком, який всі обширні результати своїх глибоких досліджень обґрунтовано пов'язав із розвитком обслуговуючого типу кооперативів у аграрній сфері економіки. Хоча існуюча світова практика свідчить, що кооперуватись можна у будь-якій сфері життєдіяльності, виходячи із суті явища кооперації, в т.ч., звичайно, і у вирощуванні нішевих культур в цілому, або у забезпеченні окремих етапів загального ланцюга виробництва кінцевої

продукції для остаточного її споживача. Специфіка вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками зовсім не обмежує спектр організаційних форм цих виробників. Тобто, такою організаційною формою може бути і підприємство, що в цілому функціонує на кооперативних засадах.. Мова йде про можливість створення і функціонування виробничого сільськогосподарського кооперативу, що спеціалізується на вирощуванні нішевих культур. який потрібно сприймати як підприємство особливої організаційно-правової форми, метою діяльності підприємницького характеру у якому безперечно є, виходячи із змісту підприємництва, одержання максимального доходу у формі прибутку як найбільш комерційної його форми. Принаймі при цьому ефективно вирішується проблема формування оптових партій для реалізації продукції за кордоном. На сьогодні такого кооперативу в ході дослідження в Україні виявити не вдалося, але на хоча б теоретично-методологічному рівні якихось обмежень у можливості його існування немає.

Якщо мова йде про організацію кооперативних зв'язків і створення кооперативів на окремих етапах реалізації загального ланцюга формування доданої вартості в процесі виробництва продукції вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками, то в даному випадку мова йде про доцільність створення найбільш розповсюдженої у світі форми кооперативів – сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які у найбільшій мірі підходять до сфери вирощування нішевих культур в плані забезпечення здійснення цього процесу. Будь-яка форма кооперативу претендує на те, щоб мати комерційний характер і спрямованість на збільшення прибутку.

Світова історія розвитку кооперативного руху почалася у 50-х роках ХХІ століття у Пруссії. На світовому рівні існує 3 млн кооперативів із членством у них 1,2 млрд осіб [835]. 250 тис. кооперативів функціонують в країнах ЄС, контролюючи практично половину аграрного ринку цього регіону. А в деяких країнах цей показник становить навіть 70% [390]. 33%

громадян ЄС є власниками чи співвласниками кооперативів, на яких зайнято роботою 5,4 млн працівників [578, с. 55-56]. Оцінити роль кооперативів у, наприклад, реалізації сільськогосподарської продукції у США і у країнах ЄС можна на рівні більше 50%. Практично всі американські фермери є членами у 5-6 кооперативах. Широко відомими кооперативами у США є, наприклад, Land-O-Lakes, FarmLand, Sunkist Growers Inc. Вони та інші подібні мають дуже широкий регіональний характер і вузьку спеціалізацію. По окремих країнах показник участі кооперативів у реалізації сільськогосподарської продукції є ще вищий: китайські кооперативи реалізують 90% сільськогосподарської продукції як всередині країни, так і за кордоном [763]. Практично всі фермерські господарства Норвегії, Швеції, Фінляндії та Японії є членами кооперативів. Частка фермерів – членів кооперативів у Німеччині та Франції становить 80% [468, с. 275]. З метою покращення координації розвитку кооперації, у 1985 р. у Лондоні було створено Міжнародний кооперативний альянс, який об'єднав кооперативи з 14 країн світу, а сьогодні до нього входять кооперативи з 95 країн у кількості 292 од. В цілому кооперативи обслуговують більше половини населення і дають роботу 250 млн. чол. Національна федерація сільськогосподарських кооперативів Японії об'єднує 1200 кооперативів і обслуговує понад 9 млн. дійсних і асоційованих їх членів і охоплює своєю діяльністю практично всі сфери аграрної економіки, включаючи логістику і міжнародну торгівлю. Ця організація zatrudняє 8 тис. працівників і її оборот становить майже \$50 млрд, що стосується практично 33% виробництва і продажу рису Японії [390]. Причому спеціалізація цих кооперативів є дуже диверсифікована і має різний характер у різних країнах, що, очевидно, пов'язано із традиціями або складом конкретних економічних умов їх функціонування. Наприклад, кооперативи Швеції переважно спеціалізуються на постачанні ресурсів. 3,5 тис. французьких кооперативів займаються переважно переробкою і збутом продукції. Кооперативами в Німеччині постачається до 40% техніки і устаткування, а у Фінляндії та Швеції вони забезпечують 60% постачання всіх матеріально-технічних

ресурсів. У Франції кооперативні поставки членам кооперативів охоплюють 75% зернових в якості кормів та 50% поставок добрив [356, с. 17]. Майже половина продукції харчової промисловості Франції виготовляється у кооперативному секторі [636, с. 280]. Із рослинницьких галузей кооперативи переважно розвиваються у овочівництві. Наприклад, в Нідерландах практично всі овочі збуваються чи переробляються відповідними кооперативами.

У європейських країнах набули поширення місцеві енергетичні кооперативи, які дозволяють місцевим територіальним утворенням забезпечувати себе необхідною енергією та використовувати її відповідно до існуючих потреб, без залучення національної енергетичної мережі. У Німеччині енергетичні кооперативи зазвичай діють у таких сферах: виробництво енергії (сонячна енергія, енергія вітру, біогаз, когенерація, тобто комбіноване тепло та електроенергія); продаж альтернативної енергії (електроенергії, тепла, газу); придбання та експлуатація електромереж; послуги, спрямовані на ефективне використання енергії (консалтинг, енергозберігаюча санація будівель, реалізація різних проектів з енергоефективності) тощо [19, с.10]. У Польщі енергетичний кооператив – це вид кооперативу, об'єктом діяльності якого є виробництво електроенергії (або біогазу чи тепла) на установках з відновлюваної енергії та балансування потреб енергії лише для власних потреб енергетичного кооперативу та його членів, пов'язаних із певним зональним циклом функціонування розподільчої мережі [829].

В Україні енергетичні кооперативи вже також існують. Але вони займаються в основному виробництвом зеленої енергії з сонячних станцій, елементарно концентруючи кошти на спорудження кількох сонячних станцій на дахах будинків і продаючи одержану електроенергію державному підприємству «Гарантований Покупець», як це робить кооператив «Сонячне місто» у м. Славутич. ТОВ «Берездівський енергетичний кооператив» (Хмельницька область) закупає у місцевих фермерів солому в тюках після жнив і відповідним чином формує з неї брикети, а тоді їх продає. В кожному

варіанті в кінці року одержаний прибуток ділиться між членами кооперативу пропорційно їх пайовій участі, а певна частина залишається у кооперативі на розвиток його матеріально-технічної бази. Але про існування кооперативів, які стосуються продукції вирощування нішевих енергетичних культур, в Україні поки що не чути, тобто, ця ніша є практично відкрита.

Особливою сферою функцій кооперативів у деяких країнах є створення умов для кредитування своїх членів.

Історія кооперативного руху в Україні сягає часів ще переддержавної епохи, потім – часів Київської Русі і Козацької республіки. Наступним етапом її розвитку були артілі та союзи, далі вона розвивалась у формі досить масштабних кооперативних формувань, серед яких найбільш відомі такі як Маслосоюз, «Народні торгівлі» та Центробанк, які разом з іншими з 3194 кооперативів у 1938 році створили Ревізійний Союз Українських Кооперативів, що об'єктивно було викликано потребами у капіталізації сільськогосподарського виробництва. У ті часи кооперація в Україні функціонувала набагато краще, ніж ми бачимо це сьогодні [782]. Кооперативним рухом у 1917–1921 рр. було охоплено близько 60% населення України [295, с. 16].

Суть кооперативної ідеї була практично деструктована в період Радянського Союзу і в такій перекрученій формі кооперація дісталась у спадщину сучасній Україні. Якихось особливих зрушень у її розвитку поки що не спостерігається до цього часу. У всьому світі про розвиток кооперації дбає держава, створюючи для її розвитку необхідні умови, які охоплюють сфери оподаткування. В Україні далі різних хвиль розмов про доцільність розвитку кооперації у аграрному секторі економіки та обговорення її на конференціях різного рівня справа у практичному плані не рухається, тим більше якщо говорити про кооперацію у сфері виробництва і реалізації продукції вирощування нішевих культур – такої навіть статистики в Україні не ведеться.

В Україні динаміка кількості кооперативів мала позитивний характер до 2020 р. (рис. 5.2).

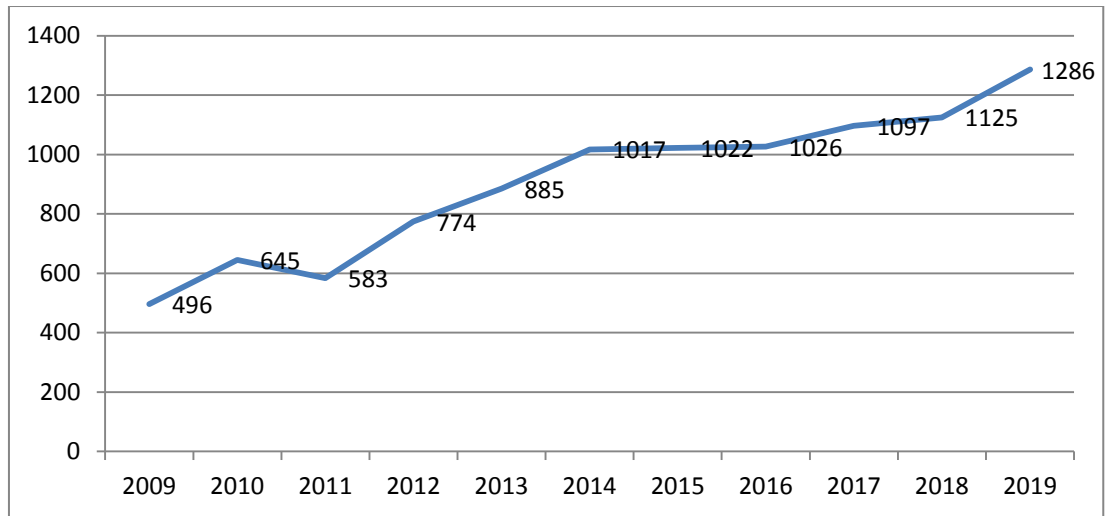

Рис. 5.2. Динаміка кількості сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні

Джерело: за даними [550;577;579].

У 2021 р. спостерігається вже певне зниження їх кількості до 1269 одиниць, хоча, згідно оцінок, фактично функціонують лише 707 діючих. З них найбільше реально функціонуючих кооперативів є у Київській, Черкаській та Івано-Франківській областях (58,67 і 72 одиниці відповідно). При цьому вплив цих кооперативів на ринок продукції сільського господарства в Україні є дуже незначний і формується на рівні лише 1% [37], виходячи із питомої ваги кооперативів у обсягах виробленої та реалізованої продукції сільського господарства, яка наразі є практично мізерною. Питома вага членів (фізичних осіб) цих кооперативів у загальній кількості сільського населення становить всього 0,2% (менше 30 тис. осіб) [500]. Більше 70% кооперативів у Закарпатській, Рівненській, Сумській та Вінницькій областях реально не функціонують. В структурі діючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до нішевих культур певним чином мають відношення лише 113 плодоовочевих кооперативів, які функціонують навіть не усвідомлюючи, що вони роблять це у певних нішах сільськогосподарського виробництва [37].

У сфері кооперування щодо продукції вирощування нішевих культур наразі особливих успіхів немає, хоча окремі приклади можна знайти. У 2020 р. був організований перший в Україні кооператив, який займається вирощуванням і реалізацією органічної та конвенційної лохини. Створили цей кооператив BigBlue Organic Blueberry Farm, а також ФГ «Грасс Авеню» з ТМ StarBerries та СВК «ОБОЛОНІЯ» [72].

Вертикально інтегрований СОК «Горіх Причорномор'я» ефективно використовує переваги промислових масштабів змішаного способу садівництва, вирощуючи волоський горіх, фундук та шипшину і їх посадковий матеріал, а також переробляє продукцію їх вирощування у різні органічні снеки, горіхово-медові суміші.

Практичне значення розвитку кооперації та кооперативних зв'язків у безпосередньо нішевому сільському господарстві формується внаслідок існування цілої низки позитивних моментів, реалізація яких дозволяє значно здешевити формування ланцюга створення додаткової вартості від виробника до кінцевого споживача за кордоном і на внутрішньому ринку за рахунок елімінації такої ланки цього ланцюга як посередники. У зв'язку із цим схема на рис. 5.3 ілюструє існуючі канали здійснення ринкового поділу продукції вирощування нішевих культур, а на рис. 5.4 подібна схема стосується пропонованої оптимальнішої схеми каналів здійснення ринкового поділу продукції вирощування нішевих культур, де місце традиційних посередників у здійсненні реалізації продукції вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками займає кооперація.

Серед основних завдань кооперативу виробників продукції вирощування нішевих сільськогосподарських культур виділяється таке як підвищення рівня освітньо-кваліфікаційного рівня цих виробників шляхом поширення відповідної інформації, участі у виставках, семінарах, проведення різних освітньо-кваліфікаційних заходів, що ефективно сприяє розвитку членів цього кооперативу, тим самим, сприяє кращому їх господарюванню.

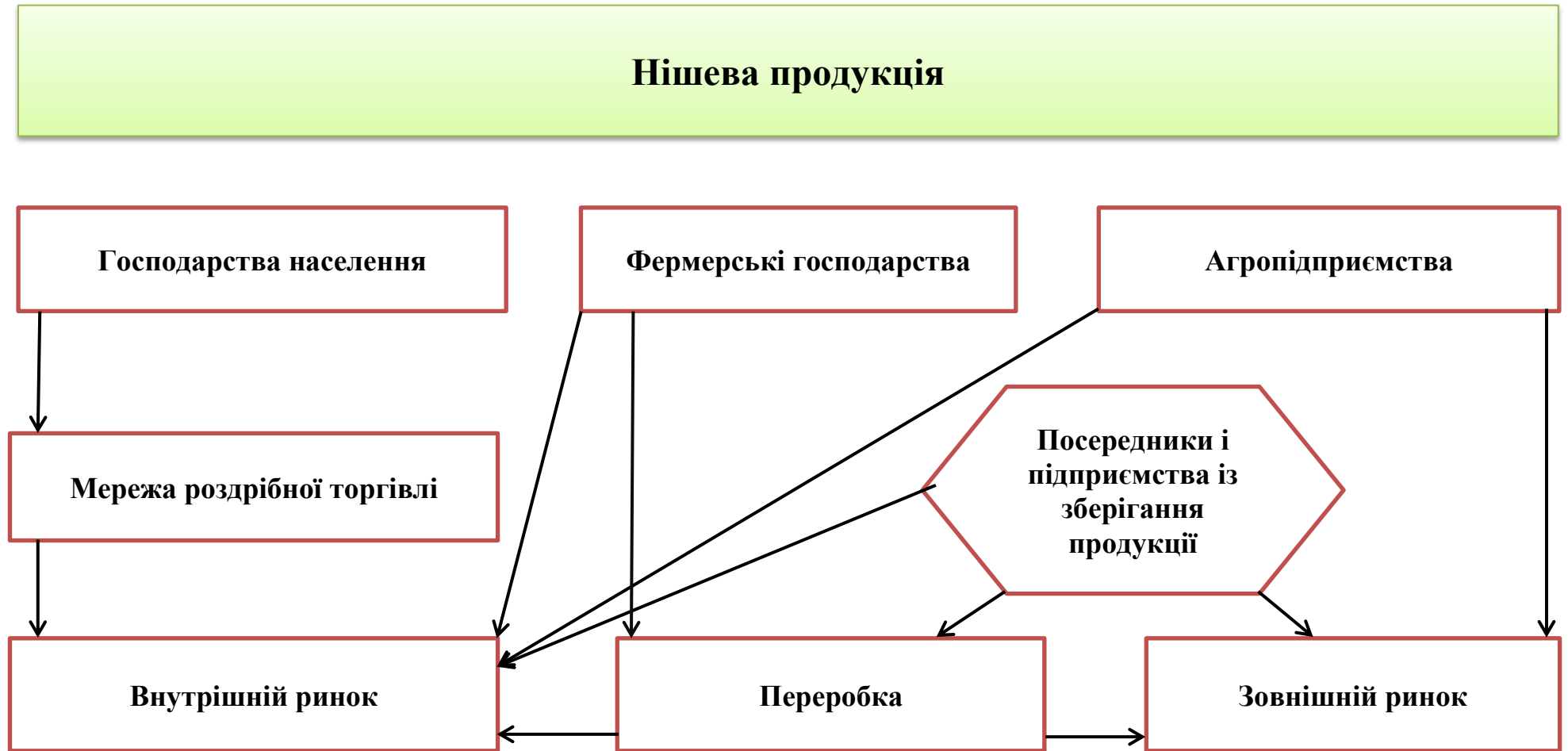

Рис. 5.3. Діюча схема каналів здійснення ринкового поділу продукції вирощування нішевих культур

Джерело: розроблено автором

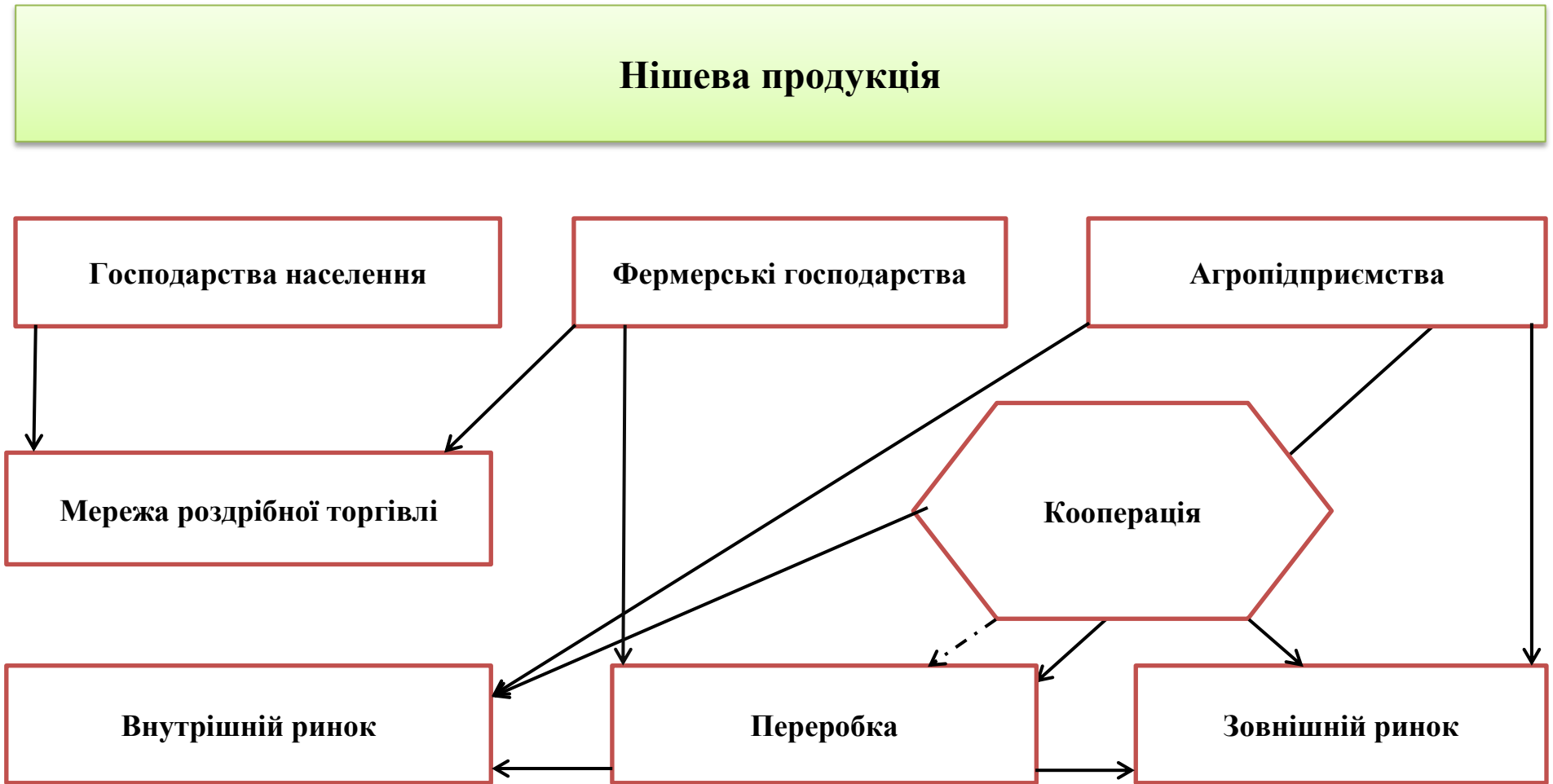

Рис. 5.4. Пропонована схема каналів здійснення ринкового поділу продукції вирощування нішевих культур

Джерело: розроблено авторкою.

Ще одним із важливих завдань кооперативів, виконуючи які вони можуть значно полегшити функціонування виробників продукції вирощування нішевих культур, є сертифікація цієї продукції як органічної. Такі функції для кожного окремого виробника є надто дорогі та часомісткі.

У зарубіжних країнах поширена практика, коли сертифікат відповідної якості продукції видається не одному господарству, а їх групі. Це здешевлює цю процедуру і підвищує рівень взаємної відповідальності членів такого кооперативу, тому її цілком обґрунтовано було б впровадити і в наших умовах. СОК «Чиста флора» у Івано-Франківській області, сертифікований як виробник органічної продукції, вже більше 15 років займається заготівлею дикоросів та відповідною їх переробкою. Кінцева продукція із високим вмістом доданої вартості реалізується по різних регіонах України а також на експорт – у США, Австралію та Канаду. СОК «Сновянка» у Чернігівській області вирощує органічні: гречку, жито, спельту, льон, просо, пшеницю, тритикале, люпин на площі 1.5 тис. га і займається створенням органічного кластеру.

Перспективним напрямом розвитку кооперації у секторі малих виробників сільськогосподарської продукції, що займаються вирощуванням нішевих культур, є організація вищого рівня цієї кооперації – об'єднань кооперативів, або кооперативів другого рівня. У Швеції створено і функціонують тринадцять галузевих кооперативних об'єднань. Така форма кооперації, по-перше, не суперечить існуючому українському законодавству: кожен кооператив може бути ініціатором створення і може бути членом кооперативного об'єднання, по-друге – вона є виправдана світовою практикою, по-третє – дає можливість підняти рівень розвитку кооперативних зв'язків між їх учасниками і сформувати більший обсяг синергічного ефекту.

Основними чинниками, що істотно гальмують розвиток процесу кооперації у сільському господарстві, є практична відсутність допомоги в цьому з боку держави, невіра можливих зацікавлених у розвитку кооперації у її успіх, відсутність знань основ кооперативних економічних відносин та їх

організаційної форми – кооперативів, відсутність у виробників коштів для організації кооперативів. Вирішувати питання кооперації окремо у виробництві продукції вирощування нішевих культур не має змісту, оскільки це потрібно робити в рамках цілої галузі сільського господарства.

5.2. Нішева інноватизація сільського господарства в контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів та продовольчої безпеки країни

Інноваційна діяльність, що впливає на розвиток суб'єктів господарювання, є важливою основою для успіху підприємства та нарощування його конкурентної переваги на ринку [855]. Особливої ваги для порівняно малих сільськогосподарських виробників набуває їх переорієнтація на виробництво так званої нішевої продукції, особливістю чого є одержання значного прибутку з розрахунку на одиницю використовуваної площі і використання для цього порівняно невеликих ділянок землі. Нішеві сільськогосподарські культури вже сьогодні займають стратегічно важливе значення у диверсифікації напрямів діяльності багатьох малих та середніх фермерських господарств [272].

Хоча концепція інновацій дуже часто обговорюється в економічній літературі, не існує єдиного визначення цього поняття. Це пояснюється як неоднозначністю цієї концепції, так і труднощами у визначенні площини для порівняння різних підходів до її розуміння. Автори, що займаються цією темою, часто представляють дуже різноманітні підходи до сутності інновацій, її масштабів та наслідків.

Й. Шумпетер є автором «Теорії економічного розвитку», яка визнана як перший комплексний підхід до явища інновацій. У цій праці Шумпетер представив інновації як рушій розвитку, що вивільняють із стану відносного балансу гілки, у яких ці комбінації з'являються [769, с. 141]. Багато дослідників критично ставилися до занадто вузького підходу до інноваційної

діяльності, коли вона зводилася до дослідницької діяльності, а також до концепції підтримки публічного втручання, пов'язаного з інноваціями на парадигмі ринкової ненадійності у сфері R+D наприклад [889].

Шумпетер також визначив інновації шляхом пересування виробничої функції без збільшення витрат праці та капіталу, тобто як зміну, що дозволяє більш ефективно поєднувати ці чинники. При такому підході вимірювання інновації полягало би у визначенні того, чи впроваджена зміна сприяла підвищенню ефективності чинників виробництва, що є логічним, оскільки вимірюються ефекти, а не витрати, до того ж ті типи ефектів, до яких прагнуть всі раціонально діючі суб'єкти господарювання.

Однак інтерпретація інноваційних концепцій та процесів розвивалася разом із розвитком економіки. Дослідження, проведені Стайцаком та Левчуком, показали, що адаптаційні процеси в рамках проведених реформ сприяли дифузії інновацій, однак при цьому має місце певне зменшення темпів їх розробок і впровадження, змінилися їх характер і тип [937]. За Ф. Котлером, інновація стосується будь-яких благ, послуг чи ідеї, які хтось сприймає як нові. Тобто, на його думку, ідея може існувати тривалий час, але після її сприйняття конкретною людиною як нової ця ідея може трансформуватись у нововведення" [888]. Це в певній мірі є співзвучним із тлумаченням сутності інновацій П. Друкером, за яким сутність інновації полягає у здійсненні корисних змін у зв'язку із формуванням у цьому потреби зі сторони зовнішнього середовища [828].

Досить поширеною є позиція А. Помикальського, який інновації розглядає як процес, що включає етапи виникнення ідеї, її реалізації у певному винаході, чим може бути продукт або процес, і впровадженням цього винаходу у практичну діяльність [908]. Й. Туровський та А. Борнус вважають інновацією будь-який матеріальний продукт людської діяльності, модель поведінки та цінностей, які не існували в минулому [943]. У тлумаченні сутності інновацій виділяються три основні їх типи, беручи за критерій їх поділу область їх впровадження – інновації процесні, продуктові [908].

У інтерпретації інновацій переважають два підходи: визнання інновації як результату або як процесу [908]. Група авторів [828; 840; 864; 937; 877; 884; 901; 917] виділяють декілька характерних рис для інновацій, від яких залежить характер змісту їх сприйняття. В.Макарчик розуміє в якості інновацій всі цінності, тобто культурні продукти, які в даних просторових та часових умовах люди трактують як нові [877]. На думку Роджерса, інновації – це ідеї, які сприймаються підприємством як нові [917]. Аналогічно визначає інновації Б. Галенскі [840].

З іншого боку, Я. Туровський визнає інновацією будь-який матеріальний продукт людської діяльності, зразок поведінки та цінності, яких не було в минулому [943]. За словами Ч. Мазяжа, сільськогосподарська інновація може бути продуктом чи технологічною обробкою, тобто певним видом виробничої діяльності чи ідеєю [884]. В цьому плані найближче до специфіки впровадження сільськогосподарськими виробниками нішевих культур у практику свого господарювання знаходиться позиція М. Ошмянської, яка вважає інноваціями всі здійснені виробником зміни, але саме для цього господарства, бо десь це нововведення вже могло би бути здійснене вже давно [901]. Даманпор цю позицію дещо конкретизує, говорячи про те «нове» для певної організованої структури, як про ідею, стратегію, продукцію, системи тощо [821]. Інновації пояснюються як процес творчого використання і перетворення знань у нові продукти, послуги чи процеси [804, с. 111]. Процесний аспект інновацій особливо чітко підкреслюють Тідд і Бессант [940]. Д. Сміт, у свою чергу, підкреслює, що інновація – це може бути нова ідея, практика чи предмет [934, с. 6].

За інформацією з найновішого Підручника з Осло (OECD), інновація стосується імплементації чогось нового, чим може бути продукт або цілком новий для даного підприємства, або його новизна сформована внаслідок його удосконалення [907, с. 48]. Одержані результати проведених в цьому плані досліджень дають підстави для того, щоб мати змогу підтвердити

справедливість виділення чотирьох основних типів інновацій, а саме: продуктових, процесних, маркетингових та організаційних [871, с. 57].

Не можна оминати відповідною увагою і того цікавого факту, що реально існують також певні відмінності, коли мова йде про види інновацій та їх мету і процес впровадження у приватному секторі економічної активності і у громадському секторі цієї ж сфери діяльності (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Види інновацій у приватному та громадському секторах економіки*

Приватний сектор	Громадський сектор
Продуктові інновації	Інновації в обслуговуванні
Процесні інновації	Процесні інновації
Організаційні інновації	Організаційні інновації
Маркетингові інновації	Комунікаційні інновації

Джерело: за даними [830, с. 5].

Якщо продуктові та процесні інновації є найважливішими для приватного сектору, то основною (ною) функцією громадського сектора є надання послуг. Ось чому організаційні нововведення в державному секторі є більш імовірними, ніж продуктові інновації, оскільки вони впливають на основні для цього сектора функції обслуговування [886, с. 289]. Очевидно під впливом таких підходів Й. Пристром сформувала структуру елементів дефініції інновації: створення чогось нового; опрацювання винаходу з використанням нових чи старих знань; практичне застосування одержаних результатів у діяльності В+R; технологічні покращення, кращі методи використання; ідея, практика чи об'єкт, які спостерігаються як нові; чинники людського капіталу; аспекти, які в даний момент розглядаються як перші [911].

Тому є цілком логічно, що інноваційне підприємство – в розумінні методології Осло – це підприємство, яке в досліджуваній період (як правило, три роки) впровадило на ринок хоча б одну технічну інновацію (новий або значно вдосконалений продукт або новий чи значно вдосконалений технологічний процес) [907]. За визначенням Й. Богданієнка, інноваційними

підприємствами вважаються такі, які можуть створювати або копіювати нові продукти, ефективно їх виробляти та ефективно продавати, і тому вони характеризуються здатністю до мобільного оновлення свого портфелю відповідно до змін у навколишньому середовищі [798]. Типологія інновацій, запропонована Франциском та Бессантом, виділяє такі типи інновацій на підприємстві: впровадження нового продукту або його вдосконалення; впровадження або вдосконалення нового процесу, визначення або переосмислення позиції компанії чи продукту та визначення або переосмислення домінуючої парадигми компанії [883, с. 202].

Сьогодні в контексті впровадження інновацій все більше уваги приділяється не тільки вигодам для компанії, а й «новим цінностям» для замовника [902, с. 5] або ширше – для зацікавлених сторін - стейкхолдерів, що, між іншим, відображається в так званих Критеріях досконалості Національного інституту стандартів і технологій США. Там під інноваціями розуміють внесення значних змін, що покращують продукти/послуги організації, її процеси, процедури та бізнес-модель, забезпечуючи тим самим нові цінності для зацікавлених сторін [941, с. 6].

Наведені численні підходи і думки щодо розуміння і трактування сутності інновацій підтверджують, що в наукових дослідженнях ми знаходимо численні як одновимірні, так і багатовимірні їх концепції [841; 925]. Враховуючи ступінь залежності, інновації поділяють на кон'юговані та некон'юговані. Перші є результатом співпраці певної кількості людей, а другі є результатом роботи однієї людини чи однієї держави і зазвичай полягають у незначних вдосконаленнях певних процесів [904].

З точки зору впливу інновацій на економічний розвиток можемо виділити інновації стратегічні та тактичні. Стратегічні інновації розглядаються в довгостроковій перспективі і мають соціально-економічний характер, тоді як тактичні інновації стосуються короткострокової перспективи, сприяють переважно підвищенню ефективності управління [890].

Отже, інноваціями цілком можна вважати переорієнтацію сільськогосподарського виробника, в т.ч. і фермерського господарства, на виробництво так званої «нішевої» продукції, оскільки нішеві культури в Україні є явищем доволі новим. Виходячи із їх сутності, основні напрями інноватизації сільськогосподарських виробників шляхом їх нішевізації визначаються конкретним видом нішевих культур і практично їм відповідають (рис. 5.5).

Практично рівень інноваційності підприємства у випадку, коли під процесом інноватизації розуміється впровадження вирощування нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції, може визначатись, виходячи із частки продукції вирощування нішевих культур у всьому обсязі продукції даного підприємства. У схемі на рис. 5.5 представлені напрями інноватизації сільськогосподарського виробництва на основі його нішевізації лише у вибраних напрямках, що формуються найбільш наразі поширеними нішевими культурами в Україні. Загальний асортимент напрямів такого типу інноватизації насправді є практично необмежений, оскільки і кількість нішевих культур, що вирощуються в Україні, постійно зростає і диверсифікується, відповідно урізноманітнюючи і напрями інноватизації сільськогосподарських виробників у розрізі нішевих культур.

У публікаціях на тему інновацій відзначається дуже низький рівень інноваційності підприємств АПК в Україні через відсутність відповідних механізмів її підвищення [341, с.114]. Зазначається також, що в Україні інноваційна діяльність не є пріоритетом економічної політики [346, с. 37]. При цьому в контексті нішевізації сільського господарства згадується лише про 9 (!) впроваджених на протязі 2013-2017 рр. технології вирощування екологічно безпечної продукції [346, с. 40] і про частку угідь під органічним сільським господарством у загальній площі сільськогосподарських угідь України у 1,04% [346, с. 38].

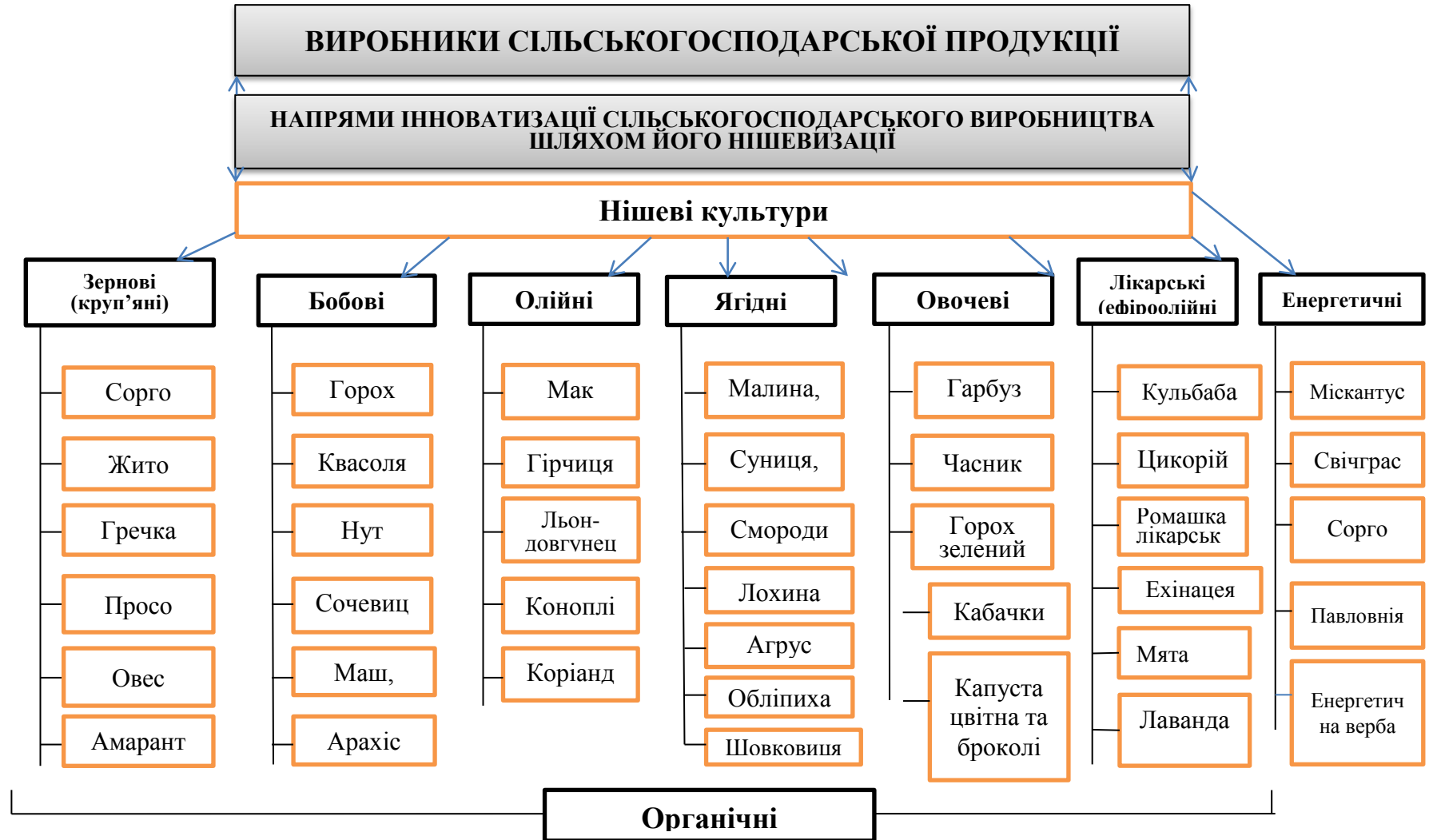

Рис. 5.5. Основні напрями інноватизації діяльності сільськогосподарських виробників шляхом її нішевізації
Джерело: розроблено авторкою.

На основі проведених досліджень вчені роблять висновок про відсутність в країні активної політики та проривів у підтримці інноваційної діяльності як державою, так і бізнесом [612, с. 4]. Такий діагноз зроблений на основі офіційно застосовуваних показників рівня інноваційності підприємств чи регіонів, але щодо інноватизації шляхом впровадження нішевих культур поки що ніде не згадується, хоча власне їх впровадження притягує за собою всі ті чинники які у визначеній мірі впливають на значення власне згаданих показників.

Інноваційна діяльність, що впливає на розвиток суб'єктів господарювання, є важливою основою для успіху підприємства та нарощування його конкурентної переваги на ринку [855]. Тому у терміні «нішевізація» автоматично вбачається момент інноватизації, і тому впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників можна вважати нішевою інноватизацією а самі нішеві культури – нішевими інноваціями, хоча останній термін може мати і ширше тлумачення, оскільки тут можна мати на увазі також всі явища і процеси, що супроводжують впровадження нішевих культур – організація виробництва, технології, насіння, агротехніка, персонал, ринки постачання і збуту тощо. Такий підхід в повній мірі відповідає результатам аналізу наведених вище підходів до тлумачення сутності інновацій та пов'язаних із ними процесів і явищ, оскільки нішеві культури, як правило, є новими для підприємства, яке впроваджує їх у свою практику господарювання. Вони мають високий вміст інтелектуальної складової, як і технології їх вирощування, тому вимагають і відповідного рівня новизни від працівників, що залучені до процесу вирощування нішевих культур, відповідної новизни у технологіях, техніці, ринках збуту, організації технологічно-виробничих процесів тощо.

Безперечно, кожна нішева культура, впроваджена у практику господарювання сільськогосподарського виробника, гарантує одержання нового для нього продукту її вирощування, при цьому відповідно формує нову

маркетингову політику і поведінку та вимагає нової організації підприємства і виробництва. Крім того, впровадження нішевих культур безперечно є позитивною зміною для підприємства, хоча при цьому слід врахувати і існуючу частку ризику у таких нововведеннях, що, в принципі, властиве всім типам інновацій, бо все нове взагалі переважно пов'язане із ризиком його успіху.

Якщо виходити з того, що інноваційність підприємства – це є його здатність до ефективного розподілу наявних у нього виробничих і фінансових ресурсів з метою формування раціонального профілю конкурентних переваг [795], то нішевізація сільського господарства за своєю суттю та характеристиками нішевих культур як її основи безперечно має інноваційний характер, бо вона здійснюється на основі процесу впровадження фактично нових ресурсів, нових технологій, нових продуктів, нової організації праці, нових сортів рослин і порід тварин, що разом із новими маркетинговими підходами до промоції і реалізації продукції, в т. ч і шляхом її експорту, формує цілком нову філософію економічної активності.

Підвищення рівня культури споживання продукції вирощування нішевих культур та інтенсифікація розвитку галузей переробки сировини сільськогосподарського походження можуть у ще більшій мірі вплинути на формування позитивного синергічного ефекту від впровадження нішевих культур як шляху інноватизації виробників сільськогосподарської продукції.

Структурно нішеві інновації в сільськогосподарських підприємствах можуть стосуватись змін у сільськогосподарському виробництві, причому як у рослинництві, так і у тваринництві, охоплюючи нові технології, нові види продукції, нові сорти рослин чи нові породи тварин. Інноватизація технологій може стосуватись також використання нових засобів охорони рослин, ветпрепаратів, кормів і кормових добавок, нових видів добрив чи способів їх внесення, зміни структури посівних площ і розмірів господарства. Заслуговують на увагу також новації у поповненні парку машин і механізмів, способах зберігання продукції, її транспортуванні, будівництві чи

реконструкції відповідних приміщень та запровадження нових правил дотримання у них відповідного рівня гігієни.

Інноваціям, особливо нішевого характеру, відповідає також знаходження відповідних нових ринків збуту нішевої продукції. У сфері економіки і організації відповідні інновації можуть бути впроваджені стосовно виробництва нішевих видів продукції у здійсненні обліку, комп'ютеризації облікових та калькуляційних процесів. Навіть диверсифікація джерел одержання кредиту також може вважатись інновацією, особливо якщо це пов'язано із переходом господарства на нішевий напрям сільськогосподарського виробництва. Інновації, пов'язані із впровадженням нішевого виробництва, стосуються також і диверсифікації джерел одержання необхідної інформації, які в цьому випадку можна згрупувати наступним чином: масові засоби інформації; преса і журнали; сусіди, родина і сам виробник; дорадники; продавці і дилери.

Особливі проблеми на сьогодні мають місце якраз із найбільш важливим джерелом необхідної кваліфікованої інформації – службою дорадництва, продуктивність і ефективність функціонування якої в Україні на сьогодні є вкрай низькою і відповідно потребує інтенсивного розвитку у зв'язку із високим рівнем частки інноваційної складової у продукції вирощування нішевих культур. впровадження яких у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції є реальним шляхом підвищення рівня їх інноваційності, що особливо важливо на сьогодні в плані формування у цих виробників високого рівня інтелектуального капіталу і підвищення на цій основі рівня їх конкурентоспроможності на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Процес нішевізації сільського господарства у описаній вище формі вже розвивається і його результати підтверджують наявність великого економічного потенціалу у нішевих культур, в т.ч. і потенціалу здійснення експорту продукції їх вирощування, яка поки-що не може знайти собі адекватного застосування на внутрішньому ринку країни. Тим більше, що рівень питомої прибутковості та рентабельності вирощування більшості із

переважно є вищим від вирощування традиційних культур типу кукурудзи, ріпаку чи соняшнику навіть із врахуванням їх експортної орієнтації. Такі переваги у ефективності підтверджуються і світовою практикою, тому можна говорити про високий рівень ефективності інноватизації господарств сільськогосподарських виробників шляхом впровадження у них вирощування нішевих культур та формування експортного потенціалу його продукції.

Високоефективними напрямками нішевізації сільського господарства в Україні є, наприклад, вирощування гірчиці, яку тут культивують здавна, а її ціна, наприклад, у США сягає \$730/т. Ціна на устриці в Україні становить 100-2000 і більше грн/кг, що забезпечує термін окупності такого бізнесу у 3 роки а у країнах Європи за оптові партії платять до по €8-12/кг, за ікру – до €350/кг (в Україні – 2000 грн/кг). Україна має всі умови для вирощування трюфелів, ціна 1 кг його сягає фантастичного рівня – €5,5 тис./кг, урожайність через 10 років після закладки плантації на вирощування трюфеля становить до 80 кг/га [4]. Просте вирощування лаванди (без переробки) забезпечує її рентабельність у 36,4% [874]. У випадку налагодження переробки продукції її вирощування, можна розраховувати на прибуток в сумі 1 млн грн/га [135]. Біржова ціна коріандру в Україні становить 20 тис. грн/га, а з 1 га його можна зібрати до 1,5 т [648]. Через два роки вирощування звична для нас кульбаба дає €8340/га прибутку і формувати рівень рентабельності у 121% [807]. Якщо порівняти вирощування мікрозелені («microgreen») та вирощування пшениці, то у першому із наведених варіантів питомий дохід буде у 4 тис. разів більшим [413]. 100 мл рідкого екстракту виробленої в Україні стевії продається по 211 грн [938]. 1т міскантусу продається у країнах Європи по €60 [197], а з 1 га його плантації можна зібрати 20 т біомаси за рік і одержати €700 прибутку [227]. Ціна на батат в Україні є вища від затрат на його вирощування у 9 разів і забезпечує рентабельність його вирощування у 180% [34]. Ціна свіжої азиміни становить \$32/кг [413]. Вирощуючи ваніль можна заробити \$6 тис./м, що з розрахунку на гектар може становити також фантастичну суму у \$60 млн/га [403]. Ціна на спаржу в середньому за рік становить в Україні 200

грн/кг [413], але в окремі періоди вона може зростати і до 400 грн/кг. За рік на вирощуванні спаржі можна заробити \$25 [589]. 50 тис. грн/га можна одержати на вирощуванні амаранту, а при його органічному вирощуванні – 70 тис. грн/га [771]. Інвестиції у проект з вирощування ожини окуповується за 3 роки [107]. Окупність нуту досягається за менше ніж 2 роки [105]. З 1 га фундуку одержують \$6тис. при його реалізації в оптовому варіанті [413]. Це лише невелика кількість прикладів високої ефективності вирощування нішевих культур, ніші яких на ринку України є практично незайняті. Це практично означає високу ефективність інноватизації виробників сільськогосподарської продукції шляхом впровадження у практику їх господарювання нішевих культур. Ефективність такого шляху може в кінцевому підсумку бути ще вищою у варіанті експортної реалізації продукції вирощування цих культур, що в більшості випадків і має місце у зв'язку із проблемністю адекватного призначенню використанню цієї продукції в країні.

Термін «нішевізація» об'єктивно передбачає наявність у ньому моментів інноватизації, тому впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників можна вважати нішевою інноватизацією, а самі нішеві культури – нішевими інноваціями, хоча останній термін може мати і ширше тлумачення, оскільки тут можна мати на увазі також всі явища і процеси, що супроводжують впровадження нішевих культур – організація виробництва, технології, насіння, агротехніка, персонал, ринки постачання і збуту тощо.

Будь-який тип таких інновацій об'єктивно (в силу наявності переваг нішевих культур) призведе до суттєвого підвищення рівня ефективності функціонування виробників сільськогосподарської продукції. Вирощування нішевих культур закономірно має інноваційний характер для вітчизняних сільськогосподарських виробників, особливо – малих за розмірами, оскільки дозволяє їм підвищити рівень своєї конкурентоспроможності і супроводжується необхідністю застосування відповідних інноваційних технологій, що дає підстави передбачати інтенсифікацію розвитку цього

напряму сільськогосподарського виробництва в Україні на найближчу перспективу, особливо власне у секторі малих і середніх господарств.

5.3. Регулювання розвитку нішевого напряму сільського господарства та формування його експортного потенціалу в умовах ринку

Теми розвитку напряму впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників і особливо – формування їх експортного потенціалу, яке в сучасній ситуації з продукцією вирощування нішевих культур є хоча й вимушеним, але при цьому й необхідним напрямом ринкового розподілу цієї продукції, є надзвичайно низькі, навіть, якщо розглядати це питання стосовно окремої, спеціальної групи нішевих культур – органічних, енергетичних і лікарських, чинником чого є ціла низка вже виявлених проблем. Кооперація у сільському господарстві як потенційний шлях вирішення цих проблем в Україні наразі також розвинута недостатньо, особливо у сферах, що близько стосуються вирощування нішевих культур, а, тим більше – експорту його продукції. Це об'єктивно зумовлює необхідність державного регулювання процесів вирішення зазначених проблем, в т.ч. і згаданої кооперації. Головною метою державного регулювання розвитку аграрної економіки об'єктивно є надання йому більш системного та стабільного характеру і підвищення його ефективності. Його основні напрями формуються конкретними потребами сфери вирощування нішевих культур:

- оперативне і стратегічне планування і прогнозування розвитку процесу диверсифікації сільського господарства та підвищення рівня його інноваційності шляхом впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції;
- аналіз і регулювання цін на продукцію вирощування нішевих культур з метою створення мотивації чи обмежень у процесі диверсифікації сільського господарства та підвищення рівня його інноваційності шляхом

впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції;

➤ переформатування функціонування та орієнтації системи кредитування виробників сільськогосподарської продукції та її адаптація до потреб виробників продукції вирощування нішевих культур;

➤ розвиток законодавчої бази та формування цивілізованих економічних умов у напрямі надання їм більш сприятливого для розвитку вирощування нішевих культур характеру та підвищення рівня мотивації сільськогосподарських виробників у розвитку цього напрямку;

➤ сприяння ефективному використанню земельних ресурсів шляхом раціоналізації їх структури і надання їм у користування для виробництва сільськогосподарської продукції або вирощування лікарських чи енергетичних культур;

➤ застосування прямих дотацій на розвиток виробників пріоритетних щодо значення для країни видів сільськогосподарської продукції, в т.ч. продукції вирощування нішевих культур;

➤ зниження рівня ризикованості вирощування нішевих культур шляхом створення відповідної системи гарантованого державного страхування;

➤ забезпечення компенсації можливих втрат виробників продукції вирощування нішевих культур від впливу непередбачених погіршень природних чи кліматичних умов здійснення цих процесів або від здійснення цих процесів у несприятливих природних умовах;

➤ адаптація податкової системи до специфіки економіки сектору вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками з метою надання їй більшого мотиваційного характеру;

➤ розвиток системи державного протекціонізму виробників продукції вирощування нішевих культур та сприяння промоції цієї продукції і їх виробників на ринках закордонних країн, а також сприяння захисту вітчизняного виробника з метою запобігання витіснення його продукції із

внутрішнього ринку дешевим, але неякісним імпортом;

➤ створення системи розробки програм державного фінансування окремих напрямів розвитку процесів впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції на основі пріоритезації цих культур з огляду на можливе стратегічне їх значення для економіки держави або для покращення зовнішньоторгового балансу країни;

➤ сприяння розбудові інфраструктурного забезпечення ринків збуту продукції вирощування нішевих культур в частині розвитку основних елементів системи логістики на цих ринках;

➤ створення сприятливих умов для розвитку і пряма фінансова підтримка наукових досліджень проблеми розвитку процесів упровадження нішевих культур у практику господарювання суб'єктів господарської діяльності та формування ними експортного потенціалу продукції вирощування цих культур шляхом покращення фінансового забезпечення діяльності наукових та освітніх аграрних закладів, що займаються дослідженнями на зазначену тематику;

➤ забезпечення створення в країні системи інформаційно-консультативного забезпечення діяльності виробників сільськогосподарської продукції, які переорієнтувались на вирощування нішевих культур;

➤ сприяння процесам промування сутності нішевих культур серед населення країни з метою розвитку культури споживання продукції їх вирощування і на цій основі – підвищення ємкості внутрішнього її ринку;

➤ сприяння розвитку кооперативного типу економічних взаємовідносин між виробниками продукції вирощування нішевих культур а також між ними та партнерами з інших, пов'язаних з ними сфер господарського функціонування шляхом створення для цього мотиваційних умов організації та розвитку кооперативів;

➤ підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня виробників продукції вирощування нішевих культур та розповсюдження його досвіду між ними та

адаптація напрямів діяльності освітніх аграрних закладів з метою покращення кадрового забезпечення процесів нішевізації сільського господарства.

Сукупність наведених заходів держави з метою створення сприятливих умов для реалізації процесу впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції є основою реального механізму регулювання розвитку даної сфери аграрної економіки, головними напрямками дієвого використання якого є сприяння створенню високотехнологічного та інтелектуального виробничого потенціалу виробників продукції вирощування нішевих культур, сприяння створенню високотехнологічного та інтелектуального потенціалу експорту цієї продукції (рис. 5.6).

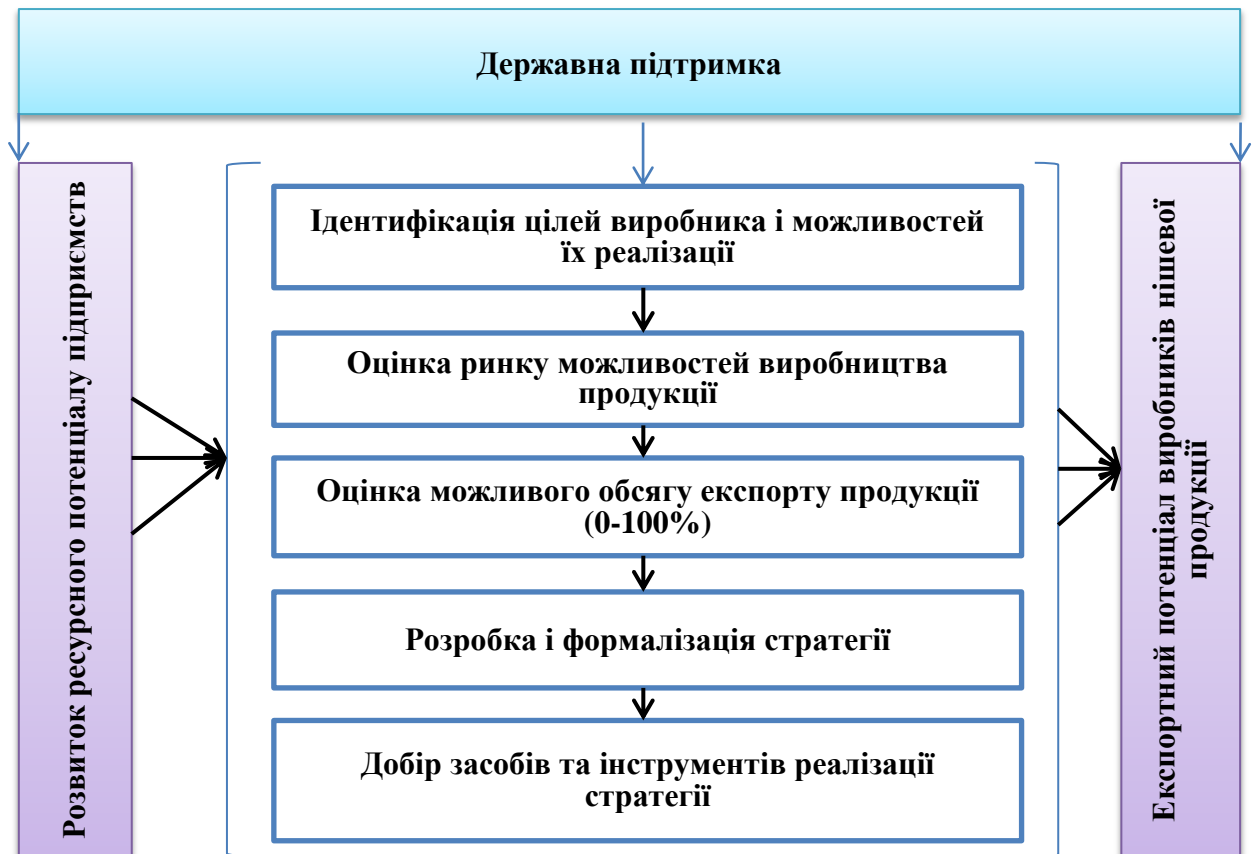

Рис. 5.6. Механізм державного регулювання процесу формування експортного потенціалу виробників нішевої продукції

**розробка авторки.*

Тобто, у структурі заходів та інструментів з регулювання аграрної економіки, в т.ч. і процесу формування експортного потенціалу виробників

нішевої продукції, основне місце займають заходи саме державного регулювання, і держава, за логікою речей, може цілком ефективно здійснювати функцію регулювання експорту продукції вирощування нішевих культур як і сам процес розвитку цієї галузі сільського господарства, створюючи відповідні сприятливі умови цього напрямку економічної активності виробників нішевої сільськогосподарської продукції.

Причому ці заходи можуть бути реалізовані державою у дуже диверсифікований спосіб в залежності від її напрямків.

Основні напрями державної аграрної політики у світі є наступні:

- PSE – пряма підтримка виробників сільськогосподарської продукції шляхом безпосередніх трансферів цим виробникам (оцінюється за рівнем цін, обсягом виплат у сфері споживання, податками на площі сільськогосподарських угідь і поголів'я худоби, іншими складовими);

- GSSE – підтримка послуг шляхом трансферів для всього сільського господарства як галузі (бюджетне фінансування інноватизації сільського господарства, забезпечення маркетинговою інформацією, ветеринарне та фітосанітарне обслуговування, розвиток інфраструктури);

- CSE – підтримка споживачів у вигляді трансферів для них (полягає на практиці у регулюванні рівня цін на продукцію харчування);

- TSE – сукупна підтримка як сума зазначених вище компонентів, скоригована на уникнення подвійного підрахунку.

Обсяг такої підтримки кількісно в різних країнах є різний (табл. 5.2).

Як видно із даних табл. 5.2 за обсягом державної підтримки аграрної економіки попереду всіх знаходяться Китай, США і Японія. Але за питомим значенням цього показника на перших місцях бачимо Корею, Японію і Швейцарію, які майже удвічі збільшили розміри державної підтримки. За темпами динаміки за останні 10 років лідирують Південна Африка та Ісландія і Китай. Україна за значеннями цих показників займає практично однакове місце по кожному з них.

Таблиця 5.2

Рейтинг країн світу щодо рівня державної підтримки розвитку агропродовольчих систем

Країни світу	Обсяг держ. підтримки, \$ млрд	Країни світу	Питомий обсяг підтримки, \$тис./га	Країни світу	Зміна обсягу підтримки 2019 р до 2010 р., %
Китай	196,7	Корея	13,2	Південна Африка	206,2
США	89,4	Японія	9,4	Ісландія	202,9
Японія	41,7	Швейцарія	4,1	Китай	195,5
Індонезія	29,4	Норвегія	3,0	Ізраїль	179,3
Корея	21,9	Ізраїль	2,5	Нова Зеландія	172,8
Індія	10,3	Філіппіни	0,6	Філіппіни	167,7
Росія	9,3	Індонезія	0,5	Індонезія	159,9
Філіппіни	8,0	Китай	0,4	Чилі	152,9
Туреччина	7,2	США	0,2	США	149,1
Швейцарія	6,2	Коста Ріка	0,2	Аргентина	137,4
Україна (21 місце)	0,7	Україна (21 місце)	0,02	Україна (22 місце)	41,4
ЄС	101,32	ЄС	0,6	ЄС	112,9
ОЕСД	281,1	ОЕСД	0,2	ОЕСД	111,2

Джерело: складено авторкою за даними [910].

У Німеччині кожен фермер, який займається виробництвом органічної продукції, на протязі перших двох років як часу перехідного періоду отримує державну і локальну федеральну підтримку на рівні €200-400/га, після цього періоду – 1€00-200/га. В сумі така підтримка є досить вагома, бо в цілому в структурі доходів ферм екологічного (органічного) спрямування вона по країні складає 40%.

Тобто, мова йде про досить безпосередню, але конкретну і відчутну форму здійснення державної допомоги, причому, дуже конкретними є умови її

одержання – екологічне спрямування господарства. Такі дотації досить поширені і переважають в структурі всього дотування сільського господарства у країнах Європи, таких як Німеччина, Франція, Великобританія і Греція, тому тут і спостерігається швидкий ріст обсягів органічного виробництва. У 2019 р. загальний обсяг бюджетної підтримки сільського господарства лише тільки в країнах OECD досяг майже \$260 млрд.

У різних країнах мають місце різні акценти у здійсненні державної підтримки розвитку сільського господарства. У США держава підтримує переважно високотоварні господарства, тому більше половини коштів із державної підтримки ту одержує не більше 15% навіть крупних фермерських господарств. В Італії держава допомагає малим та середнім землевласників. У країнах-членах ЄС основна увага приділяється регулюванню експортно-імпоротної діяльності на рівні цього інтеграційного угруповання. У практиці регулювання аграрної сфери економіки в рамках ЄС широко практикується впровадження певних квот, що забезпечує європейський ринок від його перевантаження пропозицією. У постсоціалістичних країнах після періоду ейфорії від курсу на обмеження втручання держави у ринкову економіку в надії на так зване ринкове саморегулювання вже також перейшли на обґрунтоване і виважене державне регулювання аграрної сфери економіки відповідними державними органами та через систему відповідно створених інститутів. Питомі виплати з розрахунку на 1 га чи на 1 голову худоби в розвинутих країнах здійснюють переважно у випадку ведення сільського господарства у несприятливих умовах з метою компенсації різниці у зусиллях щодо одержання однакового за розмірами ефекту. В цілому основною метою прямих державних виплат є вже не стимулювання виробництва як такого, а вирішення комплексу завдань у сфері економічного, соціально-культурного та екологічного розвитку у сільських регіонах.

За результатами аналізу існуючих тенденцій у динаміці і структурі державної підтримки в рамках державних аграрних політики, то можна дійти висновку, що підходи до надання цієї підтримки зазнали суттєвих змін за

рахунок надання переваги підвищенню ефективності використання держаних коштів замість зростання їх обсягів (табл. 5.3). Про це свідчить частка обсягів держаної підтримки в структурі ВВП. За останні 2000-2019 рр. в країнах ЄС вона з 1% зменшилась до 0,6%.

Таблиця 5.3

Динаміка питомої ваги обсягів державної підтримки сільського господарства в структурі ВВП, %

Країни	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2019 р.
ЄС	1,088	0,97	0,70	0,65	0,62
ОЕСД	1,069	0,89	0,75	0,65	0,59
Україна	0,039	2,594	1,66	0,29	0,49

Джерело: складено авторкою за даними [910].

Україна, як видно з табл.5.3, в цілому також витримує загальні тенденції, за винятком деякого відхилення за останній в цьому періоді рік. Проте на основі існуючих даних можна зробити висновок лише про зниження обсягів державної підтримки сільського господарства в Україні, але зовсім не можна судити про ефективність витрачених сум грошей.

В окремих країнах світу рівень підтримки виробників (PSE) досягає частки у 50% і більше від валового доходу фермерських господарств [268]. Обсяг державної підтримки споживачів CSE є найбільший в Індії – \$80 млрд і у США – \$26,2 млрд. З тим варто розуміти, що підтримка споживачів (CSE) полягає в регулюванні цін на продовольчу продукцію. Наприклад, мінімальні ціни на первинну аграрну продукцію підтримують на високому рівні шляхом компенсування видатків переробним підприємствам.

Підтримка GSSE здійснюється одразу для всієї галузі, тобто вона не має безпосереднього впливу на доходи виробників сільськогосподарської продукції, але від неї залежить ефективність їх функціонування, оскільки йдеться про умови їх функціонування.

Ще одна зміна у тенденціях динаміки держаної підтримки в світі

стосується трансформації самої концепції цієї підтримки в сторону зрівноваженого розвитку сільських територій, органічного напрямку сільського господарства, підвищення безпеки харчування.

В залежності від того, про яке завдання йдеться, виходячи із досвіду зарубіжних країн, визначені заходи з державного регулювання аграрного сектору економіки є підстави розділити на групи:

- макроекономічного характеру, які стосуються міжгалузевого регулювання;
- продуктові, які стосуються конкретних видів продукції і формування для них умов та ринків збуту;
- функціональні, які забезпечують виконання основних функцій держави у сфері регулювання забезпечення здійснення процесів створення сприятливих для розвитку сільського господарства умов (наука, інновації, і збереження і покращення природного середовища, інформаційно-консультативне і матеріально-технічне забезпечення, соціально-економічні умови);
- регіональні.

Вони також можуть мати характер:

- заходів безпосередньої підтримки – субсидії, дотації, пільгове кредитування;
- заходів непрямой підтримки – допомога в сертифікації, в лабораторних дослідженнях, в навчанні і підвищенні кваліфікації, в доступі до інформації, в налагодженні системи консультаційних послуг, у страхуванні тощо.

Ефективність державного регулювання процесу впровадження нішевих культур у практику господарювання суб'єктів господарської діяльності та реалізації ними експортного потенціалу продукції вирощування цих культур у сільських регіонах реально проявляється у трьох основних сферах життєдіяльності у цих регіонах:

- на рівні самих виробників продукції вирощування нішевих

культур і працівників, зайнятих у виробничо-технологічних та пов'язаних із ними процесах;

➤ на рівні сільських регіонів через підвищення ефективності функціонування виробників продукції вирощування нішевих культур як основи розвитку економіки цих регіонів і тим самим – органічно поєднаного з ним розвитку екологічної та соціально-культурної сфери цих регіонів;

➤ на рівні країни як наслідок покращення економіки сільських регіонів і здійснення їх зрівноваженого розвитку як чинника покращення якості продовольчої безпеки країни та підвищення рівня добробуту її населення.

З 2017 року Україна відмовилася від спеціального режиму оподаткування ПДВ як виду непрямой державної підтримки сільського господарства на користь прямої державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, обсяг якої у 2014–2018 рр. зріс у 10 разів і становив 10,3 млн грн., з чого, правда, 60% спрямувались у тваринництво (рис. 5.7).

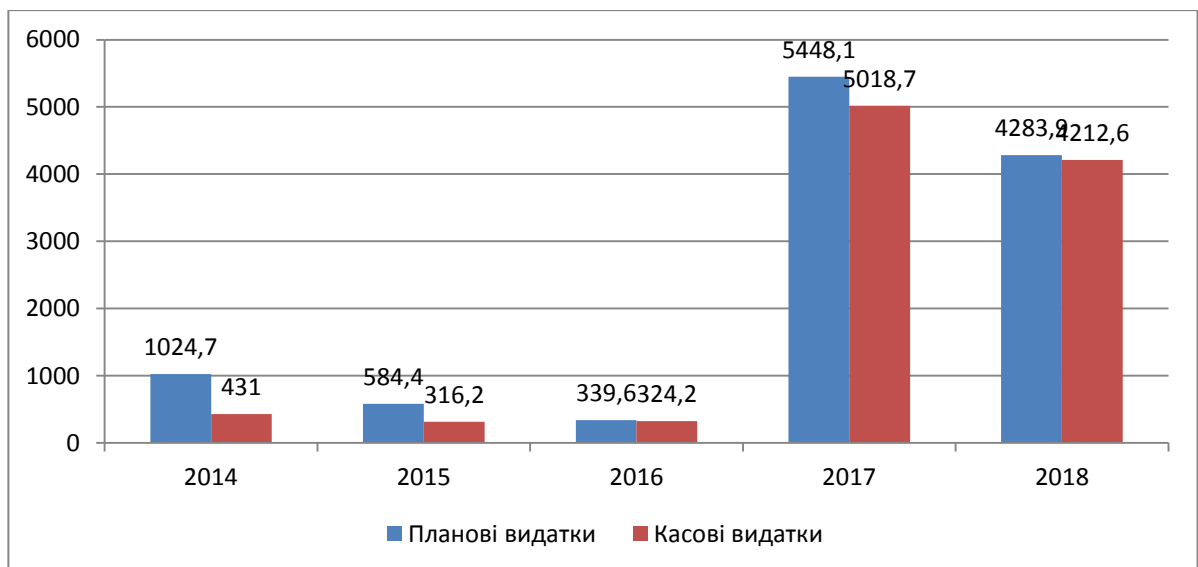

Рис. 5.7. Динаміка обсягів державної фінансової підтримки сільського господарства в Україні

Джерело: за даними [210].

Спеціальною програмою державної підтримки на 2021 рік передбачається її спрямування у виноградарство, садівництво та хмелярство,

що певною мірою стосується власне впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників шляхом компенсації технологічних витрат в частині посадкового матеріалу – до 80%, придбання технологічних ліній та встановлення крапельного зрошення – до 50%, витрат на купівлю техніки і обладнання (в т. ч і за кордоном – до 30)% [661].

У 2021 році на державну підтримку виробників органічної сільськогосподарської продукції урядом також виділяється 50 млн грн, які плануються до використання наступним чином (табл. 5.4).

Така державна підтримка орієнтована на виплату приблизно 300 виробникам за напрямком на одиницю оброблюваних угідь, дотація у тваринництві передбачає виплати на 3 тис. голів, а відшкодуванням вартості витрат на сертифікацію зможуть скористатися до 300 виробників сільськогосподарської органічної продукції.

Таблиця 5.4

Державна підтримка виробників органічної сільськогосподарської продукції в Україні на 2021 р.

Бюджетна субсидія на 1 га	5 тис. грн, але не більше 100 тис. грн на одного оператора (загальна сума 30 млн грн);
Бюджетна дотація за утримання великої рогатої худоби, ідентифікованої та зареєстрованої відповідно до законодавства станом на 01.08. поточного року	5 тис. грн. на 1 голову ВРХ (загальна сума 15 млн грн);
Часткове відшкодування вартості витрат на проведення сертифікації органічної продукції	у розмірі 30% (без урахування податку на додану вартість), але не більше 20 тис. грн на одного суб'єкта господарювання (загальна сума 5 млн грн).

Джерело: за даними [456;455;476;549].

Ефективність кроків, передбачених зазначеною Програмою, обіцяє бути досить солідна (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

**Розрахунок соціально-економічної ефективності державної підтримки
АПК, 2021 р.**

Напрями підтримки	Обсяг державної підтримки, млн грн		Кількість робочих місць на 1 млн грн держдопомоги	Кількість створених робочих місць
	2020 р.	2021 р.		
1	2	3	4	5
Часткова компенсація вартості придбання техніки вітчизняного виробництва	892,6	1000	1	1000
Фінансова підтримка заходів в АПК шляхом здешевлення кредитів на 2021 р.	1050	1200	8	9600
Фінансова підтримка розвитку садівництва, виноградарства та хмелярства	290	450	20	9000
Субсидії на одиницю оброблюваних угідь	-	60	20	1200
Дотації за утримання корів	35,14	100	40	4000
Часткова компенсація витрат на надані дорадчі послуги	-	15	6	90
Доплата на користь застрахованих осіб – членів/голів СФГ ЄСВ	-	25	50	1250
Відшкодування вартості закуплених племінних тварин, бджіл, сперми та ембріонів - до 50% вартості	300	350	1,5	525
Спеціальна бюджетна дотація за наявні бджолосім'ї	239,8	327,07	15	3600
Відшкодування вартості тваринницьких об'єктів (до 50% вартості)	-	350	2	700
Компенсація вартості об'єктів, профінансованих за рахунок банківських кредитів	-	60	1	60
Спеціальна бюджетна дотація за утриманні кіз, конематок, ярок, вівцематок	-	50	1,5	75
Спеціальна бюджетна дотація за приріст поголів'я корів власного відтворення	-	100	1,5	150
Державна підтримка страхування сільськогосподарської продукції	-	240	-	-

<i>Закінчення табл. 5.5</i>				
1	2	3	4	5
Підтримка органічного виробництва	-	100	10	1000
Підтримка розвитку картоплярства	-	60	9	540
Державна підтримка зрошення	-	100	-	-
Всього		4 500	12,4	32 790

Джерело: за даними [526].

Не можна ігнорувати і наявність в країні певної допомоги у розвитку сільського господарства з боку інших держав (табл. 5.6). Мова йде про існуючі приклади міжнародної підтримки розвитку сільського господарства України, яка здійснюється за певними напрямками.

Таблиця 5.6

Фінансування проектів розвитку сільського господарства України основними країнами–донорами і міжнародними організаціями

Країна чи міжнародна організація	Напрями і сфери здійснення підтримки
ЄС	Адаптація національного законодавства до європейського; проекти Twinning та Taieх.
USDID – Агентство США з міжнародного розвитку	Структурні та правові реформи в аграрній сфері, земельні відносини, ринкова інфраструктури.
Королівство Нідерланди	Надання консультацій, аналіз, вдосконалення управління, розвиток співпраці голландських та українських виробників
САІД - Канадське агентство з міжнародного розвитку	Розвиток підприємництва у молочному скотарстві та плодоовочівництві, зерновиробництві, розвиток кооперації
Швейцарія	Розвиток ринку органічного виробництва, удосконалення відповідного законодавства, органічна сертифікація, промоція виробників на ринках
ФАО	Підтримки здійснення аграрної політики та розвитку сільських територій
Королівство Данія	Фінансування молочного та фруктово–овочевого сектору в частині підтримки дрібних виробників та розвитку системи постачання
ФРН	Консультації щодо ефективності аграрної політики, обмін інформацією з біоенергетики, впровадження передових технологій
КНР	Фінансування розвитку аграрної інфраструктури

Джерело: дослідження авторки.

В Україні має місце також певна допомога у розвитку аграрної економіки зі сторони ЄБРР, але в контексті проблематики даного дисертаційного дослідження це не вирішує справи, оскільки ЄБРР практично не фінансує проекти із сфери малого та середнього аграрного бізнесу [777].

В рамках подальшого сприяння розвитку зовнішньоторговельної економічної активності виробників продукції вирощування нішевих культур з боку держави доцільно було б звернути увагу на зарубіжний досвід підтримки держави цього напрямку їх діяльності (табл. 5.7).

Таблиця. 5.7

Досвід країн з фінансової підтримки експортної діяльності вітчизняних виробників - експортерів

Країна	Установи чи заходи зі сприяння експортної діяльності	Форма і призначення
1	2	3
США	ЕксІмБанк США	Надання кредитів експортерам США для підвищення їх конкурентоздатності на зовнішніх ринках
	Агенція з торгівлі та розвитку	Підтримка і промоція інтересів експортерів на зовнішніх ринках шляхом технічної допомоги та відповідних досліджень і грантів
Японія	Адаптація податкової системи до потреб експорту	Оподаткування надходжень від експорту та повернення імпортного мита експортерам.
	Впровадження фінансових стимулів здійснення експортної діяльності	Здешевлення експортних трансакцій, створення ЕксІмБанку Японії.
	Впровадження конкурентійної основи для здійснення експортної діяльності	Надання валютних кредитів і ресурсів
Австралія	Австралійська корпорація зі страхування і фінансування експортної діяльності	Страховання ризиків, надання консультацій, мотивація банків до фінансування експорту
	Комісія із сприяння торгівлі	Формування грантів для здійснення зовнішньої маркетингової діяльності експортерів

<i>Закінчення табл. 5.7</i>		
1	2	3
Бельгія	Регіональні агентства зі сприяння експорту: «Flanders Investment and Trade», «l'Agence wallonne a l'exportation et aux Investissements etrangers», «Brussels Invest & Export»	Сприяння залученню іноземних інвестицій до діяльності вітчизняних експортерів

Джерело: дослідження авторки.

Наведені дані свідчать про те, що досвід інших країн у регулюванні експортної діяльності, в т.ч. і у сфері аграрної економіки, є досить диверсифікований за напрямками і формами її надання та здійснення і стосується навіть здавалося б невластивих державним органам сфер і форм надання такої підтримки, зокрема щодо залучення іноземних інвестицій для здійснення експортних операцій, допомога у їх здешевленні, надання відповідних кредитів, стимулювання банківської системи тощо.

В Україні має місце помітно низький рівень ефективності дотацій внаслідок некоректного їх використання і наявності певного рівня несправедливості їх одержання – завжди більше шансів на це мають крупні агрохолдинги, бо їх економічна потужність дозволяє їм лобіювати свої інтереси на всіх рівнях, чого не можуть собі дозволити підприємства малих розмірів. Тому здійснення підтримки державою таким способом потребує не лише самого виділення коштів, але й моніторингу з боку держави за дотримання принципу їх цільового використання.

Цьому сприяє і розпорядження Кабінету Міністрів України № 1017-р «Про схвалення Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017-2021 роки» 27 грудня 2017 року як основний на сьогодні документ, що регламентує політику розвитку українського експорту і визначає як основне стратегічне завдання перехід України до експорту наукомісткої інноваційної продукції з метою успішного виходу на світові ринки. При цьому визначеними основними цілями є:

- створення сприятливих умов для розвитку торгівлі та процесів інноватизації і диверсифікації напрямів експортної діяльності та асортименту експортованої продукції;
- підвищення конкурентоспроможності малих і середніх виробників шляхом розвитку сфер послуг щодо підтримки розвитку бізнесу;
- підвищення рівня знань та розвиток компетенцій малих та середніх виробників з метою посилення їх участі у міжнародній торгівлі.

Сприятиме ефективній реалізації визначених завдань ухвалення Кабінетом Міністрів України Закону України «Про схвалення Стратегії розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року», у якому окреслено основну мету цієї стратегії як формування державної політики у сфері збільшення обсягів експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості.

Зовсім свіжим документом є прийнята 5 серпня 2020 року Постанова Кабінет Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки», де виділено окремим напрямом «Підтримка експорту». Законом від 20 грудня 2016 року № 1792-VIII «Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування та здешевлення кредитування експорту» передбачалось створення одного з основних фінансових інструментів просування українського експорту на світові ринки – Експортно-кредитного агентства (ЕКА), завдання якого окреслене як захист українських експортерів від ризику неплатежів та фінансових втрат у зовнішньоекономічній діяльності страхування та створення відповідних гарантій. На жаль, наразі реалізації зазначених завдань і напрямів здійснюється досить несистемно і фрагментарно. Згадана Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної продукції до 2026 року передбачала створення бренду «GrowUkraine» для просування експорту саме аграрної продукції, що також не одержало реалізації.

Основні напрями регулювання діяльності на рівні самого виробника мають можливість бути реалізованими в площині управління господарством і в площині допасування цього виробника до зовнішніх для нього умов господарювання, а одним із основних інструментів такого допасування може бути ефективний маркетинг, який здійснюватиме цей виробник з метою підвищення рівня ефективності виробництва продукції вирощування нішевих культур шляхом оптимізації параметрів цієї продукції у відповідності із вимогами ринку а також шляхом промоції цієї продукції на відповідних ринках. В цьому плані особлива увага звертається на управління експортним потенціалом підприємства, зокрема – виробника продукції вирощування нішевих культур.

Однією із найбільш практичних в ринкових умовах складових цього управління є маркетинговий підхід, який практично виражається у застосуванні маркетингового менеджменту, що забезпечує досягнення вищого рівня ефективності експортоорієнтованих виробників завдяки цільовому використанню маркетингових інструментів: товарної, цінової і збутової політики у органічному поєднанні із постійним моніторингом ринкової ситуації в інших країнах і пошуком відповідних надійних і стабільних ринків збуту продукції вирощування нішевих культур.

В рамках удосконалення управління підприємством з метою покращення регулювання його діяльності стратегія здійснення маркетингової діяльності як дієвого інструменту підвищення ефективності функціонування суб'єкта економічної активності в особливому вимірі повинна враховувати, у якій фазі чи на якому етапі життєвого циклу продукції вирощування нішевих культур знаходиться ця продукція.

Відповідно до цього запропоновано методологічний підхід до визначення етапів життєвого циклу нішевого продукту, який вміщує інтегровані критерії маркетингових характеристик окремих стадій життєвого циклу нішевого продукту з врахуванням його особливостей (табл. 5.8).

В рамках удосконалення управління підприємством з метою покращення регулювання його діяльності стратегія здійснення маркетингової діяльності як дієвого інструменту підвищення ефективності функціонування суб'єкта економічної активності в особливому вимірі повинна враховувати, у якій фазі чи на якому етапі життєвого циклу продукції вирощування нішевих культур знаходиться ця продукція.

Тобто, оскільки ринок продукції вирощування нішевої продукції є за своєю природою політоварним внаслідок високого рівня диверсифікованості видів цих нішевих культур і ще більшої диверсифікованості можливих напрямів їх застосування і видів продукції, виробленої з них як сировини, то його функціонування і розвиток загалом підпорядковується об'єктивним діалектичним законам, але в силу динамічності ситуації в економічному та інших середовищах функціонування цього ринку час від часу у цьому процесі можуть мати місце певні відхилення в ту чи іншу сторону в залежності від конкретної фази життєвого циклу продукції вирощування на цьому ринку.

Зазначена специфіка продукції вирощування нішевих культур пов'язана із обмеженістю в часі нішевості конкретного виду цієї продукції, яка залежить власне від масштабів розвитку виробництва продукції. Для нішевої продукції характерний високий рівень її питомої прибутковості, відносно невеликі стартові інвестиції та непотрібність конкурентної боротьби на ринку збуту (при його наявності) внаслідок відсутності там конкуренції через незайнятість відповідної ніші на ньому. Це в сукупності створює високий рівень привабливості для потенційних виробників такої продукції, не дивлячись на властиві нішеві продукції і негативні ознаки, серед яких є високий рівень ризикованості даного напрямку сільського господарства.

Таблиця 5.8

Життєвий цикл нішевого продукту на ринку

Головні фази життєвого циклу нішевого продукту на ринку			
Фаза	Співвідношення попиту і пропозиції	Співвідношення ціни і собівартості	Характер маркетингової діяльності
Створення і вихід на ринок	Попит ϵ , може бути неусвідомлений; внутрішній і зовнішній $D > S$	Цінова стратегія «знімання вершків» $P < C$ але $\uparrow P > \uparrow C$	Режим промування і формування культури споживання
Освоєння ринку	$D \geq S$	Цінова стратегія завоювання ринкової позиції $P < C$ але $\uparrow P > \uparrow C$	Режим промування і формування культури споживання
Стабілізація	$D = S$	$P < C \rightarrow P = C$	Режим промування
Вихід з ринку (денішевизація)	$D < S$ (дуже короткий внаслідок $P < C$)	$P < C$	Ремаркетинг (елімінація продукту з ринку)
Утилізація (Ренішевизація)	$D = ?$	$P = ?$ $C \downarrow$	Промування

Джерело: розроблено авторкою.

Відповідно, широке розповсюдження виробництва продукції однієї і тієї ж культури на ринку формує більший обсяг пропозиції цієї продукції на ринку, що, відповідно, знижує ціну на неї, знижуючи тим самим рівень її питомої прибутковості, яка є однією із основних ознак нішевості.

Таким чином, потреба у регулюванні розвитку впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції та формування його експортного потенціалу та відповідної діяльності є об'єктивною і має проявлятися переважно у наданні прямої та посередньої державної підтримки цьому напряму розвитку цих виробників та аграрної економіки в цілому. Комплекс завдань щодо розвитку системи державного регулювання зазначеного напряму розвитку аграрної економіки стосується реалізації заходів її державної підтримки, що мають як внутрішнє, але і зовнішнє спрямування, оскільки експорт продукції в значній мірі позитивно впливає на ефективність виробництва продукції. У структурі заходів та інструментів з регулювання аграрної економіки, в т.ч. і процесу формування експортного потенціалу виробників нішевої продукції, основне місце займають заходи саме державного регулювання, і держава, за логікою речей, може цілком ефективно здійснювати функцію регулювання експорту продукції вирощування нішевих культур як і сам процес розвитку цієї галузі сільського господарства, створюючи відповідні сприятливі умови цього напряму економічної активності виробників нішевої сільськогосподарської продукції. Елементи механізму державного регулювання процесу впровадження вирощування нішевих культур і формування їх експортного потенціалу у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції органічно вписуються у тріаду об'єктивних чинників формування необхідності здійснення державного регулювання ринкової економіки взагалі. Причому ці заходи можуть бути реалізовані державою у дуже диверсифікований спосіб в залежності від її напрямків. Крім того, основною метою прямих державних виплат сьогодні є вже не стимулювання

виробництва як такого, а вирішення комплексу завдань у сфері економічного, соціально-культурного та екологічного розвитку у сільських регіонах.

Висновки до п'ятого розділу

1. Темпи впровадження нішевих культур в практику господарювання сільськогосподарських виробників в Україні є надто низькі внаслідок існування цілої низки проблем, що його гальмують. Основними з них є: відсутність необхідних знань; брак потрібної інформації; відсутність необхідного досвіду і труднощі із його здобуттям; незнання і брак сучасних технологій; потреба у перехідному безприбутковому періоді; нестача коштів для придбання необхідних матеріальних ресурсів; обмеженість доступу до кредитних чи програмних коштів; відсутність координації функціонування виробників продукції вирощування нішевих культур; труднощі із пошуком надійних ринків збуту та із формуванням оптових партій продукції; недостатній рівень якості продукції; нестабільність цін; високий ступінь економічного ризику.

2. Основними шляхами розв'язання цих проблем або хоча б пом'якшення їх негативного впливу є розвиток кооперації виробників продукції вирощування нішевих культур, підвищення рівня їх інноваційності та державна підтримка і регулювання процесу нішевізації сільського господарства.

3. У більшій мірі зазначені шляхи як об'єктивна необхідність стосуються сектора малих та зовсім дрібних виробників, які зазначені проблеми не в стані вирішити в силу своїх обмежених розмірів самостійно, без допомоги. Великі підприємства аграрного сектору економіки мають можливість вирішити свої проблеми і самостійно, хоча і можливості державної підтримки, особливо законодавчо-організаційного та фінансового характеру, вони не відкидають і навіть досить ефективно її використовують на свою користь і безвідносно до нішевізації сільського господарства.

4. Кооперація у сфері вирощування нішевих культур та формування експортного потенціалу його продукції дозволить виробникам об'єднати свої зусилля у вирішенні нагальних і важливих для них питань ринку. Але розвиток зазначеної кооперації в Україні також є проблематичним.

5. Впровадження інновацій у практику господарювання сільськогосподарських підприємств дозволяє в значній мірі підвищити рівень їх конкурентоспроможності на ринку та рівень ефективності їх функціонування, що особливо стосується малих за розмірами виробників. Наразі ситуація в Україні свідчить, що інноваційна діяльність не входить у число пріоритетів державної економічної політики і якихось активних проривів у підтримці інноваційної діяльності з боку держави не спостерігається.

6. Грунтуючись на результатах аналізу існуючих підходів до тлумачення сутності інновацій, інноваційності та інноватизації, у терміні «нішевізація» автоматично вбачається момент інноватизації, тому впровадження нішевих культур у практику господарювання сільськогосподарських виробників можна вважати нішевою інноватизацією а самі нішеві культури – нішевими інноваціями, хоча останній термін може мати і ширше тлумачення, оскільки тут можна мати на увазі також всі явища і процеси, що супроводжують впровадження нішевих культур. Такий підхід в повній мірі відповідає тлумаченню сутності інновацій та пов'язаних із ними процесів і явищ, оскільки нішеві культури, як правило, є новими для підприємства, яке впроваджує їх у свою практику господарювання і мають високий вміст інтелектуальної складової, як і технології їх вирощування, тому вимагають і відповідного рівня новизни від працівників, що залучені до процесу вирощування нішевих культур, відповідної новизни у технологіях, техніці, насінні, ринках збуту, організації технологічно-виробничих процесів тощо. Тобто, нішевізація передбачає підвищення загального рівня інноваційності виробника.

7. Кожна нішева культура гарантує виробнику одержання нового для нього продукту її вирощування, при цьому безперечно є позитивною зміною для підприємства, хоча при цьому слід врахувати і існуючу частку ризику у таких нововведеннях, що, в принципі, властиве всім типам інновацій.

8. Виходячи із сутності нішевих культур, основні напрями диверсифікації та інноватизації діяльності сільськогосподарських виробників шляхом їх нішевізації визначаються у відповідності із конкретним видом нішевих культур і практично їм відповідають. Практично рівень інноваційності у випадку, коли під процесом інноватизації розуміється впровадження вирощування нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції, може визначатись, виходячи із частки продукції вирощування нішевих культур у всьому обсязі продукції даного підприємства.

9. Потреба у регулюванні розвитку впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції та формування його експортного потенціалу і відповідної діяльності є об'єктивною. У структурі заходів та інструментів з регулювання аграрної економіки, в т.ч. і процесу формування експортного потенціалу виробників нішевої продукції, основне місце займають заходи саме державного регулювання щодо створення відповідних сприятливих умов цього напрямку економічної активності виробників нішевої сільськогосподарської продукції.

10. Наразі за рівнем державної підтримки розвитку агропродовольчих систем Україна за значеннями різних показників знаходиться на 21-22 місцях серед 28 розвинутих країн світу. У формуванні державної підтримки сільського господарства України на найближчу перспективу слід враховувати сучасні тенденції у цій сфері, що склалися у розвинутих країнах, які стосуються надання переваги підвищенню ефективності використання держаних коштів замість зростання їх обсягів. Крім того, основною метою прямих державних виплат сьогодні є вже не стимулювання виробництва як

такого, а вирішення комплексу завдань у сфері економічного, соціально-культурного та екологічного розвитку у сільських регіонах.

11. Заходи державного регулювання можуть безпосередньо позитивно вплинути на темпи розвитку галузі вирощування нішевих культур у сільськогосподарських виробників, або вплинути на ці темпи опосередковано – через сприяння дії чинників, що мають позитивний характер впливу. У будь-якому випадку їх імплементація у практику розвитку виробників сільськогосподарської продукції зможе сприяти вирішенню окреслених проблем їх функціонування і підвищенню ефективності їх господарювання та виконання ними своєї головної місії щодо забезпечення населення продуктами харчування.

12. Одним із завдань держави в цьому плані повинно бути сприяння розширенню масштабів допомоги у розвитку аграрної економіки зі сторони ЄБРР та інших інституцій і країн, що сприяє регулюванню аграрного сектору економіки країни, особливо на рівні її сільських регіонів. В рамках подальшого сприяння розвитку зовнішньоторговельної економічної активності виробників продукції вирощування нішевих культур з боку держави доцільно було б звернути увагу на підтримку держави цього напрямку їх діяльності шляхом використання можливостей досвіду інших країн

13. В рамках удосконалення управління підприємством з метою покращення регулювання його діяльності стратегія здійснення маркетингової діяльності як дієвого інструменту підвищення ефективності функціонування суб'єкта економічної активності в особливому вимірі повинна враховувати, у якій саме фазі чи на якому етапі життєвого циклу продукції вирощування нішевих культур знаходиться ця продукція.

Результати дослідження за цим розділом опубліковано у працях автора: [716; 748; 749; 750].

ВИСНОВКИ

1. За умов глобальних негативних змін клімату та поглиблення дуалізації і поляризації сільського господарства України на сектори великих і малих виробників сільськогосподарської продукції впровадження нішевих культур у практику їх господарювання є адекватною реакцією з їх сторони на зазначені чинники. Погіршення клімату формує необхідність диверсифікації практично всіма виробниками сільськогосподарської продукції своєї діяльності і відповідного пошуку культур, придатних для вирощування за нових кліматичних умов. Безпосередньо малих сільськогосподарських виробників диверсифікувати свою діяльність шляхом запровадження вирощування нішевих культур змушує об'єктивна безсенсовність конкуренції із великими підприємствами у вирощуванні традиційних культур.

2. Логіка проведеного дослідження ґрунтується на послідовності вирішення проблем у відповідності з ідентифікованим порядком ієрархічного характеру у ланцюгу ланок цього процесу, який включає: виробники сільськогосподарської продукції – впровадження нішевих культур у практику їх господарювання під впливом чинників кліматичного та економічного характеру – експортний потенціал продукції вирощування нішевих культур – ефективність функціонування сільськогосподарських виробників – покращення економічної сфери сільських регіонів – покращення екологічної сфери сільських регіонів і збереженості природних ресурсів для теперішніх і для майбутніх поколінь – покращення соціальної сфери сільських регіонів – зрівноважений розвиток сільських регіонів – підвищення якості продовольчої безпеки – підвищення рівня добробуту населення країни. Оптимальне впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції є важливим заходом протидії деструктивним впливам негативних змін кліматичних умов на господарські процеси.

3. Головною парадигмою розробленої в ході дослідження його методології є обов'язковість обґрунтування критеріального показника

ефективності впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції і формування ними експортного потенціалу продукції вирощування цих культур та системи показників, які цей критерій можуть виражати за конкретних умов. В якості такого показника стосовно зазначених аспектів диверсифікації напрямів господарювання виробників сільськогосподарської продукції прийнято термін окупності інвестицій у реалізацію такого проєкту, оскільки він максимально відображає власне якісну сторону категорії ефективності як соціально-економічної стосовно нішевізації сільського господарства на рівні виробників сільськогосподарської продукції і тому його мінімум виконує роль цільової функції у економіко-математичній моделі задачі в рамках розробленої методики оптимізації вибору виробником найбільш прийняттого у його умовах варіанту впровадження певного виду нішевої культури.

4. Класифікація нішевих культур, здійснена із застосуванням розробленої методики як частини загальної методології даного дослідження, дала можливість відповідним чином розмістити більшість найбільш популярних нішевих культур у відповідних групах, які виділились в результаті використання комбінованого ієрархічно-фасеточного методу на основі підходу, що ґрунтується на елементах *BCG-matrix* та підходах, характерних для *ABC*-аналізу і *XYZ*-аналізу, врахування чого у практичному вирішенні питання класифікації нішевих культур в кінцевому підсумку дало можливість сконструювати модель класифікації нішевих культур на основі фасетно-ієрархічної класифікаційної матриці, у якій за принципом *ABC* розміщуються групи нішевих культур в залежності від їх виду, а за принципом *XYZ* здійснюється групування цих культур в залежності від рівня їх маргінальності. При цьому в силу їх специфіки, органічні, енергетичні та лікарські культури в дослідженні вивчаються як у окрема група спеціальних нішевих культур.

5. В контексті теми дисертаційного дослідження і сформульованих завдань розроблені методичні підходи до оцінки експортного потенціалу

продукції вирощування нішевих культур підприємством, що передбачають здійснення економіко-математичних розрахунків з врахуванням розміру площ вирощування цих культур, можливого їх розширення, урожайності, відсоткової частки наразі експортованої продукції конкретного виду у загальному їх обсязі. Відповідно вплив експортного потенціалу нішевих культур на зрівноважений розвиток сільських регіонів пропонується визначати в розрізі кожного конкретного регіону через призму ідентифікації частки ефекту від реалізації експортного потенціалу нішевих культур у значеннях показників зрівноваженості цього регіону.

6. Загальна земельна площа, яка може використовуватись для вирощування нішевих культур в Україні, становить майже 10 млн га, тобто – майже 25% всіх сільськогосподарських угідь країни. Сюди входить частка угідь господарств з розміром площі до 500 га (в середньому це становить 100 га на 1 господарство) – до 20 % всіх використовуваних даними суб'єктами господарювання угідь, а також понад 5 млн га сільськогосподарських угідь дрібноконтурної конфігурації господарств населення. У 2021 р. посівні площі під основними нішевими сільськогосподарськими культурами в Україні сягали понад 800 тис. га, що становить майже 2% у структурі всіх посівних площ.

7. В силу того, що вітчизняний ринок продукції вирощування нішевих культур наразі є недостатньо розвинений (низький рівень культури споживання, відсутня переробна база, низькі доходи населення), виробники змушені шукати ринки збуту основної частки вирощеної продукції за кордоном і експортувати її, тим самим зміцнюють своє економічне становище і покращують економічну сферу сільського регіону, у якому вони функціонують.

8. Концепція зрівноваженого розвитку є ефективним шляхом до забезпечення максимального дотримання рівноваги та виваженої поміркованості у використанні навколишніх природних ресурсів і здійсненні економічних процесів, бо господарська діяльність не може здійснюватися у

відриві від природного середовища, рівно як і від середовища соціального, і вже безперечно не може здійснюватись у спосіб, коли вся активність підприємця спрямовується виключно на одержання зиску, який стає ціллю самою в собі.

9. Виникнення та розвиток теорії зрівноваженого розвитку спричинені об'єктивними чинниками, які обумовлюють необхідність обґрунтування шляхів оптимального поєднання розвитку соціальної, екологічної та економічної сфер існування людства та дотримання оптимальної пропорційності між темпами його здійснення у кожній із них з метою одержання максимального синергічного ефекту на основі надання цьому розвитку відповідної системності.

10. Концепція зрівноваженого розвитку сільських регіонів є адекватною реакцією соціально-економічного середовища планети на наростаючу конфронтацію між постійно зростаючими і практично необмеженими потребами людського суспільства і погіршенням якості природного середовища як виключного джерела ресурсів для задоволення цих потреб внаслідок господарської діяльності цього суспільства і обмеженістю асимілятивної здатності природи, що створює загрозу для існування людства як такого. Тому зрівноважений розвиток сільських регіонів слід розуміти як розвиток, метою якого є забезпечення всім сьогодні живим людям та наступним їх поколінням можливість формування і дотримання високих екологічних, економічних та соціально-культурних стандартів в межах природної витривалості Землі на основі застосування засад внутрігенераційної та міжгенераційної справедливості.

11. У відомій тріаді цілей зрівноваженого розвитку сільських регіонів екологічні цілі є визначальними, оскільки природні ресурси і їх якість об'єктивно визначають можливість існування всього живого на планеті. Економічна сфера є основою реального забезпечення вирішення всіх інших проблем у зрівноваженому розвитку, оскільки її завданням є вирішення проблем його фінансового забезпечення і нагромадження необхідних для

цього коштів, а основою економічної сфери сільських регіонів є виробники сільськогосподарської продукції. Соціальний вимір є акумулюючим, оскільки якість життя людей і їх добробут залежать від рівня вирішення екологічних та економічних проблем.

12. Нішевими культурами на сьогодні в сільському господарстві є такі, що вирощуються на невеликих площах, мають високий рівень питомої прибутковості, на ринках яких практично відсутня конкуренція. Механізм процесу нішевізації сільського господарства є доволі простий для зрозуміння і полягає у розширенні асортименту нішевих культур у галузі та у збільшенні частки обсягів продукції вирощування нішевих культур. При цьому нішевізації іманентна потенційна здатність до денішевізації окремих культур, яка полягає у явищі наслідкового характеру, що може мати місце в результаті перевищення процесом нішевізації певної межі, за якою дана культура припиняє бути нішевою у властивому їй розумінні. Для того, щоб нішевізація сільського господарства мала максимальний ефект у всіх площинах її прояву, вона повинна здійснюватись на основі сформульованих у дисертації принципів.

13. Упродовж останніх 10 років площі вирощування нішевих культур у підприємствах та господарствах населення в Україні, а також обсяги виробництва продукції вирощування нішевих культур мають переважно тенденції до зростання, хоча темпи цього зростання є дуже низькі. Тенденції в динаміці обсягів експорту продукції вирощування нішевих культур також мають позитивний характер, але низькі темпи. Основними чинниками, що гальмують процес нішевізації діяльності сільськогосподарських виробників є відсутність потрібного досвіду і наявність труднощів у його набутті; відсутність необхідної інформації та брак можливостей обміну нею з виробниками продукції вирощування нішевих культур; нестача коштів на матеріально-технічне забезпечення, технології та насіння; відсутність налагоджених кооперативних зв'язків та проблеми із пошуком надійних

ринків збуту; труднощі із формуванням оптових партій продукції на експорт; відсутність серйозної уваги і підтримки з боку наукових установ та держави.

14. Як впровадження нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції, так і формування експортного потенціалу продукції їх вирощування відчутно сприяють підвищенню ефективності функціонування цих виробників, за рахунок чого зміцнюється економічна сфера сільських регіонів. Це, у свою чергу, дає можливість краще розвиватись соціальній і екологічній сферам цих регіонів, що в сукупності відображає ступінь реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів як основи для покращення продовольчої безпеки країни та підвищення добробуту її населення. Однак масштаби розвитку галузі вирощування нішевих культур на сьогодні є ще надто малі, щоб можна було спостерігати відчутний вплив цієї галузі і відповідного експортного потенціалу її продукції.

15. Основні напрями забезпечення перспективного розвитку галузі вирощування сільськогосподарським виробниками нішевих культур та формування їх експортного потенціалу як чинників реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів включають розвиток кооперації у секторі виробництва продукції вирощування нішевих сільськогосподарських культур, нішеву інноватизацію сільського господарства в контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів та продовольчої безпеки країни, регулювання розвитку нішевого напрямку сільського господарства та формування його експортного потенціалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрний 2019-й: ринок фруктів та ягід стає системним та більш професійним. Але не зовсім. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/agrarnij-2019-j-rinok-fruktiv-ta-agid-stae-sistemnim-ta-bils-profesijnim-ale-ne-zovsim> (дата звернення: 21.02.2021).
2. Аграрії можуть заробити на вирощуванні журавлини. *Агрономія сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agronomy.com.ua/novyny/388-ahrarii-mozhut-zarobytu-na-vyroshchuvanni-zhuravlyny1.html> (дата звернення: 10.05.2021).
3. Аграріям розповіли про перспективи вирощування малопоширеної нігелли. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/8382-agrariyam-rozprovili-pro-perspektivi-viroschuvan-nya-maloposhirenoyi-nigelli> (дата звернення: 03.10.2020).
4. Аграріям розповіли про переваги вирощування трюфелів. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/8926-agrariyam-rozprovili-pro-perevagi-viroschuvannya-tryufeliv> (дата звернення: 03.10.2020).
5. Аграрний 2019-й: ринок фруктів та ягід стає системним та більш професійним. Але не зовсім. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/agrarnij-2019-j-rinok-fruktiv-ta-agid-stae-sistemnim-ta-bils-profesijnim-ale-ne-zovsim> (дата звернення: 22.05.2021).
6. АгроЕкспедиція Переробка 2018: НПК Амарант. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/blog/633-agroekspeditsiya-pererobka-2018-npk-amarant> (дата звернення: 03.10.2020).
7. Агробізнес України у 2019/20. Інформаційний довідник. 46 с.
8. Агробізнес України у 2018/19. Інформаційний довідник. 52 с.
9. Агробізнес України у 2017/18. Інформаційний довідник. 63 с.
10. Агробізнес: проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку: колективна монографія / За заг. ред. Г. Є. Жуйкова, В. С. Ніценка. Книга 3. Одеса: ТОВ «Лерадрук», 2013. 577 с.

11. Адамова О. С. Поняття правової класифікації. *Часопис цивілістики*. Вип. 18. С. 19-24.
12. Аджемоглу Д., Робінсон Джеймс А. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / пер. з англ. О. Демянчук. 3-тє видання. К.: Наш формат, 2018. 440 с.
13. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. М. : Мысль, 1983. 176 с.
14. Алимова О. О. Экспортний потенціал України: проблеми та перспективи реалізації. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили*. 2009. Т. 64. Вип. 51. С. 53-59.
15. Альтернативна енергетика: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М. Д. Мельничук, В. О. Дубровін, В. Г. Мироненко, І. П. Григорюк, В. М. Поліщук, Г. А. Голуб, В. С. Таргоня, С. В. Драгнєв, І. В. Свистунова, С. М. Кухарець. К: «Аграр Медіа Груп». 2012. 244 с.
16. Аналіз ринку органічної продукції в Україні. *AgroPolit*: веб-сайт. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/407-analiz-rinku-organichnoyi-produktsiyi-v-ukrayini> (дата звернення: 11.06.2021).
17. Аналітики розрахували рентабельність вирощування лаванди в Україні. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/8724-analitiki-rozrahuvali-rentabelnist-viroschuvannya-lavandi-v-ukrayini> (дата звернення: 04.10.2020).
18. Андреев И. Д. Проблемы логики и методологии познания. М. : Наука, 1972. 320 с.
19. Антощенко В. В. Особливості функціонування енергетичних кооперативів Німеччини. *Енергетична незалежність сільських територій як пріоритетна модель розвитку: міжнародний та вітчизняний досвід* : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (Полтава, 20 травн. 2020). Полтава : РВВ ПДАА, 2020. 196 с.
20. Арістов В. Фермери або агрохолдинги? Оптимальна модель розвитку українського агробізнесу. *UHBDP*: веб-сайт.

URL:<https://uhbdp.org/ua/news/agro-news/1330-fermery-abo-ahrokhodynhy-optymalna-model-rozvytku-ukrainskoho-ahrobiznesu> (дата звернення: 04.10.2020).

21. Арістов В. Ефективне вирощування нішевих культур закріпилось за фермерами — експерт. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/9033-efektivne-virobnitstvo-nishevih-kultur-zakripilos-za-fermerami---ekspert> (дата звернення: 24.05.2021).

22. Аристотель. Сочинения: в 4-х томах / Перевод с лат. М. : Мысль, 1983. Т. 2. 830 с.

23. Артиш В. І. Система вимог до технологій вирощування органічної продукції. *Економіка АПК*. 2011. № 5. С. 37-41.

24. Артиш В. І. Управлінські аспекти розвитку виробництва екологічно чистої продукції в сільському господарстві України. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. 2006. № 102. С. 242-247.

25. Бадевиц З. Математическая оптимизация в сельском хозяйстве. М. : Колос, 1982. 549 с.

26. Бадирьян Г. Г. Экономика социалистического сельского хозяйства. М. : Колос, 1971. 487 с.

27. Байдала Н. М. Експортний потенціал: сутнісна характеристика, фактори формування та механізми стимулювання. *Сучасні проблеми економіки і менеджменту*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. С. 153–154.

28. Баланюк І. Ф., Шеленко Д. І. Диверсифікація діяльності сільськогосподарських підприємств. *Перспективні форми організації господарської діяльності на селі*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. Київ : Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”, 2019. С. 16–19.

29. Бабанский В. М. Развитие миндальных садов в Украине. Презентаційний матеріал. 2021. URL: <https://ukr-nuts.com.ua/> (дата звернення : 27.04.2021).

30. Баланюк І., Забара А. Роль біоекономіки у створенні можливостей для сталого розвитку. *Економічний дискурс*. 2017. № 1. С. 58-63.
31. Балязин В. Н. Профессор Александр Чаянов. М. : ВО "Агропромиздат", 1990. 224 с.
32. Бамбарбія кергуду: в Україні почали вирощувати екзотичну бамію. 2018. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/08/bambarbiya-kergudu-v-ukrayini-pochaly-vyroshhuvaty-ekzotychnu-bamyu/> (дата звернення: 04.10.2020).
33. Банерджі А, Е. Дуфло. Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів /пер. з англ. В. Плискін. К. : Наш формат, 2018. 312 с.
34. Батат: вирощування кілограму батату коштує \$0,3, а продають його в 9 разів дорожче. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/06/19/idealnyj-dlya-pivdnya-sobivartist-vyroshhuvannya-kilogramu-batatu-v-ukrayini-koshtuye-0-3-a-v-supermarketah-jogo-prodayut-v-9-raziv-dorozhche/> (дата звернення: 04.10.2020).
35. Баточенко В. М. досвід та можливості вирощування *охусоссус масгосагрус (ait.) Pers.* (журавлини великоплодої). *Досягнення та концептуальні напрями вирощування малопоширених плодово-ягідних культур та переробки їх сировини*: збірник мат. I Всеук. наук.-практ. конференції. Київ: Інститут садівництва НААН, Видавництво Центр учбової літератури, 2019. 100 с.
36. Безус Р. М., Бухало О. В. Еколого-економічні аспекти розвитку органічного агровиробництва. *Агросвіт*. 2012. № 8. С. 27-29.
37. Безус Р. М., Курбацька Л. М. Кадирус І. Г. Сучасні тенденції функціонування та розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Агросвіт*. 2019. № 10. С. 3-10.
38. Березін О. В., Карпенко Ю. В. Теорія і практика забезпечення ефективного використання потенціалу торговельних підприємств: монографія. Полтава: ІнтерГрафіка, 2012. 203 с.

39. Берлач В. А. Правове визначення органічного сільського господарства в Україні. *Держава і право*. 2009. № 46. С. 225-230.

40. Бізнес на грибах: чому в Україні майже не вирощують гриби Ерінги. *Growhow*: веб-сайт. URL: <https://www.growhow.in.ua/biznes-na-grybah-chomu-v-ukrayini-majzhe-ne-vyroshhuyut-gryby-eringy/> (дата звернення: 03.10.2020).

41. Бізнес на квасолі: вирощування квасолі як домашній бізнес. *1000 бізнес ідей*: веб-сайт. URL: <https://1000ideas.top/ideas/biznes-na-kvasoli/> (дата звернення: 04.06.2021).

42. Бізнес на органічній бузині: секрети американських фермерів. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/502-biznes-na-organichniy-buzini-sekreti-amerikanskih-fermeriv> (дата звернення: 10.01.2021).

43. Бізнес-план проекту вирощування обліпихи. *Pro Consulting*: веб-сайт. URL: <https://pro-consulting.ua/ua/biznes-plan/biznes-plan-proekta-vyrashivaniya-oblerihi> (дата звернення: 10.01.2021).

44. Бізнес-план проекту вирощування жимолості. *Pro Consulting*: веб-сайт. URL: <https://pro-consulting.ua/ua/biznes-plan/biznes-plan-proekta-vyrashivaniya-zhimolosti> (дата звернення: 10.01.2021).

45. Бізнес на фасолі: можливість или вызов. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/publishing/analitika/biznes-na-fasoli-vozmozhnost-ili-vyzov/#> (дата звернення: 10.01.2021).

46. Більшість лікарських рослин в Україні вирощують на пестицидах – фахівець. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/9613-bilshist-likarskykh-roslyn-v-ukraini-vyroshchuiut-na-pestytsydakh-fakhivets.html> (дата звернення: 04.10.2020).

47. Білко В. Дайджест перспективних ягідних культур: від класики до новинок *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/504-daydjest-perspektivnih-yagidnih-kultur-vid-klasiki-do-novinok> (дата звернення: 09.01.2020).

48. Бойко Г. А., Тіхосова Г. А., Кутасов А. В. Економічна ефективність одержання целюлозовмісних товарів з технічних конопель за різних способів збирання стебел. *Товарознавчий вісник*. 2019. Випуск 12. С. 66-74.
49. Большой экономический словарь / Под ред. проф. А. Н. Азриляна. М. : Фонд «Правовая культура», 1994. 525 с.
50. Бондаревська К. В. Тенденції розвитку аграрного сектору економіки України. *Економіка АПК*. 2014. № 11. С. 36-42.
51. Босак І. П., Палига Є. М. Інформаційне забезпечення управління підприємством: економічний аспект. *Регіональна економіка*. 2007. № 4. С. 193-195.
52. Босий О. Важливі аспекти розробки проєктів по вирощування ягідних культур. *Fruit Tech*: веб-сайт. URL: <https://www.ft.ua/vazhlyvi-aspekti-rozrobki-proektiv-po/> (дата звернення: 19.02.2021).
53. Босий О. Економіка виробництва ожини, порічок та агрусу. UHBDF: веб-сайт. URL: https://drive.google.com/file/d/0B5JJgRibFMcqncpJNFU1d1dsUDg/view?resourcekey=0-1_TJ7xIJxema28g2NA4NUg (дата звернення 09.02.2021)
54. Бохан А. В. Міжнародна екологічна безпека в контексті інноваційного та стійкого розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 1. С. 14-17.
55. Бугай М. Ринок бобових буде волатильним. *Агробізнес Сьогодні*. № 24 (415) грудень 2019. С. 26.
56. Булл льон: рентабельність вирощування олійного льону сягає 150%. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/16/pidlyty-masla-rentabelnist-vyroshhuvannya-olijnogo-lonu-syagaye-150-pry-vrozhajnosti-uzhe-1-5-t-ga/> (дата звернення: 19.02.2021).
57. Бурляй А. П. Організаціо-економічне забезпечення екологізації сільського господарства в умовах сталого розвитку: дис. ... д-ра екон. наук :

08.00.03 / Уманський національний університет садівництва. Умань, 2020. 479 с.

58. Блэк Дж. Д., Клоусон М., Сайр Ч. Р., Вилкокс В. В., Лапекс Я. Б. Организация сельскохозяйственных предприятий в США. М. : Госиздат, 1957. 591 с.

59. Брак знань та досвіду гальмує розвиток нішевих культур в Україні. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/12244-brak-znan-ta-dosvidu-galmuye-rozvitok-nishevih-kultur-v-ukrayini> (дата звернення: 19.09.2020).

60. В Україні активно освоюють технологію вирощування шафрану. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/8202-v-ukrayini-aktivno-osvoiyuyut-tehnologiyu-viroschuvannya-shafranu> (дата звернення: 04.10.2020).

61. В Україні вартість ехінацеї збільшилась у 2 рази. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/24269-v-ukrayini-vartist-ehinatseyi-zbilshilas-u-2-razi> (дата звернення: 19.02.2021).

62. В Україні виробляють близько десяти видів альтернативного борошна. *Agroreview*: веб-сайт. URL: <https://agroreview.com/news/v-ukrayini-vyroblyayut-blyzko-desyaty-vydiv-alternatyvnoho-boroshna> (дата звернення: 19.09.2020).

63. В Україні до 70% лікарської сировини реалізується через «тіньовий ринок». *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/24234-v-ukrayini-do-70-likarskoyi-sirovini-realizuyetsya-cherez-tinovy-rinok> (дата звернення: 12.02.2021).

64. В Україні завершується сезон лохини. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/22508-v-ukrayini-zavershuyetsya-sezon-lohini> (дата звернення: 05.06.2021).

65. В Україні запущено перший промисловий комплекс із доробки фундука. *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://agrarii-razom.com.ua/news-agro/v-ukrayini-zapusheno-pershiy-promisloviy-kompleks-iz-dorobki-funduka> (дата звернення: 22.05.2021).

66. В Україні запускається перша онлайн-платформа продовольчої продукції. *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/v-ukrayini-zapuskayetsya-persha-onlayn-platforma-prodovolchoyi-produkciyi> (дата звернення: 19.06.2021).

67. В Україні зростає попит на обліпиху – затребувані і ягоди, і саджанці. *Ягідник*: веб-сайт. URL: <http://www.jagodnik.info/v-ukrayini-zrostaeye-popyt-na-oblipyhu-zatrebuvani-i-yagody-i-sadzhantsi/> (дата звернення: 17.05.2021).

68. В Україні зростає промислове вирощування бузини. *ProAgro*: веб-сайт. URL: <http://www.proagro.comua/news/ukr/36248.html> (дата звернення: 04.10.2020).

69. В Україні зростають площі посіву коріандру. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/10215-v-ukrayini-zrostayut-ploschi-posivu-koriandru> (дата звернення: 12.09.2020).

70. В Україні названо рентабельність вирощування шафрану. *Agroweek*: URL: <https://agroweek.com/novosti/v-ukraini-nazvano-rentabelnist-viroshhuvannja-shafranu/> (дата звернення: 22.05.2021).

71. В Україні стартував сезон горіхів. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/22435-v-ukrayini-startuvav-sezon-gorihiv> (дата звернення: 17.05.2021).

72. В Україні створили перший лохиновий кооператив. *Ягідник*: веб-сайт. URL: <http://www.jagodnik.info/v-ukrayini-stvoryly-pershuj-lohynovuj-kooperativ/> (дата звернення: 17.05.2021).

73. В Україні хочуть легалізувати медичні коноплі. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/6329-v-ukrayini-hochut-legalizuvati-medichni-konopli> (дата звернення: 24.02.2020).

74. В Україні чорна смородина знову у фаворі. *SEEDS*: веб-сайт. URL: <https://www.seeds.org.ua/v-ukra%D1%97ni-chorna-smorodina-znovu-u-favori/> (дата звернення: 22.05.2021).

75. В Україні щорічно висаджують 1400 га нових фундукових садів – УГА. *Agronews*: веб-сайт. URL: <https://agronews.ua/news/v-ukraini-shchorichno-vysadzhuut-1400-ha-novykh-fundukovykh-sadiv-uha/> (дата звернення: 22.05.2021).

76. Вартість амаранту на експорт сягає 2000 євро за тону. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/21840-vartist-amarantu-na-eksport-syagaye-2000-yevro-za-tonnu> (дата звернення: 04.09.2020).

77. Верланов Ю. Ю., Васильєв А. А. Передумови формування зовнішньоторговельної політики країни в контексті економічної безпеки. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили*: зб. наук. праць. 2009. Т. 64, вип. 51. С. 53-59.

78. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни. М. : Советская Россия, 1989. 704 с.

79. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. М.: Наука, 1991. 272 с.

80. Верховний Суд Італії: вирощування канабісу для власних потреб – не злочин. *Конопляна правда*: веб-сайт. URL: <https://konopravda.com/2019/12/27/sud-italii-vyroschuvaty-cannabis-vdoma-ne-zlochyn/> (дата звернення: 14.03.2020).

81. Виважені рішення та вивчення ринку приведуть до мільйона з гектару: підсумки конференції. *UHBDP*: веб-сайт. URL: <https://uhbdp.org/ua/1191-vivazheni-rishennya-ta-vivchennya-rinku-privedit-do-miljona-z-gektaru-pidsumki-konferentsiji> (дата звернення: 04.10.2020).

82. Визначено, які нішеві культури в Україні вигідно вирощувати на експорт. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/4454-viznachenoyaki-nishevi-kulturi-v-ukrayini-vigidno-viroshuvati-na-eksport> (дата звернення: 02.02.2020).

83. Виноградов С. Н. Логіка: підручник для середньої школи. К., 1953.

84. Виробники часнику змушені вчитися на власних помилках — думка. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/10032-virobniki-chasniku-zmusheni-vchitisy-na-vlasnih-pomilkah-dumka> (дата звернення: 04.10.2020).

85. Виробництво деревного вугілля з шкаралупи горіхів. *Greenpower*: веб-сайт. URL: <http://greenpower.com.ua/clients/articles/2019-05-17-09-04-16/> (дата звернення: 22.05.2021).

86. Виробництво нішевих плодоовочевих і ягідних культур може забезпечити надприбуток для фермерів – Бахтійор Абдувохідов. *SEEDS*: веб-сайт. URL: <https://www.seeds.org.ua/virobnicztvo-nishevikh-plodoovochevikh-i-yagidnikh-kultur-mozhe-zabezpechiti-nadpributok-dlya-fermeriv-bakhtier-abduvokhidov/> (дата звернення: 15.06.2021).

87. Виробничий кооператив «Як бджола» пройшов органічну сертифікацію. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/virobnicij-kooperativ-ak-bdzola-projsov-organicnu-sertifikaciju> (дата звернення: 10.06.2021).

88. Вирощені в Україні лікарські трави користуються попитом в ЄС. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/9927-viroscheni-v-ukrayini-likarski-travi-koristuyutsya-popitom-v-yes> (дата звернення: 14.06.2021).

89. Вирощування горіхів як бізнес в Україні. *Aggeek*: веб-сайт. URL: <https://aggeek.net/ru-blog/viroschuvannya-gorihiv-yak-biznes-v-ukraini-> (дата звернення: 04.10.2020).

90. Вирощування журавлини промисловим способом. *Агрономія Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agronomy.com.ua/statti/yahidnytstvo/411-vyroshchuvannia-zhuravlyny-promyslovymspobom.html> (дата звернення: 20.06.2021).

91. Вирощування кульбаби може стати прибутковим бізнесом, — науковець. *Агробізнес сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agrobusiness.com.ua/agrobusiness/item/20118-vyroshchuvannia-kulbaby-mozhe-staty-pributkovym-biznesom-naukovets.html> (дата звернення 20.03.2021).

92. Вирощування квасолі: як отримати 70 тис. гривень з гектару? *AgriGeek*: веб-сайт. URL: <https://aggeek.net/ru-blog/viroschuvannya-kvasoli-yak-otrimati-70-tis-griven-z-gektaru> (дата звернення: 14.06.2021).

93. Вирощування квасолі як старт у фермерстві: що потрібно знати. *GrowHow*: веб-сайт. <https://www.growhow.in.ua/vyroschuvannya-kvasoli-yak-start-u-fermerstvi-shho-potribno-znati/> (дата звернення: 22.05.2021).

94. Вирощування конопель може стати перспективним напрямом розвитку для фермерів. *GrowHow*: веб-сайт. URL: <https://www.growhow.in.ua/vyroschuvannya-konopel-mozhe-staty-perspektyvnym-shliakhom-rozvytku-dlia-fermeriv-ukrainy.html> (дата звернення: 24.02.2020).

95. Вирощування лікарських рослин приносить 300 тисяч грн з гектара. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/11934-viroschuvannya-likarskih-roslin-prinosit-300-tisyach-grn-z-gektara> (дата звернення: 24.02.2020).

96. Вирощування лохини може стати чудовим доповненням до основного бізнесу. *Агрономія сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agronomy.com.ua/statti/yahidnytstvo/235-vyroschuvannya-lokhyny-mozhe-staty-chudovym-dopovnenniam-do-osnovnoho-biznesu.html> (дата звернення: 12.03.2021).

97. Вирощування маку в Україні. *AgriGeek*: веб-сайт. URL: <https://aggeek.net/ru-blog/viroschuvannya-maku-v-ukraini> (дата звернення: 14.06.2021).

98. Выращивание нута окупится за 2 года. *Agroportal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/news/vlast/vyrashchivanie-nuta-okupitsya-za-2-goda/> (дата звернення: 04.10.2020).

99. Вирощування нуту може принести значний прибуток. *М-Трактор*: веб-сайт. URL: <https://m-traktor.com.ua/vyroschuvannya-nutu-mozhe-prynesty-znachnyu-prybutok> (дата звернення: 01.06.2021).

100. Височанська М. Я., Дорожкіна К. В. Світове органічне виробництво та перспективні аспекти розвитку сільського господарства для України. *Ефективна економіка*. 2021. № 5. DOI:10.32702/2307-2105-2021.5.82

101. Витрати підприємств на виробництво продукції сільського господарства. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2018/sg/vytr_na%20ver_sg_prod/arch_vytr_na%20ver_sg_prod_u.htm (дата звернення: 13.05.2021).

102. Вишнева В. Посадиш обліпиху — матимеш втіху. *СонцеСад*: веб-сайт. URL: <https://soncesad.com/korust> (дата звернення: 03.06.2021).

103. Вищі у ніші: дрібним фермерам радять вирощувати ягоди і горіхи. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2017/12/08/svoya-nishadribnym-fermeram-radyat-vyroshhuvaty-yagody-i-gorihy/> (дата звернення: 04.10.2020).

104. Выгодный бизнес: в Украине начинают выращивать чечевицу. *Agroreview*: веб-сайт. URL: <https://agroreview.com/ru/news/vygodnyj-byznes-v-ukrayne-nachynayut-vyrashchivat-chechevycu> (дата звернення: 04.10.2020).

105. Выращивание нута окупится за 2 года. *Agroportal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/news/vlast/vyrashchivanie-nuta-okupitsya-za-2-goda/> (дата звернення: 04.10.2020).

106. Відразу в кущі: нішеві культури швидко окупаються, але на них не можна довго розраховувати. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/07/27/nishevi-kultury-shvydko-okupayutsya-ale-na-nih-ne-mozhna-dovgo-rozrahovuvaty/> (дата звернення: 24.04.2021).

107. Вільна ніша – як заробити на вирощуванні ожини. *ВГО "Союз учасників сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів України"*: веб-сайт. URL: <http://www.coop-union.org.ua/?p=8453> (дата звернення: 04.10.2020).

108. Володін С. Методичні засади фастплант-технологій швидкого виробництва нішевих культур. *Agricultural and Resource Economics*. 2017. №3(4). С. 43-56. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.267894>.

109. Володін С. А. Стимулювання виробництва нішевих культур в Україні на основі фастплант-технологій. *Економіка АПК*. 2021. № 2. С. 82-91. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202102082>

110. Воробей В., Мелех Я., Гудз Н. Використання біомаси енергетичних культур у північних областях України: аналітичне дослідження. Львів. 2018. С. 14-21. URL: https://www.ppv.net.ua/uploads/work_attachments/Studies_of_Forestbased_and_Energy_Crops_BiomassforEnergy_Use_in_Northern_Oblasts_of_Ukraine_PPV_2018_UA.pdf (дата звернення: 18.08.2019).

111. Власюк Т. О. Забезпечення зовнішньоторговельної безпеки України на світовому ринку сільськогосподарської продукції – загальна спрямованість. *Економіка АПК*. 2014. № 12. С. 76-83.

112. ВМО: клімат змінюється в гірший бік. *Агросфера. Добрі новини*. 2011. № 9. С. 2.

113. Внутрішній ринок органічної продукції України, експорт та імпорт за 2019 рік. *AgroPolit*: веб-сайт. URL: <https://agropolit.com/infographics/view/95> (дата звернення: 14.06.2021).

114. Вплив змін клімату на водо забезпечення, водоспоживання і продовольчу безпеку. *Укрінформ*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrinform.ua/rubric-pressconference/1912344-vpliv-zmin-klimatu-na-vodozabezpechennya-vodospojivannya-i-prodovolchu-bezpeku-zala-1.html> (дата звернення: 23.05.2020).

115. Вплив COVID-19 на ринок фруктів та ягід у сезоні-2020/21. Дослідження ринку. Вересень, 2020. 81 с.

116. Все, що необхідно знати про лохину (дайджест). *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/880-vse-scho-neobhidno-znati-pro-lohinu-daydjest> (дата звернення: 09.02.2021).

117. Все про пао: саджанці пао-пао, яке прижилось в Україні, продають по 1500 грн за штуку. *AgroDay*: веб-сайт. URL:

<https://agroday.com.ua/2018/05/14/pivden-ukrayiny-ochikuye-pao-pao/> (дата звернення: 04.10.2020).

118. Гаврилець Н. І., Микичук О. І., Олексюк Л. І. Українські сорти горіха волоського для інтенсивних насаджень. *Овочі та фрукти*: веб-сайт. URL: <https://www.pro-of.com.ua/ukra%20nski-sorti-gorixa-voloskogo-dlya-intensivnix-nasadzhen/> (дата звернення: 15.04.2021).

119. Гаврилюк А. Експорт лікарських рослин з України зріс на 35%. *AgroTimes*: веб-сайт. URL: <https://agrotimes.ua/agromarket/eksport-likarskyh-roslyn-z-ukrayiny-zris-na-35/> (дата звернення 11.04.2021)

120. Гаєвська, Л. М. Економіка та організація діяльності фірми: навч. посібник. Ірпінь: Академія ДПС України, 2000. 164 с.

121. Галас В. Обійми бюджету-2013. *The Ukrainian Farmer*. 2013. № 1. С. 30-32.

122. Галат Л. М. Особливості ринку свіжих овочів в Україні. *Агросвіт*. 2019. № 11. С. 35-44.

123. Галат Л. М. Експортний потенціал та проблеми розвитку галузі ягідництва України. *Агросвіт*. 2021. № 12. С. 22–33. DOI: 10.32702/2306-6792.2021.1-2.46

124. Галат Л. М. Тенденції розвитку органічного плодоовочевого ринку України у світовому контексті. *Агросвіт*. 2021. № 1-2. С. 46–55. DOI: 10.32702/2306&6792.2021.12.22

125. Галушко В. П., Файчук О. М., Комарніцька О. П. Світове сільське господарство та продовольчі ресурси: навч. посіб. К. : «ЦП КОМПРИНТ», 2011. 241 с.

126. Гальчинська О. Лікарські трави – ніша розвитку агробізнесу. *Національний університет біоресурсів і природокористування України*: веб-сайт. URL: <https://nubip.edu.ua/node/70327> (дата звернення 09.03.2021).

127. Ганженко О. М. Особливості вирощування та використання енергетичних культур. Презентація. Інститут біоенергетичних культур і

цукрових буряків НААН. С. 30. URL: <http://saee.gov.ua/uk/news/1751> (дата звернення: 10.10.2019).

128. Гарантований дохід: секрети вирощування фундука від черкаського фермера. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2019/10/29/garantovanyj-dohid-sekrety-vyroshhuvannya-funduka-vid-cherkaskogo-fermera/> (дата звернення 09.03.2021).

129. Гарбузовий дисбаланс. Чому найрентабельніша культура вирощується за залишковим принципом. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <https://agroportal.ua/ua/publishing/idei-dlya-biznesa/tykvennyi-disbalans-pochemu-samaya-rentabelnaya-kultura-vyrashchivaetsya-po-ostatochnomu-printsipu/> (дата звернення 09.03.2021).

130. Гелетуха Г. Г., Железна Т. А., Трибой О. В. Перспективи вирощування та використання енергетичних культур в Україні. *Аналітична записка БАУ*. № 10. 12.09.2014. 33 с. URL: <https://uabio.org/wp-content/uploads/2020/04/position-paper-uabio-10-ua.pdf> (дата звернення: 26.06.2016).

131. Гелетуха Г. Г., Железна Т. А., Крамар В. Г., Кучерук П. П. Перспективи розвитку біоенергетики як інструменту заміщення природного газу в Україні. *Аналітична записка БАУ*. № 12. 2015. С. 3-13.

132. Герасименко А. Олександр Дуда: Вирощування амаранту в Україні націлено на переробку і експорт. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/interview/818-oleksandr-duda-viroschuvannya-amarantu-v-ukrayini-natsilene-na-pererobku-ta-eksport> (дата звернення: 12.10.2020).

133. Герасименко А. Математика агробізнесу. Вирощування фундука. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/876-matematika-agrobiznesu-viroschuvannya-funduka> (дата звернення: 22.12.2020).

134. Герасименко Ю., Остапенко Р., Велієва В. Правила і вимоги виробництва та реалізації органічної продукції в Україні. *European scientific journal of Economic and Financial innovation*. 2020. № 2 (6). С. 194-204.

135. Герасименко А. Тетяна Турченкова: 3 гектара лаванди реально отримати мільйон гривень прибутку. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/interview/845-tetyana-turchenkova-z-gektara-lavandi-realno-otrimati-milyon-griven-pributku> (дата звернення: 12.09.2020).

136. Головний рабинат визнав ягоди малини некошерними. *AgroTimes*: веб-сайт. URL: <https://agrotimes.ua/ovochi-sad/golovnyj-rabynat-vyznav-yagody-malynu-nekoshernumu/> (дата звернення: 22.05.2021).

137. Горіховий бізнес: ТОП-11 питань про вирощування pekanу. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/722-gorihoviy-biznes-top-11-pitan-pro-viroschuvannya-pekanu> (дата звернення: 22.08.2020).

138. Горбонос Ф. В., Янковська Л. Я., Павленчик Н. Ф. та ін. Кооперація в агробізнесі: підручник. Львів: Львівський університет бізнесу та права, 2011. 360 с.

139. Губені Ю. Е. Європейська інтеграція та адаптація аграрної політики до вимог ЄС: напрацювання Чеської Республіки. *Перспективи кооперації в АПК України в умовах інтеграції в Європейський Союз*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15-16 вересня 2005 р.). Львів: ЛДАУ, 2005. С. 12-29.

140. Губенко Л. Гірничні реалії та перспективи. *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/girchychni-realiyi-ta-perspektyvu> (дата звернення: 04.05.2021)

141. Гусейнов Ф. Вдала порада: як повернути дорадчі служби у ланцюг агровиробництва. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/vdala-porada-ak-povernuti-doradci-sluzbi-u-lancug-agrovirobnictva> (дата звернення: 31.05.2021).

142. Гусейнов Ф. Кооперативні «лайфхаки»: як скористатись корисними можливостями нового закону. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/kooperativni-lajfhaki-ak-skoristatis-korisnimi-mozlivostami-novogo-zakonu> (дата звернення: 31.05.2021).

143. Гусейнов Ф. Упав-віджався? Що відбувається з агроекспортом в ЄС. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/upav-vidzavsaso-vidbuvaetsa-z-agroeksportom-v-es> (дата звернення: 22.05.2021).

144. Гвоздьова О. Органічний експорт: як досліджувати міжнародні ринки? *Organicinfo*: веб-сайт. URL: <https://organicinfo.ua/news/organic-export-market-search/> (дата звернення: 31.05.2021).

145. Глотова І. ТОП-5 агрорекордсменів: які культури стали раптово популярними у виробників. *Agravery*: веб-сайт. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/top-5-agrorekordsmeniv-aki-kulturi-stali-raptovo-popularnimi-u-virobnikiv> (дата звернення: 28.02.2018).

146. Глотова І. Нішеві культури – це «подушка безпеки» для аграріїв. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/author/show?slug=direktoragrolider-nisevi-kulturi-cepoduska-bezpeki-dla-agrariiv> (дата звернення: 28.02.2018).

147. Григоренко О. Півмільйона з гектара: корисна і прибуткова обліпіха. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/287-rivmilyona-z-gektara-korisna-i-pributkova-oblipiha> (дата звернення: 03.06.2021).

148. Гриник І. В., Москалець Т. З., Москалець В. В. Перспективи вирощування малопоширених плодово-ягідних культур в сучасному садівництві. *Досягнення та концептуальні напрями вирощування малопоширених плодово-ягідних культур та переробки їх сировини*: збірник мат. Першої Всеук. наук.-практ. конференції. Київ: Інститут садівництва НААН, Видавництво Центр учбової літератури, 2019. 100 с.

149. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка (современное написание слов) ; [6-е изд., испр. и доп.]. М. : Цитадель, 1998. 560 с.

150. Даниленко А. С., Варченко О. М., Артимонова І. В. та ін. Сільськогосподарська кооперація: зарубіжний досвід та перспективи впровадження у вітчизняну практику. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2011. 259 с.

151. Данкевич Е., Пивовар П. Транзакції із сільськогосподарськими землями: кластерний аналіз. *Економіка АПК*. 2019. № 3. С. 42-51.

152. Данкевич Є. М. Експортний потенціал виробників органічної продукції. *Збірник наукових праць Харківського національного аграрного університету. Серія: Економічні науки*. Харків: ХНАУ. 2015. № 3. С. 180–192.

153. Дацій О. І. Розвиток інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві України. Київ: ННЦ ІАЕ. 2004. 428 с.

154. Дейна Д. «Своя ніша»: як Україна опинилась в п'ятірці експортерів коріандру. *Agravery*: веб-сайт. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/cvoa-nisa-ak-ukraina-opinilasv-patirci-eksporteriv-koriandru> (дата звернення: 04.06.2021).

155. Демченко А. О., Момот О. І. Про сутність понять „ефективність” та „результативність” в економіці. *Економічний вісник Донбасу*. 2013. № 3 (33). С. 207–210.

156. Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні на 2020 рік: Міністерство аграрної політики та продовольства України. Київ. 2020. 503 с. *Український інститут експертизи сортів рослин*: веб-сайт. URL: <https://sops.gov.ua/reestr-sortiv-roslin> (дата звернення: 04.06.2021).

157. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 18.12.2017).

158. Державна цільова програма розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року. *Урядовий портал*: веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/195250408> (дата звернення: 12.05.2021).

159. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 №1158. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.05.2021).

160. Дітковська М. Ю. Алгоритм експрес-аналізу інформаційних потоків у системі державного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 1. С. 79-81.

161. Дітковська М. Ю. Класифікація управлінської інформації в системі державної влади. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 2. С. 67-68.

162. Де вирощують горох і чому на нього росте попит. Які в Україні з ним проблеми? *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <https://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/gde-vyrashchivayut-gorokh-i-rochemu-na-nego-rastet-spros-kakie-v-ukraine-s-nim-problemy/> (дата звернення: 26.02.2021).

163. Доклад о мировом развитии 2008. Сельское хозяйство на службе развития / Всемирный банк / ред. Бондаренко А.В.; [пер. с англ.] М. : Изд-во «Весь Мир», 2008. 424 с.

164. Доктрина збалансованого розвитку: Україна-2030. Львів: Кальварія, 2017. 168 с.

165. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е. Рынок: микроэкономическая модель. Санкт-Петербург, 1992. 496 с.

166. Домбровський О. "Зелений" тариф. Кінець ери дорогої енергетики "Зелений" тариф. Кінець ери дорогої енергетики для України. *Науково-технічна спілка енергетиків та електротехніків України*: веб-сайт. URL: <https://www.ntseu.net.ua/stories/473-top-5-02-5> (дата звернення: 02.05.2020).

167. Дослідження ринку органічної плодоовочевої продукції 2019. *Український проект бізнес-розвитку плодоовочівництва (UHBDP)*: веб-сайт. 67 с. URL: <https://uhbdp.org/ua/knowledge-base/doslidzhennya-rynku/orhanichnuu-rynok> (дата звернення: 11.06.2021).

168. Дубинка Д. Ягідний сезон – 2020: підсумки і перспективи. *Ягідник*. № 4 (20). Жовтень-грудень. С. 16-19.

169. Дудар О. Т. Розвиток органічного агровиробництва в Україні. *Економіка АПК*. 2012. № 3. С. 121-126.

170. Дюдяєва О. А., Стратічук Н. В., Рутта О. В. Особливість нішевості органічного виробництва *Стратегія сталого розвитку України: сьогодення та перспективи*: матеріали Всеукраїнської інтернет-конференції, присвяченої 75-річчю видатного вітчизняного вченого, доктора сільськогосподарських наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, академіка МАНЕБ Клименка Миколи Олександровича. Рівне : НУВГП, 2020. 203 с. С. 46-49.

171. Джахая Л. Г. Классификация наук как философская и науковедческая проблема. Сухуми: Алашара, 1969. 256 с.

172. Для півдня України перспективним є вирощування лікарських та ефіроолійних культур. *АгроЮг*: веб-сайт. URL: <http://agro-yug.com.ua/archives/7645> (дата звернення: 11.06.2021).

173. Для промисловго вирощування м'яти достатньо 1 га землі. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/7821-dlya-promislovogo-viroschuvannya-myati-dostatnogo-1-ga-zemli> (дата звернення: 21.04.2020).

174. Для старту м'ятного підприємства вистачить 1 га. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/16659-dlya-startu-myatnogo-pidpriyemstva-vistachit-1-ga> (дата звернення: 21.04.2020).

175. Дмитрів І. Равлики, як ведмеді, впадають у зимову сплячку. *Високий замок*. 2018. 15-21.03. С. 7.

176. Драпак М. Дороге задоволення. Нинішні тарифи для підтримки зеленої енергетики неадекватно високі. *Texty.org.ua*: веб-сайт. URL: https://texty.org.ua/articles/84623/Doroge_zadovolenna_Nynishni_taryfy_dla_pidtrymky_zelenoji-84623/ (дата звернення: 24.04.2020).

177. Дрібні фермери України у пошуках ринкової ніші. *Инфоиндустрия*: веб-сайт. URL: <https://infoindustria.com.ua/dribni-fermeri-ukrayini-u-poshukah-rinkovoyi-nishi/> (дата звернення: 11.09.2019).

178. Дрібним фермерам необхідно розвивати вирощування нішевих культур — експерт. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/dribnim-fermeram-neobhidno-rozvivati-virosuvanna-nisevih-kultur---ekspert> (дата звернення: 11.09.2020).

179. Дроздяк І. М. Напрями удосконалення управління процесами європейської інтеграції і кооперації в АПК України. *Modern Problems of Management: Economics, Education, Health Care and Pharmacy: Conference Proceedings of the 2nd International Scientific Conference.*, October 23–27, 2014. The Academy of Management and Administration in Opole, 2014. С. 20-22.

180. Друзенко Г. Накануне саммита Україна-ЕС: итоги ради перспектив. *Зеркало недели*. № 46 (574). 26 ноября 2005 р. С. 5.

181. ДСТУ 1.10:2005 Національна стандартизація. Правила розроблення, побудови, викладання, оформлення, ведення національних класифікаторів. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/work/klass200n.htm> (дата звернення: 05.05.2021).

182. Жимолость – обзор перспективных сортов и их рыночных перспектив и цен в 2019 году. *East Fruit*: веб-сайт. URL: <https://east-fruit.com/novosti/zhimolost-obzor-perspektivnykh-sortov-i-ikh-rynochnykh-perspektiv-i-tsen-v-2019-godu/> (дата звернення: 05.06.2021).

183. Жимолость — перспективи вирощування нішевої культури. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/967-jimolost--perspektivi-viroschuvannya-nishevoyi-kulturi> (дата звернення: 05.06.2021).

184. Жималість: половину виробництва жимолості в Україні забезпечують лише три ферми. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/30/polovynu-vyrobnytstva-zhimolosti-v-ukrayini-zabezpechuyut-try-gospodarstva/> (дата звернення: 04.10.2020).

185. Жовто-блакитна перемога: вирощувати льон на 27% прибутковіше, ніж соняшник. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/06/01/vyroschhuvaty-lon-na-27-prybutkovishe-nizh-sonyashnyk/> (дата звернення: 05.06.2021).

186. За вирощування перепілок держава надаватиме дотації. *Uteka*: веб-сайт. URL: <https://uteka.ua/ua/publication/news-14-delovye-novosti-36-za-vyrashhivanie-perepelov-gosudarstvo-budet-predostavlyat-dotacii> (дата звернення: 18.09.2020).

187. За рік кількість операторів органічного виробництва в Україні зросла майже на 20%. *AgroPolit*: веб-сайт. URL: <https://agropolit.com/news/18781-za-rik-kilkist-operatoriv-organichnogo-virobnitstva-v-ukrayini-zrosla-mayje-na-20> (дата звернення: 31.05.2021).

188. За 5 років експорт українських гарбузів виріс в більш як 12 разів. *SEEDS*: веб-сайт. URL: <https://www.seeds.org.ua/za-5-rokiv-eksport-ukra%D1%97nskix-garbuziv-viris-v-bilsh-yak-12-raziv/> (дата звернення: 31.05.2021).

189. За 5 років Україна наростила виробництво зелені на 18%. *Український клуб аграрного бізнесу*: веб-сайт. URL: https://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/za_5_rokiv_ukraina_narostila_virobnitstvo_zeleni_na_18 (дата звернення: 31.05.2021).

190. За 10 років виробництво льону в Україні зменшилось у п'ять разів. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/news/rastenievodstvo/za-10-let-proizvodstvo-lna-v-ukraine-umenshilos-v-pyat-raz/> (дата звернення: 31.05.2021).

191. Завдяки овочесховищу фермер виграє в ціні у два-три рази. 2021. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agrodaily.com.ua/2021/05/29/zavdyaku-ovocheshovyshhu-fermer-vygraye-v-tsini-u-dva-try-razy/> (дата звернення: 29.05.2020).

192. Загальний стан енергозабезпеченості сільського господарства. *AgroPolit*: веб-сайт. URL: <https://agropolit.com/> (дата звернення: 12.02.2020).

193. Загарний В., Мерэф'янський Г. Гарбуз знову в моді. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/podiia/item/11521-harbus-znovu-v-modi.html> (дата звернення: 29.05.2020).

194. Закупівельні ціни на каянус є одними з найвищих серед бобових культур. *AgroTimes*: веб-сайт. URL: <https://agrotimes.ua/agronomiya/zakupivelni->

cini-na-kayanus-e-odnimi-z-najvishchih-sered-bobovih-kultur/ (дата звернення: 09.03.2020).

195. Закревський В. Як ростуть долари та автозапчастини — досвід конопляного господарства. *Kurkul*: веб-сайт. <https://kurkul.com/spetsproekty/633-yak-rostut-dolari-ta-avtozapchastini--dosvid-konoplyanogo-gospodarstv> (дата звернення: 13.02.2020).

196. Замлинський В. А. Структурні перетворення галузі тваринництва в контексті глобальної продовольчої безпеки. *Економіка АПК*. 2019. № 4. С. 22-28.

197. Затравили: український міскантус купують в Європі по €60 за тону. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/04/27/zatravyly-ukrayinskyj-miskantus-kupuuyut-v-uevropi-po-e60-za-tonnu/> (дата звернення: 04.10.2020).

198. Захарчук О. В. Світовий ринок овочів та місце України. *Агросвіт*. 2018. № 3. С. 3-7.

199. Земля нагрівається. Вчені не можуть пояснити аномалії клімату. *Факти*: веб-сайт. URL: <http://fakty.ictv.ua/ua/svit/20170804-zemlya-nagrivayetsya-vcheni-ne-mozhut-poyasnyty-anomaliyi-klimatu/> (дата звернення: 12.01.2021).

200. Зі скошеної маси малини виготовляють паливні брикети. *AgroTimes*: веб-сайт. URL: <https://agrotimes.ua/ovochi-sad/zi-skoshenoyi-masy-malynu-vygotovlyayut-palyvni-brykety/> (дата звернення: 03.10.2020).

201. Зібрати на нервах: сімейна ферма зароблятиме до 250 тис. грн прибутку на валеріані та ехінацеї. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/30/simejna-ferma-mozhe-zaroblyaty-do-250-tys-grn-prybutku-na-likarskyh-travah/> (дата звернення: 03.10.2020).

202. Зіновчук В. В Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. К. : Логос, 1996. 224 с.

203. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. К. : Логос, 1999. 256 с.

204. Зіновчук В. В., Ткачук В. І. Роль кооперації у реалізації диверсифікаційних намірів сільськогосподарських товаровиробників. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2011. № 2 (2). С. 131-140.

205. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2020 році. *Міністерство економіки України*: веб-сайт. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=76438c62-5e54-4931-ad987fe59d004a2a&title=ZovnishniaTorgivliaUkrainiTovaramiTaPoslugamiU2020-Rotsi> (дата звернення: 20.03.2021).

206. Зубець М. В., Саблук П. Т., Тивончук С. О. Інноваційно-випереджувальна модель якісно нового розвитку агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2008. № 12. С. 3-8.

207. Збарський В. К., Канінський М. П. Участь селянських домогосподарств у процесах кооперації та агропромислової інтеграції. *Економіка АПК*. 2011. № 3. С. 87-92.

208. Збір урожаю сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в регіонах України за 2020 рік: стат. бюлетень. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.06.2021).

209. Збір урожаю сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в регіонах України за 2014-2015 рік: стат. бюлетень. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.06.2021).

210. Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих на надання державної підтримки агропромислому комплексу: звіт. *Рахункова палата України*: веб-сайт. URL:

https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2019/20-6_2019/Zvit_20-6_2019.pdf

211. Звіт про науково-дослідну роботу «Лікарські рослини, що містять алкалоїди, та можуть бути вирощені з насінневого матеріалу ДСЛР ІАП НААН». Березоточа, 2016. 24 с.

212. Здоровцов А. И., Касьянов Л. И., Грызенков В. М. Экономика сельского хозяйства. Х. : Вища школа. Изд. при Харьк. ун-те, 1984. 320 с.

213. Зростання експорту ягідної продукції до країн ЄС за 2015-2019 рр. URL: <https://drive.google.com/file/d/1zNh17AzKjLFH-P73zvXY1Bc5S1wn9dQn/view> (дата звернення: 21.05.2021).

214. Екологічні наслідки традиційного сільського господарства. Органічне виробництво в Україні. *Екологія промислового раю*: веб-сайт. URL: <http://ecoindustry.pro/avtorski-statti/ekologichni-naslidky-tradyciynogo-silskogo-gospodarstva-organichne-vyrobnytvo-v-ukraini> (дата звернення: 11.02.2020).

215. Економіка підприємства: підручник / За заг. ред. д.е.н. проф. Л. Г. Мельника. Суми: ВТД “Університетська книга”, 2004. 648 с.

216. Економіка підприємства / П. П. Руснак, В. Г. Андрійчук, А. А. Ільєнко та ін.: За ред. П. П. Руснака. Біла Церква, 2003. 256 с.

217. Економіка сільського господарства / Під ред. В. А. Павчака. К. : Вища школа, 1983. 295 с.

218. Економіка сільського господарства / За ред. В. П. Мертенса. К. : Урожай, 1995. 288 с.

219. Експерт назвав нішеві бобові культури перспективні для України. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/19547-ekpert-nazvav-nishevi-bobovi-kulturi-perspektivni-dlya-ukrayini> (дата звернення: 04.10.2020).

220. Експерти розповіли, які нішеві культури вигідно вирощувати малим та середнім господарствам в Україні. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/4196-eksperti-rozpovili-yaki-nishevi-kulturi-vigidno-viroschuvati-malim-ta-serednim-gospodarstvam-v-ukrayini> (дата звернення: 11.02.2020).

221. Експорт заморожених ягід з України зростає. *AgroNews*: веб-сайт. URL: <https://agronews.ua/news/eksport-zamorozhenyh-yagid-z-ukrayiny-zrostaye/> (дата звернення: 24.05.2021).

222. Експорт сочевиці з України скоротився на 71%. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/eksport-soceviczi-z-ukraini-skorotivsa-na-71> (дата звернення: 24.05.2021).

223. Експортна стратегія – як Україна має реагувати на втрату ринків веб-сайт. *AgroPolit*: веб-сайт. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/689-eksportna-strategiya--yak-ukrayina-maye-reaguvati-na-vtratu-rinkiv> (дата звернення: 28.02.2020).

224. Експортні успіхи та потенціал сегменту бобових в Україні. *Українська аграрна конфедерація*: веб-сайт. URL: <http://agroconf.org/content/eksportni-uspihi-ta-potencial-segmentu-bobovih-v-ukrayini> (дата звернення: 28.02.2020).

225. Експрес-огляд основних індикаторів продовольчої безпеки в Україні у 2019 році. *Економічний дискусійний клуб*: веб-сайт. <http://edclub.com.ua/analytyka/ekspres-oglyad-osnovnyh-indyikatoriv-prodovolchoyi-bezpeky-v-ukrayini-u-2019-goci> (дата звернення: 18.12.2020).

226. Емельянов А. М. Экономика сельского хозяйства. М. : Экономика, 1982. 560 с.

227. Енергія трави: гектар міскантусу дає \$700 прибутку щороку. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2017/12/19/groshi-na-travi-gektar-miskantusu-daye-700-prybutku-shhoroку/> (дата звернення: 04.10.2020).

228. Енергетичні культури можуть замінити річний видобуток газу в Україні. 2017. URL: <https://propozitsiya.com/ua/energetichnimi-kulturami-v-ukrayini-mozhna-zamistiti-richniy-vidobutok-gazu> (дата звернення: 11.09.2019).

229. Енергетичні рослини. *Salix energy*: веб-сайт. URL: <https://www.salix-energy.com/energetichni-roslini> (дата звернення: 01.09.2019).

230. Енергокооперативи в Україні: досвід першопрохідців у громадах. *Енергетичний перехід*: веб-сайт. URL: <https://energytransition.com>.

in.ua/enerhokooperatyvy-v-ukraini-dosvid-pershoprokhidtsiv-u-hromadakh/ (дата звернення: 18.12.2020).

231. Епік О. Проект сприяння переходу України до «зеленої» енергетики eu4usociety. Ризики глобального потепління. Енергетика та зміна клімату. Київ, 2021. 29 с.

232. Ефірний час: виробництво ефірних олій м'яти та лаванди окупиться за півтора роки. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/06/19/vyrobnytstvo-efirnyh-olij-m-yaty-ta-lavandy-okupytsya-za-pivtora-roku/> (дата звернення: 21.04.2020).

233. Экономика и право: Большой толковый словарь-справочник. [2-е изд., доп. и перераб]. / Авт.-сост. Л. П. Кураков, В. Л. Кураков. М., 2003. 427 с.

234. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. Гол. ред. А. М. Румянцев. М. : Советская энциклопедия, 1972, т. 1. 432 с.

235. Євросоюз став основним покупцем української квасолі. *GrowHow*: веб-сайт. URL: <https://www.growhow.in.ua/evrosoiuz-ie-osnovnym-pokuptsem-ukrainskoi-kvasoli/> (дата звернення: 20.05.2021).

236. Іванова О. Економіка гарбузів. *AgroTimes*: веб-сайт. URL: <https://agrotimes.ua/article/ekonomika-garbuziv/> (дата звернення: 20.01.2021).

237. Ігнатюк О. Бізнес на технічних коноплях: можливості, вартість та практичний досвід. *Agravery*: веб-сайт. <https://agravery.com/uk/posts/show/biznes-na-tehnicnih-konoplakh-mozlivosti-varti-ta-prakticnij-dosvid> (дата звернення: 24.02.2020).

238. Ігнатюк О. Чому українські виробники конопель йдуть з високорентабельного бізнесу. *AgroInsider*: веб-сайт. URL : <https://agroinsider.com.ua/2018/06/22/chomuukra%D1%97nski-virobniki-konopel-jdut.> (дата звернення: 14.10.2009).

239. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи: монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2014. 516 с.

240. Інноваційне обладнання для переробки ревеню пропонує українським виробникам польська компанія MEGA. *Ягідник*: веб-сайт. URL: <http://www.jagodnik.info/innovatsijne-obladnannya-dlya-pererobky-revenu-proponuye-ukrayinskym-vyrobnyka-kompaniya-mega/> (дата звернення: 04.03.2021).

241. Інфографіка щодо загальних підсумків експорту товарів і послуг України у 2020 році. *Міністерство економіки України*: веб-сайт. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e3c3c882-4b68-4f23-8e25388526eb71c3&tag=TendantsiiEksportuInfografika-eksport-> (дата звернення: 20.03.2021)

242. Інфографіка щодо загальних підсумків експорту товарів і послуг України у 2019 році. *Міністерство економіки України*: веб-сайт. URL: [file:///D:/Downloads/03%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82_%D0%A2%D0%9F\(2019\)Utch%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/03%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82_%D0%A2%D0%9F(2019)Utch%20(1).pdf) (дата звернення: 20.03.2021).

243. Інфографіка щодо загальних підсумків експорту товарів і послуг України у 2018 році. *Міністерство економіки України*: веб-сайт. URL: [file:///D:/Downloads/%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82-%D0%A2%D0%9F\(12-2018\)%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82-%D0%A2%D0%9F(12-2018)%20(1).pdf) (дата звернення: 20.03.2021).

244. Інформаційно-аналітичні матеріали. *Міністерство економіки України*: веб-сайт. URL: <https://www.me.gov.ua/documents/list?lang=uk-ua&id=e8551533-1004-4210-9980-a3a50e134096&tag=informatsiinoanalitichnimateriali> (дата звернення: 20.03.2021).

245. Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому виробництві. *Збірник наукових праць*. № 2. К. : ІАЕ, 2000. 307 с.

246. Інфраструктурне забезпечення конкурентної економіки регіонів (методологія і механізми) / НАН України. інститут регіональних досліджень Ред. кол.: науковий редактор: д.е.н., проф. П. Ю. Беленький. Львів, 2002. 308 с.

247. Кабанець В. Бізнес на коноплях – що треба для початку. *GrowHow*: веб-сайт. URL: <https://www.growhow.in.ua/biznes-na-konopliakh-shcho-treba-dlia-rochatku/> (дата звернення: 11.02.2020).

248. Калита Л. Майже 85% лікарських трав Україна закуповує за кордоном. *SEEDS*: веб-сайт. URL: <https://www.seeds.org.ua/majzhe-85-likarskix-trav-ukra%20%D1%97na-zakupovuye-za-kordonom/> (дата звернення: 20.03.2021).

249. Калюжна Н. Г. Експортний потенціал країни: підхід до трактування поняття. *Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. Вип. 30. С. 317-324.

250. Калькулятор розрахунків по вирощування часнику. *АгроПатріот*: веб-сайт. URL: <https://chesnok.in.ua/uk/kalkulyator-rozrahunkiv-po-viroshhuvannuu-chasniku/> (дата звернення: 18.06.2021).

251. Канабіс. *Вікіпедія*: веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D1%96%D1%81> (дата звернення: 14.03.2020).

252. Канторович Л. В. Математические методы организации и планирования производства. Л. : Изд. ЛГУ, 1939. 67 с.

253. Капустіна К. Жаба за 50 доларів: як заробити на на розведенні жаб. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/817-jaba-za-50-dolariv-yak-zarobiti-na-rozvedenni-jab> (дата звернення: 03.10.2020).

254. Капустіна К. Математика агробізнесу: вирощування амаранту. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/530-viroschuvannya-amarantu> (дата звернення: 04.05.2020).

255. Капустіна К. Математика агробізнесу: розведення равликів. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/blog/589-matematika-agrobiznesu-rozvedennya-ravlikiv> (дата звернення: 03.10.2020).

256. Капустіна К. Наскільки вигідні нішеві напрямки в агро – дайджест. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/960-naskilki-vigidni-nishevi-napryamki-v-agro--daydjest> (дата звернення: 03.02.2021).

257. Карасьова Н. А. Методологічні особливості дослідження експортоорієнтованої діяльності. *Бізнес Інформ*. 2019. № 7. С. 154–160. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-7-154-160>

258. Карасьова Н. А. Експортна перспектива нішевої продукції для малих та середніх підприємств аграрного сектора. *Агросвіт*. 2017. № 1-2. С. 14-18.

259. Карасьова Н. А. Розвиток експортоорієнтованої діяльності аграрного сектора економіки: дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.03 / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки». Київ, 2017. 421 с.

260. Катеринчук І. Як створити прибуткову плантацію фундуку? *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/yak-stvoryty-prybutkovu-plantaciyu-funduku> (дата звернення: 21.03.2020).

261. Кернасюк Ю. Агросезон-2020: витрати та рентабельність. *Агробізнес сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/16343-ahrosezon2020-vytraty-ta-rentabelnist.html> (дата звернення: 10.05.2021).

262. Кернасюк Ю. Актуально для малих фермерів: малопоширені агрокультури *Агробізнес сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/12500-aktualno-dlia-malykh-fermeriv-maloposhyreni-ahro-kultury.html> (дата звернення: 11.02.2020).

263. Кернасюк Ю. Бізнес на гарбузовому насінні: розраховуємо інвестиції. *GrowHow*: веб-сайт. URL: <https://www.growhow.in.ua/biznes-na-garbuzovomu-nasinni-rozrahovuyemo-investytsiyi/> (дата звернення: 11.02.2020).

264. Кернасюк Ю. Глобальна агропродуктивність: лідери, інновації та майбутнє. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/20860-hlobalna-ahroproduktivnist-lidery-innovatsii-ta-maibutnie.html> (дата звернення: 09.06.2021).

265. Кернасюк Ю. Глобальні лідери агропродуктивності. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi->

hektar/item/13811-hlobalni-lidery-ahroproduktivnosti.html (дата звернення: 09.06.2021).

266. Кернасюк Ю. Дрібні фермери України у пошуках ринкової ніші. *Инфоиндустрия*: веб-сайт. URL: <https://infoindustria.com.ua/dribni-fermeri-ukrayini-u-poshukah-rinkovoyi-nishi/> (дата звернення: 03.10.2020).

267. Кернасюк Ю. Експортний тренд – нішеві культури. *Агробізнес сьогодні*. 2015. № 4 (299). С. 32-33.

268. Кернасюк Ю. Міжнародний досвід державної підтримки агробізнесу. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/21101-mizhnarodnyi-dosvid-derzhavnoi-pidtrymky-ahrobiznesu.html>. (дата звернення: 12.06.2021).

269. Кернасюк Ю. Перспективи вирощування енергетичних культур. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/15376-perspektyvu-vyroshchuvannia-enerhetychnykh-kultur.html> (дата звернення: 02.05.2020).

270. Кернасюк Ю. Прогноз ринку бобових культур та сої. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/16560-prohnoz-rynku-bobovykh-kultur-ta-soi.html> (дата звернення: 8.03.2020).

271. Кернасюк Ю. Ринок горіхів: горизонти зростання. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/15158-rynok-horikhiv-horyzonty-zrostannia.html> (дата звернення: 22.05.2021).

272. Кернасюк Ю. Ринок нішевих агрокультур. *Агробізнес сьогодні*. 2018. № 22 (389). С. 12-16.

273. Кернасюк Ю. Ринок плодово-ягідної продукції: стан, прогнози та рентабельність. *Агробізнес сьогодні*. 2019. № 18 (409). С. 12-14.

274. Кернасюк Ю. Рентабельність агробізнесу в 2021 році: прогнози та експертні оцінки. *Агробізнес сьогодні: веб-сайт*. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/20418-rentabelnist-ahrobiznesu-v-2021-rotsi-prohnozy-ta-ekspertni-otsinky.html> (20.06.2021).

275. Кизил відпущення: мода на кизил спровокувала дефіцит саджанців на ринку. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/11/zavaryly-kyzyl-moda-na-kyzyl-sprovokuvala-defitsyt-sadzhantsiv-na-rynku/> (дата звернення: 04.10.2020).

276. Кирієнко А. Секрет земляного горіха: як вийшло у Китаю і чи вдасться Україні. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/publishing/analitika/sekret-zemlyanogo-orekha-kak-polu-chilos-u-kitaya-i-udastsya-li-ukraine/> (дата звернення: 04.10.2020).

277. Кириленко І. Г., Павлов О. І. Проблеми українського села та їх вирішення у контексті аграрних трансформацій. *Економіка АПК*. 2010. 7. С. 24-31.

278. Кириченко О. М. Державне регулювання експортного потенціалу харчової промисловості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.-та екон. наук: 08.07.01. Київ, 2002. С. 9-10.

279. Кобець М. І. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку. Проект ПРООН UKR/00/005 «Аграрна політика для людського розвитку». К., 2004. № 5. 22 с.

280. Коваленко О. А. Ефіроолійні культури. Презентаційний матеріал. Миколаївський національний аграрний університет, 2021. 89 с.

281. Коваленко О. А. Вирощування лікарських культур. Презентаційний матеріал. Миколаївський національний аграрний університет, 2021. 34 с.

282. Коваленко І. Нішеві культури: економічні перспективи вирощування. *Агробізнес Сьогодні: веб-сайт*. URL: <http://agro->

business.com.ua/agro/idei-trendy/item/16666-nishevi-kultury-ekonomichni-perspektyvy-vyroshchuvannia.html (дата звернення: 16.06.2021).

283. Коваленко І. Чи потрібно шукати власну нішу? *Агробізнес Сьогодні*. 2019. № 24 (415). С. 50-51.

284. Коваль О. Б. Харчова цінність ожини та її перспективні сорти. *Досягнення та концептуальні напрями вирощування малопоширених плодово-ягідних культур та переробки їх сировини*: збірник мат. Першої Всеук. наук.-практ. конференції, Київ: Інститут садівництва НААН, Видавництво Центр учбової літератури, 2019, 100 с. С. 90-92.

285. Ковальова О. В. Програмно-цільовий підхід до управління еколого-спрямованим сільськогосподарським виробництвом. *Економіка АПК*. 2008. №2. С. 105-110.

286. Колесник М. Стимул довіряти. *АгроМаркет*. № 7. 2020. С. 8.

287. Колодійчук В. А. Ефективність логістики зерна та продуктів його переробки: монографія. Львів: Український бестселер, 2015. 574 с.

288. Колодійчук В. А. Оптимізація структури експорту підприємств АПК Львівщини. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти*: матеріали III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції присвяченої 165-річчю заснування Львівського національного аграрного університету та 50-річчю створення кафедри обліку та оподаткування, 17-19 березня 2021 р. Част. 2 Львів: ЛНАУ, 2021. С. 285.

289. Комірня В. В. Модель змістового наповнення поняття «регіон». *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 12. С. 63-65.

290. Компанія «Стодола» розпочала виробництво органічних соусів з екзотичних овочів. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/kompania-stodola-rozpocala-virobnictvo-organicnih-sousiv-z-ekzoticnih-ovociv> (дата звернення: 15.04.2021).

291. Кондратьев В., Куренков Ю. Корпоративное управление инвестиционным процессом. *Проблемы теории и практики управления*. 2001. № 2. С. 64–69.

292. Конкуентоспроможність економіки в умовах глобалізації / Жаліло Я. А., Базиліук Я. Б., Белінська Я. В. та ін; За ред. Жаліла Я. А. К. : НІСД, 2005. 388 с.

293. Концепція збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0280555-03#Text> (дата звернення: 05.05.2021).

294. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text> (дата звернення: 05.05.2021).

295. Кооперація та органік. Федерація органічного руху України. 2014. 90 с.

296. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. М., 1973. URL: <http://marxistphilosophy.org/SovPhil/Kopnin73.html> (дата звернення: 25.05.2021).

297. Коріандр: лікарські та корисні властивості. *Лікарські рослини та їх лікувальні властивості*: веб-сайт. URL: <http://likarski-roslini.net.ua/koriandr-likarski-ta-korisni-vlastivost> (дата звернення: 04.05.2021).

298. Коробкін С. Бізнес-план для малини. *AgroTimes*: веб-сайт. URL: <https://agrotimes.ua/interview/biznes-plan-dlya-malyny/> (дата звернення: 24.09.2020).

299. Король О. Сезон ожини. Найкращий врожай та перспективи ягоди. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/sezon-ozini-najkrasij-vrozaj-ta-perspektivi-agodi> (дата звернення: 24.06.2020).

300. Коронавірус як тест на державність. *Інститут луб'яних культур*: веб-сайт. URL: <http://ibc-naas.com/2020/04/01/> (дата звернення: 14.03.2020).

301. Коротич П. Кооперативний туман. *The Ukrainian Farmer*. 2012. № 7. С. 30.

302. Корнійчук Л. Економічне зростання і сталий розвиток. *Економіка України*. 2008. № 4. С. 82-90
303. Костирко І. Г., Бурак А. І. Кооперація та інтеграція малих підприємств аграрної сфери: теорія, методологія, практика: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2013. 192 с.
304. Костирко І., Громяк Т. Моделювання сільського розвитку. *Аграрна економіка*. 2013. Т. 6. № 1-2. С. 3-10.
305. Кот О. В. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку аграрного сектору економіки та його організаційно-економічне забезпечення. *Проблеми науки*. 2008. № 9. С. 30-37.
306. Кулішов В. В. Економіка підприємства. К. : Ніка-Центр, 2002. 216 с.
307. Кульбаба замість картоплі: українці навчилися заробляти не тільки на традиційній городині. *SEEDS*: веб-сайт. URL: <https://www.seeds.org.ua/kulbaba-zamist-kartopli-ukra%D1%97nci-navchilisyazaroblyati-ne-tilki-na-tradicijnij-gorodini/> (дата звернення: 20.03.2021).
308. Кунц Р. Стратегия диверсификации и успех предприятия. *Проблемы теории и практики*. 1994. № 1. С. 96-100.
309. Кунцьо І. О., Гументик Я. М. Вирощування енергетичної верби як сировини для виробництва твердих видів біопалива в умовах Лісостепу України. *Наукові праці ін-ту біоенергетичних культур і цукрових буряків* : зб. наук. праць. К. : ФОП Д.Ю. Корзун. 2013. Вип. 19. С. 59-62.
310. Куровець І. Гарбузові площі. Чи зростають ціни разом з попитом? *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/author/show?slug=garbuzovi-plosi-ci-zrostaut-cini-razom-z-popitom> (дата звернення: 23.05.2021).
311. Кутідзе Л. С. Експортний потенціал регіону: сутність, діагностика, механізми реалізації: монографія. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. 318 с.
312. Кутузова Т. Бізнес на вирощуванні фундука: 8 секретів від черкаського господарства ФОТО. *Landlord*: веб-сайт. URL:

<https://landlord.ua/news/biznes-na-vyroshchuvanni-funduka-8-sekretiv-vid-cherkaskoho-hospodarstva-foto/> (дата звернення: 22.05.2021).

313. Кучер А. Устойчивая конкурентоспособность аграрных предприятий. Sustainable development and competitiveness of regions: collective monograph; ed. O. Stoichkova. Plovdiv: Academic publishing house «Talent», 2018. Vol. 1. P. 29-45.

314. Кучер Л. Ю., Кучер А. В., Пащенко Ю. В. Економіка виробництва й експорту нішевих культур: сталість і конкурентоспроможність. *Вісник ХНАУ. Сер. «Економічні науки»*. 2021. № 2. Т. 1. С. 309–324.

315. Кучер А. В., Кучер Л. Ю., Пащенко Ю. В. Експортний потенціал нішевих культур у формуванні сталого розвитку підприємств і регіонів. *Вісник ХНАУ. Сер. «Економічні науки»*. 2021. № 2. Т. 2. С. 381–396.

316. Квасоля дає до 70 тисяч гривень прибутку з гектара. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/20478-kvasolia-daie-do-70-tysiach-hryven-prybutku-z-hektara.html> (дата звернення: 15.05.2021).

317. Квасоллю вигідно вирощувати на експорт — думка. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/15788-kvasolyu-vigidno-viroschuvati-na-eksport--dumka> (дата звернення: 15.05.2021).

318. Класифікація продуктів. *Букліб*: веб-сайт. URL: <https://buklib.net/books/22640/> (дата звернення: 15.05.2021).

319. Клітна М. Р., Брижань І. А. Стан і розвиток органічного виробництва та ринку органічної продукції в Україні. *Ефективна економіка*. 2013. №13. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2525> (дата звернення: 15.05.2021).

320. Клуб агроефективності: квасоля — нагодуй світ і зароби. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/publishing/klub-agroeffektivnosti/fasol-nakormi-mir-i-zarobotai/> (дата звернення: 25.03.2020).

321. Кравченко О. Україна потрапила в ТОП-3 найбільших експортерів сільгосппродукції в ЄС. *НАШ*: веб-сайт. URL: <https://nash.live/news/economy/>

ukrajina-potrabila-v-top-3-najbilshikh-eksporteriv-silhospproduktsiji-v-jes.html
(дата звернення: 25.03.2020).

322. Кравченко Х. В. Сутність економічної категорії ефективності та визначення її на транспорті. *Збірник наук. праць Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна «Проблеми економіки транспорту»*. 2014. Вип. 8. С. 48-55.

323. Кривенко О. Державницький погляд на ягідництво в Україні. *Агробізнес Сьогодні*. 2019. № 10 (401). С. 18-21.

324. Кривоченко Л. Н. Классификация преступлений. Х. : Вища школа, 1983. 129 с.

325. Крилек Й. Экономическая эффективность сельскохозяйственного производства. М. : Экономика, 1981. 192 с.

326. Крушніцька Г. Б. Експортний потенціал регіону та шляхи покращення його використання (на прикладі Чернівецької області): автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.05.01. Київ, 2001. 19 с.

327. Лавандова плантація окупиться через 3 рок. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/16360-lavandova-plantatsiya-okupitsya-cherez-3-roki> (дата звернення: 22.05.2021).

328. Лебідь Л. Втратити інвестиції або заробити: чому органічних овочів стало менше. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <https://agroportal.ua/ua/publishing/analitika/lishitsya-investitsii-ili-zarabotat-rochemu-organicheskikh-ovoshchei-stalo-menshe/> (дата звернення: 06.06.2021).

329. Лебідь Л. Гарбузовий дисбаланс. Чому найрентабельніша культура вирощується за залишковим принципом. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <https://agroportal.ua/ua/publishing/idei-dlya-biznesa/tykvennyi-disbalans-rochemu-samaya-rentabelnaya-kultura-vyrashchivaetsya-po-ostatocnomu-printsipu/> (дата звернення: 06.06.2021).

330. Лебідь Л. В Україні відкрили першу зміїну ферму. *Волинь*: веб-сайт. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/129946-v-ukraini-vidkryly-pershu-zmiinu-fermu> (дата звернення: 18.09.2020).

331. Лебідь К. Формування та міжнародне визнання парадигми сталого (соціо-еколого-економічного) розвитку. *Екологічний простір*. 2009. № 30.
332. Лебідь Л. Чому фермерам доцільніше виробляти нішеві культури. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/mnenie-eksperta/pochemu-fermeram-tselesoobraznee-proizvodit-nishevye-kul'tury/> (дата звернення: 11.12.2019).
333. Легалайз по-українськи: Хто вже заробляє на коноплях (легально) *РЕСУРС*: веб-сайт. URL: <https://resource.com.ua/legalajz-po-ukraynsky-kto-uzhe-zarabatyvaet-na-konople-legalno/> (дата звернення: 10.02.2020).
334. Липчук В., Липчук Н. Розвиток гірського сільського господарства. *Соц.-ек.проблеми сучас.періоду України*. 2013. Вип. 6 (104) С. 56-62.
335. Литвиненко О. Чуфа – їжа фараонів. *Овочі та фрукти*. березень. 2020. С. 49-51.
336. Литвиненко О. Не грецьким крехом единым: какие орехоплодные культуры начинают выращивать в Украине. *Овочі та фрукти*. грудень. 2020. С. 49-52.
337. Лікарські, ефірноолійні трави та конопля: експерти розказали про перспективні нішові культури для Півдня України. *АгроЮг*: веб-сайт. URL: <http://agro-yug.com.ua/archives/24903> (дата звернення: 22.05.2021).
338. Лісовий А. Визначення депресивних сільських територій на рівні адміністративних районів України. *Економіка України*. 2008. № 9. С. 38-45.
339. Лопатина О. Ф., Фраер С. В. Экономика социалистического сельского хозяйства. М. : Колос, 1973. 496 с.
340. Экономика сельского хозяйства / Под ред. В. А. Добрынина. Изд. 3-е, перераб. и доп. М. : Агропромиздат. 1990. 476 с
341. Лопатинська Ю. В. Оцінка стану інноваційного розвитку АПК на основі інституціонального аналізу його високотехнологічної сфери. *Економіка АПК*. 2020. № 7. С. 109-114.
342. Лукьянова А. Н. Экологическое сельское хозяйство: актуальные проблемы развития. *Аналитический вестник СФ ФС РФ*. 2003. № 21. С. 21-25.

343. Лутицька Л. Вирощування часнику, сорго і льону: як знайти свою прибуткову нішу? *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spets-proekty/153-viroschuvannya-chasniku-sorgo-i-lonu-yak-znayti-svoyu-pributkovu-nishu> (дата звернення: 23.09.2020).

344. Людоговский А. Основы сельскохозяйственной экономики и сельскохозяйственного счетоводства. С.-Петербург: изд. А. Ф. Давриена, 1975. 500 с.

345. Льон дає 100% рентабельності навіть у посушливий рік. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/news/rasteniievodstvo/len-daet-100-rentabelnosti-dazhe-v-zasushlivyi-god/> (дата звернення: 04.06.2021).

346. Мазуренко О. В., Столярчук Н. М. Інноваційне забезпечення аграрного сектору економіки: аналіз стану. *Економіка АПК*. 2019. № 12. С. 37-45.

347. Маємо новий рекорд аграрного експорту. *Агромаркет*. 2018. № 4. березень. С. 26.

348. Макульський К. Ніша — явище мінливе. *Агропрофі*: веб-сайт. URL: <http://www.agroprofi.com.ua/statti/1712-nisha-yavyshche-minlyve> (дата звернення: 15.11.2019).

349. Максюк О. Найбільша плантація в Європі: як заробити на шипшині. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/489-paybilsha-plantatsiya-v-yevropi-yak-zarobiti-na-shipshini> (дата звернення: 25.09.2020).

350. Малік М. Й. Науково-методичне забезпечення розвитку кооперації в аграрній сфері економіки. *Економіка АПК*. 2010. № 12. С. 103-108.

351. Малік М. Сільськогосподарська кооперація як складова аграрної реформи. *Економіка АПК*. 1999. № 1. С. 60-65.

352. Малік М. Й., Лузан Ю. Я. Проблемні питання розвитку кооперації та інтеграційних відносин в АПК. *Економіка АПК*. 2010. № 3. С. 3-8

353. Малишко Є. Нішеві культури: боротьба за фермера. *Агробізнес сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi->

hektar/item/7920-nishevi-kultury-borotbaza-fermera.html (дата звернення: 12.09.2020).

354. Малькова Т. Європейський Союз обирає органічні продукти – звідки вони прийдуть? *Укрінформ*: веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3205058-evropejskij-souz-obirae-organicni-produkti-zvidki-voni-priidut.html> (дата звернення: 24.05.2021).

355. Малькова К. Переваги органічного виробництва. *Аграрний тиждень*. 2008. № 15 (059). С. 13.

356. Манжура О. В. Аграрна кооперація: досвід Європейського союзу для України. *Управління розвитком*. 2015. № 1(179). С. 15–20.

357. Марушевський Г. Б. Збалансований (сталій) розвиток. *Екологічний вісник*. 2009. № 5. С. 8-10.

358. Мартинкевич Ф. С., Большакова В. П., Корызно Н. В. Методологические проблемы измерения эффективности сельскохозяйственного производства. М. : Наука и техника, 1979. 263 с.

359. Марченко А. Вирощування часнику: На форумі часниківників визначили перспективи й проблеми галузі. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/9370-na-forumi-chasnikivnikiv-viznachili-perspektivi-y-problemi-galuzi>. (дата звернення: 16.02.2021).

360. Марченко А. Огляд світового ринку часнику за 2016 рік. *UkrU*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrup.com.ua/uk/oglyad-svitovogo-rinku-chasniku-za-2016-rik/> (дата звернення: 28.02.2018).

361. Маслак О., Маслак Н., Гужвенко С. Передумови розвитку малого підприємництва в сільській місцевості. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 2018. Vol. 4. № 4. С. 113–129. URL: <https://are-journal.com/are>

362. Маслова Г. Усольцев В. Система інформатизації та її застосування в управлінні регіоном. *Економіка України*. 2009. № 7. С. 21-28.

363. Масловська Л. Ц., Савчук В. А. Ринок органічної агропродовольчої продукції в Україні та проблеми його формування. Вісник ЖНАЕУ. 2016. № 2 (51). С.172-181.

364. Матковський П., Шеленко Д., Сас Л., Баланюк І. Інноватизація сільськогосподарських підприємств в умовах модернізації економіки. *European Journal of Economics and Management*. 2019. Vol. 5. Issue 2. P. 79–85.

365. Матриця BCG: зручний метод для простого аналізу потенціалу товарів та послуг компанії. *Bakertilly*: веб-сайт. URL: <https://bakertilly.ua/news/id48631> (дата звернення: 14.05.2021).

366. Матриця БКГ. *Forstudents*: веб-сайт. URL: https://forstudents.at.ua/publ/menedzhment/zadaniya/matricja_bkg/41-1-0-756 (дата звернення: 14.05.2021).

367. Махновець М. Торгівля українською органічною продукцією зі США та Канадою. АПК-Інформ: веб-сайт. URL: <https://www.apk-inform.com/uk/exclusive/topic/1103748> (дата звернення: 14.05.2021).

368. Мацібора В. І. Економіка сільського господарства: підручник <https://www.apk-inform.com/uk/exclusive/topic/1103748>. К. : Вища школа, 1994. 415 с.

369. Медведюк В. Нішеві культури — це «подушка безпеки» для аграріїв. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/mnenie-eksperta/nishevye-kultury-eto-podushka-bezopasnosti-dlya-agrariyv/> (дата звернення: 06.09.2020).

370. Методические основы построения системы показателей экономической эффективности и интенсификации сельскохозяйственного производства. *Научные труды ВНИИЭСХ*. 1978. Вып. 3 (386). С. 140-147.

371. Меженський В. М. Нові сорти нішевих плодкових культур української селекції. *Досягнення та концептуальні напрями вирощування малопоширених плодово-ягідних культур та переробки їх сировини*: збірник мат. Першої Всеук. наук.-практ. конференції, Київ: Інститут садівництва НААН, Видавництво Центр учбової літератури, 2019, 100 с. С. 12-13

372. Меєрс В. Зміна фокуса аграрної політики та розвитку села в Україні: висновки та перспективи для руху вперед: Збірник наукових праць / В. Меєрс, С. Дем'яненко, Т. Джонсон, С. Зоря. К: КНЕУ, 2005. 172 с.

373. Меламед М. Валовий внутрішній продукт України та його податковий потенціал. *Вісник Національного банку України*. 2005. № 5. С. 54-58.

374. Мелешко К. Бізнес на лікарських травах: у коронакризу попит зростає. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/biznes-na-likarskih-travah-u-koronakrizu-popit-zrostaе> (дата звернення: 24.02.2021).

375. Мелешко К. Напередодні торгових воєн. Фундук, мигдаль і фісташки. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/naperedodni-torgovih-voen-funduk-migdal-i-fistaski> (дата звернення: 23.05.2021).

376. Мельник Г. Французький фермер вирощує під Одесою екзотичні фрукти. *Шотам*: веб-сайт. <https://shotam.info/frantsuz-kyu-fermer-vyroshchuie-pid-odesoiu-ekzotychni-frukty/> (дата звернення: 23.05.2021).

377. Мельник Л. Г., Кубатко О. В. Економічний розвиток регіонів України з урахуванням екологічної компоненти в контексті сталого розвитку. *Регіональна економіка*. 2009. № 3. С. 129-135.

378. Мельник О. Г. Експортний потенціал підприємства: сутність і методологічні основи аналізу. *Проблеми економіки*. 2017. № 1. С. 226-231.

379. Мельник Т. М. Експортний потенціал України: методологія оцінки та аналіз. *Міжнародна економічна політика*. 2008. № 1-2. С. 241-271.

380. Менеджмент: Енциклопедія / Под ред. професора Е. Н. Белякова. Н. Новгород: Вектор–Тис, 2005. 704 с.

381. Милість жимолості: які наймаржинальніші ніші на ягідному ринку і що буде далі? *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agrodaily.com.ua/2018/03/26/gidna-yagoda-sadovody-zahodyat-v-marzhynalni-nishi-zbilshuyut-ploshhi-zakrytogo-gruntu-ta-gotyuyutsya-do-mashynnogozboru-vrozhayu/> (дата звернення: 04.10.2020).

382. Минулого року в органічному овочівництві розширився сегмент гарбузових. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/minulogo-roku-v-organichnomu-ovocivnictvi-rozsirivsa-segment-garbuzovih> (дата звернення: 30.03.2021).

383. Минниханов Р. Н. Организационно-экономические основы развития инновационных процессов в АПК. М. : МСХА., 2000. 328 с.

384. Митний кодекс України. К. : Істина, 2004. 328 с.

385. Михайлова Л. І., Коренівська Л. В. Еволюційні засади розвитку виробництва продукції коноплярства в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 30-39.

386. Михайлова Л. І., Коренівська Л. В. Оцінка економічного потенціалу виробництва продукції коноплярства в Україні. *Економіка АПК*. 2020. № 1. С. 33-45.

387. Михно М. Органічне беззаконня. *Агротаркет*. 2013. № 1. С. 14.

388. Михно М., Бровинська М. Світ органічний. *The Ukrainian Farmer*. 2012. № 5. С. 20-22.

389. Михно М. Україна органічна. *The Ukrainian Farmer*. 2012. № 5. С. 13-18.

390. Міракін В. В. Розвиток сільськогосподарської кооперації зарубіжних країн. Світове господарство і міжнародні економічні відносини. 2018. випуск 25. 25-32

391. Мірзоєва Т. В. Аналіз сучасного стану виробництва лікарських рослин в Україні. *Приазовський економічний вісник*. 2018. Випуск 6 (11). С. 62-67.

392. Мірзоєва Т. В. Пріоритети нішевої диверсифікації як ефективної конкурентної стратегії розвитку лікарського рослинництва. *Економічний простір: збірник наукових праць*. 2020. № 156. С. 82-85.

393. Мірзоєва Т. В. Стратегія розвитку лікарського рослинництва в Україні: дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.03 / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки». Київ, 2021. 529 с.

394. Міскантус в Україні: К. : ТОВ «ЦП «Компрінт», 2019. 256 с.

395. Міцні горішки: свіжозібраний фундук збільшить рентабельність. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/02/01/mitsni-gorishky-svizhozibranyj-funduk-zbilshyt-rentabelnist/> (дата звернення: 14.05.2021).

396. Молдаван Л. В., Крисанов Д. Ф., Удова Л. О. Роль кооперативів у подоланні сільської бідності. *Економіка АПК*. 2010. № 11. С. 121-129.

397. Морозова Г. Маючи 6 т/га товарного часнику, ви ніколи не будете збитковими. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/interview/203-ganna-morozova-mayuchi-6-t-ga-tovarnogo-chasniku-vi-nikoli-ne-budete-zbitkovimi> (дата звернення: 12.09.2020).

398. Москалець Т. З., Гриник І. В., Москалець В. В., Бублик М. О., Князюк О.В., Кравець О. А., Ткачук О. О. Стан і перспективи селекції та вирощування плодово-ягідних рослин, малопоширених в культурі, в сучасному садівництві України. *Садівництво*. 2020. Вип. 75. С. 58-78.

399. Мостова А. Сучасний стан продовольчої безпеки України та методичні підходи до його оцінки. *Причорноморські економічні студії*. 2019. № 43. С. 59-68.

400. Мхитарян А. А. К трактовке понятия “эффективность производства”. *Известия АН СССР*, 1980. С. 53-59.

401. На Вінниччині почали вирощувати органічні гарбузи для експорту в ЄС. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/na-vinnicini-pocali-virosuvati-organicni-garbuzi-dla-eksportu-v-es> (дата звернення: 07.03.2021).

402. На Волині висадили 2 га плантацій фундука. *Agravery*: веб-сайт. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/na-volini-visadili-2-ga-plantacij-funduka> (дата звернення: 07.03.2021).

403. На гектарі ванілі можна заробити 1,5 млрд грн. 2018 *Agroreview*: веб-сайт. URL: <https://agroreview.com/news/na-hektari-vanili-mozhna-zarobyty-15-mlrd-hrn?page=338> (дата звернення: 19.09.2020).

404. На Закарпатській фермі щодня збирають 250 кг лохини із 3 га. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/16552-na-zakarpatskiy-fermi-schodnya-zbirayut-250-kg-lohini-iz-3-ga> (дата звернення: 19.09.2020).

405. На Закарпатті виготовляють чай та джем із лаванди. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/25659-na-zakarpati-vigotovlyayut-chay-ta-djem-iz-lavandi> (дата звернення: 19.06.2021).

406. На Кіровоградщині виробникам органічної продукції надають пільгові кредити. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/na-kirovogradsini-virobnikam-organicnoi-produkcii-nadaut-pilgovi-krediti> (дата звернення: 09.06.2021).

407. На Львівщині 39 господарств виробляють органічну продукцію. *Укрінформ*: веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-yakisnezhyttia/3226658-na-lvivsini-39-gospodarstv-vioblaut-organicnu-produkciu.html> (дата звернення: 09.06.2021).

408. На Тернопільщині 10,3 тис. гектарів земель мають органічний статус. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/na-ternopilsini-103-tis-gektariv-zemel-maut-organicnij-status> (дата звернення: 09.06.2021).

409. На форумі часниківників визначили перспективи й проблеми галузі. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/9370-na-forumi-chasnikivnikiv-viznachili-perspektivi-y-problemi-galuzi> (дата звернення: 14.05.2020).

410. На Херсонщині з'явився другий виробник шафрану. *UHBDP*: веб-сайт. URL: <https://uhbdp.org/ua/news/project-news/1220-na-khersonshchini-z-yavivsya-drugij-virobnik-shafranu> (дата звернення: 04.10.2020).

411. На Херсонщині вирощують найдорожчу у світі спецію. *UHBDP*: веб-сайт. URL: <https://uhbdp.org/ua/news/project-news/1116-na-khersonshchini-viroshchuyut-najdorozhchu-u-sviti-spetsiyu> (дата звернення: 04.10.2020).

412. На чай: на гектарі шипшини можна виручити 0,4 млн грн, з переробкою — більше. *AgroDay*: веб-сайт. URL:

<https://agroday.com.ua/2017/12/22/chajovi-na-gektari-shypshyny-mozhna-vyruchyty-0-4-mln-grn-z-pererobkoju-bilshe/> (дата звернення: 04.10.2020).

413. Названо нішеві культури, які користуються попитом серед аграріїв. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/8291-nazvano-nishevi-kulturi-yaki-koristuyutsya-popitom-sered-agrariyiv> (дата звернення: 12.09.2020).

414. Названо області, які отримали найбільше дотацій на садівництво у 2020 році. *AgroNews*: веб-сайт. URL: <https://agronews.ua/news/nazvano-oblasti-ukrainy-iaki-otrymaly-naybilshe-dotatsiy-na-sadivnytstvo-u-2020-rotsi/> (дата звернення: 24.05.2021).

415. Названо рентабельні нішеві напрямки в агросфері. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/24469-nazvano-rentabelni-nishevi-napryamki-v-agrosferi> (дата звернення: 02.06.2021 р.).

416. Названо ТОП-10 країн-імпортерів української органічної продукції. *AgroPolit*: веб-сайт. URL: <https://agropolit.com/news/17429-nazvano-top-10-krayin-importeriv-ukrayinskoji-organichnoyi-produktsiyi> (дата звернення: 02.06.2021 р.).

417. Названо ТОП-3 області з вирощування лаванди в Україні. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/8627-nazvano-top-3-oblasti-z-viroschuvannya-lavandi-v-ukrayini> (дата звернення: 02.06.2021).

418. Найбільша плантація ожини BerryMore Active виходитиме на зовнішні ринки. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/najbilsa-plantacia-ozini-berrymore-active-vihoditime-na-zovnisni-rinki> (дата звернення: 02.06.2021 р.)

419. Назаренко Ю. Своя ніша: як вирощувати та продавати нут, щоб мати прибутки. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/svoa-nisa-ak-virosuvati-ta-prodavati-nut-sob-mati-pributki> (дата звернення: 02.06.2021).

420. Над прірвою маржі: огляд ринку нішевих культур (ч. 1). *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2017/12/12/nad-prirvoju-marzhi-yak->

zarobyty-na-nishevyyh-kulturah-i-skilky-tsogo-chekaty/ (дата звернення: 23.09.2020).

421. Над прірвою маржі: огляд ринку нішевих культур (ч. 3). *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2017/12/13/nad-prirvoyu-marzhi-yak-zarobyty-na-nishevyyh-kulturah-i-skilky-tsogo-chekaty-ch-3/> (дата звернення: 23.09.2020).

422. Надходження культур зернових і зернобобових, олійних на підприємства, що займаються їхнім зберіганням та переробленням, у 2018 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 12.06.2021).

423. Надходження культур зернових і зернобобових, олійних на підприємства, що займаються їхнім зберіганням та переробленням, у 2019 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 12.06.2021).

424. Надходження культур зернових і зернобобових, олійних на підприємства, що займаються їхнім зберіганням та переробленням, у 2020 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 12.06.2021).

425. Нижник М. Перспективно ли выращивать чечевицу в Украине? *Mizez*: веб-сайт. URL: <https://mizez.com/ru/news/chi-perspektivno-viroschuvati-sochevitsyu-v-ukran> (дата звернення: 21.03.2021).

426. Нікітіна А. В., Юдіна І. В. Удосконалення теоретико-методичних основ експортного потенціалу підприємства. *Причорноморські економічні студії*. 2018. №3 4. С. 24–27.

427. Нішеві культури: «за» та «проти». Зважитися на вирощування чи триматися традиційних культур? *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/blog/250-nishevi-kulturi-za-ta-proti-zvajititsya-na-viroschuvannya-chi-trimatisya-traditsiynih-kultur> (дата звернення: 11.09.2019).

428. Нішеві культури. Проблеми та перспективи 2019. *ProAgro*: веб-сайт. URL: <http://www.proagro.com.ua/events/niche2019/http://www.proagro.com.ua/events/niche2019/> (дата звернення: 21.11.2019).

429. Нишевые культуры. Проблемы и перспективы 2018. *ProAgro*: веб-сайт. URL: <http://www.proagro.com.ua/events/niche2018/> (дата звернення: 21.11.2019).

430. Нелеп В. Оцінка експортних можливостей агропродовольчого комплексу України. *Економіка України*. 2011. № 9. С. 54-63.

431. Немченко Г., Донецкая С., Дьяконов К. Диверсифікація виробництва: цілі та напрямки діяльності. *Проблеми теорії та практики управління*. 1998. №1. С. 20-22.

432. Несен А. В. Асоціація з Європейським Союзом і перспективи розвитку українських сільськогосподарських підприємств. *Економіка АПК*. 2015. № 2. С. 89-93.

433. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Институт философии РАН – науч. фонд, научно-ред. совет: предс. В.С. Степин. [2-е изд., испр. и доп.]. М. : Мысль, 2010. с. 255. URL: <http://iph.ras.ru/elib/1431.html>

434. Новини компаній: «Ольвія» розпочинає експорт нішевих культур. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/novini-kompanij-olvia-rozprocinae-eksport-nisevih-kultur> (дата звернення: 11.09.2020).

435. Новожилов В. В. Вопросы развития социалистической экономики. М. : Наука, 1972. С. 80-104.

436. Новожилов В. В. Проблемы измерения затрат и результатов при оптимальном планировании. М. : Наука, 1972. 434 с.

437. Овчаренко М. Вигідний бізнес: вирощування олійного гарбуза окуповується за рік. *Промисловий портал*: веб-сайт. URL: <https://uprom.info/news/agro/vigidniy-biznes-viroshhuvannya-oliynogo-garbuza-okupovuyetsya-za-rik/> (дата звернення: 11.09.2020).

438. Овчаренко М. У 2017 році Україна експортувала 3,7 тис. тон лікарських рослин на суму \$7,3 млн. *Промисловий портал*: веб-сайт. URL:

[http:// uprom.info/news/ekonomika/biznes/u-2017-rotsi-ukrayinaeksportovala-3-7-tis-tonn-likarskih-roslin-na-sumu-7-3-mln](http://uprom.info/news/ekonomika/biznes/u-2017-rotsi-ukrayinaeksportovala-3-7-tis-tonn-likarskih-roslin-na-sumu-7-3-mln) (дата звернення: 20.10.2020).

439. Огляд перспективних нішевих напрямків у садівництві та овочівництві. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/449-oglyad-perspektivnih-nishevih-napryamkiv-u-sadivnitstvi-ta-ovochivnitstvi> (дата звернення: 05.06.2021).

440. Одінцов М. М. Кооперація у розвитку аграрної сфери економіки. *Агросвіт*. 2011. № 10. С. 8-10.

441. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Гл. ред. С. П. Обнорский, Под ред. Н. Ю. Шведовой. [10-е изд.], 1973. 847 с.

442. Ожинові плантації окупляться за 3 роки. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/11173-ojinovi-plantatsiyi-okuplyatsya-za-3-roki> (дата звернення: 12.09.2020).

443. Окул Ю. Натуральне коштує дорожче. Особливості сертифікації за правилами органічного виробництва. веб-сайт. UHBDP: веб-сайт. URL: <https://uhbdp.org/ua/news/project-news/2098-naturalne-koshtuie-dorozhche-osoblyvosti-sertyfikatsii-za-pravylamy-orhanichnoho-vyrobnytstva> (дата звернення: 12.09.2020).

444. Олег Базюк: 9 моментів, на які слід звернути увагу при вирощуванні лохини. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/551-oleg-bazyuk-9-momentiv-na-yaki-slid-zvernuti-uvagu-pri-viroschuvanni-lohini> (дата звернення: 12.09.2020).

445. Олексієнко А. О. Органічне сільське господарство в структурі економіки природокористування. *Агросвіт*. 2012. № 5. С. 41-43.

446. Олійченко І. М. Аналіз інформаційного забезпечення в системі виконавчої влади. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 2. С. 69-71

447. Олійченко І. М. Побудова системи оцінки якості інформації в органах державного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 3. С. 71-72.

448. Олійченко І. М. Розвиток інформаційної системи органу державного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 4. С. 50-52.

449. Орехівський В. Д., Січкач В. І., Овсянникова Л. К., Маматов М. О. Сочевиця джерело рослинного білка. *Зернові продукти і комбікорми*. 2017. Vol. 17, I. 4. С. 22-29.

450. «Органік експерт» поставляє заморожений ревінь в Нідерланди. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/organik-ekspert-postavlae-zamorozenij-revin-v-niderlandi> (дата звернення: 02.06.2021).

451. Органік в Україні. *Федерція органічного руху України*: веб-сайт. URL: <http://organic.com.ua/organic-v-ukraini/> (дата звернення: 02.06.2021).

452. Органік Стандарт: веб-сайт. URL: <https://organicstandard.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

453. Органічна Україна: ще 5 агрокомпаній, які досягли успіху. *Bakertilly*: веб-сайт. URL: <https://bakertilly.ua/news/id44388> (дата звернення: 14.06.2021).

454. Органічний ринок в Україні. Інформаційний бюлетень від 12.02.2020 р. *OrganicInfo.ua*: веб-сайт. URL: https://organicinfo.ua/wp-content/uploads/2020/02/UAOrganic_fact_sheet_2020-UA-1.pdf. (дата звернення: 03.06.2021).

455. Органічний ринок в Україні. *OrganicInfo.ua*: веб-сайт. URL: https://organicinfo.ua/wp-content/uploads/2017/05/MAPF_Organic_market_in_Ukraine_12022019_UA.pdf (дата звернення: 03.06.2021).

456. Органічне виробництво в Україні / Інформаційно-аналітичний портал АПК України. *Міністерство аграрної політики та продовольства України*: веб-сайт. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/organichne-virobnictvo/organichne-virobnictvo-v-ukrayini> (дата звернення: 03.06.2021).

457. Органічне виробництво в Україні: обсяги зростають. *ECCOBUSINESS Group*: веб-сайт. URL: <https://ecolog-ua.com/news/organichne-vyrobnictvo-v-ukrayini-obsyagy-zrostayut> (дата звернення: 09.02.2021).

458. Оржель О. Зелена перепустка до Європи. *Економічна правда*: веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2015/02/10/527157/> (дата звернення: 02.05.2020).

459. Орфей вдвічі збільшить площі під павловнію. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/25534-orfey-vdvichi-zbilshit-ploschi-pid-pavlovniyeu> (дата звернення: 02.05.2021).

460. Особисті селянські господарства. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.06.2021).

461. Основні експортні помилки «органіків». *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/osnovni-eksportni-pomilki-organikiv> (дата звернення: 12.04.2020).

462. Осташко Т. Пріоритети і механізми забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектору України на ринку ЄС. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 1-2. С. 60-68.

463. Очікується скорочення комерційних площ під малиною. *AgroTimes*: веб-сайт. URL: <https://agrotimes.ua/ovochi-sad/ochikuyetsya-skorochennya-kommercijnyh-ploshh-pid-malynouu/> (дата звернення: 20.04.2021).

464. Павлович В.Топ-5 найперспективніших лікарських рослин для фермерів. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/332-top-5-nauperspektivnishih-likarskih-roslin-dlya-fermeriv> (дата звернення: 20.04.2021).

465. Паламар А. Село вимирає... *Універсум*. 2008. № 3-4. С. 20-26.

466. Паляничко Н. І., Ольхович С. Я., Крохтяк О. В. Сучасний стан виробництва лікарської рослинної сировини в Україні. *Збалансоване природокористування* № 2. 2019. С. 81-87.

467. Панасюк І., Лебідь Л. Чому льон так і не зайняв лідерську позицію на українських полях. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/publishing/analitika/pochemu-len-tak-i-ne-zanyal-lidersku-yu-pozitsiyu-na-ukrainskikh-polyakh/#> (дата звернення: 05.04.2021).

468. Паневник Т. М. Історичний досвід та сучасні аспекти розвитку кооперації в АПК. *Вісник ХНУ*. 2013. № 6. Т. 1. С. 274-275.

469. Панічев Р. Зміни клімату: плюс чи мінус? *Агромаркет*. 2013. травень. С. 6.

470. Пантелеймоненко А. О. Про моделі співпраці вітчизняних збутових сільськогосподарських кооперативів із системою споживчої кооперації України. *Економіка АПК*. 2011. № 10. С. 43-48.

471. Пантюк І. П., Гакал Т. О., Сакун А. Ж. Експортоорієнтовна специфіка Херсонської області. *Сучасна наука: стан та перспективи розвитку*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених з нагоди Дня науки (23 травня 2019 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 170 с.

472. Паспорт ринку лохини України. 2020 рік. *Pro Consulting*: веб-сайт. URL: <https://pro-consulting.ua/ua/issledovanie-rynka/pasport-rynka-golubiki-ukrainy-2020-god> (дата звернення: 05.06.2021).

473. Піддубна Л. І., Шестакова О. А. Експортний потенціал підприємства: сутність і системні імперативи формування та розвитку. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2012. № 37. С. 223–229.

474. Піддубна Л. І., Семікоп Ю. О. Експортний потенціал машинобудівних підприємств регіону: сутність, структура і проблеми диверсифікації. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2009. № 26. С. 125-133.

475. Підписано Меморандум про створення в Україні кластера виробників фундука. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/11480-pidpisano-memorandum-pro-stvorennya-v-ukrayini-klastera-virobnikiv-funduka> (дата звернення: 21.05.2021).

476. Підтримка органічного виробництва в Україні: механізм 2021 року та нові перспективні напрямки. *Федерація органічного руху*: веб-сайт. URL: <http://organic.com.ua/pidtrymka-organichnogo-vyrobnytva-v-ukrayini-mehanizm-2021-roku-ta-novi-perspektyvni-napryamky/> (дата звернення: 19.06.2021).

477. Перелік сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Волинської області станом на 01.01.2020 року. *Управління агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації*: веб-сайт. URL: <http://agrovolyyn.gov.ua/news/perelik-silskogospodarskyh-obslugovuyuchyh-kooperatyviv-volynskoyi-oblasti-stanom-na-01012020> (дата звернення: 10.06.2021).

478. Переробка порічки. *Ягідник*: веб-сайт. URL: <http://www.jagodnik.info/pererobka-porichky/> (дата звернення: 05.06.2021).

479. Перший на Волині промисловий персиковий сад дав урожай. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/news/rastenievodstvo/pervyi-na-volyni-promyshlennyi-persikovy-sad-dal-urozhai/> (дата звернення: 05.06.2021).

480. Петренко И. Я., Чужинов П. И. Экономика сельского хозяйства. Алма-Ата: Кайнар, 1988. 416 с.

481. Петрик О. «Жнива» на равликових полях. *Високий Замок*. 2018. 4-10.10. с. 12.

482. Петрова О. О. Економічний потенціал виробництва квасолі в Україні. *Агросвіт*. № 21. 2019. С. 74-81. DOI: 10.32702/2306'6792.2019.21.74

483. Петрова О. О. Стан та перспективи вирощування нішевих бобових культур в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка: Науковий журнал*. Вип. 1. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 148-153.

484. Петряєва З. Ф., Іващенко Г. А. Методичне забезпечення оцінки експортного потенціалу підприємства. *Ефективна економіка*. 2020. № 1. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=7572> (дата звернення: 04.08.2021). DOI: 10.32702/2307-2105-2020.1.53

485. Пилипенко И. В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Северной Европы. Смоленск: Ойкумена, 2005. С. 223.

486. Письменська О. А. Розвиток органічного сільського господарства в Європі. *Економіка АПК*. 2012. № 2. С. 141-144.

487. Покотилова В. І. Управління інноваційною діяльністю в аграрному виробництві. Київ: ННЦІАЕ. 2008. 304 с.

488. Посібник для експортера ягід із України до країн Європейського Союзу. URL: <https://drive.google.com/file/d/1zNh17AzKjLFH-P73zvXY1Bc5S1wn9dQn/view> (дата звернення: 22.06.2021 р.).

489. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2016 року. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_posiv_bl.htm (дата звернення: 22.06.2021).

490. Посівні площі сільськогосподарських культур за їх видами у 2021 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.06.2021).

491. Посівні площі сільськогосподарських культур за їх видами у 2020 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

492. Посівні площі сільськогосподарських культур за їх видами у 2019 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

493. Посівні площі сільськогосподарських культур за їх видами у 2018 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

494. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур за їх видами та по регіонах у 2020 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

495. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур за їх видами та по регіонах у 2019 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

496. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур за їх видами та по регіонах у 2018 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

497. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур за їх видами та по регіонах у 2015 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

498. Потапов С. Чому фермерам доцільніше виробляти нішеві культури. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/mnenie-eksperta/pochemu-fermeram-tselesoobraznee-proizvodit-nishevye-kultury/> / (дата звернення: 12.03.2021).

499. Почти 60% бизнесменов недовольны инвестклиматом в Украине. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/news/vlast/pochti-60-biznesmenov-nedovolny-investklimatom-v-ukraine/> (дата звернення: 22.03.2018).

500. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію" від 25.06.2018 № 856. Головний правовий портал України, 2020. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GI00295A.html (дата звернення: 03.11.2020).

501. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур за їх видами та по регіонах у 2020 році. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

502. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур за їх видами та по регіонах у 2017 році (остаточні дані). *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

503. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду (остаточні дані) у 2016 році. *Державна*

служба статистики України: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.06.2021).

504. Площі під часником в Україні зросли до 1000 га, але урожайність лишається невисокою. *SuperAgronom*: веб-сайт. <https://superagronom.com/news/1246-ploschi-pid-chasnikom-v-ukrayini-zrosli-do-1000-ga-ale-urojajnist-lishayetsya-nevisokoju> (дата звернення: 02.06.2021).

505. Пріоритети з запобігання зміні клімату та адаптації до неї у сільському, лісовому та рибному господарствах України до 2030 року. *FAO*: веб-сайт. URL: <http://www.fao.org/publications/card/en/c/CA7466UK> (дата звернення: 02.06.2021).

506. Приклади кращих практик діяльності малих суб'єктів господарювання в агропромисловому комплексі. *Інформаційно-аналітичний портал АПК України*: веб-сайт. URL: <https://agro.me.gov.ua/storage/app/sites/1/feremerstvo-cooperatsiya/krashchikh-prktik-diyalnosti-malikh-subektiv-gospodaryuvannya-v-agropromislovomu-kompleksi.doc> (дата звернення: 02.06.2021).

507. Примаков О., Маринченко І. Лисиця О. Особливості ведення господарської діяльності в коноплярстві. *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/osobli-vostivedennyagospodarskoyi-diyalnosti-vkonoplyarstvi> (дата звернення: 14.03.2020).

508. Присяжнюк О. І., Карпук Л. М., Топчій О. В. Ефективність агротехнологічних прийомів вирощування сочевиці. *Новітні агротехнології*. 2017. № 5. URL: <http://jna.bio.gov.ua/article/view/122230> (дата звернення: 14.03.2020).

509. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text> (дата звернення: 05.06.2021).

510. Про затвердження Порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції: Постанова КМ України №970 від 23.10.19. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 16.04.2021).

511. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. *Урядовий портал*: веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> (дата звернення: 16.04.2021).

512. Про затвердження модельних статутів сільськогосподарського кооперативу. Постанова Кабінету Міністрів України від 03 березня 2021 року № 175. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 16.04.2021).

513. Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 № 1087-IV (зі змінами). *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1087-15> (дата звернення: 27.02.2019).

514. Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року Постанова КМУ № 902-р від 1.10.2014. [Електронний ресурс]: *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/902-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 25.01.2017).

515. Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.04.2021).

516. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.08.2018 р. № 2496-VIII. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#Text> (дата звернення: 16.06.2021).

517. Про підсумки економічного і соціального розвитку району за січень-вересень 2019 року. *Ужгородська районна державна адміністрація*: веб-сайт. URL: <http://uzh-rda.gov.ua/storinka/pidsumky-socialno-ekonomichnogo-rozvytku> (дата звернення: 22.05.2021).

518. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. (у редакції Закону від 20.11.2012 № 5495-VI). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 39. Ст. 261.

519. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР (редакція від 18.12.2011 р.). *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80/ed20111218> (дата звернення: 27.02.2020).

520. Про сільськогосподарську кооперацію: проект закону України від 31.05.2017 р. № 6527. *Ліга Закон*: веб-сайт. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH51B00A.html (дата звернення: 30.06.2018).

521. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2017 № 1807-IV (зі змінами). *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-15> (дата звернення: 27.02.2020).

522. Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року: проект Закону України від від 07.08.2018 р. № 9015. *Ліга Закон*: веб-сайт. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6YF00A.html (дата звернення: 12.05.2020).

523. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.05.2021).

524. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.05.2020).

525. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>. (дата звернення: 20.06.2020).

526. Програми держпідтримки АПК на 2021 рік: тваринництво, кредитування, садівництво, фермерство, сільгосптехніка, зрошення, посуха. *AgroPolit*: веб-сайт. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/865-programi-derjpidtrimki-apk-na-2021-rik-tvarinnitstvo-kredituvannya-sadivnitstvo-fermerstvo-silgosptehnika-zroshennya-posuha> (дата звернення: 02.05.2021).

527. Продовольча безпека. *Українська Правда*: веб-сайт. URL: <https://forum.pravda.com.ua/index.php?topic=1005387> (дата звернення: 20.06.2021).

528. Продукція сільського господарства у постійних цінах 2016 року за 2020 рік. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/sg/pro_sg/arch_pro_sg_p.htm (дата звернення: 02.05.2021).

529. Производство семян на заводе Biligrain. *Latifundist*: веб-сайт. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/693-vzglyad-iznutri-proizvodstvo-semyan-na-zavode-biligrain> (дата звернення: 24.04.2021).

530. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку. *Економіка України*. 2007. № 6. С. 50-59.

531. Прокопчук Н., Галашевський С. Органічний ринок в Україні. *OrganicInfo.ua #OrganicInUkraine*. 2020. 5 с.

532. Протопопова В. О., Полонський А. Н. Економіка підприємства. К. : ЦУЛ, 2003. 220 с.

533. Реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення у 2020 році: стат. бюлетень. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.06.2021).

534. Реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення у 2019 році: стат. бюлетень. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.06.2021).

535. Реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення у 2018 році: стат. бюлетень. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.06.2021).

536. Реалізація продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами у 2016 році: стат. бюлетень. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.06.2021).

537. Рейтинг нішевих агрокультур для експорту в ЄС. *UHBDP*: веб-сайт. URL: <https://uhbdp.org/ua/news/agro-news/1342-reitynh-nishevyykh-ahrokultur-dlia-eksportu-v-yes> (дата звернення: 15.06.2021).

538. Рекуненко Н. Аграріям радять не захоплюватися: про ціни на гірчицю, та для кого її вирощують в Україні. *AgroPortal*: веб-сайт. <https://agroportal.ua/ua/publishing/analitika/agrariyam-sovetuyut-ne-uvlekatsya-ot-senakh-na-gorchitsu-i-dlya-kogo-ee-vyrashchivayut-v-ukraine/> (дата звернення: 15.06.2021).

539. Рикардо Д. Начала политической экономики и податного обложения. М. : Госиздат, 1929. 368 с.

540. Ринок експорту лікарських трав може зрости до \$30 млн — прогноз. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/15801-rinok-eksportu-likarskih-trav-moje-zrosti-do-30-mln--prognoz> (дата звернення: 21.05.2021).

541. Ринок квасолі в Україні. *Gold Exim*: веб-сайт. URL: <https://goldexim.net/ua/news/view/106> (дата звернення: 02.06.2021).

542. Ринок нуту в Україні. *Gold Exim*: веб-сайт. URL: <https://goldexim.net/ua/news/view/104> (дата звернення: 21.05.2021).

543. Ринок ягід почав відновлюватись. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/11050-rinok-yagid-pochav-vidnovlyuvatis>. (дата звернення: 22.03.2018)

544. Ринки. Нішеві культури відвойовують землі у кукурудзи і соняшнику. *Мій бізнес*: веб-сайт. URL: <https://msb.aval.ua/news/?id=26110>
<http://www.coop-union.org.ua/?p=8453> (дата звернення: 20.09.2020).

545. Рівненський садівник вирощує у промислових масштабах фундук. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/11733-rivnenskiy-sadivnik-viroschuye-u-promislovih-masshtabah-funduk> (дата звернення: 21.05.2021).

546. Рогач С. М. Формування організаційно-економічного механізму управління у сфері органічного землекористування. *Інтелект XXI*. 2019. Вип. 3. Київ. С. 160-164.

547. Рогач С. М., Ільків Л. А., Мірзоєва Т. В., Степасюк Л. М., Томашевська О. А. Економічні засади виробництва зернових і зернобобових нішевих сільськогосподарських культур: монографія. К. : «ЦП «КОМПРИНТ»», 2019. 406 с.

548. Рогачов В. В. Экспортный потенциал России: состояние, ориентиры и условия развития. *Внешиэкономический бюллетень*. № 5. 2004.

549. Розвиток органічного ринку та майбутнє органіки в шкільному харчуванні в Україні. *Organicinfo*: веб-сайт. URL: <https://organicinfo.ua/news/organic-market-and-school-meals/?fbclid=IwAR3RotmrRJ3JtcRPledyTljgDz9NQbyeJcUNDyZdxQNJ2DQNR7lDNqovbeM> (дата звернення: 20.03.2021).

550. Розвиток мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Інформаційно-аналітичний портал АПК України*: веб-сайт. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/fermerstvo-ta-kooperaciya/silskogopodarski-kooperativi/rozvitok-silskogospodarskih-obslugovuyuchih-kooperativiv> (дата звернення: 14.06.2021).

551. Роїк М. В. Екологічні аспекти розвитку біоенергетики. *Агробізнес сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/idei-trendy/item/16217-ekolohichni-aspekty-rozvytku-bioenerhetyky.html> (дата звернення: 15.06.2021).

552. Роїк М. В., Курило В. Л., Гументик М. Я., Ганженко О. М. Роль і місце фітоенергетики в паливно-енергетичному комплексі України. *Цукрові буряки*. 2011. № 1. С. 6–7.

553. Роїк М. В. Які рослинні культури більш придатні для виготовлення твердих видів біопалива? *Агробізнес сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/idei-trendy/item/16436-yaki-roslynni-kultury-bilsh-prydatni-dlia-vyhotovlennia-tverdykh-vydiv-biopalyva.html> (дата звернення: 20.10.2020).

554. Рослина бамія – вирощування, посадка і догляд. *Сайт про сад, дачі і кімнатних рослинах*: веб-сайт. URL: <https://vsaduidoma.com/uk/2010/01/28/ekzoticheskoe-rastenie-na-dache-bamiya-sono/> (дата звернення: 22.03.2018).

555. Рослинництво України 2020. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/05/zb_rosl_2020.pdf (дата звернення: 12.06.2021).

556. Рубан Н. Кому червоне золото? В Україні освоїли технологію вирощування шафрану й діляться досвідом з бажаючими. *UHBDP*: веб-сайт. URL: <https://uhbdp.org/ua/1246-komu-chervone-zoloto-v-ukraini-osvoily-tekhnohiiu-vyroshchuvannia-shafranu-i-diliatsia-dosvidom-z-bazhaiuchymu> (дата звернення: 04.10.2020).

557. Рудинська І. В., Черевко Г. В., Корчинський І. О. Напрями і умови реалізації зрівноваженого розвитку сільських територій. *Аграрна економіка*. 2009. Т.2, № 3-4. С. 47-55.

558. Рудніченко Н. Перспективи вирощування кvasолі в Україні. *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/perspektyvy-vyroshchuvannya-kvasoli-v-ukrayini> (дата звернення: 04.10.2020).

559. Русский самый сладкий питательный орех. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/23/russkyj-samyj-sladkyj-y-pyatatelnyh-oreh/> (дата звернення: 04.10.2020).

560. Руснак П. П., Жебка В. В., Рудий М. М., Чалий А. А. Економіка сільського господарства. К. : Урожай, 1998. 320 с.

561. Саблук П. Т. Концептуальні аспекти модернізації аграрного виробництва та розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2010. № 8. С. 3-9.

562. Садівник з Черкащини вирощує 40 сортів фундука. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/11487-sadivnik-z-cherkaschini-viroschuye-40-sortiv-funduka> (дата звернення: 21.05.2021).

563. Садівникам розповіли про перспективи вирощування обліпихи в Україні. *Аграрії разом*: веб-сайт. URL: <https://agrarii-razom.com.ua/news-agro/sadivnikom-rozprovili-pro-perspektivi-viroshuvannya-oblipihi-v-ukraini> (дата звернення: 04.10.2020).

564. Сало І. Ринок чорної смородини України: виробництво, торгівля, сорти. *Пропозиція*. 2020. № 1 (292). С. 180-182.

565. Самуельсон П., Нордхаус В. Экономика: Пер. с англ. М. : БИНОМ, 1997. С. 699.

566. Сатіна Г. М. Економічні перспективи вирощування фундука в Україні. *Досягнення та концептуальні напрями вирощування малопоширених плодово-ягідних культур та переробки їх сировини*: збірник мат. Першої Всеук. наук.-практ. конференції, Київ: Інститут садівництва НААН, Видавництво Центр учбової літератури, 2019, 100 с.

567. Сатіна Г. М., Мазур К. В. Основні проблеми та перспективи розвитку ринку фундука в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 11. С. 35.

568. Селезнев В. Основы рыночной экономики / Учеб. пособие. 2-е изд., доп. и перераб. К. : А.С.К., 2002. 656 с.

569. Селезньова К. В. Обґрунтування факторів впливу на розвиток експортного потенціалу машинобудівного підприємства. *Вісник НТУ «ХПІ»*. Серія «Технічний прогрес і ефективність виробництва». 2013. № 45 (1018). С. 102–115.

570. Семен О. Екологічна та економічна ефективність вирощування гарбуза мускатного в умовах Півдня України. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2014. №2 (1). С. 253-258.

571. Синь-трава: Україна зіткнулася з дефіцитом лаванди. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/04/12/ukrayina-zitknulasya-z-defitsytom-lavandy/> (дата звернення: 03.10.2020).

572. Сичевський М. П. Глобальна продовольча безпека та місце України в її досягненні. *Економіка АПК*. 2019. № 1. С. 6-17. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201901006>

573. Сільське господарство в Україні. *DLF Attorneys-at-law*: веб-сайт. URL: <https://dlf.ua/ua/silске-gospodarstvo-v-ukrayini/> (дата звернення: 25.05.2021).

574. Сільське господарство України за 2010 рік. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 25.05.2021).

575. Сільське господарство України за 2015 рік. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 25.05.2021).

576. Сільське господарство України за 2019 рік: стат. збірник. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zб/09/zб_sg_Ukr_2019.pdf (дата звернення: 25.05.2021).

577. Сільськогосподарські кооперативи. Інформаційно-аналітичний портал. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/fermerstvo-ta-kooperaciya/silskogospodarski-kooperativi> (дата звернення: 14.06.2021).

578. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація / уклад. О. Рудік; за ред. М. Гриценка. Київ : К.І.С., 2013. 192 с.

579. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація. *Департамент агропромислового розвитку Кіровоградської облдержадміністрації*: веб-сайт.

URL: http://apk.kr-admin.gov.ua/index.php/uk/?option=com_sppagebuilder&view=page&id=148 (дата звернення: 23.05.2021).

580. Сіньмень Хань. Методичні підходи до оцінки експортного потенціалу підприємств агропромислового виробництва. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Том 4. № 3. С. 131–138.

581. Сірий Д. Чи можливо укласти контракт в один клік та ще за кращою ціною? Tradomatic говорить: «ТАК»!. *Агробізнес Сьогодні*. травень. 2019. №10 (401). С. 9.

582. Січкач В. І. Зернобобові культури — подвійна вигода у господарстві. *Агробізне сьогодні*. №01-02 (416-417). січень 2020. С. 24-29.

583. Соколовська В. М. Формування експортного потенціалу підприємства в сучасних умовах господарювання. *Ефективна економіка*. 2012. № 4. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1092> (дата звернення: 23.05.2021).

584. Соловей В. Ґрунт під фундук. *AgroTimes*: веб-сайт. URL: <https://agrotimes.ua/article/grunt-pid-funduk/> (дата звернення: 14.03.2020).

585. Сологуб Ю. О. Еколого-економічний механізм збалансованого розвитку лікарського рослинництва: дис...канд. екон. наук: 08.00.06 / Київ, 2018. 204 с.

586. Солодка парочка: виробники горіхів та меду об'єднались у кластер. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/04/vyrobnyky-gorihiv-ta-medu-ob-yednalys-u-klaster/> (дата звернення: 17.09.2020)

587. Соціально-економічний розвиток аграрного сектора в інтересах суспільства. *Економіка України*. 2005. № 4. С. 4-20.

588. Сумченко В. Математика агробізнесу: горіховий сад. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/blog/203-matematika-agrobiznesu-gorihoviy-sad> (дата звернення: 22.05.2021)

589. Сумченко В., Губін А. Володимир Остапенко: Особливості вирощування спаржі. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/blog/358->

volodimir-ostapenko-osoblivosti-viroschuvannya-sparji (дата звернення: 04.10.2020).

590. Сумченко В., Губін А. *Математика агробізнесу: вирощування спаржі*. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/blog/584-matematika-agrobiznesu-viroschuvannya-sparji> (дата звернення: 24.04.2021).

591. Супіханов Б. К. Нішеві культури. *Вісник аграрної науки*. 2017. Т. 95. № 4. С. 58–64. <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201704-10>.

592. Суперсон В. І. Використання комп'ютерних технологій при формуванні довідково-інформаційних систем аграрного законодавства. *Економіка АПК*. 2000. № 9. С. 51-57.

593. Суслов Н. Ф. Аграрный сектор экономики. М. : Мысль, 1978. 118 с.

594. Світовий О. М., Дяченко М. І. Теоретичні аспекти категорії «планування доданої вартості» та особливості її застосування у процесі планування на підприємствах зернопродуктового підкомплексу АПК України. Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. 2020. Вип. 97(2). С. 234-243. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/zhpumus_2020_97\(2\)__24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/zhpumus_2020_97(2)__24) (дата звернення: 10.03.2021).

595. Скидан О. В., Геращенко Л. С. Розвиток інноваційної діяльності в АПК регіону. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Суми, 2005. № 1. С. 177-182.

596. Скидан О.В. Інституціоналізація розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. *Ефективна економіка*. 2010. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2010_7_6 (дата звернення: 03.11.2020).

597. Скільки можна заробити на вирощуванні енергетичних культур. *Landlord*: веб-сайт. URL: <https://landlord.ua/news/analitika/skilki-mozhna-zarobiti-na-viroshhuvanni-energetichnih-kul tur/> (дата звернення: 11.09.2019).

598. Скорнякова Т. В. Експортний потенціал обробної промисловості України: управління процесом формування: монографія. К. : Наук. світ, 2006. С. 9.

599. Скляренко А. Підсумки-2020: яким був ринок бобових. URL: <https://agroportal.ua/ua/views/blogs/itogi2020-kakim-byt-rynok-bobovykh/> (дата звернення: 05.06.2021).

600. Скрипчук П., Пічура В., Рибак В. Аспекти виробництва нішевої продукції на засадах економіки природокористування. *Збалансоване природокористування*. 2017. № 3. С. 18-26.

601. Слава С., Амборський Д., Сегварі П., Дацишин М. Розвиток економічно проблемних територій: міжнародний досвід. Проект партнерства Канада – Україна «Регіональне врядування та розвиток». К. : Видавництво «К.І.С.», 2007. 144 с.

602. Слизький шлях: на Тернопільщині створюють равликовий кооператив. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/18/slyzka-sprava-na-ternopilshhyni-stvoryuyut-kooperatyv-ravlykovodiv/> (дата звернення: 04.05.2021).

603. Словник іншомовних слів / Уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкаралупа. К. : Наук. думка, 2000. С. 192.

604. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%CA%EB%E0%F1%E8%F4%B3%EA%E0%F6%B3%FF> (дата звернення: 04.05.2021).

605. Словник української мови: академічний тлумачний словник: в 11 т. / Під ред. акад. І. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. 1973. с. 175.

606. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М. : Эксмо, 2007. 960 с.

607. Снітинський В. В., Черевко Г. В., Головащенко В. О. Національна служба поширення наукових знань та сільськогосподарського дорадництва. *Соціально-економічні дослідження в перехідний період*. 2000. Вип. XIII. Львів, 2000. С. 176-188.

608. Спельта – перспективний сегмент європейського ринку. *Аграрний тиждень*. Україна: веб-сайт. URL: <http://a7d.com.ua/novini/33088-spelta-perspektivniy-segment-yeuropeyskogo-rinku.html> (дата звернення: 04.10.2020).

609. Справа на зубок: як часник може стати основним бізнесом для дрібних господарств. *Agravery*: веб-сайт. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/sprava-na-zubok-ak-casnik-moze-stati-osnovnim-biznesom-dla-dribnih-gospodarstv> (дата звернення: 28.02.2018).

610. Ставицька А. В, Нестеренко О. В. Експортний потенціал України та можливості його реалізації на світовому ринку. *Причорноморські економічні студії*. 2019. 47 (1). С. 89-93.

611. Ставлення споживачів до органічної продукції. *Organicinfo*: веб-сайт. URL: <https://organicinfo.ua/infographics/consumer-awareness-about-organic-2020/?fbclid=IwAR0lAFBsKwTH5GBVVABjan5cVwcCOWWU3pOlzSNsraUhhou5HK9IhdXv0Og> (дата звернення: 27.05.2021).

612. Стан науково-інноваційної діяльності в Україні у 2020 році: науково-аналітична записка / Т. В. Писаренко, Т. К. Куранда, Т. К. Кваша та ін. К. : УкрІНТЕІ, 2021. 39 с.

613. Стандартні статистичні класифікації: основні принципи. Статистична комісія ООН (30-та сесія), 1999. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/work/klass200n.htm> (дата звернення: 05.05.2021).

614. Станько Т. М. Стимулювання вирощування екологічно ефективних енергетичних культур. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 16. Час. 4. С. 81-85.

615. Статистичний щорічник України за 2018 рік. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/11/zb_yearbook_2018.pdf (дата звернення: 07.02.2021).

616. Статистичний щорічник України за 2019 рік. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm (дата звернення: 07.02.2021).

617. Сташейко В. І., Шмаглій О. Б. Розвиток сировинної бази пивоваріння в Україні. *Економіка АПК*. 2013. № 9. С. 25-31.

618. Степанушко Л. Міскантус гігантський: гаряча пропозиція. *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/miskantus-gigantskiy-goryachee-predlozhenie> (дата звернення: 11.09.2019).

619. Степанюк М. Перспективи агрусового ягідництва. Чому ягідникам варто вирощувати агрус. *Ягідник*. 2021. №1 (21). Січень-лютий-березень. С. 81-83.

620. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: навч. посібник /2-ге вид. К. : Вікар, 2002. С. 295.

621. Сторчоус І. Вирощуємо мак олійний без шкідників. *Агробізнес сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ahronomiia-sohodni/item/417-vyroshchuiemo-mak-oliinyi-bez-shkidnykiv.html> (дата звернення: 04.06.2021).

622. Студенский Г. О. Проблемы экономики и географии сельского хозяйства. М. : Новый агроном, 1927. XVII. 301 с.

623. Стукнули ядрами: Україна стане третьою в світі за врожаєм грецьких горіхів (інфографіка). *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agrodaily.com.ua/2018/02/13/stuknuly-yadramy-ukrayina-vyjde-na-tretye-mistse-v-sviti-za-vrozhayem-gretskyh-gorihiv/> (дата звернення: 04.10.2020).

624. Стратегічні напрями розвитку агропромислового комплексу України / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месея Веселяка. К. : Інститут аграрної економіки УААН, 2002. 389 с.

625. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 р. / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М. та ін.] / за ред. М. Й. Маліка. К. : ННЦ „ІАЕ”, 2013. 50 с.

626. Строгович М. С. Логика: учебн. пособ. М. : Госполитиздат, 1949. 363 с.
627. Терещенко В. К., Милованов Є. В. Розвиток органічного сільського господарства як фактор прискорення екологізації агровиробництва. *Вісник аграрної науки*. 2018. № 10 (787). С. 75-83.
628. Технічні коноплі в Україні рентабельні лише на 50%? *Конопляна правда*: веб-сайт. URL: <https://konopravda.com/2019/09/07/tehnicni-konopli-v-ukrayini-rentabelni-lyshe-na-50/> (дата звернення: 14.03.2020).
629. Технологія вирощування квасолі. *Агрономія Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agronomy.com.ua/statti/nishevi-kultury/129-tekhnohohiia-vyroshchuvannia-kvasoli.html> (дата звернення: 15.06.2021).
630. Технології, кадри та обізнаність споживачів – ключові перепони розвитку органічного овочівництва. *Organicinfo*: веб-сайт. URL: <https://organicinfo.ua/news/organic-horticulture-development/> (дата звернення: 14.06.2021).
631. ТОВ "СТАНДАРТОІЛ" / Фабрика з переробки волоського горіха «НатСтар». *Київська торгово-промислова палата*: веб-сайт. URL: <http://kiev-chamber.org.ua/uk/101/1594.html> (дата звернення: 22.05.2021).
632. Топ-10 нішових культур для експорту – рекомендації експертів. *Agravery*: веб-сайт. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/top-10-nisovih-kultur-dla-eksportu-rekomendacii-ekspertiv> (дата звернення: 15.06.2021).
633. Топ-10 нішових культур для експорту. *Agropolit*: веб-сайт. URL: <https://agropolit.com/news/8890-top-10-nishovih-kultur-dlya-eksportu> (дата звернення: 15.06.2021).
634. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний. К. : Наукова думка, 1994. 263 с.

635. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. М., 1989. 128 с.

636. Ткач А. В. Сельскохозяйственная кооперация ; 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2015. 364 с.

637. Ткачук В. І. Внутрішні чинники диверсифікації сільськогосподарських підприємств. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2019. № 2. С. 40-44.

638. Ткачук В. І. Диверсифікація аграрного підприємництва: монографія. Житомир: ЖНАЕУ. 2011. 268 с.

639. Ткачук В. І. Диверсифікація підприємства як стратегія розвитку сільських територій. *Сталий розвиток економіки: світовий досвід та перспективи України*: монографія / за ред. проф. В. І. Ткачука. Житомир: «Поліський національний університет», 2021. С. 152-171.

640. Ткачук В. І., Яремова М. І. Виробництво органічної продукції як пріоритетний напрям розвитку сільського господарства. *Органічне виробництво і продовольча безпека*. Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2016. С. 385-390.

641. Трави на експорт: як заробити на лікарських рослинах. *Райффайзен Банку Аваль*: веб-сайт. URL: <https://www.aval.ua/biznesu/blog/travi-na-eksport-yak-zarobiti-na-likarskih-roslinah-120> (дата звернення: 11.03.2021).

642. Трофимова В. В. Концепція сталого розвитку як основа постіндустріальних моделей розвитку. *Інвестиції – практика та досвід*. 2010. № 8. С. 33-37.

643. У найближчі 10 років очікується бум вирощування лохини — виробник. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/22152-u-nayblijchi-10-rokiv-ochikuyetsya-bum-viroschuvannya-lohini--virobnik> (дата звернення: 05.05.2021).

644. У 2020 році Україна знизилла виробництво волоських горіхів на 10%. *Український клуб аграрного бізнесу*: веб-сайт. URL: https://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/u_2020_rotsi_ukraina_znizila_virobnitstvo_voloskikh_gorikhiv_na_10 (дата звернення: 31.05.2021).

645. У 2023 році експорт лікарських рослин з України складе близько \$25-30 млн – прогноз. *АгроЮг*: веб-сайт. URL: <http://agro-yug.com.ua/archives/25067> (дата звернення: 11.03.2021).

646. Удова Л. О., Прокопенко К. О. Нішеві культури – нові перспективи для малих суб'єктів господарювання в аграрному бізнесі. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 3. С. 102-117.

647. Україна входить до топ-5 світових виробників волоського горіху – звіт USDA. *Економічна правда*: веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/11/3/666863/> (дата звернення: 22.05.2020).

648. Україна входить до числа найбільших світових експортерів кориандру. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/10394-ukrayina-vhodit-do-chisla-naybilshih-svitovih-eksporteriv-koriandru> (дата звернення: 12.09.2020).

649. Україна має всі необхідні умови для вирощування жимолості. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/9969-ukrayina-maye-vsi-neobhidni-umovi-dlya-viroschuvannya-jimolosti> (дата звернення: 05.05.2020).

650. Україна посіла перше місце в Європі за постачанням горіхів. *НВ Бізнес*: веб-сайт. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/ukrajina-posila-pershe-mistse-v-jevropi-za-postachannja-gorihiv-574367.html> (дата звернення: 03.06.2021).

651. Україна збільшила на 34% імпорт часнику. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/ukraina-zbilsila-na-34-import-casniku> (дата звернення: 12.05.2021).

652. Україна створить переробну базу амаранту у Казахстані. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/22236-ukrayina-stvorit-pererobnu-bazu-amarantu-u-kazahstani> (дата звернення: 02.02.2021).

653. Україна щорічно експортує до 90% вирощеної олійної гірчиці. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/15730-ukrayina-schorichno-eksportuye-do-90-viroschenoyi-oliynoyi-girchitsi> (дата звернення: 02.02.2021).

654. Українські аграрії почали вирощувати екзотичну бамію. *Agroreview*: веб-сайт. URL: <https://agroreview.com/news/ukrayinski-ahrariyi-pochaly-vyroshchuvaty-ekzotychnu-bamiyu> (дата звернення: 20.09.2020).

655. Український мускатний гарбуз підкорює Європу та Близький Схід. *AgroNews*: веб-сайт. URL: <https://agronews.ua/news/ukrainska-muskatnyu-harbutz-pidkorniue-yevropu-ta-blyzkuu-skhid/> (дата звернення: 22.03.2021).

656. Українським аграріям радять вирощувати обліпіху в промислових масштабах. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/25575-ukrayinskim-agrariyam-radyat-viroschuvati-oblipihu-v-promislovih-masshtabah> (дата звернення: 21.04.2021).

657. Українські фермери збільшують посіви часнику. *AgroNews*: веб-сайт. URL: <http://agronews.ua/node/88370> (дата звернення: 27.02.2018)

658. Українським фермерам розказали, скільки можна заробити на лікарських травах. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agrobusiness.com.ua/agrobusiness/item/14015-ukrainskym-fermeram-rozkazaly-skilky-mozhna-zarobyty-na-likarskykh-travakh.html> (дата звернення: 22.05.2020).

659. Управління експортним потенціалом України: монографія / [А. А. Мазаракі, В. В. Юхименко, О. П. Гребельник та ін.]; за заг. ред. А. А. Мазаракі. Київ : Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2007. 210 с.

660. Урба С. І. Реалізація експортного потенціалу аграрного сектору в системі зовнішньоекономічної безпеки України. *Інфраструктура ринку*. 2019. Вип. 33. С. 116-123.

661. Уряд оновив програму держпідтримки садівництва і виноградарства. *Економічна правда*: веб-сайт. <https://www.epravda.com.ua/news/2021/03/11/671813/> (дата звернення 15.05.2021).

662. Устрицы и Украина: бизнес на деликатесах. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/publishing/analitika/ustritsy-i-ukraina-biznes-na-delikatesakh/> (дата звернення: 03.10.2020).

663. Файвітенко Д. С. Експортний потенціал ринку мінеральної води в Україні. *Економіка та держава*. 2021. № 1. С. 48-52.

664. Фандель Г. Теорія виробництва і витрат / Пер. з нім. під кер. і наук. ред. М. Г. Грищака. К. : Таксон, 2000. 520 с.

665. Фасоль — следующая нишевая культура для экспорта. *AGGEEK*: веб-сайт. URL: <https://aggeek.net/ru-blog/fasol--sleduyuschaya-nishevaya-kultura-dlya-eksporta> (дата звернення: 14.05.2021).

666. Фахівець розповів про рентабельність бізнесу з вирощування лікарських трав. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/11325-fahivets-rozpoviv-pro-rentabelnist-biznesu-z-viroschuvannya-likarskih-trav> (дата звернення: 12.09.2020).

667. Федорюк М. Д., Григанич Н. С., Дубель І. В. Організаційно-економічні основи розвитку соціальної інфраструктури сільських територій за умов інтеграції в СОТ. *Інноваційна економіка*. 2009. № 3. С. 153-159.

668. Федорчук М. Ехінація пурпурова перспективна культура в умовах півдня України. Презентаційний матеріал. Миколаївський націон. аграрний ун-т, 2021. 69 с.

669. Фермер заробляє на спаржі 400 тис. грн./га. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/10119-fermer-zaroblyaye-na-sparji-400-tis-grn-ga> (дата звернення: 04.10.2020).

670. Фесина А. А. Розвиток АПК України в контексті Європейського виміру. *Економіка АПК*. 2002. № 9. С. 13-17.

671. Философский энциклопедический словарь / Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. М. : Инфра-М, 1997. 576 с.

672. Философский энциклопедический словарь / сост. Е. Ф. Губский и др. М. : ИНФРА-М, 2005. 576 с.

673. Фучило Я. Д., Ониськів М. І., Сбитна М. В. Біологічні та технологічні основи плантаційного лісовирощування. К. : ННЦ ІАЕ. 2006. 394 с.

674. Французький фермер вирощує в Україні екзотичну актинідію. *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agrobusiness.com.ua/agrobusiness/item/13138-frantsuzkyi-fermer-vyroshchuie-v-ukraini-ekzotychnu-aktynidiiu1.html> (дата звернення: 04.10.2020).

675. Хашковская О. А. Оценка экономической эффективности функционирования сельскохозяйственных предприятий в условиях социальной переориентации народнохозяйственных комплексов Беларуси. *Економіка АПК*. 2004. № 11. С. 149-153.

676. Хэди Э., Диллон Д. Производственные функции в сельском хозяйстве. М. : Прогресс, 1965. 600 с.

677. Хэди Э., Кандлер У. Методы линейного программирования / Пер. с англ. Под ред. Е. М. Четыркина. М. : Колос, 1965. 447 с.

678. Хэджес Т. Р. Организация хозяйства на фермах. М. : Прогресс, 1966. 606 с.

679. Хейне П. Экономический образ мышления. М. : Изд-во «Новости», 1991. 704 с.

680. Херсонське підприємство експортує до Німеччини заморожені гарбузи. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/hersonske>

pidpriemstvo-eksportue-do-nimeccini-zamorozeni-garbuzi (дата звернення 30.03.2021).

681. Ходаківська О. В. Реалізація аграрного потенціалу України в контексті розвитку органічного виробництва. *Органічне виробництво і продовольча безпека*. Житомир : ЖНАЕУ, 2017. 436 с. С. 268-273.

682. Ходаківська О., Бездушна Ю. Формування політики на основі фактичних даних в Україні: проблеми, сучасний стан, процедури в українській аграрній політиці. 29 с. *Діалог українсько-німецького співробітництва*: веб-сайт. URL: https://www.apd-ukraine.de/images/2021/APD_Berichte_2021/01_Agrarstatistik/Bericht_APD_Agrarstatistik_Khodakivska_UA.pdf (дата звернення 17.06.2021).

683. Ходорова І. Шукати виходи. *Агро\$гроші*. 2013. № 1. С. 10–11.

684. Хвесик Ю. М. Інвестиційно-екологічні засади державного регулювання сталого розвитку АПК з урахуванням регіональних особливостей. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 6. С. 3-6.

685. Хмельниччина — придатний для вирощування фундука регіон. *SuperAgronom*: веб-сайт. URL: <https://superagronom.com/news/11486-hmelnichchina--pridatniy-dlya-viroschuvannya-funduka-region> (дата звернення: 22.05.2020).

686. Ціна органічного амаранту в Україні зросте до 40 тисяч гривень за тонну. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/25353-tsina-organichnogo-amarantu-v-ukrayini-zroste-do-40-tisyach-griven-za-tonnu> (дата звернення: 04.04.2021).

687. Цибульська С. 5 помилок при експорті аграрної продукції. *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/5-pomylok-pry-eksporti-agrarnoyi-produktsiyi> (дата звернення: 30.05.2021).

688. Цибульська С. Секрети експорту «органічних» зернових. *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/sekreti-eksportu-ta-logistiki-organichnih-zernovih> (дата звернення: 15.05.2021).

689. Цибульська С. Як завоювати супермаркети і зарубіжні ринки? Поради від Advisor Export. *Пропозиція*: веб-сайт. URL: <https://propozitsiya.com/ua/yak-zavoyuvaty-supermarkety-i-zarubizhni-rynky-porady-vid-advisor-export> (дата звернення: 31.05.2021).

690. Циганкова Т. М. Міжнародний маркетинг: теоретичні моделі та бізнес-технології: монографія. К. : КНЕУ, 2004. С. 137-143.

691. Чалапко (Калник) Л. Д., Перетятко Л. А., Козак С. І. Експортний потенціал України: проблеми і перспективи реалізації. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016. Вип. 26. 2 С. 247-253.

692. Чаянов А. Краткий курс кооперации: [4-е издание]. М. : Центральное товарищество “Кооперативное издательство”, 1925. С. 68.

693. Чаянов А. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. [2-е изд-е.]. М., 1927. 435 с.

694. Чепурний В. Чому льон не цвіте синьо-синьо? AgroPortal: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/publishing/lichnyi-vzglyad/57cf25e7e7240/> (дата звернення 20.06.2021).

695. Черевко Г. В. Перспективи і проблеми інтеграції України у Європейський Союз. *Перспективи кооперації в АПК України в умовах інтеграції в Європейський Союз*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 15-16 вересня 2005 р. Львів: ЛДАУ. 2005. С.12-29.

696. Черевко Г. В. Ефективність як соціально-економічна категорія. *Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств*: Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 22 травня 2012 р. Львів, 2012. С. 12-15.

697. Черевко Г. В. Соціально-економічні інструменти регулювання зрівноваженого розвитку сільських територій. *Соціально-економічні проблеми*

просторового розвитку: монографія / За заг. ред. В. Дучмала, Т. П. Несторенко. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2015. 344 с. С. 92-98.

698. Черевко Г. В., Горбонос Ф. В., Іваницька Г. Б., Павленчик Н. Ф. Економіка підприємств. Львів: Априорі, 2004. 384 с.

699. Черевко І. В. Ефективність нішевого напрямку у сільському господарстві України: стан та перспективи. *Аграрна економіка*. 2018. Т. 11. № 3-4. С. 55-66.

700. Черевко І. В. Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств*: Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 22 травня 2012 р. Львів, 2012. С. 211-214.

701. Черевко І. В. Поняття нішевих культур та їхнє місце у диверсифікації сільськогосподарського виробництва. *Аграрна економіка*. 2018. Т.11. № 1-2. С. 5-14.

702. Черевко І. В. Бізнес-план вирощування спаржі. Практичний посібник для фермера (організаційно-економічні та правові аспекти) [Янишин Я.С., Гончаренко Л. В., Мальків Г. В., Гнатишин Л. Б., Марків Г. В., Прокопишин О. С.] 2-ге вид. перер. і доп. /за ред. Янишин Я. С. Кам'янка-Бузька: КП «Кам'янка-Бузька районна друкарня», 2020. С. 289-309.

703. Черевко І. Розробка прогнозних сценаріїв зрівноваженого розвитку сільських територій. *Вчені Львівського національного аграрного університету виробництву*. Вип. X. Львів, 2010. С. 98-99.

704. Черевко І. В. Особливості нішевої органічного сільського господарства. *Органічне виробництво і продовольча безпека*: матеріали VII Міжнар. наук.-прак. конференції, 23-24 травня 2019 р. Житомир: Видавець ЖНАУ, 2019. С. 163-167.

705. Черевко І. В. Формування потенціалу органічної нішевої сільськогосподарської продукції в Україні – проблеми і шляхи їх вирішення. *Екологічні проблеми навколишнього середовища та раціонального*

природокористування в контексті сталого розвитку: друга Міжнар. наук.-практ. конференція, 24-25 жовтня 2019 р. Херсон: Олді-плюс, 2019. С. 269-273.

706. Черевко І. В. Вирощування нішевих енергетичних культур як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Використання альтернативних джерел енергії в умовах розвитку сільських територій*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 22 листопада 2019 р. Полтава: РВВ ПДАА, 2019. С. 43-45.

707. Черевко І. В. Чинники розвитку нішевого сільського господарства в Україні. *Актуальні питання економіки в забезпеченні цілей сталого розвитку*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю кафедри економіки підприємства ім. проф. І.Н. Романенка, 4 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 193-195.

708. Черевко І. Нішеве сільське господарство в Україні: стан і перспективи. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*: матеріали XIX Міжн. наук.-практ. форуму, 19-21 вересня 2018 р. Львів, 2018. С. 62-65.

709. Черевко І. Ягідна ніша українського агросектору. *Соціально-економічний розвиток аграрної сфери: інженерно-економічне забезпечення*, матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції, 19-20 квітня 2018 р. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2018. С. 254-256.

710. Черевко І., Черевко Г. Органічна продукція як нішевий напрям сільського господарства: досвід Польщі. *Органічне виробництво і продовольча безпека*: матеріали VI Міжнар. наук. практ. конференції, 24-25 травня 2018 р. Житомир: Видавець О.О.Євенок, 2018. С. 24-29.

711. Черевко І. Інтеграційні можливості у сфері вирощування нішевих культур. *Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств*: матеріали VII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (23-25 травня 2018 р). Проблематика 2018 р.: Сільськогосподарські підприємства

України в умовах агропромислової інтеграції. Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 117-120.

712. Черевко І. Управління органічним виробництвом у контексті зрівноваженого розвитку сільських територій. Матеріали III міжн. наук.-практ. інтернет конф.: *Сучасні тенденції менеджменту в аграрному виробництві*, 16-17 травня 2017 р. Львів, 2017. С. 67-69.

713. Черевко І., Черевко Г., Бенцак О. Євроінтеграція аграрної економіки України. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*: матеріали XVII Міжн. наук.-практ. форуму, 14-16 вересня 2016 р. Львів, 2016. С. 92-100.

714. Черевко І. Роль сільськогосподарських підприємств у зрівноваженому розвитку сільських регіонів *Аграрна наука XXI століття: реалії та перспективи*: матеріали II міжнародної наук.-практ. конф. Т. 1. Дніпропетровськ: ДДАУ, 2012. С. 32-33.

715. Черевко І. В. Зрівноваженість і сталість розвитку сільських територій. *Управління сталим розвитком територій в контексті світового досвіду*: матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конференції, 12 грудня 2012 р. Сімферополь: Кримський інститут бізнесу УЕУ, 2012. С. 66-69.

716. Черевко І. Інноваційний характер політики зрівноваженого розвитку сільськогосподарських підприємств. *Фінансово-кредитний механізм в соціально-економічному розвитку країни*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., 16-17 лютого 2011 р. Макіївка: Макіївський екон.-гуманітарний інст-т, 2011. Т. 1. С. 219-221.

717. Черевко І. Зрівноважений розвиток сільських регіонів. *Наукові засади сталого розвитку економіки*: матеріали міжнар. наук. практ. Інтернет-конф., 16-17 червня 2011 р. Тернопіль: Крок, 2011. С. 322-323.

718. Черевко І. В. Нішевий агробізнес в Україні. *Actual problems of practice and science: The IX International Science Conference, March 5–6, 2021, Ankara, Turkey*. P. 31-32.

719. Черевко І. В. Експортний потенціал нішевої аграрної продукції України та чинники його формування і реалізації. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти*: матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 17-19 березня 2021 р. Ч. 2. Львів: ЛНАУ, 2021. С. 332-334.

720. Черевко І. В. Нішеве органічне сільське господарство у забезпеченні продовольчої безпеки України – стан і проблеми. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Органічне агровиробництво: освіта і наука», 4 листопада 2020 року*. Науково-методичний центр ВФПО. Київ, 2020. 220 с. С. 63-66.

721. Черевко І. В., Черевко Г. В. Розвиток сільських територій: сталий чи зрівноважений? *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*: матеріали XXI Міжнародного наук.-практ. форуму, Львів, 22-24 вересня 2020 р. Львів: ЛНАУ, 2020. С. 48-51.

722. Черевко І., Cherevko Н. Нішева аграрна економіка як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Європейські виміри сталого розвитку*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 26 червня 2020 р. К. : НУХТ, 2020. С. 38-39.

723. Черевко І. В. Інвестиційна привабливість нішевих культур в Україні. *Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки України в умовах глобальних викликів*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23-24 квітня 2020 р.)/ відп. ред. М. М. Ільчук. К. : НуБіП України, 2020. С. 55-57.

724. Черевко І., Cherevko Н. Експортний потенціал нішевої плодово-ягідної продукції малих виробників в Україні. *Інновації в садівництві*: матеріали четвертої міжнародної наукової Інтернет-конференції, 23 березня 2020 р. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2020. С. 40-43.

725. Черевко І. В. Ефективність вирощування нішевих культур в Україні. *Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики*:

матеріали дев'ятої Міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 вересня 2020 р. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2020. С. 115-116.

726. Черевко І. В. Експортна орієнтація малих виробників сільськогосподарської продукції: нішові культури. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти*: матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 18-20 березня 2020 р. Львів: ЛНАУ, 2020. 552 с. С. 537-540.

727. Черевко І., Sosnowski S. Нішевізація сільського господарства в умовах глобальних змін клімату. *Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств*: матеріали XI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (25-27 травня 2020 р). Проблематика 2020 р.: Світові тенденції розвитку агропромислового виробництва». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 86-89.

728. Черевко І. В. Нішевий агробізнес у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів. *Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. 28 квітня 2020 р. (ЛТЕУ, м. Львів). Тернопіль: Осадца Ю.В., 2020. С. 96-98.

729. Черевко І. В. Роль нішевого сільського господарства у зрівноваженому розвитку сільських регіонів. *The scientific heritage*. 2019. № 39. P. 3. S. 35-38.

730. Черевко І. В., Черевко Г. В. Ефективність державної підтримки розвитку кредитування сільськогосподарських підприємств. *Вісник Львівської державної фінансової академії: Економічні науки*. 2011. № 20. С. 59-66.

731. Черевко І. В., Черевко Г. В. Трансформація аграрної економіки в контексті реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів. *Науково-теоретичний збірник «Вісник ЖНАЕУ»*. Вип. 1 (26). Т. 2 (економічні науки). Ж. : 2010. С. 11-16.

732. Черевко І. В. Проблеми і перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Аграрна економіка*. 2012. Т. 5. № 3-4. С. 95-100.

733. Черевко І. В. Вплив державної регіональної політики на зрівноважений розвиток сільських регіонів. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2011. №18 (1). С. 51-55.

734. Черевко І. В. Вступ до теорії зрівноваженого розвитку. *Аграрна економіка*. 2013. Т. 6. № 1-2. С. 10-17.

735. Черевко І. В. Господарства населення у зрівноваженому розвитку сільських територій: теоретичні і практичні аспекти. *Інноваційна економіка*. 2012. №11 (37). С. 119-122.

736. Черевко І. В., Черевко Г. В. Зрівноважений розвиток сільських територій. *Аграрна економіка*. 2010. Т. 3. № 1-2. С. 57-66.

737. Черевко І. В. Ефективність «нішевого» напрямку у сільському господарстві України: стан та перспективи. *Аграрна економіка*. 2018. Т.11. № 3-4. С. 55-66.

738. Черевко І. В. Нішеві інновації у сільському господарстві: поняття, значення і перспективи. *Аграрна економіка*. 2019. Т. 12. № 3-4. С. 61-70.

739. Черевко І. В. Нішеві культури: досвід зарубіжних країн у часниківництві. *Вісник Львівського національного університету: Економіка АПК*. 2018. № 25. С. 81-86.

740. Черевко І. В. Поняття нішевих культур та їхнє місце у диверсифікації сільськогосподарського виробництва. *Аграрна економіка*. 2018. Т. 11. № 1-2. С. 5-14.

741. Черевко І. В. Проблеми і тенденції розвитку нішевого конопляного агробізнесу в Україні. *Вісник Львівського національного університету: Економіка АПК*. 2020. № 27. С. 121-125.

742. Черевко І. В. Програма і методика дисертаційного дослідження «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика». *Аграрна економіка*. 2017. Т. 10. № 3-4. С. 15-26.

743. Черевко І. В., Черевко Г. В. Аграрна економіка країн Вишеградської групи в умовах їх членства в ЄС: досвід і значення для України. *Аграрна економіка*. 2015. Т. 8. № 1-2. С. 3-12.

744. Черевко І. В., Черевко Г. В., Черевко Д.Г. Функціонування малих підприємств в аграрному секторі економіки: українські реалії та досвід Японії. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2015. № 22 (1). С. 13-19.

745. Черевко І. В. Екологічність і зрівноваженість сільського господарства. *Аграрна економіка*. 2013.Т. 6. № 3-4. С. 89-96.

746. Черевко І. В. Концепція зрівноваженого розвитку як детермінанта господарської діяльності в регіоні. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. № 20 (1). Львів, 2013. С. 24-31.

747. Черевко І. В., Черевко Г. В. Нішева аграрна економіка як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Сталий розвиток економіки: світовий досвід та перспективи України*: монографія / за ред. проф. В.І. Ткачука. Житомир: «Поліський національний університет», 2021. С. 96-107.

748. Черевко І. В. Зрівноважений розвиток сільських регіонів та нішеве сільське господарство як його чинник в Україні. *Latest Technologies of Neo-industrial Transformations: Financial, Legal and Sociological Aspects*. Gutsalenko L., Liashenko V., Sukach O. and others: Collective monograph [Ed. by Doctor of Economics Sciences, Prof. Pasichnyk Yu.]. Austria, 2020. S. 102-140.

749. Черевко І. В. Нішеві енергетичні культури як чинник енергозалежності сільських територій. *Енергоефективність і енергонезалежність сільських територій: передумови формування та функціонування*: колективна монографія; за ред. Т. О. Чайки, І. О. Яснолоб, О. О. Горба. Полтава: Видавництво ПП «Астрая», 2020. С. 49-58.

750. Черевко І. В. Нішева інноватизація сільського господарства в контексті продовольчої безпеки країни. *Екологічні інновації у підвищенні економічної та продовольчої безпеки України*: колективна монографія; за ред.

Т. О. Чайки, І. О. Яснолоб, О. О. Горба. Полтава: Видавництво ПП «Астрія», 2020. С. 51-60.

751. Черевко І., Cherevko Н. Зрівноважений розвиток прикордонних сільських регіонів в умовах транскордонного співробітництва. *Współpraca transgraniczna a wspólna przestrzeń europejska: teoria, praktyka i nowe możliwości*: Monografia zbiorowa. Lwów-Olsztyn: Narodowy Uniwersytet „Politechnika Lwowska”, 2018. S. 89-100.

752. Через зміни клімату фермери Миколаївщини почали сіяти незвичні для регіону рослини. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/news/24233-cherez-zmini-klimatu-fermeri-mikolayivschini-pochali-siyati-nezvichni-dlya-regionu-roslini> (дата звернення: 04.02.2021).

753. Червінь В. Власний бізнес в селі на вирощуванні малини. *Ліниві і багаті*: веб-сайт. URL: <https://www.lazy-and-rich.biz.ua/biznes-ideyi/vlasniy-biznes-v-seli-na-viroshhuvanni-malini/> (дата звернення: 14.06.2021).

754. Червінь В. Вирощування квасолі бізнес який можна організувати в селі. *Ліниві і багаті*: веб-сайт. URL: <https://www.lazy-and-rich.biz.ua/biznes-ideyi/vyroshhuvannya-kvasoli-biznes-yakuj-mozhna-organizuvaty-v-seli/> (дата звернення: 14.06.2021).

755. Червоне море: журавлина — найприбутковіша культура після марихуани. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/04/29/zhuravlyna-ne-vynna-zhuravlyna-najprybutkovisha-kultura-pislya-maryhuany/> (дата звернення: 04.10.2020).

756. Чи вигідно вирощувати спаржу в Україні? *UHBDP*: веб-сайт. URL: <https://uhbdp.org/ua/news/agro-news/1060-chi-vigidno-viroshchuvati-sparzhu-v-ukrajini> (дата звернення: 04.10.2020).

757. Чи виграють українські виробники від угоди про асоціацію з ЄС? *Deutsche Welle*: веб-сайт. URL: <http://www.dw.de/a-17754185> (дата звернення: 04.10.2020).

758. Чому часник в Україні такий дорогий? *Newskyu*. *Com*: веб-сайт. URL: <http://newssky.com.ua/chomu-chasnik-v-ukrayini-takiy-dorogiy/> (дата звернення: 28.02.2018).

759. Чуфу, але: українські фермери відроджують чуфу, з якої можна робити торти, молоко і каву. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/23/ruskyj-samyj-sladkyj-y-pytatelnyh-oreh/> (дата звернення: 04.10.2020).

760. Шаповал Б. Можливості для експорту нішевих культур: куди варто постачати та які особливості враховувати. *Agravery*: веб-сайт. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/mozlivosti-dla-eksportu-nisevih-kultur-kudi-varto-postacati-ta-aki-osoblivosti-vrahovuvati> (дата звернення: 04.10.2020).

761. Шість аргументів на користь вирощування бобових культур. *Agrotimes*: веб-сайт. URL: <https://agrotimes.ua/agronomiya/shist-argumentiv-na-koryst-vyroshhuvannya-bobovyh-kultur/> (дата звернення: 09.03.2020).

762. Шебанін В. С., Шевченко Т. В. Розвиток кооперації в АПК: проблеми та шляхи їх подолання. *Економіка АПК*. 2013. № 2. С. 9-12.

763. Шебанін В. С., Котикова О. І., Кормишкін Ю. А. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи — інструмент розвитку сільських територій. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2013. Вип. 3. С. 3-11.

764. Шегда А. В. Економіка підприємства: підручник / А. В. Шегда, М. П. Нахаба та ін. К. : Знання. 2006. 614 с.

765. Шор К. Технології, кадри та обізнаність споживачів – ключові перепони розвитку органічного овочівництва. *OrganicInfo*: веб-сайт. URL: <https://organicinfo.ua/news/organic-horticulture-development/> (дата звернення: 19.06.2021).

766. Шубравська О. В. Перспективи реалізації експортного агропродовольчого потенціалу України. *Актуальні проблеми економіки*. 2007. №4 (70). С. 27-32.

767. Шубравська О. В., Молдаван Л. В., Пасхавер Б. Й. та ін. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки. Київ, НАН України, Ін-т екон. та прогнозув, 2012. 496 с.

768. Шубравська О. В., Корсак Л. М. Чинники та індикатори сталого розвитку агросфери. *Економіка АПК*. 2005. № 12. С. 15-20.

769. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. М. : Прогресс. 1982. 455 с.

770. Щербаков В., Руденко В. Горохова альтернатива. *Агробізнес Сьогодні*. №9 (448) травень. 2021. С. 24.

771. Щириця вищиряється: в Україні дефіцит амаранту, за тонну насіння дають як за дві тонни соняшнику. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/06/04/v-ukrayini-defitsyt-amarantu-za-tonnu-nasinnya-dayut-yak-za-dvi-tonny-sonyashnyku/> (дата звернення: 04.10.2020).

772. Що таке світова продовольча безпека і чому Україна посідає 63 місце у рейтингу? *Bakertilly*: веб-сайт. URL: <https://bakertilly.ua/news/id44424> (дата звернення: 12.06.2021).

773. Шлюсарик Б. Міжнародна конкурентна позиція країн: досвід Польщі: Монографія. Донецьк: ДУЕП, 2004. С. 253.

774. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки. *Економіка АПК*. 2005. № 3. С. 3-9.

775. Як вирощувати технічну коноплю в Україні — до 177% рентабельності. 2019. *Nmglobaltrade*: веб-сайт. <https://nmglobaltrade.com/news/expert-opinion/kak-vrasxivat-tehnicsekuua-konoplua-v-ukraine-do-177-rentabelnosti> (дата звернення: 24.02.2020).

776. Як за допомогою фінансової моделі аграрій може заробляти мільйони? *Aggeek*: веб-сайт. URL: <https://aggeek.net/ru-blog/yak-zadopomogoyu-finansovoi-modeli-agrarij-mozhe-zaroblyati-miljoni> (дата звернення: 20.05.2021).

777. Як міжнародні програми підтримки розвивають аграрний сектор. *Carefield*: веб-сайт. URL: <http://carefield.com.ua/blog/id/jak-vidijti-vid->

ruchnogo–upravlinnja–agrobiznesom–i– pochati–zhiti–142/ (дата звернення: 28.04.2018).

778. Які рослинні культури більш придатні для виготовлення твердих видів біопалива? *Агробізнес Сьогодні*: веб-сайт. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/idei-trendy/item/16436-yaki-roslynni-kultury-bilsh-prydatni-dlia-vyhotovlennia-tverdykh-vydiv-biopalyva.html> (дата звернення: 04.01.2021).

779. Якубів В. М. Збалансований розвиток аграрних підприємств у сільському зростанні: монографія. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011. 320 с.

780. Янік В. Ефективність формування і розвитку підприємництва в умовах трансформації економіки постсоціалістичних країн. Львів: ВД “Панорама”, 2001. 304 с.

781. Ярославський О. Додана вартість у сільському господарстві. Формування та розподіл. *Агропортал*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/dobavlennaya–stoimost–v–selskom–khozyaistve–formirovanie–i–raspredelenie/#> (дата звернення: 12.04.2018).

782. Ясиновський В. «Кооператив» – наш ідеал чи наше хуторянство? *Землевпорядний вісник*. 2012. № 4. С. 45.

783. Яців І. Б. Конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств: монографія. Львів: Український бестселер, 2013. 427 с.

784. Яців І., Соловей Ю. Участь у інтегрованих структурах: наміри сільськогосподарських виробників. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій: матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. форуму, присвяченого пам'яті інженера Ярослава Зайшлого* (Львів, 20-22 вересня 2017 р.). Львів: Ліга-Прес, 2017. С. 85-91.

785. Яцина А. Ринок бузини в Україні — шукаємо перспективу вирощування. *Kurkul*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/896-rinok-buzini-v-ukrayini--shukayemo-perspektivu-viroschuvannya> (дата звернення: 10.01.2021)

786. ABC-XYZ-анализ: как выделить самые «ходовые» товары. VC. Ru: веб-сайт. <https://vc.ru/trade/187314-abc-xyz-analiz-kak-vydelit-samyehodovye-tovary> (дата звернения: 10.01.2021).

787. Agricultural sector of Ukraine. National Investment Council. *Agroberichten Buitenland*: веб-сайт. URL: [file:///D:/Downloads/agro-small%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/agro-small%20(1).pdf) (дата звернения: 10.01.2021).

788. All countries: Garlic, production quantity (tons). *Tilasto*: веб-сайт. URL: <http://www.factfish.com/statistic/garlic%2C%20production%20quantity> (дата звернения: 20.10.2020).

789. Alt F. *Agrarwende jetzt. Gezunde Lebensmittel fur alle*. Munchen, 2001. 366 s.

790. Amberznectarz. Hemp production around the World. Retrieved October 10, 2018. URL: <https://hempedification.wordpress.com/2016/08/27/hemp-production-around-the-world/> (дата звернения: 14.04.2020)

791. Annual Statistical Report on the contribution of biomass to the energy system in the EU 27. AEBIOM. 2011. URL: <http://ru.scribd.com/doc/73012151/2011-AEBIOM-Annual-Statistical-Report> (дата звернения: 24.08.2019)

792. Bahn H. University-based system of agricultural extension based on the USA example. *Agricultural extension as a link of Agricultural Knowledge System in the process of modernizing rural areas and agriculture and in the integration process with the European Union*: International Conference. Poswietne, June 12-14. 1996.

793. Bardon-Gust N. Innowacyjność w aspekcie regionalnym. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, 2011. № 23. S. 50-63.

794. Baruk J. Innowacyjność przedsiębiorstw w warunkach transformacji systemowej. *Wiadomości statystyczne*. 1994. № 2. S. 9-11.

795. Bielski I. Przebieg i uwarunkowania procesów innowacyjnych. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Ośrodka Postępu Organizacyjnego Sp. z o. o. 2000. 206 s.
796. Berry C.H. Corporate Growth and Diversification. *Journal of Law and Economics*. Vol. 14. № 2. October, 1971. P. 371-383.
797. Bocian A.F. Warunki i możliwości realizacji rozwoju zrównoważonego. Szanse Polski. *Rozwój regionalny a rozwój zrównoważony*. Białystok, 2008. S. 292-303.
798. Bogdanienko J. (red.). Innowacyjność przedsiębiorstw. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004. 234 s.
799. Booz A. Diversification. A Survey of European Chief Executives [Journal]. New York: Booz, Allen and Hamilton, 1985. 378 p.
800. Borys T. Jak mierzyć postępy we wdrażaniu zrównoważonego rozwoju? *Barometr zrównoważonego rozwoju 2008/2009*. W. : Instytut na rzecz Ekorozwoju, 2009. C. 57–67.
801. Branch A. E. Element of Export Marketing and Management. — Second edition. Charman and Hall, 1990. 316 p. Bundesregierung (2008/11): Fortschrittsbericht 2008, Berlin.
802. Bundesverband der Deutschen Industrie (2001). Jahresbericht 2001.
803. CAP – Common Agricultural Policy. URL: <http://www.dartmoorpreservation.com/the-uplands7/land-management/129-the-common-agricultural-policy-> (дата звернення: 8.04.2017).
804. Cavagnoli D. A. Conceptual framework for innovation: an application to Human resource management policies in Australia. *Innovation: Management, Policy & Practice*. 2011, Vol. 13. P. 111-125.
805. Cereals; grain sorghum exports by country in 2019. World Integrated Trade Solution: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/100700> (дата звернення: 20.06.2021).

806. Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions on an action plan for the development of organic production. *EUR-Lex*: веб-сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52021DC0141> (дата звернення: 04.10.2020).

807. Coolбаба: рентабельність вирощування кульбаби перевищує 120%. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/04/25/rentabelnist-vyroshhuvannya-kulbaby-perevyshhuje-120/> (дата звернення: 04.10.2020).

808. Corteva Agriscience. 2019. Опубліковано Глобальний індекс продовольчої безпеки. *Инфоиндустрия*: веб-сайт. [https://infoindustria.com.ua/opublikovano-globalnij-indeks-prodovolcho %D1%97-bezpeki-2019/](https://infoindustria.com.ua/opublikovano-globalnij-indeks-prodovolcho-%D1%97-bezpeki-2019/) (дата звернення: 15.06.2020).

809. Chamberlin E. Measuring the Degree of Monopoly and Competition // Monopoly and Competition and Their Regulation / Ed. by E. Chamberlin. London. 1954. P. 264-265.

810. Cherevko H. Development of the niche direction of agriculture in Ukraine. *Annals PAAAE*. 2020. Vol. XXII. № (1). P. 58-65.

811. Cherevko I. Niche production in agriculture of Ukraine - condition, problems and prospects. *Science, Technology and Innovations: Collection of scientific articles*. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2019. С. 26-29.

812. Cherevko I., Cherevko H., Garasym P. Sustainable development of rural areas in the Ukraine: theory and chances of realization. *Miscellanea Oeconomicae. Studia i materiały*. Wydział Zarządzania i Administracji. Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach. Praca zbiorowa pod red. Prof. Dr hab. Andrzeja Szplita. Rok 14, № specjalny. Kielce. 2010. S. 159-167.

813. Cherevko I. Instytucje handlu międzynarodowego jako czynnik zróżnicowania kierunków rozwoju agrobiznesu. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти*: матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 19-21 березня 2019 р. Ч. 1. Львів: ЛНАУ, 2019. С. 15-19.

814. Cherevko I., Cherevko G., Krupych O., Kovaliw W. The economy of biofuels production in Ukraine: chances and challenges. *MOTROL: Motoryzacja i energetyka rolnictwa*. 2010. Tom 12. P. 66-75.

815. Cherevko I., Cherevko H. Development of the niche direction of agriculture in the Ukraine. *Annals PAAAE*. 2020. XXII (1). S. 58-65.

816. Cherevko I., Cherevko H. Efficiency of niche agriculture in Ukraine. *Problems of World Agriculture*. 2020. Vol. 20 (XXXV). № 4. S. 18-28.

817. Czerewko I., Okoń E., Kudyba A. Produkcja rolno-spożywcza we współpracy handlowej Polski z Ukrainą. *Аграрна економіка*. 2011. T. 4. № 1-4. С. 22-28.

818. Czerevko I., Słowik D. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w kontekście realizacji wspólnej Polityki Rolnej UE: doświadczenie Polski. *Аграрна економіка*. 2012. T.5. № 1-2. С. 150-159.

819. Czerewko I. Ukraina w globalnych wymiarach zrównoważonego rozwoju. *Zrównoważony rozwój terenów przygranicznych* / Red. nauk Prof. Dr hab. Bohdan Kościk, dr Magdalena Sławińska. WZN PiE KUL Jana Pawła II. Warszawa, 2010. S. 135-151.

820. Chylek E. The role of agricultural extension service in the development of rural areas in Poland. *Agricultural extension as a link of Agricultural Knowledge System in the process of modernizing rural areas and agriculture and in the integration process with the European Union: International Conference*. Poswietne, June 12-14, 1996. 10 s.

821. Damanpour F. Organizational size and innovation. *Organization Studies*. 1992. Vol. 13. № 3. P. 375-402.

822. Dobni C. B. The relationship between an innovation orientation and competitive strategy. *International Journal of Innovation Management*. 2010. № 14(2). P. 331-357.

823. Dobrzański G. Interpretacje trwałego i zrównoważonego rozwoju. *Obszary badań nad trwałym i zrównoważonym rozwojem*. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok, 2007. 298 s.

824. Dobrzańska B. M. Planowanie strategiczne zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok, 2007. 278 s.

825. Documents. *United Nations*: веб-сайт. URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/42/ares42-187.htm> (дата звернення: 16.10.2020).

826. Domański R. Przestrzenna transformacja gospodarki. PWN: Warszawa, 1996. 574 s.

827. Duczkowska-Malusz K. Objectives of the Agricultural Knowledge System in the transformation process of rural areas and agriculture. *Agricultural extension as a link of Agricultural Knowledge System in the process of modernizing rural areas and agriculture and in the integration process with the European Union*. International Conference, Poswietne, June 12-14, 1966

828. Drucker P. F. Innowacja i przedsiębiorczość. Warszawa: PWE, 1992. 285 s.

829. Energy cooperatives. *Lerta*: веб-сайт. URL: <https://www.lerta.energy/dla-samorzadow/spoldzielnie-energetyczne.html> (дата звернення: 15.03.2021).

830. European Public Sector Innovation Scoreboard (EPSIS), 2012. Methodology Report.

831. European Bioenergy Outlook 2012. AEBIOM. URL: http://www.aebiom.org/blog/category/publications/aebiom_reports (дата звернення: 28.04.2017).

832. Environmental Indicators: Typology and Use in Reporting, 2003, EEA, Kopenhaga.

833. European Bioenergy Outlook. AEBIOM, 2013. URL: <http://www.aebiom.org/blog/aebiom-statistical-report-2013/> (дата звернення: 30.04.2017).

834. Faber A. Wskaźniki proponowane do badań równowagi rozwoju rolnictwa. *Fragmenta Agronomica*, Puławy, 2001. 1(69). S. 31–44.
835. Facts and figures. 2018. URL: <https://www.ica.coop/en/facts-and-figures> (дата звернення: 08.04.2020).
836. Faostat. *Food and Agriculture Organization of the United Nations*: веб-сайт. URL: <http://www.fao.org/faostat/en/#home> (дата звернення: 28.05.2021).
837. FiBL Statistics – European and global organic farming statistics. *FiBL Statistics*: веб-сайт. URL: <https://statistics.fibl.org/>.
838. Fitzgerald M., Heinrich M., Booker A. Medicinal Plant Analysis: A Historical and Regional Discussion of Emergent Complex Techniques. *Frontiers*: веб-сайт. URL: <https://doi.org/10.3389/fphar.2019.01480> (дата звернення: 02.05.2021).
839. Fues T., Hamm J. (2001, red.). Die Weltkonferenzen der 90er Jahre: Baustellen für Global Governance. Bonn: J. H. W. Dietz Nachf. GmbH.
840. Gałęski B. *Innowacje a społeczność wiejska KiW*, Warszawa, 1971.
841. Garcia R., Calantone R. A Critical Look at Technological Innovation Typology and Innovativeness Terminology: A Literature Review. *The Journal of Product Innovation Management*. 2002. Vol. 19. S. 110-132.
842. Garlic, production quantity (tons) - for all countries. Tilasto: веб-сайт. URL: <http://www.factfish.com/statistic/garlic%2C%20production%20quantity> (дата звернення: 29.02.2018).
843. Grunwald A. (2003). Nachhaltigkeitskonflikte und ihre Bewältigung. Kopfmüller J. (2003). Den globalen Wandel gestalten – Forschung und Politik für einen nachhaltigen globalen Wandel, Berlin.
844. Grunwald A., Kopfmüller J. (2006). Nachhaltigkeitskonflikte. Frankfurt.
845. HarvEast щороку виділяє на нішеві культури до 10% посівних площ. *Agravery*: веб-сайт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/harveast-soroku-vidilae-na-nisevi-kulturi-do-10-posivnih-plos> (дата звернення: 11.09.2020).

846. Heady E. O. *Economics of Agricultural Production and Resources Use*. New York, 1952.
847. Jakie są najbardziej dochodowe uprawy w polsce w 2019 roku? *FabrykaTrzciny.pl [caŭm]*. URL: <http://www.fabrykatrzcin.pl/jakie-sa-najbardziej-dochodowe-uprawy-w-polsce-w-2019-roku/> (дата звернення: 02.05.2021).
848. Jickling B. A future for sustainability? *Water, Air and Soil Pollution*. 2000. vol.123. P. 465-478.
849. Josling T., Blandford D., Earley J. Biofuel and biomass subsidies in the U.S., EU and Brazil: towards a transparent system of notification. URL: http://www.agritrade.org/documents/Biofuels_Sub_Web_Final.pdf (дата звернення: 17.10.2018).
850. Juskiewicz W. Znaczenie rolnictwa ekologicznego w kontekście idei zrównoważonego rozwoju. *Zrównoważony rozwój w teorii i praktyce*. Wrocław, Wyd. Naukowe we Wrocławiu. 2006. S. 3-7.
851. Jóźwiak M. Zintegrowane wskaźniki stanu środowiska przyrodniczego. *Regionalny Monitoring Środowiska Przyrodniczego*. 2002. № 3. S. 25–27.
852. Kates R. W. *Sustainability Science*. Belfer Center for Science & International Affairs, Harvard University, 2000.
853. Kenny G. *Diversification strategy. How to grow a business by diversifying successfully*. London and Philadelphia. Kogan Page. 2009. 206 s.
854. Kerr W. *Diversification of Prairie Agriculture. Free trade and agricultural diversification: Canada and United States* /e. by A.Schmitz. Boulder: Westview Press, 1989. S. 37-87.
855. Kijek T. Innovation Capital and Its Measurement. *Journal of Entrepreneurship: Management and Innovation*. 2012. vol. 8. №4. S. 52-68.
856. Kisiel R. Obszary wiejskie i rolnictwo wobec wezwań XXI wieku. *Roczniki naukowe SERIA*. 2001. T. 3. Z.1. S. 39-45.
857. Komisja Europejska 2005. *Nowy okres programowania 2007–2013. Wskaźniki monitoringu i ewaluacji*, Dokument roboczy nr 2.

858. Kompa K. Budowa mierników agregatowych do oceny poziomu społeczno-gospodarczego. *Zeszyty Naukowe SGGW, Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej*. 2009. № 74. S. 5–26
859. Kowalski G. Zrównoważony rozwój jako naczelną zasadą ustrojową Rzeczypospolitej Polskiej. *Prawo i Środowisko*. 2010. № 1. S. 61-78.
860. Kowalczyk M. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju turystyki. *Człowiek i Środowisko*. 2011. № 35 (3–4). S. 35–50.
861. Kozłowski S. Koncepcja ekorozwoju w warunkach Polski. *Nauka Polska*, 1989. №2. S.68-79.
862. Kucher A. Development of rural areas based on rational agricultural land use: a case study of Ukraine. *Strategies for the agri-food sector and rural areas – dilemmas of development: monograph*; eds: M. Wigier, A. Kowalski. W. : Institute of Agricultural and Food Economics. National Research Institute, 2017. P. 120–135.
863. Kucher A., Hrechko A. Assessment and analysis of regional features of resource-saving land use for sustainable management. *Scientific Papers: Series «Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development»*. 2021. Vol. 21. Is. 1. P. 431–441. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.10402.35524>
864. Kubica P., Szafranek R.Cz., Lewczuk A. Wprowadzanie postępu w wiejskich gospodarstwach domowych Cz. III. Przykładowe gospodarstwa domowe. *Acta Acad. Agricult. Techn. Olst. Oeconomica*. 1989. № 24. S. 131-139.
865. Klemmer P. Das Pricip der Nachhaltigkrite: Neuere stoffpolitische Ansätze. *List Forum fur Wirtschafts- und Finanzpolotik*. 1996. № 22. S. 313-330.
866. Klepacki B. Zrównoważony rozwój terenów wiejskich – wybrane aspekty teoretyczne. *Roczniki Naukowe SERIA. TII. Z 1*. Warszawa-Poznań-Zamość 2000. S. 8-13.
867. Klepacki B. *Ekonomika i organizacja rolnictwa*. Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1998. 184s.

868. Klochan V., Klochan I. Improvement of the mechanism of state regulation of investment in the innovative development of the agrarian sector. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. No. 2. S. 99-105.

869. Kłodziński M. Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej. Warszawa, SGGW, 1996.

870. Klos L. Rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce po wstąpieniu do Unii Europejskiej. *Rolnictwo w kontekście zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. Szczecin, wyd. Economicus. 2010. S. 48-65.

871. Krawczyk M. Finansowanie działalności innowacyjnej MŚP. Wybrane zagadnienia. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2012. 167 s.

872. Kravchenko O., Kucher A., Heldak M., Kucher L., Wysmulek J. Socio-economic transformations in Ukraine towards the sustainable development of agriculture. *Sustainability*. 2020. Vol. 12. No. 13. 5441. <https://doi.org/10.3390/su12135441>

873. Lange O. *Ekonomia polityczna*. T.1. Warszawa, PWN, 1966. 486 s.

874. Lavandos: гроші з гектару лаванди повертаються за два роки. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/01/16/lavandos-groshi-z-gektaru-lavandy-povertayutsya-za-dva-roky/> (дата звернення: 03.10.2020).

875. Lucht W., Schellnuber H. J., Vjilins V., Stern N., Huber V., Kadner S. Earth system analysis and taking a crude look at the whole. *Global sustainability*. A Nobel Cause. Cambridge, University Press, 2010. S. 19-28.

876. LNZ Group збільшить площі під нішевими культурами. *AgroPortal*: веб-сайт. URL: <http://agroportal.ua/ua/news/novosti-kompanii/lnz-group-ovelichit-ploshchadi-pod-nishevymi-kulturami/#> (дата звернення: 05.05.2021).

877. Makarczyk W. *Przyswajanie innowacji*. Ossolineum, PAN, 1971.

878. Malik K. Efektywność zrównoważonego i trwałego rozwoju w wymiarze lokalnym i regionalnym. Opole, Wyd. Instytut Śląski, 2004. 456 s.

879. Marciniak S. Makro i mikroekonomia: Podstawowe problemy. Warszawa, PWN, 2002. 595 s.
880. Markowitz, H. (Harry). Portfolio Analysis with Factors and Scenarios. *Journal of Finance*. 1981. Vol. 36, No.4 (September). P. 871-877.
881. Martens P. Sustainability science in fiction. *Sustainability: Science, Practice & Policy*. 2006. № 1. S. 36-41.
882. Matkovskyi P., Shelenko D., Sas L., Balaniuk I. Innovatization of agricultural enterprises in the context of the economy modernization. *European Journal of Economics and Management*. 2019. Vol. 5 Issue 2. p. 79-85.
883. Mayle D. *Managing Innovation and Change*. Ed. SAGE Publications, London, 2006.
884. Maziarz Cz., 1984. *Andragogika rolnicza*. PWN, Warszawa.
885. Metcalfe J.S. Science, Technology and Innovation Policy in Developing Economies. URL: http://les.man.ac.uk/cric/J_Stan_Metcalfe/
886. Mikołajczyk B. Mierniki monitorowania innowacyjności w skali makro w krajach Unii Europejskiej. *Studia Ekonomiczne. cz. 1. Innowacje, a wzrost gospodarczy*. 2014. № 186. Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach. S. 282-292.
887. Milewski R. Podstawy ekonomii. Warszawa, PWN, 1998. 682 s.
888. Motyka S. Pomiar innowacyjności przedsiębiorstwa. *Komputerowo zintegrowane zarządzanie / pod red. Ryszarda Knosali*. Opole: Oficyna Wydawnicza Polskiego Towarzystwa Zarządzania Produkcją. 2011. T. 2. S. 160-168.
889. Nelson R. R., Winter S. G. An evolutionary theory of economic change. Cambridge: Harvard University Press. 1982. 437 p.
890. Nowak P. Poziom Innowacyjności Polskiej gospodarki na tle krajów UE. *Prace Komisji Geografii Przemysłu*. 2012. Kraków, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie. № 19. S. 153-167.

891. Novella St. Rolnictwo organiczne nie służy środowisku. *Listy z naszego sadu*: веб-сайт. URL: <http://www.listyznaszegosadu.pl/rolnictwo-organiczne-nie-sluzy-srodowisku> (дата звернення: 04.05.2021).

892. Nuts, edible; walnuts, fresh or dried, in shell exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/080231> (дата звернення: 22.02.2021).

893. Oil seeds; mustard seeds, whether or not broken exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/120750> (дата звернення: 22.02.2021).

894. Ołyniuk A. Rośliny najbardziej opłacalne w uprawie. *Portal wysokich plonów*: веб-сайт. URL: <https://portalwysokichplonow.pl/rosliny-najbardziej-oplacalne-w-uprawie/> (дата звернення: 02.05.2021).

895. Organic Ukraine Business Hub CEREALS – вперше в Україні шість органічних компаній об'єдналися для спільного пошуку нових ринків. Organic Ukraine: веб-сайт. URL: <https://organicukraine.org.ua/events/oubhc/?fbclid=IwAR0XT--ЕcykQ6eCN54mfgU3Sbnf74bwcfsjPEhERBqGag0d3DIF6fzhS8I8> (дата звернення: 16.06.2021).

896. Organiczne rolnictwo nie da rady wyżywić świata. *Zdrowie powraca*: веб-сайт. URL: <http://zdrowiepowraca.pl/artukul,organiczne-rolnictwo-nie-da-rady-wy-zywic-swiata> (дата звернення: 16.06.2021).

897. Organiczne rolnictwo się opłaca. 2018. *Miasto2077*: веб-сайт. URL: <http://www.miasto2077.pl/organiczne-rolnictwo-sie-oplaca/> (дата звернення: 16.06.2021).

898. Organisation for Economic Cooperation and Development. *OECD*: веб-сайт. URL: <https://www.oecd.org/> (дата звернення: 24.05.2021).

899. Osborne D., Gaebler T. *Rządzić inaczej*. Poznań: Media Rodzina, 2005.

900. Ospina G. L. Education for sustainable development: a local and international challenge. *Prospects*. 2000. vol. 30. № 1. P.28-39.

901. Oszmiańska M. Wprowadzanie innowacji w indywidualnych gospodarstwach rolnych. *PPR*: веб-сайт. URL: <https://www.ppr.pl/wiadomosci/edukacja/wprowadzanie-innowacji-w-indywidualnych-gospodarstwach-rolnych-2904> (дата звернення: 04.10.2020).

902. O`Sullivan D., Dooley L. *Applying Innovation*. SAGE Publications, Inc., California, 2009.

903. Ott K., Doring R. Theorie and Praxis starker Nachhaltigkrite. Marburg, 2004.

904. Piekut M. Innovativeness of companies in Poland and other European countries, *Zeszyty Naukowe MWSE w Tarnowie*. 2011. № 2. S. 90-95.

905. Perlo D. Modelowanie zrównoważonego rozwoju regionów. Białystok, 2014. 368 s.

906. Pezzey J.C.V. Economic analysis of sustainable growth and sustainable development. *Environment Department Working Paper*. Washington, 1989. № 15. P. 3-17.

907. Podręcznik Oslo: Zasady gromadzenia i interpretacji danych, dotyczących innowacji. Wspólna publikacja OECD i Eurostatu. 2008. 168 s.

908. Pomykalski A. Innowacje. Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, 2001. 266 s.

909. Porter M. *Competitive Advantage of Nations*. New York.: Free Press, 1990. 360 p.

910. Producer and Consumer Support Estimates. OECD. Agriculture statistics (database). URL: <http://dx.doi.org/10.1787/agr-pcse-data-en>. (дата звернення: 22.02.2021).

911. Prystrom J. *Innowacje w procesie rozwoju gospodarczego*. Diffin, Warszawa, 2012.

912. Reboratti C. E., Becker E., Jahn T. Territory, scale and sustainable development. *Sustainability and the social sciences: a cross-disciplinary approach to*

integrating environmental considerations into theoretical reorientation. Zed Books, London, New York, 1999. P. 198-224.

913. Report of the United Nations Conference on the Human Environment: Document A /Conf./48.14/Rev.1,Ch.1. New York, UN. 1972. 437 p.

914. Robinson J. Squaring the circle? Some thoughts on the idea of sustainable development. *Ecological Economics*. 2004. vol.48. 436 s.

915. Rogall H. Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka. Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2010. 580 s.

916. Rokicki T., Golonko M. Handel zagraniczny ziołami i przyprawami na świecie. *Problemy Rolnictwa Światowego*. 2017. T. 17 (XXXII). Zeszyt 2. S. 224–233.

917. Rogers E. M. Diffusion of innovations. New York: The Free Press of Glencoe Division of The Macmillan Co. 1962. 367 p.

918. Rokicka E., Wozniak W. W kierunku zrównoważonego rozwoju. Konceptje, interpretacje, konteksty. Łódź, 2016. 229 s.

919. Rolnictwo ekologiczne. 2018. *Bacto-Tech*: веб-сайт. URL: <https://bactotech.pl/blog/rolnictwo-ekologiczne/> (дата звернення: 20.05.2021).

920. Roo-Zielińska E., Solon J., Degórski M. Ocena stanu i przekształceń środowiska przyrodniczego na podstawie wskaźników geobotanicznych, krajobrazowych i glebowych (podstawy teoretyczne i przykłady zastosowań). Warszawa, PAN IGiPZ, 2007. 317 s.

921. Rotkiewicz M. Ekościema, czyli mity zdrowej żywności. *Polityka*: веб-сайт. URL: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/nauka/1549063,1,czym-na-prawde-jest-rolnictwo-ekologiczne.read> (дата звернення: 20.05.2021).

922. Rudynska I., Czerewko G. Zrównowazony rozwój jako podstawa wzrostu gospodarczego i jakosci zycia. *Czlowiek a koncepcja zrównowazonego rozwoju*. Red. Nauk Prof. Dr. hab. Bohdan Kosciak, dr Magdalena Slawinska. WZN PiE KUL Jana Pawla II. Warszawa. 2009. S. 31-40.

923. Ruttan V. Constraints on the design of sustainable systems of agricultural production. *Ecological Economics*. 1994. vol.10. № 3. 317s.

924. Sadowski A., Poskrobko B. Rozwój zrównoważony jako proces społeczny. *Obszary badań nad trwałym i zrównoważonym rozwojem*. Białystok, Ekonomia i Środowisko. 2007. S. 87-99.

925. Salavou H. The Concept of Innovativeness: Should we Need to Focus? *European Journal of Innovation Management*. 2004. Vol. 7. № 1. S. 33-44.

926. Sas L., Shelenko D., Matkovsky P., Balaniuk I. Innowacyjne technologie modernizacji produkcji w przedsiębiorstwach rolnych w Ukrainie. *International independent scientific journal*. 2019. № 7. P. 7–11.

927. Seevers D., Graham D., Gamon Jul., Conklin Nik. Education Through Cooperative Extension. Delmar Publishers, 1997.

928. Soil Facts. LISA: Current Status and Future Outlook. URL: <http://www.soil.ncsu.edu/publications/Soilfacts/AG-439-07>.

929. Schmidhuber J., J. Pound, B. Qiao. COVID-19: Channels of transmission to food and agriculture. Rome, FAO, 2020. 38 p. <https://doi.org/10.4060/ca8430en>

930. Schumpeter J. A. *Teoria rozwoju gospodarczego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960.

931. Scialabba N. El Hage. Organic agriculture and food security. *Materiały konferencji międzynarodowej*. FAO, Rzym. 2007. S. 154-159.

932. Skąpski K. Bałtyk umiera przez „czarne złoto rolnictwa”. *Zielone Wybory*: веб-сайт. URL: <http://zielonewybory.pl/baltyk-umiera-przez-czarne-zloto/> (дата звернення: 03.03.2021).

933. Skrypchuk P., Suduk O., Shcherbakova A. Social and economic aspects of niche products production and promotion in Ukraine. *International Journal of New Economics, Public Administration and Law*. 2019. № 1 (3). C. 61–74. [https://doi.org/10.31264/2545-093X-2019-1\(3\)-61-74](https://doi.org/10.31264/2545-093X-2019-1(3)-61-74).

934. Smith D. *Exploring Innovation*. McGraw-Hill Education, UK, 2006.

935. Snitynsky V. V., Holovashchenko V. O. Rola działalności innowacyjnej wyższych państwowych uczelni rolniczych w socjalno-economicznym odrodzeniu i rozwoju terenów wiejskich na Ukrainie. *Roczniki*

Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. 2000. Т. II. з. 1. S. 31-36.

936. Spices; coriander seeds exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/090920> (дата звернення: 22.02.2021).

937. Stajszczak M., Lewczuk A. Z badań nad procesami innowacyjnymi w gospodarstwach rodzinnych w okresie transformacji ustrojowej. *Problemy doradztwa w restrukturyzacji i transformacji gospodarstw rodzinnych do gospodarki rynkowej*: Mat. Konf. Nauk. Barzkowice, 1994. S. 41-47.

938. Step by стевія: українські фермери можуть збирати кілька врожаїв стевії на рік. *AgroDay*: веб-сайт. URL: <https://agroday.com.ua/2018/05/26/solodkyj-buket-ukrayinskym-fermeram-vygidno-vyroshhuvaty-steviyu/> (дата звернення: 04.10.2020).

939. Tainter J. A. A Framework for sustainability. *World Futures*. 2003. vol. 59. P. 199-216.

940. Tidd J., Bessant J. *Managing Innovation. Integrating Technological, Market and Organizational Change*. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd. England. 2009. 638 p.

941. Timmerman J. C. A Systematic Approach for Making Innovation a Core Competency. *The Journal for Quality and Participation*. 2009. January, Vol. 31. № 4. S. 4-11.

942. Tisdell C. A. Sustainable development differing perspectives of ecologist? Economist and the relevance of LDCs. *World Development*. 1988. vol.16. P. 373-384.

943. Turowski J., Bornus A. *Drogi modernizacji wsi; przenikanie innowacji do rolnictwa i wsi woj. lubelskiego*. Warszawa: PWN. 1970. 307 s.

944. The official website of the European Union. *European Comission*: веб-сайт. URL: https://ec.europa.eu/info/index_en (дата звернення: 10.05.2021).

945. The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2021. 340 с. *FiBL*: веб-сайт. <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1150-organic-world-2021.pdf> (дата звернення: 22.02.2021).

946. Ukraine: Garlic, fresh or chilled, export value (US \$). *Tilasto*: веб-сайт. URL: <https://www.tilasto.com/en/topic/handel/foreign-trade-by-products/edible-vegetables-and-certain-roots-and-tubers/garlic-fresh-or-chilled-export-value/ukraine> (дата звернення: 22.02.2021).

947. Ukraine: Grain sorghum, export value (US \$). *Tilasto*: веб-сайт. URL: <https://www.tilasto.com/en/topic/handel/foreign-trade-by-products/cereals/grain-sorghum-export-value/ukraine> (дата звернення: 22.02.2021).

948. Ukraine Vegetables, leguminous; beans (*vigna* spp., *phaseolus* spp.), shelled or unshelled, uncooked or cooked by steaming or boiling in water, frozen exports in 2006. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/UKR/year/2006/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/071022> (дата звернення: 22.02.2021).

949. Ukraine Vegetables, leguminous; beans (*vigna* spp., *phaseolus* spp.), shelled or unshelled, fresh or chilled exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/UKR/year/2019/tradeflow/Exports/partner/ALL/product/070820> (дата звернення: 22.02.2021).

950. Vegetables, leguminous; beans (*vigna* spp., *phaseolus* spp.), shelled or unshelled, fresh or chilled exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/070820> (дата звернення: 22.02.2021).

951. Ukraine Vegetables, leguminous; lentils, shelled, whether or not skinned or split, dried exports by country in 2018. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/UKR/year/2018/tradeflow/Exports/partner/ALL/product/071340> (дата звернення: 22.02.2021).

952. Ukraine Vegetables, leguminous; chickpeas (garbanzos), shelled, whether or not skinned or split, dried exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/UKR/year/2019/tradeflow/Exports/partner/ALL/product/071320> (дата звернення: 22.02.2021).

953. Ukraine Oil seeds; mustard seeds, whether or not broken exports by country in 2019 *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/UKR/year/2019/tradeflow/Exports/partner/ALL/product/120750> (дата звернення: 22.02.2021).

954. uk.WorldwideDictionary.org. *WorldwideDictionary*: веб-сайт. URL: <https://uk.worldwidedictionary.org/спеціальний> (дата звернення: 22.02.2021).

955. Vaidya S., Partap S. Organic farming offering opportunity of income security among small farmers of India. *Матеріали конференції міжнародowej FAO, Rzym, 2007. S. 123-127.*

956. Vegetables, leguminous; peas (*pisum sativum*), shelled or unshelled, fresh or chilled exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/070810> (дата звернення: 22.02.2021).

957. Vegetables, alliaceous; garlic, fresh or chilled exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/070320> (дата звернення: 22.02.2021).

958. Vegetables, leguminous; lentils, shelled, whether or not skinned or split, dried exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/071340> (дата звернення: 22.02.2021).

959. Vegetables, leguminous; chickpeas (garbanzos), shelled, whether or not skinned or split, dried exports by country in 2019. *World Integrated Trade Solution*: веб-сайт. URL: <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/>

country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/071320 (дата звернення: 22.02.2021).

960. Vogtman H. *Okologisze Landwirtschaft. Bundesministerium fur Umwelt. Naturschutz und Reaktorischerheit Okologie. Grundlage einer nachhaltigen Entwicklung in Doutschland. Bonn-Bad Godesberg. 1977. S. 11-18.*

961. Wady i zalety żywności ekologicznej. *Ekodolina.e-sochaczew.pl*: веб-сайт. URL: <http://ekodolina.e-sochaczew.pl/media/tresc/wady-i-zalety-zywnosci-ekologicznej/5947/408> (дата звернення: 15.05.2021).

962. Webster's New Encyclopedic Dictionary. BD&L, New York. 1995. 1639 с.

963. Webster's New Universal Unabridged Dictionary Deluxe 2nd Second Edition / by Jean McKechnie. 1983. 2345 p.

964. West G. B. Integrated sustainability and the underlying threat of urbanization / G.B.West, H.J.Schellnuber, V.Vjilins, N.Stern, V.Huber, S.Kadner. *Global sustainability. A Nobel Cause. Cambridge, University Press. 2010. P. 3-18.*

965. Willer H., Yussefi M. The current status of organic farming in the world – focus on developing countries. *Materiały konferencji międzynarodowej FAO. Rzym, 2007. S. 47-50.*

966. Willer H., Minou Y. *The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends. International Federation of Organic Agriculture Movement (IFOAM). Bonn Germany and Reserch Institute of Organic Agriculture FiBL, Frick, Switzerland, 2008. 236 p.*

967. Workman D. Top Garlic Exports by Country. *World's top export*: веб-сайт. URL: <http://www.worldstopexports.com/top-garlic-exports-by-country/> (дата звернення: 26.02.2018).

968. Wytrązek W. Wdrażanie zasady zrównoważonego rozwoju w działaniach samorządu terytorialnego. *Rozwój zrównoważony na szczeblu krajowym, regionalnym i lokalnym – doświadczenie polskie i możliwości ich stosowania na Ukrainie. Lublin, 2006. S. 179-187.*

969. Zastempowski M. Uwarunkowania budowy potencjału innowacyjnego polskich małych i średnich przedsiębiorstw. Toruń: WN UMK, 2010. 317 s.

970. Ziętara W. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*. T II. № 1. Warszawa-Poznań-Zamość 2000. S. 5-7.

971. Zinchuk T., Poplavskyi P., Usiuk T. Development of export potential of agrarian sector in the process of transformational change. *Kwartalnik naukowy uczelni Vistula*. 2018. Nr 1 (55). S. 70–81.

972. Zrównoważony rozwój terenów przygranicznych / Red. B.Kościk, M. Sławińska. Lublin, wyd-wo KUL, 2010. 298 s.

ДОДАТКИ

Додаток А
Таблиця А.1.

Матриця розміщення вихідних та розрахункових даних для використання математичної моделі задачі визначення оптимального варіанту переорієнтації господарства на найбільш ефективний варіант вирощування нішевої культури

Нішева культура		Вихідні показники:					Розрахункові дані:					Цільова функція		
		Ресурсні		Технологічні		Результативні		Собівартість 1 ц, грн	Питомий річний прибуток від реалізації на ринку				Термін окупності інвестицій, років	
		Початкові інвестиції на 1 га, тис. грн	Поточні витрати на 1 га, тис. грн	Урожайність, ц/га	Рік збирання першого урожаю (1,2,3...)	Ціна реалізації 1 ц на ринку (вкл. на переробку)			на 1 ц, грн		на 1 га, тис. грн			
						внутр. (в-т 1)	зовн. (в-т 2)		внутр. (в-т 1)	зовн. (в-т 2)	внутр. (в-т 1)	зовн. (в-т 2)	(в-т 1)	(в-т 2)
НК		X1	X2	X3	X4	Y1	Y2	
№	назва	I	B	У	P	Цв	Цз	С	Пцв	Пцз	Пгв	Пгз	Тов	Тоз
1														
2														
3														
4														
5														
6														
7														
...														

Джерело: розроблено авторкою.

Додаток Б

Таблиця Б.1.

Варіант 1 - Матриця розміщення вихідних та розрахункових даних для використання математичної моделі задачі визначення оптимального варіанту переорієнтації господарства на найбільш ефективний варіант вирощування нішевої культури за її реалізації на внутрішньому ринку

Нішева культура		Вихідні показники:					Розрахункові дані:				Цільова функція		
		Ресурсні		Технологічні		Результативні	Собівартість 1 ц, грн	Питомий річний прибуток від реалізації на ринку			Термін окупності інвестицій, років		
		Початкові інвестиції на 1 га, тис. грн	Поточні витрати на 1 га, за рік тис. грн	Урожайність, ц/га	Рік збирання першого урожаю (1,2,3...)	Ціна реалізації 1 ц на ринку (вкл. на переробку), грн		на 1 ц, грн		на 1 га, тис. грн			
								внутр. ринок роздр. (в-т 1)	внутр. (в-т 1)		внутр. (в-т 1)		(в-т 1)
		X1	X2	X3	X4	Y1	
	НК	I	B	У	P	Цв	С	Пцв		Пгв		Тов	
№	назва												
1													
2													
3													
4													
5													
...													

Джерело: розроблено авторкою.

Додаток В

Таблиця В.1.

Варіант 2 - Матриця розміщення вихідних та розрахункових даних для використання математичної моделі задачі визначення оптимального варіанту переорієнтації господарства на найбільш ефективний варіант вирощування нішевої культури за її реалізації на зовнішньому ринку

Нішева культура		Вихідні показники:					Розрахункові дані:					Цільова функція	
		Ресурсні		Технологічні		Результативні	Собівартість 1 ц, грн	Питомий річний прибуток від реалізації на ринку				Термін окупності інвестицій, років	
		Початкові інвестиції на 1 га, тис. грн	Поточні витрати на 1 га, за рік тис. грн	Урожайність, ц/га	Рік збирання першого урожаю (1,2,3...)	Ціна реалізації 1 ц на ринку (вкл. на переробку), грн		на 1 ц, грн		на 1 га, тис. грн			
						зовн. ринок опт. (в-т 2)		зовн. (в-т 2)	зовн. (в-т 2)	(в-т 2)			
		X1	X2	X3	X4	Y2	
	НК	I	B	У	P	Цз	С	Пцз	Пгз			Тоз	
№	назва												
1													
2													
3													
4													
5													
...													

Джерело: розроблено авторкою.

Додаток Г

Таблиця Г.1.

Результати розрахунків оптимального варіанту оптимального варіанту переорієнтації господарства на найбільш ефективний варіант вирощування нішевої культури за її реалізації на внутрішньому ринку з

Нішева культура		Вихідні показники:				Розрахункові дані:			Цільова функція	
		Ресурсні		Технологічні		Результативні	Собівартість 1 ц, грн	Питомий річний прибуток від реалізації на ринку		Термін окупності інвестицій, років
		Початкові інвестиції на 1 га, тис. грн	Поточні витрати на 1 га, за рік тис. грн	Урожайність, ц/га	Рік збирання першого урожаю (1,2,3...)	Ціна реалізації 1 ц на ринку (вкл. на переробку), грн		на 1 ц, тис. грн	на 1 га, тис. грн	
						внутр. ринок роздр. (в-т 1)		внутр. (в-т 1)	внутр. (в-т 1)	
		X1	X2	X3	X4	Y1	
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10
НК		I	B	У	P	Цв	С	Пцв	Пгв	Тов
№	назва									
1	Горіхи - нелущ	40	10	9	4	7994	1111,11	6882,89	61,95	4,14
2	Горіхи - лущ	40	10	9	4	27500	1111,11	26388,89	237,50	4,04
3	Фундук - нелущ	200	40	30	6	25000	1333,33	23666,67	710,00	6,05
4	Фундук - лущ	200	40	30	6	35000	1333,33	33666,67	1010,00	6,04
5	Малина - свіжа.	810	123	30	2	25000	4100,00	20900,00	627,00	2,16
6	Малина - морожена.	1350	123	30	2	20000	4100,00	15900,00	477,00	2,21
7	Ожина - свіжа	8400	600	300	2	18000	2000,00	16000,00	4800,00	2,11
8	Ожина – в упаковці	8400	600	300	2	4500	2000,00	2500,00	750,00	2,44
9	Ожина – морожена	8400	600	300	2	7900	2000,00	5900,00	1770,00	2,25
10	Ожина - сушена	8400	600	300	2	92000	2000,00	90000,00	27000,00	2,02
11	Журавлина	1080	810	200	3	30000	4050,00	25950,00	5190,00	3,14
12	Смородина - роздр	810	415	65	2	3000	6384,62	-3384,62	-220,00	3,53
13	Смородина - опт	810	415	65	2	1500	6384,62	-4884,62	-317,50	3,77
14	Лохина	1200	160	165	4	25000	969,70	24030,30	3965,00	4,04
15	Агрис - роздр	500	4500	135	3	2000	33333,33	-31333,33	-4230,00	4,94
16	Агрис - опт	500	4500	135	3	4000	33333,33	-29333,33	-3960,00	4,88
17	Шипшина - свіжа	300	405	60	3	1800	6750,00	-4950,00	-297,00	4,73
18	Шипшина - сушена	300	405	60	3	8400	6750,00	1650,00	99,00	3,80

Закінчення табл. Г 1.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
19	Шипшина - морожена	300	405	60	3	2600	6750,00	-4150,00	-249,00	4,61
20	Обліпиха – збір з 3 року	48	128	60	3	10000	2133,33	7866,67	472,00	3,21
21	Обліпиха – збір з 6 року	112	128	150	6	12000	853,33	11146,67	1672,00	6,07
23	Лаванда - роздр	1890	2292	70	4	500000	32742,86	467257,14	32708,00	4,07
24	Гарбуз - сушений	12	7456	270	-	1100	6778,18	-5678,18	-7159,00	2,96
25	Гарбуз - насіння	12	7456	270	-	8500	27614,81	-19114,81	-5161,00	2,69
26	Батат	95	100	400	-	600	250,00	350,00	140,00	1,40
27	Часник	150	132	60		7000	2200,00	4800,00	288,00	1,34
28	Амарант - звичайний	10	11	50	-	2700	220	2480	124,00	1,07
29	Амарант - органічний	10	11	50	-	3300	220,00	3080,00	154,00	1,06
30	Квасоля	41	15	40	0,5	7800	375,00	7425,00	297,00	0,56
31	Нут	67	19,4	20	2	1800	970,00	830,00	16,60	2,54
32	Ехінацея - корені	85	252	15	2	12000	16800,00	-16800,00	-72,00	3,29
33	Ехінацея – суха трава	85	252	35	2	4000	7200,00	-3200,00	-112,00	3,44
34	Сорго	39	14	35	-	720	400,00	320,00	11,20	1,78
35	Коріандр	10	10	30	-	17700	333,33	17366,67	521,00	1,02

Джерело: результати власних досліджень.

Додаток Д

Таблиця Д.1.

Результати розрахунків оптимального варіанту оптимального варіанту переорієнтації господарства на найбільш ефективний варіант вирощування нішевої культури за її реалізації на зовнішньому ринку з використанням розробленої економіко математичної моделі задачі

Нішева культура		Вихідні показники:				Розрахункові дані:				Цільова функція
		Ресурсні		Технологічні		Результативні	Собівартість 1 ц, грн	Питомий річний прибуток від реалізації на ринку		Термін окупності інвестицій, років
		Початкові інвестиції на 1 га, тис. грн	Поточні витрати на 1 га, за рік тис. грн	Урожай- ність, ц/га	Рік збирання першого урожаю (1,2,3...)	Ціна реалізації 1 ц на ринку (вкл. на переробку), грн зовн. ринок опт. (в-т 2)		на 1 ц, грн	на 1 га, тис. грн	
Х1	Х2	Х3	Х4	У2		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
НК		І	В	У	Р	Цз	С	Пцз	Пгз	Тоз
№	назва									
1	Горіхи-нелущ	40	10	9	4	2214	1111,11	1102,89	9,93	4,50
2	Горіхи -лущ	40	10	9	4	7614	1111,11	6502,89	58,53	4,15
3	Фундук - нелущ	200	37,8	30	6	8100	1260,00	6840,00	205,20	6,16
4	Фундук -лущ	200	37,8	30	6	27000	1260,00	25740,00	772,20	6,05
5	Малина	1350	123	30	2	4185	4100,00	85,00	2,55	2,98
6	Ожина	8424	600	300	2	12800	2000,00	10800,00	3240,00	2,16
7	Журавлина	1080	810	200	3	8640	4050,00	4590,00	918,00	3,47
8	Смородина	810	415	64,6	2	3200	6424,15	-3224,15	-208,28	3,50
9	Лохина	1200	160	165	4	10800	969,70	9830,30	1622,00	4,09
10	Агрис	500	4500	135	3	6000	33333,33	-27333,33	-3690,00	4,82
11	Шипшина - шкірка	300	405	60	3	13500	6750,00	6750,00	405,00	3,50
12	Шипшина – свіжа ягода	300	405	60	3	3200	6750,00	-3550,00	-213,00	4,53
13	Обліпіха – збір з 3 року	48	128	60	3	15000	2133,33	12866,67	772,00	3,14
14	Обліпіха – збір з 6 року	112	128	150	6	15000	853,33	14146,67	2122,00	6,06

Закінчення табл. Д.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
15	Лаванда - опт	1890	2292	70	3	135000	32742,86	102257,14	7158,00	3,24
16	Гарбуз - сушений	12	7456	270	-	3200	27614,81	-24414,81	-6592,00	2,88
17	Гарбуз - насіння	12	7456	270	-	2700	27614,81	-24914,81	-6727,00	2,90
18	Батат	95	100	400	-	1600	250,00	1350,00	540,00	1,15
19	Часник	150	132	60		20300	2200,00	18100,00	1086,00	1,12
20	Амарант звичайний	10	11	50	-	2560	220,00	2340,00	117,00	1,08
21	Амарант - орг	10	11	50	-	3328	220,00	3108,00	155,40	1,06
22	Квасоля	41	15	40	0,5	2600	375,00	2225,00	89,00	0,66
17	Нут	67	19,4	20	2	810	970,00	-160,00	-3,20	3,16
23	Ехінацея - корені	85	252	15	2	7533	16800,00	-9267,00	-139,01	3,55
25	Сорго	39	14	35	-	634	400,00	234,00	8,19	1,83
26	Коріандр	10	10	30	-	702	333,33	368,67	11,06	1,47

Джерело: результати власних досліджень.

Додаток Е

Таблиця Е.1

Порівняльний варіант таблиці з результатами розрахунків оптимального варіанту оптимального варіанту переорієнтації господарства на найбільш ефективний варіант вирощування нішевої культури за її реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках з використанням розробленої економіко математичної моделі задачі

Нішева культура		Вихідні показники:				Розрахункові дані:				Цільова функція			
		Ресурсні		Технологічні		Результативні		Питомий річний прибуток від реалізації на ринку				Термін окупності інвестицій, років	
		Початкові інвестиції на 1 га, тис. грн	Поточні витрати на 1 га, за рік тис. грн	Урожай -ність, ц/га	Рік збирання першого урожаю (1,2,3...)	Ціна реалізації 1 ц на ринку (вкл. на переробку), грн		на 1 ц, грн		на 1 га, тис. грн		(в-т 1)	(в-т 2)
						внутр. ринок роздр. (в-т 1)	зовн. ринок опг. (в-т 2)	внутр. (в-т 1)	зовн. (в-т 2)	внутр. (в-т 1)	зовн. (в-т 2)		
		X1	X2	X3	X4	Y1	Y2
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	НК	І	В	У	Р	Цв	Цз	Пцв	Пцз	Пгв	Пгз	Тов	Тоз
№	назва												
1	Горіхи	34-42	10	9	4-5	7994 (нелущені) 27500 (луцнені)	2214 (нелущені) 7614 (луцнені)	6882,89 26388,89	1102,89 6502,89	61,95 237,50	9,93 58,53	4,14 4,04	4,50 4,15
2	Фундук	90-300	37,8	30	6-8	25000 (нелущені) 35000 (луцнені)	8100 (нелущ) 27000 (луцнені)	23666,67 33666,67	6840,00 25740,00	710,00 1010,00	205,20 772,20	6,05 6,04	6,16 6,05
3	Малина	810-1350	123	30	2	25000 (свіжа) 20000 (морожена)	4185 (морожена)	20900,00 15900,00	85,00	627,00 477,00	2,55	2,16 2,21	2,98
4	Ожина	8400	600	200-400	2	18000 (свіжа) 4500 (в упаковці) 7900 (морожена) 92000 (сушена)	12800 (свіжа)	16000,00 2500,00 5900,00 90000,00	10800,00	4800,00 750,00 1770,00 27000,00	3240,00	2,11 2,44 2,25 2,02	2,16

Закінчення табл.Е.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
5	Журавлина	1080	810	200	3	30000-60000	8640	25950,00	4590,00	5190,00	918,00	3,14	3,47
6	Смородина	810	415	64,6	2	3000 роздрібна 1500 – оптова	3200	-3384,62 -4884,62	-3224,15	-220,00 -317,50	-208,28	3,53 3,77	3,50
7	Лохина	1200	160	165	4-5	20000-30000	10800	24030,30	9830,30	3965,00	1622,00	4,04	4,09
8	Агрус	500	4500	135	3	2000 опт 4000	6000.	-31333,33 -29333,33	-27333,33	-4230,00 -3960,00	-3690,00	4,94 4,88	4,82
9	Шипшина	270-324	405	60	3 - 4	1800 (свіжа) 8400 (сушена) 2600 (морожена)	13500 (шкірка) 3200 ягоди свіжі	-4950,00 1650,00 -4150,00	6750,00 -3550,00	-297,00 99,00 -249,00	405,00 -213,00	4,73 3,80 4,61	3,50 4,53
10	Обліпіха	48 -112	128	50-60 100-150	3-4 5-7-ий	від 6000 до 15000	заморож. 6750 до 16200	7866,67 11146,67	12866,67 14146,67	472,00 1672,00	772,00 2122,00	3,21 6,07	3,14 6,06
11	Лаванда	1890	2292	65-70	3 -5	216000-810000 роздр	135000 опт	467257,14	102257,14	32708,00	7158,00	4,07	3,24
12	Гарбуз	10-13	7456	250-300	-	гарбуз- 1000- 1200; насіння - 8500	сушений – 3200; насіння -2700	-5678,18 -19114,81	-24414,81 -24914,81	-7159,00 -5161,00	-6592,00 -6727,00	2,96 2,69	2,88 2,90
13	Батат	95	100	400	-	600	1600	350,00	1350,00	140,00	540,00	1,40	1,15
14	Часник	150	132	60		7000	20300	4800,00	18100,00	288,00	1086,00	1,34	1,12
15	Амарант	10	11	50	-	2700 Орг. - 3300	2560 Орг.- 3328	2480 3080,00	2340,00 3108,00	124,00 154,00	117,00 155,40	1,07 1,06	1,08 1,06
16	Квасоля	41	15	40	0,5	7800	2600	7425,00	2225,00	297,00	89,00	0,56	0,66
17	Нут	67	19,4	20	2	1800	810	830,00	-160,00	16,60	-3,20	2,54	3,16
18	Ехінацея	85	252	15 ц кореня 35 ц сух трави	2	12000 - корінь 4000 - сух. трава	7533	-16800,00 -3200,00	-9267,00	-72,00 -112,00	-139,01	3,29 3,44	3,55
19	Сорго	39	14	35	-	720	634	320,00	234,00	11,20	8,19	1,78	1,83
20	Коріандр	10	10	30	-	17700	702	17366,67	368,67	521,00	11,06	1,02	1,47

Джерело: результати власних досліджень.

Додаток Ж

**Загальна характеристика Куликівської ОТГ Жовківського району
Львівської області**

В структурі населення 65% - сільського. З майже 4 тис. домогосподарств 68% - сільські. Тому регіон можна визнати як сільський. Основна галузь економіки - сільське господарство. Функціонує 27 фермерських господарств. Сільськогосподарське виробництво здійснюють також більше 2,5 тис. господарств населення. Площа нішевих культур становить 6% від площі сільськогосподарських угідь по регіону.

Входить 17 населених пунктів: смт.Куликів, с.Мервичі, с.Костеїв, с.Надичі, с.Нове-Село, с.Кошелів, с.Стронятин, с. Гребінці, с. Віднів, с.Сулимів, с.Звертів, с.Артасів, с.Могиляни, с.Великий Дорошів, с. Малий Дорошів, с.Смереків, с.Перемивки.

Таблиця Ж.1.

Динаміка показників впливу впровадження нішевих культур та формування експортного потенціалу продукції їх вирощування на рівень зрівноваженості розвитку сільських регіонів на прикладі Куликівської ОТГ Жовківського району Львівської області

N	Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2020 р. до 2018 р.
1	2	3	4	5	6
1	частка податків від реалізації продукції вирощування нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у бюджеті регіону на одного мешканця, %	3,32	3,36	4,12	0,8 в.п.
2	частка доходу від вирощування нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у доходах населення регіону на одного мешканця,%	4,11	4,57	5,83	1,72 в.п.
3	частка доданої вартості у продукції вирощування нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у доданій вартості регіону на одного мешканця,%	2,67	2,72	2,95	0,28 в.п.
4	обсяг виробництва овочевої нішевої продукції у регіоні,т	2800	3160	3330	118,9
5	обсяг виробництва нішевих фруктів і ягід у регіоні	287	292	304	105,9
6	площі під нішевими культурами, га	81	93	97	119,7

<i>Закінчення табл. Ж.1.</i>					
1	2	3	4	5	6
7	обсяг виробництва продукції вирощування нішевих лікарських рослин, т	2	2	2	100,0
8	частка доходу від вирощування і реалізації нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у їх виробників, %	32,5	34,2	36,8	4,3 в.п.
9	частка господарюючих суб'єктів, що вирощують продукцію нішевих культур у загальній їх кількості (без г-в населення);	11,1	11,1	14,8	3,7 в.п.
10	частка господарюючих суб'єктів, що вирощують продукцію нішевих культур і реалізують її на експорт у загальній їх кількості (без г-в населення), %;	3,7	-	-	-
11	кількість суб'єктів господарювання, що вирощують нішеві культури (без г-в населення), %	3	3	4	133%
12	кількість суб'єктів господарювання, що експортують продукцію вирощування нішевих культур;	1	-	-	-

Джерело: розроблено авторкою.

Результати проведених розрахунків на прикладі однієї із ОТГ як сільського регіону показують позитивну динаміку розвитку впровадження вирощування нішевих культур сільськогосподарськими виробниками. При цьому не вдалося одержати конкретні дані щодо вирощування нішевих культур господарствами населення, але й на прикладі 3-4 фермерських господарств, які вирощують нішеві культури, видно, що зростає частка доходу від вирощування нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у доходах населення регіону на одного мешканця, частка податків від реалізації продукції вирощування нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у бюджеті регіону на одного мешканця, частка доданої вартості у продукції вирощування нішевих культур на внутрішньому і зовнішньому ринку у доданій вартості регіону на одного мешканця, що безумовно позитивно впливає на формування бюджету ОТГ і на розвиток її економіки як чинника зрівноваженого розвитку цього регіону.

Додаток И

Таблиця И.1.

Динаміка і географічна структура обсягів експорту лохини з України, т

Країни	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Польща	548,5	1 418,1	570,5	887,1	748,4
Нідерланди	275,0	613,4	719,7	364,9	712,3
Білорусь	32,5	540,7	775,1	538,9	578,4
Великобританія	17,2	134,0	418,6	328,8	354,8
Молдова			3,0	5,1	12,9
Бельгія					10,1
ОАЕ	0,0			0,5	8,8
Сінгапур				0,2	8,0
Естонія	2,5	5,0			2,0
Гонконг					2,0
Малайзія					0,5
Грузія			0,0	0,0	0,0
Туреччина		0,0			0,0
Канада					0,0
Ірландія				0,0	0,0
Перу	0,0	0,0			0,0
Іспанія	0,0	0,0			0,0
США		0,0			
Китай	0,0			0,0	
Португалія	0,0	0,0			
Уругвай	0,0				
Німеччина				5,0	0,0
Австрія		0,0	0,0		
ПАР		0,0			
Аргентина	0,0	0,0			0,0
Італія		0,0			
Марокко	0,0	0,0			0,0
Румунія	0,0		0,5	3,1	
Мексика	0,0	0,0			0,0
Катар		0,9			
Зімбабве	0,0				
Кіпр			0,0		
Чилі	0,0	0,0			0,0
Латвія		4,8			
Литва		185,5	12,0	56,2	
Всього, тонн	875,6	2 902,4	2 499,4	2 189,8	2 438,3

Джерело: за даними [115, с.55;157].

Додаток К

Таблиця К.1.

**Основні риси окремих нішевих ягідних культур, що формують
ефективність їх вирощування**

Переваги	Недоліки
1	2
Ягідні нішеві культури	
<i>Обліпиха</i>	
Невисокий рівень конкуренції на ринку	Проблемність процесу збирання ягід
Високі ціни і попит (внутрішня ціна залежить від сорту та складає від 100 грн/кг).	Двodomна рослина (чагарники з жіночими та чоловічими квітами)
Невибаглива до вирощування	Проблеми з механізацією операцій
Підвищена питома прибутковість	Проблеми із зберіганням і транспортуванням у свіжому вигляді
Цінна плодова і лікарська сировина	
Стабільний попит серед експортерів	
<i>Бузина</i>	
Високий попит	Виснажливе зберігання
Відсутність конкуренції серед виробників	Проблемне відділення ягід від кісточок
	Обмежений доступ до індивідуального обладнання швидкого заморожування (IQF).
	Для дрібних фермерів або малих господарств населення
<i>Ожина</i>	
Урожайність в 4 рази вища, ніж в малини при однакових затратах на вирощування	Недостатньо розвинутий ринок
Сортова ожина – транспортабельна культура	Труднощі в культивуванні
Дорвговічність насаджень	Специфічний смак
Швидкоплідність	Технологія вирощування
Наявність сортової лінійки з різними термінами дозрівання	Для дрібних фермерів
<i>Малина</i>	
Висока врожайність за умови дотримання технології.	Масова ягода
Високі ціни	Складний збір врожаю
Добрий урожай можна отримати вже на другий рік після посадки за умови правильного догляду	Нетранспортабельність ягід. Потрібно багато роздрібних точок для роздрібною реалізації.
Диверсифікованість способів реалізації – свіжа, сушена, морожена, варення, джеми	Висока трудомісткість збирання.
	Основні витрати - на оплату праці (особливо в період збору врожаю), витрати на полив, добрива і на фасування продукції.
	Проблемність реалізації у свіжому вигляді

<i>Закінчення табл. К.1</i>	
1	2
Окремий напрямком заробітку - реалізація саджанців.	Оптова реалізація передбачає оперативний ранковий збір і негайна реалізація ягоди перекупникові або переробнику. Ціна - в 1,5 – 2 рази нижча.
<i>Лохина</i>	
Невибагливість до кліматичних умови (вологість)	Брак знань з агротехніки вирощування
Високоінвестиційний ринок	Трудомісткість. 20-24% собівартості вирощування лохини – затрати на робочу силу
Багаторічні культура (на 1 місці – до 40 років)	Відповідність сорту
	Підготовка ґрунту
	Потреба у надійних ринках збуту
	Відсутність стандартизації вирощування ягід.
	Продукція не відображається в статистиці, існує тіньова складова ринку.
<i>Жимолость</i>	
Невибагливість до ґрунтів	Вибір на найновіші сорти
Зручність збирання	Обмеженість у використанні гербіцидів через поверхневу кореневу систему
Довговічність використання плантації - 20-30 років.	Світового ринку не існує
<i>Агрус</i>	
Швидкий початок повноцінного плодоношення	Потреба у формуванні оптимальних партій врожаю для реалізації
Висока врожайність і тривалість плодоношення (близько 15 років)	Проблемність збирання
Невибагливість	Трудомісткість продукції і труднощі у пошуку працівників для збирання
Одночасність досягання і можливість одночасного збирання для формування товарних партій	
Добра транспортабельність продукції	

Джерело: сформовано авторкою за даними [47; 53; 116;183;444;643;472;753].

Додаток Л

Таблиця Л.1.

Калькулятор розрахунків по вирощуванню часнику

	Зубець/однозубок		Повітряні цибулини (2 роки вирощування)	
Площа	5 га		5 га	
Урожайність	8000 кг/га		7000 кг/га	
Ціна насіння «Зубець»	60 грн		300 грн	
Ціна товарного часнику, опт	35 грн		35 грн	
Ширина міжряддя	45 см			
Відстань між рослинами в ряду	10 см		5 см	
Вага 1 зубця часнику	8 г		0,15 г	
Оренда землі	1500	7500 грн	3000	15 000 грн
Осінь. Передпосівна підготовка				
Дискування	400	2000 грн	400	2000 грн
Оранка і боронування	650	3250 грн	650	3250 грн
Удобрення	3000	15 000 грн	5000	25 000
Лущення головок на зубки (грн / кг)	2	18 666 грн	-	-
Передпосівне оброблення зубків	750	3750 грн	-	-
Посадка	3000	15 000 грн	1000	5000 грн
Весна. Робота в полі				
Боронування, культивування	1000	5000 грн	2000	10 000 грн
Крапельний полив	15 000	75 000 грн	15 000	75 000 грн
Хім. захист і удобрення	10 000	50 000 грн	15 000	75 000 грн
Хім. обробка	1600	8000 грн	3000	15 000 грн
Обламування стрілок	1500	7500 грн	1500	7500 грн
Літо. Збір врожаю				
Підкопування	1000	5000 грн	1000	5000 грн
Збір	3000	15 000 грн	3000	15 000 грн
Перевезення на склад	1500	7500 грн	1500	7500 грн
Обрізка коренів і бадилля (грн / кг)	1,5	60 000 грн	1,5	52 500 грн
Сітки	400	2000 грн	400	2000 грн
Інші	5000	25 000 грн	10 000	50 000 грн
Результати розрахунків				
Кількість насіння для посадки	9333 кг		350 кг	
Вартість насіння	559980 грн		Вартість посадкового матеріалу	105 000 грн
Урожай	40 000 кг		35 000 кг	
Витрати	885146 грн		469750	
Доходи	1400000 грн		1225000	
Прибуток	514854 грн		755250	
Собівартість 1 кг часнику	22 грн		13 грн	

Джерело: розрахунки за даними [250].

Динаміка обсягів і географічної структури експорту малини з України, т

	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Польща	313,2	673,2	961,3	879,6	860,3
Білорусь		46,4	238,3	195,6	74,9
Румунія			32,6	33,4	13,6
Словаччина					1,1
Туреччина				0,0	0,0
Канада					0,0
Ірландія		0,0		0,0	0,0
Мальта					0,0
ОАЕ	0,0			0,7	
Танзанія	0,0	0,0			
Гватемала		0,0			
Ізраїль			2,7		
Німеччина	0,0	0,0			0,0
Бельгія	0,0	0,0			
ПАР	0,0				
Іспанія	0,0	0,0			0,0
Греція			0,0		
Бразилія		0,0			
Нідерланди	0,0	0,0			0,0
Катар		0,3			
Нова Зеландія	0,0				
Малайзія		0,0			
Панама		0,0			
Великобританія	0,0	0,0	0,0		0,0
Перу	0,0				
Франція	0,0				
Португалія	0,0	0,0			0,0
Австрія		0,0	0,0		
Грузія		0,0		0,0	
Мексика	0,0	0,0			0,0
Естонія			2,6		
Молдова			0,6		
Швейцарія	0,0				
Марокко	0,0	0,0			0,0
Маршалові острови					0,0
Всього, тонн	313,2	719,9	1 238,1	1 109,3	949,9

Джерело: за даними [115, с.52;157].

Додаток Н

Таблиця Н.1.

Порівняльна енергетична оцінка нових видів сільськогосподарських культур та енергетичних рослин із традиційними за рівнем виходу енергії із розрахунку на 1га

Культура	Вихід біомаси, т/га	Вид біопалива	Тепловіддача біопалива, МДж/кг	Паливний еквівалент	Вихід біопалива з 1т біомаси, кг	Вихід біопалива з 1га, л/га (кг/га)	Вихід біопалива, кг у.п./га	Вихід енергії, ГДж/га	Вихід енергії, ГВт·год/га
Традиційні культури									
Картопля	25	Біоетанол	21,1	0,65	120	3000	1950	65,1	18,08
Пшениця/зерно	4	Біоетанол	21,1	0,65	260	1040	676	21,9	15,25
Солома пшениці	4	Гранули	15	0,55	1000	4000	2200	33	
Ріпак/насіння	3	Біодизель	33,1	0,91	401,5	1204,4	1096,1	39,9	19,08
Солома ріпаку	3	Гранули	16	0,6	1000	3000	1800	28,8	
Цукрові буряки	45	Біоетанол	21,1	0,65	100	4500	2925	95	71,11
Гичка цукрових буряків	35	Біогаз 60%	21,8	0,6	200	7000	4200	161	
Кукурудза/зерно	6	Біоетанол	21,1	0,65	240,4	1442,4	937,6	30,4	72,33
Зелена маса	50	Біогаз 60%	21,8	0,6	200	10000	6000		
Нові енергетичні культури									
Цукрове сорго/зерно (зелена маса)	50	Біоетанол	21,1	0,65	100	5000	3250	105,5	93,19
	50	Біогаз 60%	21,8	0,6	200	10000	6000	230	
Цукрове сорго (суха маса)	25	Гранули	17	0,6	1000	25000	15000	425	118,06
Міскантус (суха маса)	20	Гранули	17	0,6	1000	20000	12000	320	88,89
Світчграс (суха маса)	15	Гранули	17	0,6	1000	15000	9000	255	70,83

Джерело: за даними [552].

Додаток П

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1.1. Монографії:

1. Черевко І. В., Черевко Г. В. Нішева аграрна економіка як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Сталий розвиток економіки: світовий досвід та перспективи України*: монографія / за ред. В. І. Ткачука. Житомир: «Поліський університет», 2021. С. 96–107. (*Особистий внесок: обґрунтовано перспективи формування моделі сільськогосподарського виробництва з впровадженням нішевих культур у практику господарювання виробників сільськогосподарської продукції, обґрунтовано доцільність вживання терміну «зрівноважений розвиток» замість «сталий» та визначено особливості вживання термінів «територія» та «регіон». 0,66/0,4 друк. арк.*).

2. Черевко І. В. Зрівноважений розвиток сільських регіонів та нішеве сільське господарство як його чинник в Україні. *Latest Technologies of Neo-industrial Transformations: Financial, Legal and Sociological Aspects*. Gutsalenko L., Liashenko V., Sukach O. and others: Collective monograph [Ed. by Doctor of Economics Sciences, Pasichnyk Yu.]. Austria, 2020. P. 102–140. (*2,93 друк. арк.*).

3. Черевко І. В. Нішеві енергетичні культури як чинник енергозалежності сільських територій. *Енергоефективність і енергонезалежність сільських територій: передумови формування та функціонування*: колективна монографія; за ред. Т. Чайки, І. Яснолоб, О. Горба. Полтава: Вид-во ПП «Астроя», 2020. С. 49–58. (*0,72 друк. арк.*).

4. Черевко І. В. Нішева інновацізація сільського господарства в контексті продовольчої безпеки країни. *Екологічні інновації у підвищенні економічної та продовольчої безпеки України*: колективна монографія; за ред. Т. О. Чайки, І. О. Яснолоб, О. О. Горба. Полтава: Видавництво ПП «Астроя», 2020. С. 51–60. (*0,88 друк. арк.*).

5. Черевко І., Cherevko H. Зрівноважений розвиток прикордонних сільських регіонів в умовах транскордонного співробітництва. *Współpraca transgraniczna a wspólna przestrzeń europejska: teoria, praktyka i nowe możliwości*: Monografia zbiorowa. Lwów-Olsztyn: Narodowy Uniwersytet „Politechnika Lwowska”, 2018. S. 89–100. (*Особистий внесок: обґрунтовано роль транскордонного співробітництва як чинника зрівноваженого розвитку прикордонних регіонів на основі підвищення ефективності функціонування їх аграрних підприємств та розвитку диверсифікації. 0,71/0,4 друк. арк.*).

6. Czerewko I. Ukraina w globalnych wymiarach zrównoważonego rozwoju. *Zrównoważony rozwój terenów przygranicznych* / Red. nauk Prof. Dr hab. Bohdan Kościak, dr Magdalena Sławińska. WZNPiE KUL Jana Pawła II. Warszawa, 2010. P. 135–151. (*1,11 друк. арк.*).

1.2. Статті в наукових фахових виданнях України, іноземних держав, виданнях, що включені до наукометричних баз:

7. Черевко І. В. Проблеми і тенденції розвитку нішевого конопляного агробізнесу в Україні. *Вісник Львівського національного університету: Економіка АПК*. 2020. № 27. С. 121–125. (0,48 друк. арк.).

8. Черевко І. В. Нішеві інновації у сільському господарстві: поняття, значення і перспективи. *Аграрна економіка*. 2019. Т. 12. № 3–4. С. 61–70. (1,15 друк. арк.).

9. Черевко І. В. Поняття нішевих культур та їхнє місце у диверсифікації сільськогосподарського виробництва. *Аграрна економіка*. 2018. Т. 11. № 1–2. С. 5–14. (0,95 друк. арк.).

10. Черевко І. В. Ефективність «нішевого» напряму у сільському господарстві України: стан та перспективи. *Аграрна економіка*. 2018. Т. 11. № 3–4. С. 55–66. (1,16 друк. арк.).

11. Черевко І. В. Нішеві культури: досвід зарубіжних країн у часниківництві. *Вісник Львівського національного університету: Економіка АПК*. 2018. № 25. С. 81–86. (0,97 друк. арк.).

12. Черевко І. В. Програма і методика дисертаційного дослідження «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика». *Аграрна економіка*. 2017. Т. 10. № 3–4. С. 15–26. (1,18 друк. арк.).

13. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Аграрна економіка країн Вишеградської групи в умовах їх членства в ЄС: досвід і значення для України. *Аграрна економіка*. 2015. Т. 8. № 1–2. С. 3–12. (Особистий внесок: обґрунтовано можливості застосування в Україні досвіду країн-членів Вишеградської групи у вирішенні проблем розвитку сільських регіонів на основі диверсифікації діяльності їх сільськогосподарських виробників; 0,5 друк. арк.).

14. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В., Черевко Д. Г. Функціонування малих підприємств в аграрному секторі економіки: українські реалії та досвід Японії. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2015. № 22(1). С. 13–19. (Особистий внесок: визначено особливості японського досвіду вирішення проблем розвитку малих аграрних підприємств, в т.ч. шляхом державного заохочення їх диверсифікації та кооперування. 0,25 друк. арк.).

15. Черевко І. В. Вступ до теорії зрівноваженого розвитку. *Аграрна економіка*. 2013. Т. 6, № 1–2. С. 10–17. (0,61 друк. арк.).

16. Черевко І. В. Екологічність і зрівноваженість сільського господарства. *Аграрна економіка*. 2013. Т. 6, № 3–4. С. 89–96. (0,80 друк. арк.).

17. Черевко І. В. Концепція зрівноваженого розвитку як детермінанта господарської діяльності в регіоні. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. № 20(1). Львів, 2013. С. 24–31. (0,51 друк. арк.).

18. **Czerevko I.**, Słowik D. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w kontekście realizacji wspólnej Polityki Rolnej UE: doświadczenie Polski. *Аграрна економіка*. 2012. Т. 5, № 1–2. С. 150–159. (Особистий внесок: проаналізовано зміст розуміння польськими вченими сутності зрівноваженого розвитку

сільських регіонів та ідентифіковано особливості досвіду Польщі у використанні засад Спільної Аграрної Політики ЄС та її програм для підвищення ефективності діяльності сільгоспвиробників. 0,25 друк. арк.).

19. Черевко І. В. Проблеми і перспективи розвитку сільських територій в Україні. *Аграрна економіка*. 2012. Т. 5, № 3–4. С. 95–100. (0,53 ум. друк. арк.).

20. Черевко І. В. Господарства населення у зрівноваженому розвитку сільських територій: теоретичні і практичні аспекти. *Інноваційна економіка*. 2012. №11 (37). С. 119–122. (0,46 друк. арк.).

21. Черевко І. В. Вплив державної регіональної політики на зрівноважений розвиток сільських регіонів. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2011. № 18(1). С. 51–55. (0,53 друк. арк.).

22. **Czerewko I.**, Okoń E., Kudyba A. Produkcja rolno-spożywcza we współpracy handlowej Polski z Ukrainą. *Аграрна економіка*. 2011. Т. 4, № 1–4. С. 22–28. (Особистий внесок: обґрунтовано перспективи збільшення питомої ваги сільськогосподарської і харчової продукції у загальному обсязі торговельної співпраці Польщі та України, у т.ч. в частині продукції вирощування нішевих культур. 0,55/0,3 друк. арк.).

23. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Ефективність державної підтримки розвитку кредитування сільськогосподарських підприємств. *Вісник Львівської державної фінансової академії: Економічні науки*. 2011. № 20. С. 59–66. (Особистий внесок: обґрунтовано форми державного сприяння кредитуванню малих підприємств для підвищення ефективності їх функціонування як основи зрівноваженого розвитку сільських регіонів. 0,53/0,3 друк. арк.).

24. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Зрівноважений розвиток сільських територій. *Аграрна економіка*. 2010. Т. 3, № 1–2. С. 57–66. (Особистий внесок: визначено основні напрями врахування пріоритетних інтересів селянства у зрівноваженому розвитку сільських регіонів та сформовано якісні характеристики українського села на перспективу на основі диверсифікації діяльності сільськогосподарських виробників. 0,79/0,4 друк. арк.).

25. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Трансформація аграрної економіки в контексті реалізації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів. *Вісник ЖНАЕУ*. Вип. 1 (26). Т. 2 (економічні науки). Ж. : 2010. С. 11–16. (Особистий внесок: виділено основні групи проблем сучасного українського села та обґрунтовано доцільність оптимального поєднання інтересів сільськогосподарських виробників і держави в рамках єдиної аграрної політики щодо розвитку сільських регіонів. 0,38/0,2 друк. арк.).

26. **Рудинська І. В.**, Черевко Г. В., Корчинський І. О. Напрями і умови реалізації зрівноваженого розвитку сільських територій. *Аграрна економіка*. 2009. Т. 2, № 3–4. С. 47–55. (Особистий внесок: обґрунтовано необхідність гармонізації соціально-економічної системи сільських регіонів із системою природного середовища шляхом перетворення існуючих суб'єктів агробізнесу у економічно і соціально ефективні організаційно-правові форми господарювання та диверсифікації напрямів їх діяльності. 0,78/0,4 друк. арк.).

27. **Cherevko I.**, Cherevko H. Efficiency of niche agriculture in Ukraine. *Problems of World Agriculture*. 2020. Vol. 20 (XXXV). № 4. P. 18–28. (Особистий внесок: проаналізовано ефективність виробництва окремих видів нішевої аграрної продукції малими виробниками та великими підприємствами в Україні. 0,7/0,6 друк. арк.).

28. **Cherevko I.**, Cherevko H. Development of the niche direction of agriculture in the Ukraine. *Annals PAAAE*. 2020. XXII (1). P. 58–65. (Особистий внесок: обґрунтовано шляхи формування експортного потенціалу нішевої продукції сільськогосподарських виробників України. 0,65/0,38 друк. арк.).

29. Черевко І. В. Роль нішевого сільського господарства у зрівноваженому розвитку сільських регіонів. *The scientific heritage*. 2019. № 39. Т. 3. P. 35–38. (0,44 друк. арк.).

30. **Cherevko I.**, Cherevko G., Krupych O., Kovaliw W. The economy of biofuels production in Ukraine: chances and challenges. *MOTROL: Motoryzacja i energetyka rolnictwa*. 2010. Т. 12. P. 66–75. (Особистий внесок: обґрунтовано шляхи вирішення проблем розвитку енергетичного нішевого напрямку сільського господарства у підприємствах аграрного сектору. 0,69/0,38 друк. арк.).

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

31. Черевко І. В. Нішевий агробізнес в Україні. *Actual problems of practice and science: The IX International Science Conference, March 5–6, 2021, Ankara, Turkey*. P. 31–32. (0,14 друк. арк.).

32. Черевко І. В. Експортний потенціал нішевої аграрної продукції України та чинники його формування і реалізації. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти: матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.*, 17–19 бер. 2021 р. Ч. 2. Львів: ЛНАУ, 2021. С. 332–334. (0,14 друк. арк.).

33. Черевко І. В. Нішеве органічне сільське господарство у забезпеченні продовольчої безпеки України – стан і проблеми. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Органічне агровиробництво: освіта і наука»*, 4 лист. 2020 р. НМЦ ВФПО. Київ, 2020. С. 63–66. (0,23 друк. арк.).

34. **Черевко І. В.**, Черевко Г. В. Розвиток сільських територій: сталий чи зрівноважений? *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій: матеріали XXI Міжнар. наук.-практ. форуму*, Львів, 22–24 вер. 2020 р. Львів: ЛНАУ, 2020. С. 48–51. (Особистий внесок: здійснено порівняльний аналіз змісту понять зрівноваженості і сталості розвитку сільських територій. 0,27/0,14 друк. арк.).

35. **Черевко І.**, Черевко Г. Нішева аграрна економіка як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Європейські виміри сталого розвитку: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф.*, 26 чер. 2020 р. К. : НУХТ, 2020. С. 38–39. (Особистий внесок: обґрунтовано доцільність вирощування нішевих культур та сформовано їх перелік. 0,15/0,1 друк. арк.).

36. Черевко І. В. Інвестиційна привабливість нішевих культур в Україні. *Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки України в умовах глобальних викликів: збірник тез доповідей Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 23–24 квіт. 2020 р.). НубіП України, 2020. С. 55–57. (0,14 друк. арк.).

37. **Черевко І.**, Cherevko H. Експортний потенціал нішевої плодово-ягідної продукції малих виробників в Україні. *Інновації в садівництві: матеріали четвертої Міжнар. наукової Інтернет-конф.*, 23 бер. 2020 р. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2020. С. 40–43. (*Особистий внесок: обґрунтовано особливості формування експортного потенціалу нішевої продукції малих її виробників у плодо-ягідному секторі. 0,24/0,14 друк. арк.*).

38. Черевко І. В. Ефективність вирощування нішевих культур в Україні. *Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики: матеріали дев'ятої Міжнар. наук.-практ. конф.*, 11–12 вер. 2020 р. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2020. С. 115–116. (*0,15 друк. арк.*).

39. Черевко І. В. Експортна орієнтація малих виробників сільськогосподарської продукції: нішові культури. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.*, 18–20 бер. 2020 р. Львів: ЛНАУ, 2020. С. 537–540. (*0,16 друк. арк.*).

40. **Черевко І.**, Sosnowski S. Нішевізація сільського господарства в умовах глобальних змін клімату. *Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (25–27 трав. 2020 р). Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 86–89. (*Особистий внесок: систематизовано особливості нішевізації рослинництва і тваринництва сільськогосподарських виробників та основні проблеми у її здійсненні. 0,15/0,8 друк. арк.*).

41. Черевко І. В. Нішевий агробізнес у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів. *Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф.* 28 квіт. 2020р. (ЛТЕУ, Львів). Тернопіль: Осадца Ю.В., 2020. С. 96–98. (*0,20 друк. арк.*).

42. Cherevko I. Instytucje handlu międzynarodowego jako czynnik zróznicowania kierunków rozwoju agrobiznesu. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти: матеріали I Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.*, 19–21 бер. 2019 р. Ч. 1. Львів: ЛНАУ, 2019. С. 15–19. (*0,27 друк. арк.*).

43. Черевко І. В. Особливості нішевізації органічного сільського господарства. *Органічне виробництво і продовольча безпека: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.*, 23–24 трав. 2019 р. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. С. 163–167. (*0,26 друк. арк.*).

44. Черевко І. В. Формування потенціалу органічної нішевої сільськогосподарської продукції в Україні – проблеми і шляхи їх вирішення. *Екологічні проблеми навколишнього середовища та раціонального природокористування в контексті сталого розвитку: друга Міжнар. наук.-практ. конф.*, 24–25 жов. 2019 р. Херсон: Олді-плюс, 2019. С. 269–273. (*0,21 друк. арк.*).

45. Черевко І. В. Вирощування нішевих енергетичних культур як чинник зрівноваженого розвитку сільських територій. *Використання альтернативних джерел енергії в умовах розвитку сільських територій: матеріали II Міжнар.*

наук.-практ. конф., 22 лист. 2019 р. Полтава : РВВ ПДАА, 2019. С. 43–45. (0,16 друк. арк.).

46. Черевко І. В. Чинники розвитку нішевого сільського господарства в Україні. *Актуальні питання економіки в забезпеченні цілей сталого розвитку*: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 65-річчю кафедри економіки підприємства ім. проф. І.Н. Романенка, 4 жов. 2019 р. Київ, 2019. С. 193–195. (0,14 друк. арк.).

47. Черевко І. В. Нішеве сільське господарство в Україні: стан і перспективи. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*: матеріали XIX Міжн. наук.-практ. форуму, 19–21 вер. 2018 р. Львів, 2018. С. 62–65. (0,36 друк. арк.).

48. Черевко І. В. Ягідна ніша українського агросектору. *Соціально-економічний розвиток аграрної сфери: інженерно-економічне забезпечення*, матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 квіт. 2018 р. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2018. С. 254–256. (0,13 друк. арк.).

49. **Черевко І.**, Черевко Г. Органічна продукція як нішевий напрям сільського господарства: досвід Польщі. *Органічне виробництво і продовольча безпека*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 трав. 2018 р. Житомир: Видавець О.О.Євенок, 2018. С. 24–29. (Особистий внесок: узагальнено інформацію щодо динаміки розвитку органічного сільського господарства в підприємствах Польщі та сертифікації його продукції. 0,39/0,29 друк. арк.).

50. Черевко І. В. Інтеграційні можливості у сфері вирощування нішевих культур. *Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (23–25 трав. 2018 р). Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 117–120. (0,15 друк. арк.).

51. Черевко І. В. Управління органічним виробництвом у контексті зрівноваженого розвитку сільських територій. *Сучасні тенденції менеджменту в аграрному виробництві* : матер. III Міжн. наук.-практ. інтернет конф., 16–17 трав. 2017 р. Львів, 2017. С. 67–69. (0,14 друк. арк.).

52. **Черевко І.**, Черевко Г., Бенцак О. Євроінтеграція аграрної економіки України. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій*: матеріали XVII Міжн. наук.-практ. форуму, 14–16 вер. 2016 р. Львів, 2016. С. 92–100. (Особистий внесок: обґрунтовано необхідність та шляхи створення умов для розвитку сільського господарства як основи комплексного розвитку села. 0,56/0,3 друк. арк.).

53. Черевко І. В. Роль сільськогосподарських підприємств у зрівноваженому розвитку сільських регіонів *Аграрна наука XXI століття*: реалії та перспективи: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. Т. 1. Дніпропетровськ: ДДАУ, 2012. С. 32–33. (0,15 друк. арк.).

54. Черевко І. В. Зрівноваженість і сталість розвитку сільських територій. *Управління сталим розвитком територій в контексті світового досвіду*: матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конференції, 12 груд. 2012 р. Сімферополь: Кримський інститут бізнесу УЕУ, 2012. С. 66–69. (0,15 друк. арк.).

55. Черевко І. В. Інноваційний характер політики зрівноваженого розвитку сільськогосподарських підприємств. *Фінансово-кредитний механізм в соціально-економічному розвитку країни*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 16–17 лют. 2011 р. Макіївка: МЕРІ, 2011. Т. 1. С. 219–221. (0,15 друк. арк.).

56. Черевко І. В. Зрівноважений розвиток сільських регіонів. *Наукові засади сталого розвитку економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 16–17 черв. 2011 р. Тернопіль: Крок, 2011. С. 322–323. (0,1 друк. арк.).

3. Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження:

57. Черевко І. В. Бізнес-план вирощування спаржі. Практичний посібник для фермера (організаційно-економічні та правові аспекти) [Янишин Я. С., Гончаренко Л. В., Мальків Г. В., Гнатишин Л. Б., Марків Г. В., Прокопишин О. С.]; 2-ге вид. перер. і доп. /за ред. Янишин Я. С. Кам'янка-Бузька: КП «Кам'янка-Бузька районна друкарня», 2020. С.289–309. (0,96 друк. арк.).

58. Cherevko I. Niche production in agriculture of Ukraine – condition, problems and prospects. *Science, Technology and Innovations: Collection of scientific articles*. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2019. С. 26–29. (0,22 друк. арк.).

59. **Cherevko I.**, Cherevko H., Garasym P. Sustainable development of rural areas in the Ukraine: theory and chances of realization. *Miscellanea Oeconomicae. Studia i materiały*. Wydział Zarządzania i Administracji. Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach. Praca zbiorowa pod red. Prof. Dr hab. Andrzeja Szplita. Rok 14, № specjalny. Kielce. 2010. P. 159–167. (Особистий внесок: обґрунтовано шанси на ефективну реалізацію концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів в Україні на основі підвищення ефективності функціонування виробників сільгосппродукції. 0,56/0,2 друк. арк.).

60. Черевко І. В. Розробка прогнозних сценаріїв зрівноваженого розвитку сільських територій. *Вчені Львівського національного аграрного університету виробництва*. Вип. X. Львів, 2010. С. 98–99. (0,07 друк. арк.).

61. **Rudynska I.**, Czerewko G. Zrownowazony rozwoj jako podstawa wzrostu gospodarczego i jakosci zycia. *Czlowiek a koncepcja zrownowazonego rozwoju*. Red. Nauk Prof. Dr. hab. Bohdan Koscik, dr Magdalena Slawinska. WZNPIE KUL Jana Pawla II. Warszawa. 2009. P. 31–40. (Особистий внесок: обґрунтовано можливості зрівноваженого розвитку сільських регіонів для підвищення якості життя населення та рівня продовольчої безпеки країни шляхом диверсифікації діяльності сільськогосподарських виробників. 0,51/0,4 друк. арк.).

**ДОВІДКИ ПРО УПРОВАДЖЕННЯ
РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ**

МІНІСТЕРСТВО ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ
(МІНДОВКІЛЛЯ)

вул. Митрополита Василя Липківського, 35, м. Київ, 03035, тел.: (044) 206-31-00, (044) 206-31-15,
факс: (044) 206-31-07, E-mail: info@mepr.gov.ua, ідентифікаційний код 43672853

На №

1/1-15/р 43

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
кандидата економічних наук
Черевко Ірини Василівни

Управлінням охорони біорізноманіття та земельних ресурсів розглянуто основні положення та результати дисертаційного дослідження кандидата економічних наук Черевко Ірини Василівни на тему: «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія. методологія, практика» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.

Засвідчуємо, що подані здобувачем наукового ступеня І.В. Черевко висновки та результати проведеного дослідження стосуються актуальних для сільського господарства України проблем. Реалізація запропонованих І.В. Черевко шляхів вирішення цих проблем у значній мірі сприятиме підвищенню ефективності функціонування малих сільськогосподарських виробників (фермерських господарств і сільських домогосподарств) та зміцнення їх конкурентоспроможності в умовах загострення конкуренції на ринках сільськогосподарської продукції та на основі цього – зрівноваженому розвитку сільських регіонів та покращенню продовольчої безпеки країни.

Схвалено та рекомендовано до застосування запропонований автором комплексний підхід до розробки стратегій диверсифікації напрямів господарської діяльності сільськогосподарських виробників з врахуванням переваг вирощування нішевих культур та формування потенціалу експорту його продукції, розроблене автором методичне забезпечення щодо оптимального планування розвитку сільських територій на засадах зрівноваженості на основі впровадження сільськогосподарськими виробниками нішевих напрямів сільського господарства, в т.ч. – органічного, та щодо обґрунтування вибору оптимального варіанту нішевого напрямку розвитку сільського господарства конкретним виробником в залежності від наявних у нього ресурсів. Практичне значення мають і рекомендації автора щодо розвитку системи інформаційно-консультативного забезпечення виробників нішевої сільськогосподарської продукції та щодо сприяння розвитку кооперації між ними з метою формування необхідного експортного потенціалу цієї продукції та сприяння матеріально-технічному забезпеченню цих виробників.

Запропонований дисертантом комплексний підхід до формування умов, необхідних для ефективного впровадження і розвитку нішевих напрямів сільськогосподарського виробництва і формування експортного потенціалу його продукції схвалено і рекомендовано до використання при розробці відповідних інструктивних матеріалів, нормативних актів і державних цільових програм.

Довідка видана І.В. Черевко для представлення у Спеціалізовану вчену раду по захисту докторських дисертацій для місцевого захисту.

Заступник Міністра

Олександр КРАСНОЛУЦЬКИЙ

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

пр. В. Чорновола, 57, м. Львів, 79020, тел. факс (032) 255-50-62,
www.loda.gov.ua, e-mail: apr@loda.gov.ua, Код ЄДРПОУ 38557602

08.06.2021 № 01-37/6

ДОВІДКА

**про впровадження результатів наукових досліджень
на тему: «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті
зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика»
здобувача наукового ступеня доктора економічних наук,
доцента Львівського національного аграрного університету
Черевко Ірини Василівни**

Дослідження можливих напрямів диверсифікації виробничої діяльності сільськогосподарських виробників є реальним шляхом підвищення ефективності їх функціонування і покращення тим самим забезпечення країни необхідною сільськогосподарською продукцією і створення умов для зрівноваженого розвитку сільських регіонів, що, у свою чергу, є вагомим чинником забезпечення необхідного рівня продовольчої безпеки країни та добробуту її населення в цілому. Тому тема даного дисертаційного дослідження є актуальною, особливо в контексті існування тенденції до формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур.

Результати дослідження п. І.В. Черевко є особливо важливими для регіонів Львівської області, сільськогосподарські виробники у яких вже порівняно тривалий час намагаються займатись нішевим виробництвом і вже мають в цьому плані значні напрацювання, але ця практика наразі є досить розрізнена, несистематизована, масштабно неорганізована та не зкоординована, а відповідно - не забезпечує максимально можливих позитивних результатів. Тому особливо суттєве значення мають в цьому плані опрацьовані п. І.В.Черевко наукові підходи до окреслення специфічних характеристик сільськогосподарських нішевих культур та їх переваг і значення у зрівноваженому розвитку сільських регіонів і безпосередньо сільськогосподарських виробників; конкретизоване розуміння сутності концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів та ролі формування експортного потенціалу продукції вирощування нішевих культур у його здійсненні; виявлені причини і чинники переважної експортної орієнтації у здійсненні реалізації і використання продукції вирощування нішевих культур та ідентифіковані проблеми, що гальмують цей процес; методики вибору виробником сільськогосподарської продукції із сукупності альтернативних можливих у його умовах оптимального варіанту переорієнтації господарства на вирощування конкретної нішевої культури та виробництва відповідної нішевої продукції з перспективою її експорту; обґрунтовані напрями діяльності державних господарських органів щодо сприяння імплементації та розвитку напрямів нішевого сільського господарства.

Зазначені результати мають наукову і реальну практичну цінність, тому були враховані при розробці проєктів Стратегії розвитку Львівської області на 2021-2027 рр. і знайшли відображення у Плані заходів з її реалізації на 2021-2023 р. та Комплексній програмі розвитку агропромислового комплексу і сільських регіонів Львівської області на 2021-2025 рр.

Довідка видана для пред'явлення у спеціалізовану вчену раду із захисту дисертації на здобуття І.В.Черевко наукового ступеня доктора економічних наук по місцю здійснення захисту.

**Заступник директора департаменту –
начальник управління**

Людмила ГОНЧАРЕНКО

УКРАЇНА

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

вул. Грушевського, 21, м. Івано-Франківськ, 76004, тел. (0342) 55-22-09, факс 55-22-85
E-mail: agro@if.gov.ua Код ЄДРПОУ 33645091

18.03.2021 № 62/01-14/01

на № _____

від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукових досліджень здобувача наукового ступеня доктора економічних наук Черевко Ірини Василівни

Диверсифікація напрямів господарської діяльності і пошук своєї ніші на висококонкурентних ринках є на сьогодні актуальними як для крупних, так і особливо для малих сільськогосподарських виробників. Нішевий напрямок сільськогосподарського виробництва сприяє формуванню нових можливостей розвитку і підвищення рівня ефективності господарювання. Крім того, розвиток нішевого сільського господарства дає можливість підвищення рівня зайнятості сільського населення. Це обумовлює високий рівень актуальності і важливості теми дисертаційного дослідження.

Для Івано-Франківської області результати проведеного дослідження мають важливе значення. Більшість сільськогосподарських виробників регіону не є великими за площами угідь, тому зазначені результати можуть допомогти цим виробникам адекватно зорієнтуватись у виборі відповідної їх ресурсам ніші у виробництві сільськогосподарської продукції чи продукції переробки, тим більше – у контексті формування її експортного потенціалу.

Розроблені автором рекомендації щодо оптимального планування розвитку територій на засадах зрівноваженості на основі впровадження сільськогосподарськими виробниками нішевих напрямів сільського господарства буде сприяти підвищенню рівня доходів виробників і ОТГ в цілому, що позитивно впливатиме на розвиток соціальної сфери сільських територій та підвищення добробуту їх населення.

Довідка видана для представлення у спеціалізовану вчену раду по місцю захисту І.В. Черевко дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.

Заступник директора
департаменту

Степан Вінтонович

**ЖИТОМИРСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Лесі Українки, 1 м. Житомир 10003 тел. (0412) 42-47-03
E-mail: rda@zhtrda.zht.gov.ua Код ЄДРПОУ 04053476

« 05 » 07

2021р

№ 18-В/1608

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукових досліджень
кандидата економічних наук, доцента
Львівського національного аграрного університету
Черевко Ірини Василівни

Даною довідкою Житомирська районна державна адміністрація Житомирської області підтверджує те, що райдержадміністрація розглянула і схвалила результати наукового дослідження Черевко Ірини Василівни «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика»

Рішенням Житомирської районної державної адміністрації рекомендовано до практичного використання розроблені автором підходи дообґрунтування доцільності переходу сільськогосподарських виробників на виробництво нішевої сільськогосподарської продукції з перспективою розвитку кооперативних зв'язків з метою формування її необхідного експортного потенціалу та рекомендації з розвитку в регіоні переробки продукції вирощування нішевих культур.

Довідка видана для пред'явлення у Спеціалізовану вчену раду по місцю захисту Черевко Іриною Василівною докторської дисертації

Голова райдержадміністрації

Юрій ДЕНИСОВЕЦЬ

УКРАЇНА

**ЖОВКІВСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

80300, м.Жовква, Львівської області, вул.Львівська,40, тел.(252)21-432
E-mail:zhovkva.rda@gmail.com

26.02.21 02.36/99

ДОВІДКА

**про впровадження результатів наукових досліджень
кандидата економічних наук, доцента кафедри економіки
Львівського національного аграрного університету
Черевко Ірини Василівни**

Жовківська районна державна адміністрація Львівської області розглянула і схвалила результати наукового дослідження Черевко Ірини Василівни «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика»

Рішенням Жовківської районної адміністрації прийнято до використання розроблену автором методику здійснення розрахунку окупності проекту з виробництва нішевої сільськогосподарської продукції з перспективою формування її необхідного експортного потенціалу та методику визначення впливу реалізації експортного потенціалу продукції нішевого сільськогосподарського виробництва на рівень зрівноваженості розвитку сільського регіону а також рекомендації щодо розвитку в регіоні переробки продукції вирощування нішевих культур.

Довідка видана для пред'явлення у Спеціалізовану вчену раду по місцю захисту Черевко Іриною Василівною докторської дисертації

Перший заступник голови
Жовківської РДА

Любов ДУНЕЦЬ

**КУЛИКІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА
ЛЬВІВСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Львівська обл., Жовківський р-н, с.м.т. Куликів, пл. Незалежності, 27
Тел. (0252) 31-184, факс. (0252) 31-182

**ДОВІДКА
ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
кандидата економічних наук, доцента кафедри економіки Львівського
національного аграрного університету
ЧЕРЕВКО ІРИНИ ВАСИЛІВНИ**

Куликівська селищна рада цією довідкою підтверджує, що результати дослідження. Проведеного І.В. Черевко, враховані при формуванні перспективних планів розвитку території. Практична реалізація запропонованих автором заходів щодо оптимального планування розвитку території ОТГ на засадах зрівноваженості на основі впровадження сільськогосподарськими виробниками нішевих напрямів сільського господарства безперечно буде сприяти підвищенню рівня доходів цих виробників і ОТГ в цілому, що формуватиме кращі умови проживання для її членів і зростання їх добробуту.

Довідка підготовлена для її подання у спеціалізовану вчену раду для захисту І.В. Черевко дисертації на здобуття наукового ступеня.

Селищний голова

Лілія БОВА

**Глибочицька сільська рада
Житомирського району Житомирської області**

вул. М. Грушевського, 2, с. Глибочиця, Житомирського району, Житомирської області
12403, телефон: (0412) 40 60 15 E-mail: 406015@ukr.net Код ЄДРПОУ 04348289

№ 895 від 15.06. 2021 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження доцента Львівського національного аграрного університету ЧЕРЕВКО ІРИНИ ВАСИЛІВНИ «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика»

Реалізація концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів одержало нові можливості в результаті здійснення реформи з децентралізації, наслідком якої є створення ОТГ. Орієнтація виробників сільськогосподарської продукції на території Глибочицької ОТГ на нішеве виробництво безперечно буде сприяти збільшенню їх доходів, а значить і ОТГ в цілому за рахунок підвищення ефективності їх господарювання, створення додаткових робочих місць у сільській місцевості та оптимізації напрямів вкладення коштів у розвиток економічної, соціальної та екологічної сфер території ОТГ. Тому ОТГ прийняло до використання у своїй діяльності розроблені І.В.Черевко рекомендації щодо вибору варіанту вирощування нішевих культур для конкретного господарства та рекомендації із сприяння розвитку різних видів кооперації у секторі нішевого сільського господарства.

Довідка видана для представлення у спеціалізовану вчену раду по місцю захисту І.В.Черевко дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.

Глибочицький сільський голова

Сергій СОКАЛЬСЬКИЙ

СЕЛЯНСЬКО-ФЕРМЕРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО «АГРО-СТЕП»

Інд. 13372. Житомирська обл., Бердичівський р-н, с. Семенівка, вул. Леніна, 1
Тел. факс (041-43) 6-26-72 E-mail: agrosem3@ukr.net
р/р UA09 380805 0000 0000 26001138849 в АТ «Райффайзен банк Аваль» м. Київ
МФО 380805 код ЄДРПОУ 31583201

№ 8 від 16 червня 2021 р.

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Даною довідкою Селянсько-Фермерське Господарство «Агро-степ» підтверджує факт практичного застосування результатів наукових досліджень І.В.Черевко «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика», які стосуються рекомендацій щодо оптимальної диверсифікації напрямків господарювання через переорієнтацію господарства на вирощування нішевих культур з перспективою розвитку кооперативних зв'язків у сфері матеріально-технічного забезпечення та збуту продукції з метою формування необхідного її експортного потенціалу.

Довідка видана для представлення у спеціалізовану вчену раду по місцю захисту п. І.В.Черевко дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.

М.М. Волкова

М.М. Волкова

**Львівський національний
аграрний університет**

01-28-03-445
20.05.2021р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Черевко Ірини Василівни «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика»

В ході проведеного дисертаційного дослідження кандидата економічних наук, доцента кафедри економіки Львівського національного аграрного університету Черевко І.В., виконаного на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності), розроблені теоретичні положення, обґрунтовано методологічні основи та методичні засади вивчення проблеми формування експортного потенціалу нішевих культур як чинника ефективної імплементації концепції зрівноваженого розвитку сільських регіонів, опрацьовано, систематизовано і узагальнено відповідний наявний практичний досвід здійснення такого напрямку диверсифікації сільськогосподарського виробництва і розроблено низку рекомендацій щодо його дальшого розвитку та створення для цього відповідних умов. Даною довідкою Львівський національний аграрний університет засвідчує, що основні положення дисертаційного дослідження Черевко Ірини Василівни «Формування експортного потенціалу нішевих культур у контексті зрівноваженого розвитку сільських регіонів: теорія, методологія, практика» використовуються у навчальному процесі при викладанні курсів «Економіка природокористування» (для студентів факультету агротехнологій і екології) та «Економіка світового сільського господарства» (для студентів землевпорядного факультету та економічного факультетів), «Зрівноважений розвиток сільських регіонів», «Державне регулювання економіки та цінова політика» (для студентів економічного факультету).

Довідка видана для пред'явлення у спеціалізовану вчену раду за місцем захисту І.В.Черевко дисертаційної роботи.

Проректор з наукової роботи

д.е.н., доцент

В.о. декана економічного факультету

К.е.н., доцент

І.Б. Яців

В.М. Ковалів